

Шарқ Юлдузи

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАРИ УЮШМАСИНИНГ
АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ОЙНОМАСИ

3 ' 1991

60-йил чиқиши

Бош муҳаррир:

Ўткир ҲОШИМОВ

Таҳрир ҳайъати:

Неъмат АМИНОВ

Саид АҲМАД

Салоҳиддин МАМАЖОНОВ

Омон МУХТОРОВ

(бош муҳаррир ўринбосари)

Мурод МУҲАММАД ДЎСТ

Умарали НОРМАТОВ

Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА

Муҳаммад СОҒИХ

Хайриддин СУЛТОНОВ

Зоя ТУМАНОВА

Ўлмас УМАРБЕКОВ

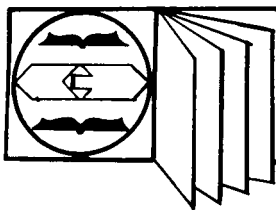
Носир ФОЗИЛОВ

(масъул котиб)

Азиз ҚАЮМОВ

Ҳамид ҒУЛОМ

МУАССИСЛАР: «ШАРҚ ЮЛДУЗИ» МЕҲНАТ ЖАМОАСИ ҲАМДА
ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАҒИ АДАБИЁТ ВА САНЪАТ НАШРИЁТИ

Мунозда, муқоким, мунозда

ДЕҲҚОН ТҶЙСА, ЭЛ ТҶЯДИ

САВОЛ: — Ҳурматли Саид Нуъмонович, сўхбатимиз томорқачилик ва деҳқон ҳўжалиги мавзўига бағишланган экан, гапни мозийдан бошласак маъқул бўлади, деб ўйлайман. Умуман, мамлакатимизда қишлоқ аҳолисига томорқа бериш қачондан бошланган!

ЖАВОБ: Маълумки, қишлоқ ҳўжалигини коллективлаштириш бошланган дастлабки пайтда ерни биргаликда ишлаш ширкатлари, қишлоқ ҳўжалик артеллари ва коммуналари ташкил қилинган. Бироқ қишлоқ ҳўжалик уставида шахсий ёрдамчи ҳўжалик юритиш кўзда тутилмаган эди. Фақат мамлакатимизда 1930 йилда қабул қилинган қишлоқ ҳўжалик артелининг намунавий уставига колхозчиларнинг томорқа майдонларига эга бўлишига рухсат берди. Ушанда қишлоқда яшовчи барча оилаларни чорва моли билан таъминлашга ҳам алоҳида эътибор берилди. Шу муносабат билан 1933 йил 14 августда Иттифоқ ҳўкумати «Сигирсиз деҳқонларнинг сигирли бўлишида ёрдам бериш тўғрисида» қарор қабул қилди. Бу қарорда колхозчиларнинг шахсий ҳўжаликларидан чорвачиликни ривожлантириш соҳасида ёрдам бериш чоралари ва имтиёзлар белгиланган эди.

Жумладан, ўша даврда қишлоқ ҳўжалик артели уставига мувофиқ, жумҳуриятимизда ҳар бир колхозчи хонадонни суғориладиган туманларда шахсий фойдаланиш учун бир сигир, икки бошгача ёш қорамол, болалари бўлган бир ёки икки урғочи чўчқага ёхуд 10 бош қўй ва эчкига, 1-2 эшак, 20 уягача асалари ва чекланмаган миқдорда паррандага эга бўлиши мумкин эди.

Яккё тартибда фойдаланиш учун ажратиладиган томорқа майдонларининг катталиги лалмикор ерларда 0,5 гектардан 0,6 гектаргача ва суғориладиган ерларда 0,14 гектардан 0,25 гектаргача етарди.

Қишлоқдаги ҳар бир хонадонни томорқа майдони билан таъминлаш борасидаги сиёсат изчиллик билан амалга оширилиши деҳқонлар турмуш даражасининг жадал ўсишига ёрдам берди.

1940 йилда жумҳуриятда шахсий ёрдамчи ҳўжаликлар учун ажратилган экин майдонлари 108,7 минг гектарга етди. Бу майдонларнинг 103,6 минг гектари колхозчилар, 5,2 минг гектари эса ишчилар, хизматчилар ва аҳолининг бошқа гуруҳлари ихтиёрида эди.

Улуғ Ватан уруши йилларида шахсий ёрдамчи ҳўжаликларнинг аҳамияти, айниқса, ортди. Уша даврда томорқа шаҳар ва қишлоқ аҳолисини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашнинг бирдан-бир манбаига айланган эди, десак муболаға қилмаган бўламиз. Чунки жамоа ва давлат ҳўжаликларидан етиштирилган маҳсулотлар деярли тўла-тўкис фронтга жўнатиларди. Уз рўзгорларини қишлоқ ҳўжалик маҳсулотлари билан тўлароқ таъминлаш учун ҳатто шаҳардаги кўпгина оилалар ҳам деҳқончилик билан шуғуллана бошладилар.

Лекин урушдан кейинги даврда маъмурий-бўйруқбозлик аппарати томорқа ҳўжалигига салбий назар билан қарай бошлади. Бу даврда қишлоқ ҳўжалиги артели уставини бузиш ҳоллари ҳам бўлди. Масалан, томорқа майдонлари қирқилди, солиқлар миқдори оширилиб, томорқадан мажбурий равишда маҳсулот топшириш жорий этилди. Солиқлар ҳажми баъзида шу даражага ҳам етдики, натижада қишлоқ оилалари уни тўлаш имкониятига эга бўлмай қолдилар. Томорқадан олинадиган солиқ миқдори ундан келадиган даромад ҳажмига қараб эмас, балки томорқадаги

Жумҳуриятимиз ҳўкумати «Жумҳуриятда қишлоқ ҳўжалигини ривожлантириш тўғрисида», шунингдек «Колхозчилар, давлат ҳўжаликлари ишчилари, фуқароларнинг шахсий ёрдамчи ҳўжаликларини ва якка тартибда ўй-жой қурилишини янада ривожлантириш тўғрисида» қарорлар қабул қилганидан бери икки йилга яқин вақт ўтди. Бу қарорларда иккита масала, яъни биринчидан, томорқа нормасини ошириш ва иккинчидан, қишлоқ аҳолисининг якка тартибда ўй-жой қуришга бўлган талабини қондириш масаласи кўйилган. Ушбу қарорларда қишлоқдаги томорқа нормасини 25 сотих қилиб белгиланди. Утган икки йилга яқин вақт мобайнида шу йўлда бирмунча ишлар қилинди. Томорқачиликни ривожлантириш вазифаси бугунги кунда ҳам жумҳурият ҳўкуматининг диққат марказида бўлган энг муҳим масалалардан бири бўлиб қоляпти.

1990 йилнинг кузида жумҳуриятимизда томорқачилар Иттифоқи тузилиб, унинг таъсис конференцияси бўлиб ўтди. Мамлакатимизда биринчи марта ташкил этилган бу жамоат ташкилотига Бутуниттифоқ Қишлоқ Ҳўжалик Фанлари Академиясининг академиги, ВАСХНИЛ Урта Осиё филиали қишлоқ ҳўжалиги иқтисодиёти институтининг директори С. Н. Усмонов президент этиб сайланди.

Саид Нуъмонович Усмонов қишлоқ ҳўжалиги иқтисодиёти бўйича мамлакатимизда таниқли олим бўлишдан ташқари, жумҳуриятимизда анча йиллар юқори партия, Совет ташкилотларида раҳбарлик лавозимларида ишлаган, қишлоқ ҳаётини, деҳқоннинг ўй ва ташвишларини яхши билган кишидир. У билан муҳбиримиз қилган сўхбатда жумҳуриятимизда томорқачиликнинг тарихи, бугунги кун ва истиқболи, янги таъсис этилган жумҳурият томорқачилар Иттифоқининг олдида турган вазифалар, умуман, деҳқон ҳаёти фаровонлигини ошириш масалалари ҳақида сўз болади.

ҳар бир туп мевали дарахт ҳисобидан (бу қанча мева қилишдан қатъи назар), хонадонда боқилган ҳар бир маҳсулдор мол ҳисобидан белгиланар эди. Бу ўз-ўзидан қишлоқ оилаларининг томорқа ҳўжалигини ривожлантиришга бўлган қизиқишларини пасайтириб юборди. Оқибатда шундай бўлдики, қишлоқ аҳолиси томорқалардаги вояга етган мевали дарахтларни кундаков қилиб, молларни сўйиб сота бошлади.

Сталин вафотидан сўнг бу хатони тўғрилаш йўли тутилди. Жамоа ва давлат ҳўжаликлари ишлаб чиқаришининг ўсиши муносабати билан 1953 йилда шахсий ҳўжаликлардан мажбурий етказиб бериладиган қишлоқ ҳўжалик маҳсулотлари турлари анча камайтирилди. 1958 йилда эса у, умуман, бекор қилинди.

САВОЛ: Болалигимда ўзим шоҳиди бўлган бир воқеа ҳамон кўз ўнгимдан кетмайди. Қишлоқда бизга ер қўшни бўлган бир касалманд одам бўларди. У бўй етган қизини узатиб юборган, онласида жамоа ҳўжалигида меҳнат қилиши мумкин бўлган одам қолмади. Шунда раис, «далада ишловчинг бўлмаса, томорқани ҳам экмайсан», деб қўшнимизнинг ўн икки сотих майдонда гуллаб, довуччалаб турган қўлпўнайига плуг солдириб юборган.

ЖАВОБ: Дарҳақиқат, урушдан кейинги йилларда томорқа айрим ҳўжалик раҳбарларининг кўзидаги «оқ» бўлиб қолган эди. Улар одамларни пахтачиликка кўпроқ жалб этиш учун томорқачиликка қарши турли йўللار билан кураш олиб бора бошладилар. Бу қўйидагиларда ифодаланди: деҳқонларга томорқа учун ер бериш камайди. Томорқачиларга ёрдам мутлақо тўхтади. Томорқада ишлаган ёки томорқадан чиққан маҳсулотини бозорга олиб борганларни турли йўсинда таъқиб қила бошладилар. Томорқага сув бормаслик, пахта йиғим-терими пайтида бозорга борганларни йўлда тутиб пахта тергазиш, айтганингиздай, томорқадаги пишай деб турган экинларга плуг солиб юбориш ҳоллари 50-60 йилларда қишлоқ ҳаёти учун хос ҳодисалар бўлиб қолди.

САВОЛ: Ўзбекистондаги қишлоқ ҳаёти тарихини биладиган кишилар 50-йилларнинг бошида сўғориладиган ерларда томорқа ҳажмини 25 сотихдан 13 сотихга тушириш ҳақидаги таклифни Сталинга жумҳурият раҳбарлари айтган, дейишади. Бу гапларга қандай қарайсиз!

ЖАВОБ: 50-йилларнинг бошида сўғориладиган ерларда томорқалар ҳажмини 25 сотихдан 13 сотихга туширилиши жумҳурият раҳбарлари ташаббуси билан бўлганлиги ҳақиқат. Лекин бунинг ўз сабаблари бор. Бир вақтлар (масалан, 30-йилларда) сўғориладиган ерларда пахтачилик даромадли соҳа эди. Пахтакорга юқори ҳосил олганлиги, режага қўшимча ҳосил берганлиги учун устама мукофот бериларди. Фақат шугина эмас. Маълумки, социализмнинг асосий негизини шахар ва қишлоқ ўртасида маҳсулот айрибошлаш ташкил этади. Шунга биноан 30-йилларда ва, ҳатто 50-йилларнинг охиригача ҳам пахтакор давлатга сотган ҳар бир тонна пахтаси учун давлатдан натура ҳисобида маҳсулотлар — галла, ёғ, чой, чит, совун, кунжара ва ҳоказолар оларди. Шунинг учун ҳам деҳқонларда пахтачиликни ривожлантиришга бўлган табиий интилиш кучли эди. Бошқача айтганда, пахтачиликни ривожлантиришдан моддий манфаатдорлик юқори эди. Бу эса пахтачиликнинг гуркираб ривожланишига сабаб бўлди. Буни шу фактдан ҳам билса бўладики, Совет ҳокимияти йилларида мамлакатда галла етиштириш уч баравар, пахта етиштириш эса ўн икки баравар ўсди.

Пахтадан олинаётган даромад тўқ ва фаровон турмуш кеचирishi учун етарли эди. Шунинг учун ҳам ўша даврларда томорқачиликка эътибор сусайди.

Бу фикримни ҳозир қишлоқда яшайдиган, 1938—39 йиллардаги халқ турмушини яхши билган кекса авлод вакиллари ҳам тасдиқлашади. Иккинчи томондан, бу факт жамоа ҳўжалиги деҳқоннинг касосини оқатирмади, пахта экиб ўзбекининг бир-икки бўлмади, деб бақираётган ҳозирги «кўча демократларининг» даъволарида биров муболага борлигини исботлайди. Уша пайтларда қишлоқ кишилари орасида ун, совун қидириб юрганлари йўқ эди. Одамлар тўқликларидан жамоа ҳўжалиги омборларидаги тонна-тонна маҳсулотларини, кассадаги пулларини олишмасди.

Шундай шароитда томорқачилик жамоа ва давлат ҳўжалиги ишига ҳалақат бераяпти, унинг ҳажмини камайтириш керак, деган таклифни айтувчи ҳўжалик раҳбарлари пайдо бўла бошлади. Ана шундай вазиятда жумҳуриятда пахтачиликни янада ривожлантириш мақсадларини кўзлаб, томорқа ҳажмини камайтириш лозим, деган хулосага келинган. Аслида, бу нотўғри йўл эди. Жамоа ва давлат ҳўжаликлари қай даражада сердаромад бўлмасин, томорқага эътибор сусаймаслиги керак.

Ўзбекистон қишлоқ ҳўжалигидаги иккинчи йирик хатолик 60-йилларнинг бошига келиб давлатга сотилган ҳар тонна пахта учун натура ҳисобида ҳақ олишнинг жумҳуриятимиз раҳбарлари таклифи билан йўқ қилинганлиги бўлди. Бунинг оқибати нимага олиб келганлигини ҳозирги ҳаёtimиз яққол кўрсатиб турибди. Пахтакор етиштирган ҳосили учун давлатдан арзимас пул олади. Лекин шу пулига ҳам ўзига керакли маҳсулотини давлат дўконидан топа олмайди.

Умуман, ўша даврда жамоа ва давлат ҳўжаликлари ривожланган сайин томорқачилик ўз аҳамиятини йўқотиб бориши керак, у чуқур тарихий мақсадларимизга зид, деҳқонда хусусий мулкчилик психологиясини шакллантиради, деган фикр ҳам бор эди. Хрушчев даврида, ҳўжалигимизда хонадонларни арзон баҳода гўшт, сут билан таъминлайдиган дўконлар очдик, деб мактанган раислар пайдо бўлди. Баъзи ҳўжаликларда шундай шароитлар юзага келтирилди ҳам.

Булар ҳаммаси томорқачиликка «чап кўз» билан қараш вазиятини юзага келтирди. Оқибатда охириги йилларда жумҳуриятимизда томорқанинг ўртача ҳажми амалда нормадаги 13 сотих ўрнига 10 сотихни, Фарғона, Ташкент вилоятларида эса, ҳатто 6,8 сотихни ташкил этди. Қишлоқдаги хонадонларда ҳатто битта сигирни сақлаш ҳам қийин масала бўлиб қолди. Бозорда мева камайиб кетди.

САВОЛ: Ҳозир пахтанинг харид нархини ошириш, пахтага бўлган давлат буюртмасыни камайитириб, унинг асосий қисмини жаҳон бозори нархларида сотиш масалалари ўртага қўйилапти. Агар шу масалалар ижобий ҳал бўлса, деҳқонларнинг пахтадан олаётган даромадлари ортиб, эҳтимол томорқага қизиқиш яна сусаяр. Яна томорқа ҳажмини қисқартириш керак, дейдиган раҳбарлар пайдо бўлар!

ЖАВОБ: Юқорида айтганимиздек, томорқачиликка қарши чиққан кишилар илгари ҳам бўлган, ҳозир ҳам бор, келгусида ҳам бўлишлари мумкин. Лекин ҳар қандай шароитда ҳам томорқачиликни ривожлантиришга қаршилиқ кўрсатиш хатолик бўлади.

Мана, ҳозир биз далаларни заҳар босиб кетганлиги, болалар ўлими кўплиги, аёлларимиз

касалманд бўлиб қолаётганлиги ҳақида куйиниб гапираяпмиз. Аслида, деҳқонларнинг саломатлиги ўз қўлида-ку. Ҳозир қишлоқларимизда кенг тарқалган касалликларга қарши курашнинг асосий йўлларида бири ҳар бир деҳқон хўжалигини сигирли қилишдан иборатдир. Ахир сигир табиат яратган тайёр «озиқ-овқат фабрикаси-ку». Сигир-бузоғи бор, сут-қатиғи, қаймоғи ўзидан чиқади-ган оилалар аксарият тўқ бўлиши, болалари соғлом ўсиши кўпчиликка маълум бўлган ҳақиқатдир.

Жумҳуриятимизда ҳозир томорқа ерининг камлиги туфайли қишлоқдаги хонадонларда мол боқиш жуда қийинлашиб қолди. Буни қуйидаги рақамлардан ҳам билса бўлади: ҳозир қишлоқдаги ҳар беш оиланинг биттасида, умуман, чорва моли йўқ, 41 фоиз оила эса сигир сақламайди. Бу кўрсаткич Андижон вилоятида 68 фоизни, Наманган вилоятида 64 фоизни, Тошкент вилоятида 57 фоизни, Фарғона вилоятида 51 фоизни ташкил этади. Бу аҳвол қишлоқда гўшт ва сут таъминотига салбий таъсир этмоқда.

1988 йилда Ўзбекистонда ҳар бир қишлоқ оиласида ўртача 31 килограмдан, яъни умумиттифоқ кўрсаткичидан 5 марта кам гўшт етиштирилди. Жумҳуриятимиз қишлоқ оилаларида йилга ўртача 790 килограмм ёки мамлакат бўйича эришилган даражадан икки марта кам сут етиштирилмоқда.

Эҳтимол, баъзиларда келгусида жумҳуриятимизда пахта майдонлари камайтирилиб, жамоа ва давлат хўжаликлари чорвачиликни ривожлантирса, хонадонларда етиштирилган маҳсулотларга эҳтиёж сусайиши мумкин, деган фикр пайдо бўлар. Лекин бундай қараш ҳам томорқачиликка эътиборни сусайтиришимизга асос бўла олмайди.

Ҳамма соҳаларда бўлганидек, деҳқончиликда ҳам «заргарона» маҳоратни талаб этадиган, алоҳида ҳафсала билан бажариладиган ишлар бор. Бундай ишлар ҳозирча фақат томорқачиларнинггина қўлидан келаяпти. Масалан, қишлоқда туғилиб ўсганларга яхши маълум бўлган чамбаракдаги қаймоқни олайлик. Такрорланмас тамга эга бўлган бу ажойиб неъматни шаҳарлардаги ҳеч бир сут маҳсулотлари дўкони ёки гастрономдан тополмайсиз. Аммо Бухоро ва Самарқанднинг қаймоқ бозорларига борсангиз топасиз. Еки донғи бутун дунёга кетган қандак ўрикни олайлик. Бу мева дарахти Ўзбекистонда фақат томорқа борлиги туфайли омон қолди. Жамоа ва давлат хўжаликларидagi ўрикзорларнинг кундаок қилиб ташланганига эса анча йиллар бўлди. Нима учун шундай бўлди, бунга ҳам пахта айбдорми? Йўқ, ундай эмас. Аввало, ўрикни териш қийин, уринтирмай бозорга етказиб келиш ҳам алоҳида ҳафсалани талаб этади. Хўжаликлар бундай ишлар билан шуғуллансалар, етиштирган маҳсулотларининг «эшагидан тушови» қиммат бўлиб кетарди. Бу ишларни механизациялаштириш ҳам қийин. Олча, гилос, малина сингари мевалар ҳақида ҳам шундай фикрни айтиш мумкин. Еки бозорларимизнинг кўрки бўлган тилларанг узумларни, ҳар бири алоҳида хитой қоғозга ўралган нашватиларни, нақшин олмалару ошкўкларни олайлик. Буларни ҳам эл дастурхонига томорқачилар етказиб беришаяпти.

Хулоса шуки, ҳар қандай шароитда ҳам томорқачиликка эътиборнинг сусайтирилиши Озиқ-овқат дастурининг бажарилишига, халқ турмуш фаровонлигининг ортишига жиддий зарар етказмади.

САВОЛ: Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида етиштирилаётган озиқ-овқат маҳсулотларининг 39 фоизи шахсий томорқа хўжаликларида етиштирилаяпти, деган расмий маълумот бор. Шу рақамнинг «припискини» йўқми!

ЖАВОБ: Бу рақамнинг муволафаси йўқ. Мазкур рақамни ўзим аниқлаганим учун ҳам бу ҳақда ишонч билан гапираяпман.

Ҳозир Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги ўн миллиард сўмлик маҳсулот бераёпти. Шундан 2,5 миллиард сўмлиги ёки 25 фоизи томорқаларда етиштирилган маҳсулотдир. Аммо ўн миллиард сўмлик маҳсулот таркибида 4 миллион тонна пахтанинг қиймати ҳам бор. Агар биз умумий маҳсулотдан пахтанинг қийматини чиқариб ташласак, жумҳуриятда етиштирилаётган озиқ-овқат маҳсулотларининг 40 фоизи томорқада етиштирилаётганлиги маълум бўлади.

Томорқачилар жумҳурият статистика бошқармасига маълумот беришмайди-ку, дейишингиз мумкин. Бундан ташқари, томорқачилар ўзлари етиштирган маҳсулотни давлат нархида эмас, бозор нархида сотишади. Аслида эса давлат статистика бошқармаси ходимлари жумҳуриятнинг турли вилоятларидан 2000—3000 томорқачини танлаб, тадқиқот ишлари олиб борадилар. Бу ишларнинг номлари сир тутилади. Улар томорқада етиштирилган маҳсулотни, унга кетган харажатларни статистика бошқармаси инспекторлари берган махсус дафтарга ёзиб борадилар. Бунинг учун уларга ҳақ тўланади.

Статистика бошқармалари эса етиштирилган натурал маҳсулотни давлат харид нархлари билан ҳисоблаб, йиллик ҳисоботларга киритадилар.

Ҳозир жумҳуриятимизда тайёрланаётган сут маҳсулотларининг 65 фоизи, гўштни 50 фоизи, картошка, сабзавот, меванинг 25—45 фоизини томорқачилар етиштиришаяпти. Бошқача айтганда, 2,5 миллиард сўмлик маҳсулот томорқачилар ихтёридаги 4 фоиз майдонда, қолган 7,5 миллиард сўмлик маҳсулот эса 96 фоиз майдонда етиштирилаяпти. Томорқа хўжаликларида маҳсулот етиштириш ҳажми ҳар гектар ҳисобига 12 минг сўмни ташкил этади, бу рақам жамоат секторидаги кўрсаткичга нисбатан 6 баравар кўпдир.

Хоразмда бир гектар ерда ўртача 14 тонна сабзавот етиштирилади. Тажрибали деҳқонлар эса ана шундай ҳосилни 10 сотих томорқадан олаяпти.

Шахсий томорқа хўжалигидаги қорамоллар таркибида сигирлар сони жамоа секторидаги нисбатан қарийб икки марта кўп. Демак, икки марта ортиқ бузоқ олинади. Чунки томорқада ҳар йили сигирдан бузоқ олмаса, уни ушлаб турмайди, яъни бозорга олиб бориб сотади ёки гўштга сўяди. Жамоа секторида эса 4—5 сигирдан биттаси бузоқ бермайди ва ортиқча харажатга сабаб бўлади.

Томорқа ерини маълум миқдорга ошириш қишлоқда яна бир катта ижтимоий масалани ҳал қилишга ёрдам беради. Очиғини айтганда, қишлоқда ҳам ишсизлар кўп. Масалан, Фарғонада меҳнатга яроқли ҳар беш қишдан бири иш билан таъминланмаган. Улардан ташқари, фақат жамоа хўжаликларида 651 минг пенсионер ишлаб чиқаришда қатнашиши мумкин. Давлат хўжаликларида ҳам томорқада ишлайман деган пенсионерлар кўп. Кўп болали оналарнинг аксарият қисми қишлоқда яшайди. Яна қишлоқда 150 мингдан ортиқ 9—10 синф ўқувчилари бор. Улар ҳаммаси ҳоли

кудрат томорқа деҳқончилигида, мол боқишда қатнашилари мумкин. Бу билан уларни бевосита истеъмолчидан маҳсулот ишлаб чиқариб истеъмол қилувчига айлантириш имконияти туғилади.

Бундан ташқари, мамлакатимизда 2000 йилгача уй-жой масаласини ҳал қилиш, барча оилаларни уй билан таъминлаш вазифаси қўйилаяпти. Бунда қишлоқда шахсий уйлар қуриш учун шароитлар яратишнинг аҳамияти катта. Бунинг учун одамларга ер майдонлари бериш керак. Демак, жумҳуриятимизда томорқа ҳажми кенгайтирилганлиги уй-жой масаласини ҳал қилиш учун ҳам катта имкониятлар яратди.

САВОЛ: Жумҳуриятимиз қишлоқ ҳўжалигида етиштирилаётган озиқ-овқат маҳсулотларининг 40 фоизини томорқачилар етиштираяпти, деган гапнинг, назаримда, барибир муболағаси бордай туюлаяпти. Мен ўзим қишлоқда туғлиб ўсганман. Бизнинг ҳам сигир-бузоғимиз бўларди. Молимизни жамоа ҳўжалигига қарашли яйловларда боқардик. Жамоа ҳўжалиги экинзорларидаги уватлардан ўт ўриб келардик. Бу ҳамма қилиши мумкин бўлган ишлар эди. Лекин қишлоғимизда ноқонуний ишлар билан шугулланадиган кишилар ҳам бор эди. Бундай кишилар уйларидаги молларини жамоа ҳўжалиги фермасидаги ем-хашакни ўғирлаб келиб боқишарди. Баъзан эса жамоа ҳўжалиги правленийсидан моли учун ем-хашак, озуқа ёздириб оладиганлар ҳам бўларди. Аммо бундай кишилар кам эди.

ЖАВОБ: Бу гапнингиз тўғри. Қишлоқ кишилари ўз чорва молларини боқишда жамоа ва давлат ҳўжаликларига қарашли яйловлардан фойдаланишарди. Қонунга хилоф равишда фермалардаги ем-хашакни ўғирлаш ҳоллари ҳам бўлади. Ҳозир томорқачиликни ривожлантиришга қарши бўлган кишилар бизга мана шу фактларни дастак қилишаяпти. Аммо деҳқон ўз ҳўжалигида етиштирган маҳсулотнинг ортиқча қисмини қаёққа олиб боради? Сўзсиз, бозорга олиб бориб, эл-юрт дастурхонининг мўл-кўллигига ҳисса қўшади. Шунинг учун ҳам қишлоқдаги бундай салбий ҳодисаларга қарши курашнинг асосий йўли уларга қонуний тўс беришдир. Жумҳуриятимиз президенти жамоа ва давлат ҳўжаликларини аҳолига ем-хашак, омухта ем сотишга мажбур қилувчи махсус фармон чиқарди. Бундан бўлак, пахта чигитидан чиқадиغان шелухани жумҳуриятимиздан ташқарига чиқариш таъқиқланди. Мазкур фармонлар қишлоқдаги қонунга хилоф ишларга чек қўйиб, аҳолининг чорва моллари боқишини осонлаштиради.

САВОЛ: Томорқадаги ишлаб чиқариш самарадорлиги жамоа ҳўжаликларидаги самарадорликдан беш-олти баравар юқорилиги коллектив меҳнати билан якка ҳолдаги меҳнат ўртасида етмиш йилдан ортиқ давом этган баҳсни якка ҳўжалик фойдасига ҳал қилаяпти, дейиш мумкинми!

ЖАВОБ: Бу ерда иқтисодий ҳўжалик механизмнинг сирлари ҳақида гап кетаяпти. Бошқача қилиб айтганда, меҳнаткашнинг ҳўжайинлик, эгаллик туйғуси ҳақида гап кетаяпти.

Бизнинг етмиш йил мобийнидаги энг катта хатомиз колхозчи ва ишчидаги эгаллик, соҳиблик ҳиссини сўндирганимиз бўлди. Қишлоқ меҳнаткаши асл деҳқонга хос фазилатлардан маҳрум, мисоли бир мардикордай бўлиб қолди. Нима учун? Ахир коммунистларнинг орзулари эзгу эди-ю, улар қишлоқда (ва шаҳарда ҳам) худбинликдан холи, бир киши ҳамма учун, ҳамма бир киши учун ишлайдиган, ўтмишдаги жами социал утопиистларнинг орзуси бўлган жамоа ҳўжаликларини юзага келтирмоқчи эдилар-ку. Улар етмиш йил мобайнида шунга интилишди. Аммо жамоа усулида ишлаб чиқаришни ташкил этиш, одамларнинг бошини қовуштириб, бир тан, бир жон қилиш осон эмас экан.

Сталин бунга маълум даражада муваффақ бўлди. Аммо у «қамчи ва ширин кулча» ёрдамида муваффақ бўлди. Жамият «қамчи» усулини инкор қилганидан кейин иш яна орқага кета бошлади. Бизнинг туб тарихий мақсадимиз эса одамларнинг юксак онгига асосланган коллективчиликни юзага келтириш эди.

Оқибатда жамоа ва давлат ҳўжаликларида меҳнат самарадорлиги пасайди, техника тараққиёти яхши ривожланмади, одамлардаги эгаллик ҳисси йўқолди. Лекин буни бутун мамлакат қишлоқ ҳўжалигига хос манзара десак, у қадар тўғри бўлмайди. Масалан, Урта Осиё минтақасида халқда томорқачиликка қизиқиш юқорилиги туфайли асл деҳқонга хос фазилатлар йўқ бўлиб кетмади.

Бунинг сабаблари нимада?

Биринчидан, томорқада инсон бойлигининг манбаи бўлган она ерга, молга, паррандага бўлган муносабатнинг жамоа ва давлат ҳўжаликларидагидан тубдан фарқ қилганлигида, яъни муносабатнинг юқори даражада бўлганлигида, чунки айтилганларнинг ҳаммасига шахсан меники деб қаралади.

Иккинчидан, томорқа ҳўжалигида ишловчиларга ҳеч ким ҳўжайинлик қилмайди, топшириқ бермайди, у эркин, мустақил, қайси экинни, қачон ва қанча экилишини, агротехник ишлов бериш муддатларини ўзи белгилайди. Иш кунининг соатли режими йўқ, зарурат бўлса кечаю кундуз ишлайди.

Учинчидан, томорқада етиштирилган озиқ-овқат маҳсулотларини қачон, қаерда, яъни бозорда, тайёрлов ташкилотларида, бошқа вилоят ёки жумҳуриятда ва қандай баҳода (ўзи белгиланган ёки бозор кўтарган баҳода) сотиш ва ҳоказоларни, ҳамма-ҳамма масалаларни томорқачининг ўзи мустақил белгилайди. Бу эса уларда катта манфаатдорликни уйғотади.

Жамоа ва давлат ҳўжаликларида бу имкониятларнинг ҳеч бири йўқ. Деҳқон ерга истаган нарчасини экин иштиёридан маҳрум этилган. Экин пишганидан кейин давлат айтган жойга олиб бориб беради, юқоридан белгиланган нархда сотади. Айнан шу чеклашлар деҳқондаги ташаббусни ҳам, иқтисодий мустақилликни ҳам йўқ қилди. Ташаббус бўғилганлиги фан-техника тараққиёти йўлига ҳам ғов бўлди. Яъни фан-техника тараққиёти ишлари ҳам маъмуриятчилар қўлига топширилди.

САВОЛ: Матбуотда кулол «кўза»ни нотўғри ясаган, жамоа ва давлат ҳўжаликлари ўзини оқламади, деган гаплар айтилаяпти. Кўчага «Серп и Молот — смерть и голод!» деган шиорларни кўтариб чиқиш ҳоллари бўлаяпти. Ҳатто таникли публицист Юрий Черниченко жамоа ва давлат ҳўжаликларининг «ирсиятида» очарчилик бор, деган гапни айтди.

ЖАВОБ: Менимча, жамоа ҳўжаликларига эркинлик, мустақиллик берилса, томорқачиликда сақланиб қолган «уч механизм» тикланса, коллективизмни тўғри ташкил қила билсак, жамоа ҳўжалиги ниҳоятда самарадор ташкилий шакл. Мен буни ўз тажрибамизгагина асосланиб эмас, балки чет эл тажрибасига ҳам таяниб айтаяпман. Масалан, Америка қишлоқ ҳўжалигида асосий маҳсу-

лотни майда фермер хўжаликлари эмас, йирик корпорациялар бераёпти. Қайси системада бўлишдан қатъи назар, йирик деҳқончилик хўжаликлари фан-техника тараққиёти ютуқларидан самарали фойдаланиш имконини беради.

Яна бир асосий масала шахсий манфаатдорлик билан умумий манфаатдорликни уйғунлаштиришда, бошқача айтганда, чинакам коллективизмни юзага келтиришдадир. Юқорида мен бу мақсадга етмиш йил мобайнида эришолмаганлигимиз ҳақида гапирдим. Бу, аслида, эришса бўладиган мақсадми?

Коллективизм табиатда бор нарсасиз. Бунинг асослари, турналар, чумолилар ҳаётида кузатиш мумкин. Аммо бу онга эмас, инстинктга асосланган коллективизмдир. Бизга онгли коллективизм зарур. Бунга японлар маълум даражада муваффақ бўлишди. Публицист В. Цветовнинг ёзишича, бир америкалик, бир японияликдан ҳар қанақасига юқори туради. Аммо ўнта америкаликка ўнта япониялик қарши қўйилса, японлар устун келишади. Сабаби, японларда коллективизм туйғуси нисбатан юқори. Шунинг учун ҳам Америкадаги корхоналарнинг иши орқага кетса, япон мутахассисларини таклиф қилишар экан. Улар коллективчилик омилларини ривожлантириш асосида корхонанинг ишини яхшилаб юборишаркан.

Хўш, бизнинг Шарқдаги қўшимиз, урушдан кейинги тарихан қисқа даврда ўз мамлакатидики қисқасидики мўъжиза яратган японлар юксак даражадаги коллективизмга қандай эришдилар?

Ғарбда японларни Шарқнинг прусаклари дейишади. Немислар эса дунёга ўзларининг юксак даражадаги интизомлари, саришталиклари билан танилишган. Японлар асли Ҳинд-хитой цивилизациясининг фарзанди бўлган, XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб Оврўпа фан ва маданиятини ғайрат билан ўрганган ўта меҳнатсевар халқ. Бу демак, японлар юқори даражадаги коллективизмга юксак даражадаги онг ва маданиятлари орқали эришдилар, десак янглишмаган бўламиз.

Биз эса коллективизмни амалга оширишда катта хатога йўл қўйганмиз.

Шу хатомиз бошқа кўп нуқсонларимизнинг манбаи бўлди. Октябр инқилоби фабрика ва заводлар — ишчиларга, ер — деҳқонларга, деб эълон қилди. Бу ҳам сиёсий, ҳам ижтимоий, ҳам иқтисодий ғалаба, барча инқилобчиларнинг пировард мақсади эди. Бошқача айтганда, адолат тантана қилган эди. Мафкурамиз мамлакатимизнинг жами бойликлари умумхалқ мулки, яъни меннинг ва сизнинг ҳам мулкимиз эканлигини тарғиб қила бошлади. Чунки мен ва сиз мамлакатнинг эгаси бўлиб қолган эдик-да. Давлатники — меники ҳам, давлат — бизнинг ўзимиз, деб тарғиб қила бошладик. Аслида, деҳқон ёки ишчида шу ер ёки корхона меники деган фикр бормиди? Йўқ, биз унинг онгида бундай фикр ва тушунчани пайдо қила олмадик. У умумхалқ мулки бўлган ердан, мулкдан тобора узоқлашиб, давлатнинг ёлланма ишчисига айлиниб қолди. Капитализмда у капиталист ёки заминдорнинг ёлланма ишчиси эди. Социализмда эса давлатнинг ёлланма ишчисига айланди. Лекин капитализмда ернинг ҳам, корхонанинг ҳам эгаси бор. Социализмда эса у расман умумхалқ мулки, аслида эса ҳеч кимники эмас. Бизда оддий меҳнаткаш у ёқда турсин, ҳатто жамоа хўжалиги раиси ёки завод директори ҳам шу ер ёки шу корхона меники, деб айта олмади. Чунки унда эртанги кунига ишоч йўқ.

Капитализмнинг ҳозир «казарма социализми» деб ном олган, бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик усулига асосланган тузумдан афзаллиги, юқорида айтганимиздек, ҳар бир мулкнинг эгаси борлигидадир. Бундан ташқари, давр капитализмга ҳам таъсирини ўтказди. Жаҳондаги инқилобий жараёнлар капиталистларни социализмга хос бўлган, оддий меҳнаткаш ижтимоий ҳимоялаш билан боғлиқ тадбирларни ўз корхонасида жорий этишга мажбур қилди.

Биз эса инқилобни амалга ошириб, ҳамма бойликларни умумхалқ мулки, деб эълон қилдигу, аслида, ерни ҳам, мулкни ҳам эгасиз қилиб қўйдик. Бу эса оқибатда меҳнат унвондорлигининг, маҳсулот сифатининг пасайишига, ташмачиликнинг авж олишига, одамларимизнинг лоқайд, ичкиликбоз бўлишига олиб келди. Жамиятда фан-техника тараққиётига қизиқиш сўнди. Ишлаб чиқаришда турғунлик ҳолати юзага келди.

САВОЛ: Айтилганлардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, совет кишиларида эгаллик туйғусини қайта шакллантириш — жамиятимиздаги қайта қуриш жараёнининг ўзак масаласи экан. Хўш, бу масалани қандай ҳал этиш мумкин!

ЖАВОБ: Қайта қуриш биринчи навбатда шу муаммога эътибор берди. Бизда ҳозир давлат мулки 85 фоизга яқинни ташкил этади. Халқ хўжалигида рақобатлашиш вазиятини юзага келтириш учун биринчи навбатда давлат мулки улушини камайтириш керак. Шу йўлда дасталб қадамлар қўйилди. Мамлакатда ширкат корхоналар очил ш ун рухсат берилди. Чет эл фирмалари билан шерикчилик корхоналар қуриш бўйича шартномалар тузилаяпти. Келгусида акционерлик корхоналари, ҳусусий корхоналар очилади. Лекин бу чора-тадбирлар кишиларимизда йўқ бўлиб кетган эгаллик туйғусини шакллантириш учун етарли эмас! Хўш, бутун мамлакат миқёсида минг-минглаб кишилик меҳнат қиладиган корхоналарда мулк эгасини қандай юзага келтириш мумкин?

Ҳозир мазкур масала фақат бизнинг эмас, бутун жаҳон социологларининг эътиборини жалб этиб турибди. Уларнинг изланиши шунга олиб келдики, энг оптимал жамоа беш ва тўққизининг нари-берисидиги жамоа экан. Шу миқдорда ишлаб чиқариш муносабатлари энг қулай ҳолатда бўлади. Ҳаракат бирлигига, мақсаднинг ягоналигига эришилади.

Бошқача айтганда, оилавий пудрат, ижарачиликни йўлга қўйишнинг туб негизи оптимал жамоа юзага келтиришдан иборатдир. Масалан, завод ёки фабрика акционерлик корхонаси бўладими, давлат ихтиёрида қоладими, бундан қатъи назар, унинг ичидаги жамоа оптимал асосда тузилиши керак. Шундай қилингандагина халқ мулки ҳақиқий эгасига яқинлаштирилган бўлади. Аммо жамоаларда юзлаб, минглаб кишилар ишлаши мумкин-ку. Бундай шароитда аниқ эгаллик қандай эришиш мумкин? Бунинг учун йирик жамоларнинг ташкилий структураси юқорида айтилган майда жамоалардан иборат бўлиши керак. Майда жамоаларни тузишдан мақсад эса, ундаги ҳар бир аъзонинг ишлаб чиқаришини ривожлантиришдан, меҳнатнинг пировард натижасидан манфаатдорлигини таъминлашдан иборатдир.

Бу ерда гап социализмнинг энг асосий принципларидан бири ҳақида бораёпти. Биз шу пайтгача «ҳар ким — қобилятига яраша, ҳар ким — меҳнатига яраша», деган шиор социализмнинг асосий принципи эканлигини таъкидлаб келдик. Аслида, қандай бўлди? Аслида, биз бу принципни нотўғри қўллаган эканмиз. Меҳнатга пировард натижа, яъни етиштирилган маҳсулотга қараб эмас,

балки бажарилган иш ҳамжиги қараб ҳақ тўлаги келинди. Шунга асосан ишлар разрядга бўлинган, уларга туланадиган ҳақ ҳар хил бўлган. Бунда иш бажарилаверардио, лекин маҳсулотни кўплаб ишлаб чиқариш, сифатини оширишдан манфаатдорлик етарли бўлмас эди. Масалан, пахтачиликни олайлик. Бунда нормативларга биноан бир гектар майдонда пахта етиштириш учун 500—600 ишчи-соати сарфланиши керак. Аслида эса сўнгги йилларда жумҳуриятимизда ўринсиз ишлар ҳисобига ҳар гектарга 1200—1800 ишчи-соати сарфланган.

Хўш, жамоани қандай принцип асосида тузиш керак? Бу энг муҳим ва энг мураккаб масала. Жамоларни тузишда кишиларнинг характерлари бир-бирларига мос келиши, ўзаро ишонч, ҳурмат, ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик туйғулари асосида жипслаштириш, истаган пайтда бири-бирининг ўрнида ишлаб кетадиган вазиятни юзага келтириш учун нима қилиш керак? Етмиш йил мобайнида биз бу вазифанинг уддасидан чиқа олмадик. Энди нима қиламиз, етмиш йил озу келинган принципларни қаердан оламиз? Биз бунинг йўлини кўп ахтардик ва топдик. Бундай муносабатлар ҳар бир яхши оила ичида бор. Оила аъзолари бир-бирларига нафақат иқтисодий мақсад, балки муқаббат, инсоний мажбурият, масъулият, тарихий ва миллий анъаналар, табиий инстинкт «иплари» билан ҳам боғланган бўладилар. Шунинг учун ҳам қишлоқда меҳнат жамоаларини оилавий принцип асосида тузиш энг мақсадга мувофиқ йўл бўлиб турибди.

Хоразм вилоятида кейинги беш-олти йил мобайнида қарийб юз фоиз оила пудратига ўтилди. Натижада бу вилоятда ялпи ҳосилни камайтирилмаган ҳолда пахта майдонини қисқартириш, бедазорларни кўпайтириш имконияти туғилди.

Хоразм вилояти пахта экадиган энг шимолий минтақа бўлишига қарамай, кейинги йилларда жумҳуриятда биринчилардан бўлиб пахта тайёрлаш режасини бажараяпти, сифатли ҳосил берапти. Энг муҳими, жамоа хўжаликларида одам зич бўлишига қарамай, меҳнатга ҳақ тўлашни юқори даражага кўтариш таъминланди.

Бу вилоятда пахтачиликда оила пудратини жорий этиш ва ривожлантириш тажрибаси, жумҳуриятнинг аҳоли зич туманларида бу усулни жорий этиб бўлмайдиган, деган фикр мавжуд бўлишига қарамай, амалда ўзининг афзаллигини исботлади.

Пудрат жорий этилганидан сўнг техникадан фойдаланиш самарадорлиги ортиб, унга бўлган эҳтиёж сезиларли даражада камай бошлади. Биз эса илгари ҳар доим техника ишлаб чиқаришни кўпайтиришни режалаштирар эдик. Оила пудрати аъзолари эса жумҳуриятимизда кўпгина техника турларининг камёблиги сунъий равишда юзага келтирилган муаммо эканлигини тушундилар. Лекин шу билан бирга шундай шароитни юзага келтириш керакки, бу жараённинг бундан кейинги ривожланиши қўл кучидан фойдаланишга ружу қилишга олиб келмай, аксинча техникадан самарали фойдаланишга кенг имкониятлар яратсин.

Нима учун оила пудратида ишлаб чиқариш ва ижтимоий муаммолар муваффақиятли ҳал бўлаяпти? Агар бошқа жамоаларда ишлаб чиқаришда фақат ишчилар иштирок этсалар, оила пудратидаги меҳнатда пенсионерлар, ўқувчи ёшлар ҳам иштирок этишади. Демак, бундай жамоанинг энг муҳим хусусияти уч авлод ҳамкорлигига таянишидадир. Ёшлар катталардаги яхши анъаналарни ўзларига мерос қилиб оладилар.

Биз шу пайтгача болалар тарбияси билан мактаб шуғулланиши керак, деб юридик. Аслида, бола меҳнат тарбиясини оилада олиши керак. Майли, эҳтимол у кейинроқ деҳқон бўлмас, ўқиб шифокор ёки муҳандис бўлар. Аммо бола фаровонлик меҳнатга боғлиқ эканлигини, меҳнатнинг таги роҳат эканлигини уйидагилардан ўрганиши, улардаги яхши анъаналарни ўзига сингдириши керак.

Баъзиларнинг оила пудратида ёшлар эксплуатация қилинади, деган фикрига қўшилиб бўлмайдиган. Мен бундай кишиларга шундай савол бераман: Хўш, турғунлик йилларида болалар эксплуатация қилинмадимми? Уша даврларда пахта йиғим-терими масъумида қишлоқ мактаблари 3-4 ойлаб ёпилиб қоларди-ку. Ҳозир эса мактаблар ёпилмаяпти. Аммо шу нарсани унитмаслик керакки, минг йиллар мобайнида халқимиз ўшар фарзандларига меҳнат тарбиясини оилада бериб келган. Фақат биз ана шу анъанани яна давом эттирмаётганимиз, холос. Меҳнатнинг осони йўқ, усиз ҳаётнинг ўзи ҳам бўлмайдиган. Қолаверса, яхши ота-она болани ишлатишнинг меъёри борлигини ҳам биледи. Бунда энг муҳими, оҳ-воҳ қилавермай, меҳнатнинг таги роҳат эканлигини болалар онгига сингдириш ҳақида ўйлашимиз керак.

Хуллас, бу муаммолар бизни яна томорқага олиб келаяпти. Яъни, бу муаммо жўн масала эмас. У ўз мураккаблиги билан деҳқон хўжалиги деган масалага бориб тақалади.

Эгаликни тиклаш масаласини муҳокама этиш жараёнида деҳқон хўжалигини тиклаш масаласи кўтарилди. Бу термин (деҳқон хўжалиги) мазмуни аниқлаб чиқилган эмас. Унга ҳар жойда ҳар хил маъно берилаяпти.

1989 йилнинг ёзида мен Болтиқбўйи жумҳуриятларига бориб, томорқачилар ва деҳқон хўжаликларининг ишлари билан танишдим. Бу ерда ибратли тажрибалар тўпланган. У ерларда деҳқон хўжаликлари 2—3 кишилик оилалар иборат. Бу оилалар жамоа ва давлат хўжаликларидан 35—45 гектаргача ер олиб, банкдан ўзларига счет очишган, ҳамма ишни мустақил амалга оширадилар. Ҳатто баъзиларнинг ўз тракторлари ва бошқа техника воситалари бор. Шундай хўжаликлардан учта жумҳуриятда 8 мингта ташкил этилди. Бу деҳқон хўжалигининг бир тури.

Ўзбекистонда ҳам 3 мингта деҳқон хўжалиги ташкил этилди, деган маълумот бор. Бухоро ва Қорақалпоғистон АССРЖда ташкил этилган бу деҳқон хўжаликлари қандай хўжаликлар? Булар Болтиқбўйи жумҳуриятларидагидан фарқли равишда, жамоа ва давлат хўжаликларининг ичида ташкил этилган, чорвачиликка ихтисослашган хўжаликлардир. Диққатга сазовор томони шундаки, бу хўжаликларнинг аксарият қисми томорқа хўжалиги асосида ташкил этилди. Аммо бизда Болтиқбўйи жумҳуриятларидаги сингари деҳқон хўжаликлари йўқ. Сабаби, асосий вилоятларимизда аҳоли зич, ер танқис. Эҳтимол, Сирдарё, Жиззах, Қашқадарё вилоятларидаги янги ўзлаштирилган ерларда шундай хўжаликларни ташкил этиш мақсадга мувофиқ бўлар? Бу масала атрофлича ўйлаб кўришни, муҳокама ва мулоҳазани талаб этади.

Шу пайтгача бизда деҳқон агросаноат пирамидасининг энг тубида эди. Пирамидани «тўнкариб», деҳқонни чўққига олиб чиқиш учун нима қилиш керак? Менинг назаримда, бунинг учун деҳқон хўжалигини ривожлантириш, яъни деҳқон манфаатларини биринчи ўринга қўйган ҳолда, аввало томорқачиликни, шу жумладан чорвачиликни ривожлантириш лозим. Деҳқон оиласининг

қолган эhtiёжларини эса жамоа ва давлат хўжалиқлари ерларида пудрат асосида пахта, маккажўхори, шоли ва бошқа экинлар экиш йўли билан қондириш мумкин. Бунда деҳқон хўжалик билан ўзaro шартнома асосида ишлайди ва ўзига ажратилган ерга тўла эгалик қилади.

Жамият оилалардан ташкил топган. Шундай бўлгач, унинг куч-қудратини ошириш учун аввало ҳар бир оиланинг тўқ ва фаровон яшашини таъминлаш керак. Бошқача айтганда, қишлоқ кишиларининг фаровонлиги — мамлакат фаровонлигини таъминлайди, деҳқон тўйса — эл тўяди.

САВОЛ: Ҳозир ерни одамларга сотиш керак ёки бир умрга текинга бериш керак, деган фикр-ни айтаётганлар бор. Шу фикрга муносабатингиз қандай!

ЖАВОБ: Ҳозирги турмушимизда ошқора ёки хуфёна бойлар бор. Агар ер сотилса, улар олишлари мумкин. Аммо масаланинг бошқа томони йўқ эмас. Агар мен ер сотиб олсам, у хусусий мулкимга айланади. Ундан қандай фойдаланиш фақат ўз ихтиёримда бўлади. Истасам, мен уни ижарага беришим, чорбоққа айлантиришим ёки фойдаланмай ташлаб қўйишим ҳам мумкин. Бу ишни фақат пулдор одамларгина қила олади. Аммо пулсиз одам бундай қила олмайди. Хуллас, шу зайдда анча ер «пўсдумбага» чиқиб кетиши мумкин.

Масалан, Белоруссияда шундай тадқиқот ўтказилган. Ер сотамиз, ким олади, деб эълон қилинган. Шунда жуда озгина одам ерни сотиб олиш хоҳишини билдирган.

Асосий мудоао ернинг кимга қарашли бўлишида эмас, балки ундан самарали фойдаланишда, ернинг соҳибини яратишдадир. Чет эл тажрибаси ҳам буни тасдиқлапти. Масалан, АҚШда мавжуд экин майдонларининг анчагина қисми ижарачилар қўлидадир.

Ҳозирги жамоа ва давлат хўжалиқларидаги комплекс механизациялашган пахта майдонларини олайлик. Уларни майдалаб халққа сотишдан нима фойда кўрамиз? Унумдор ва унумсиз ерлар бор, қишлоқда 60—70-йил мобайнида юзага келган асосий фондлар — машина-трактор парклари, устаконалар, саройлар, омборхоналар, бошқа иншоотлар бор. Уларни қандай тақсимлаш керак? Қолаверса, ерларни сотиш ёки одамларга бериш ер чайқовчилигини, бошқа, ундан ҳам мураккаброқ ижтимоий муаммоларни келтириб чиқариши мумкин. Ушдаги, Самарқанднинг Жумабозоридаги жанжаллар ер талашини натижасида пайдо бўлди-ку.

Томорқага бериладиган ернинг ўзига хос хусусиятлари бор. Томорқадорга ер текинга ва абадий берилади. Бу ерни кишилар фарзандларига мерос қилиб қолдиришлари ҳам мумкин. Агар томорқачи ердан фойдаланмаса, маҳаллий ҳукумат уни олиб қўйиши ҳам мумкин. Мабодо томорқачи кўчмоқчи бўлса, уй-жойини сотади ва уй билан бирга ер ҳам сотилиб кетади.

САВОЛ: Мамлакатимиз ва жумҳуриятимизда қайта қуриш шарофати билан кейинги йилларда томорқа хўжалигини ривожлантиришга катта эътибор берила бошланди. 1989 йил 19 мартда Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг «Жумҳуриятда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш тўғрисида»ги қарори, шунингдек 1989 йил 15 августда жумҳурият Компартияси Марказий Қўмитаси, Жумҳурият Вазирлар Кенгаши ва Олий Кенгаши Раёсатининг «Колхозчилар, давлат хўжалиқларининг ишчилари, фуқароларнинг шахсий ёрдамчи хўжалиқларини ва яқна тартибда уй-жой қурилишини янада ривожлантириш тўғрисида»ги қарори меҳнаткашларнинг дилидаги иш бўлди. Ушбу қарорларнинг олдингиларидан фарқи шуки, бу қарорларда бирданига икки масала, яъни биринчидан, томорқа нормасини ошириш ва иккинчидан, қишлоқ аҳолисининг яқна тартибда уй-жой қуришга бўлган талабини қондириш масаласи қўйилган. Қарорда томорқа нормаси 25 сотихгача қилиб белгиланди. Лекин, назаримда, бу қарорларнинг ижроси кўнгилдагидек бўлмапти. Мен яқинда Тошкент вилоятининг Урта Чирчиқ туманида бўлиб, деҳқонлар билан суҳбатлашдим. Улар хўжалик раҳбарлари 8 сотихдан ортиқ ер бермаётганликлари, 15 сотихли томорқани фақат «шляпаси борлар» олаётганликлари ҳақида гапиришди.

ЖАВОБ: Менда ҳозир жумҳуриятимизнинг ҳар бир туманида мазкур қарорнинг бажарилиши бўйича аниқ маълумот йўқ. Аммо умумий маълумотлар бор. Илгари бизда 235 минг гектар ер томорқа эди. Қарор қабул қилинганидан кейин жумҳуриятимиз бўйича яна 165 минг гектар ер майдони томорқа хўжалиги учун ажратиб берилди ва ҳозирги кунда унинг умумий майдони 400 минг гектарга етди. Келгусида пахта экиладиган майдонларни камайитириш ҳисобига яна 150 минг гектар майдон томорқа хўжалиқларига ажратибли берилади. Асосий мақсад ҳар бир оилани 25 сотих томорқа билан таъминлашдан иборат.

Тўғри, бизда кўп қарорлар қабул қилинади. Улар орасида бажарилмай, ўлда-жўлда қолиб кетаётганлари ҳам анчагина. Аммо томорқачиликни ривожлантириш тўғрисидаги қарорни ундай қарорлар сирасига киритмаслик керак. Жумҳурият ҳукумати, шахсан президентимиз И. А. Қаримовнинг ўзи бугунги кунда томорқачиликни ривожлантириш ҳаёт-мамонт масаласи эканлигини, жойларда бу ишга юзаки қарайдиган раҳбарларга муносабат яхши бўлмаслигини бир неча марта айтдилар.

Аммо масаланинг бошқа томони ҳам бор. Ҳозир жумҳуриятимизда томорқани олишга олиб, ундан дуруст фойдаланмаётган, ернинг умрини беҳуда ўтказётган оилалар ҳам бор. Маҳаллий раҳбарлар биринчи навбатда мана шундай салбий ҳодисаларга қарши курашишлари, томорқани чинакам меҳнатсевар, шунга муҳтожлик сезаётган кишиларга бериш ҳақида ўйлашлари керак.

САВОЛ: Жумҳуриятимизда томорқачилар иттифоқи тузилди. Сиз унинг президенти этиб сайландингиз. Бу иттифоқ ўз олдида қандай вазифаларни қўйган!

ЖАВОБ: Асосий мақсад томорқачиларга кўмаклашиш. Мана, биз юқориде айрим оилалар томорқадан дуруст фойдаланмаётганликлари ҳақида гапирдик. Бунинг учун деҳқонга етарли шароит яратиб бериш ҳақида ҳам ўйлашимиз, томорқадорларга керакли уруғлик ва кўчатларни, ўғитларни, зарур техника воситаларини етказиб беришимиз керак. Қолаверса, халқда, эккан деҳқон эмас, уни яхшилаб сотган деҳқон, деган нақл бор. Томорқада етиштирилган ҳосилни қийналмай, истаган бозорига олиб бориб сотиш, йўлда ва бозорда таловчилар қўлига тушмаслик ҳам энг муҳим муаммолар саналади. Иттифоқимиз ва унинг вилоятлардаги бўлимлари мана шу масалаларни ҳал этишда томорқачиларга ҳар томонлама ёрдам кўрсатишни ўз олдида мақсад қилиб қўяди.

Ўтган йил сентябрь ойида Тошкентда бозор иқтисодиёти муаммоларига бағишланган Бутуниттифоқ илмий-амалий конференцияси бўлди. Октябрь ойида эса Суздаль шаҳрида аграр соҳада бозор иқтисодиётига ўтиш муаммоларига бағишланган Совет-Америка симпозиуми бўлди. Суздальдаги анжуманда Америка олимлари делегациясига АҚШ президентининг аграр масалалар

бўйича махсус маслафатчиси жаноб Купер Эвенс бошчилик қилди. Ҳар икки кенгашда ҳам менинг жумҳуриятимизда томорқачиликни ривожлантириш бўйича қилинаётган ишлар тўғрисида берган ахборотим кўпчиликда қизиқиш уйғотди. Мен томорқачиларга сервис хизмати кўрсатадиган ширкатлар тузиш ниятимиз борлигини гапирганимда, жаноб Купер Эвенс айнан шу соҳада АҚШда катта тажриба тўплаганлиги ҳақида гапирди ва ҳамкорлик қилишни таклиф этди. Шунга биноан биз америкалик ҳамкасбларимизни Ўзбекистонга таклиф этмоқчимиз. Кейин, менинг ўзим ҳам АҚШга бориб, уларнинг тажрибасини ўрганиб келиш орзуим бор.

Жумҳуриятимизнинг барча вилоятлари, туманларида томорқачилар Иттифоқининг таъсис конференциялари бўлиб ўтди. Бундан аввал барча қишлоқ Советларида томорқачиларнинг кенгаши ўтказилиб, уларда жумҳурият миқёсида томорқачиларнинг Иттифоқини тузиш тўғрисида қарор қабул қилинган эди.

Ҳозир Иттифоқимиз ташкилий жиҳатдан шаклланди, дейиш мумкин. Иттифоқимизнинг жумҳуриятимиздаги бошқа раҳбар ташкилотлардан фарқи шундаки, у ўзини-ўзи бошқаради ва молиявий маблағ билан таъминлайди. Яъни, томорқачиларнинг кириш бадаллари, йиллик бадаллари ҳисобига ҳамда келгусида ташкил этиладиган, ҳар хил сервис хизматларини бажарадиган ташкилотлар оладиган фойда ҳисобига яшайди. Иттифоқ ҳақиқий демократия асосида ташкил этилган бўлиб, ўз фаолиятини томорқачиларнинг хоҳиш ва иродасини ҳисобга олган ҳолда ҳамда уларнинг бевосита иштирокида амалга оширади.

Хўш, томорқачиларнинг бугунги муаммолари нималардан иборат? Биринчиси, ишлаб чиқаришни тўғри йўлга қўйиш, кўпроқ маҳсулот етказиб бериш масаласи. Бундан ташқари, уй-жой қурилиши, моддий-техника таъминоти, иш юритишда кредит олиш ва бошқа кўп муаммолар бор. Бу муаммоларни ҳал этишда томорқачиларга шу пайтгача қим ёрдам берар эди! Қисман жамоа ва давлат хўжаликлари ёрдам берган. Аммо бу вазифалар қонуний йўсинда, расман йўлга қўйилмаган эди. Деҳқон томорқа ишини йўлга қўйишда ўз ҳолига ташлаб қўйилганди. У баъзидан бир машина маҳаллий ўғит толғунича ёки икки қоп маҳсулотини бозорга етказиб келгунича она сутти оғзидан келарди. Уни шундай аҳволга солиб қўйиш тўғрими? Ахир деҳқон томорқачисига меҳнат қилиб, маҳсулот етказиш билан ҳам шахсий, ҳам ижтимоий вазифани бажариб, бозорнинг мўл-кўл бўлишига ҳисса қўшмаяпти-ку. Албатта, унга хайрихоҳлик кўрсатмаслик, кўмак бермаслик нотўғри иш эди.

Хўш, томорқачилар иттифоқи ўз олдидаги вазифаларни қандай ҳал этмоқчи? Бунда биз аввало жаҳон тажрибасига, сўнг ўзимизда инқилобдан кейинги йилларда яққа деҳқон хўжалигига хизмат кўрсатиш бўйича орттирилган тажрибага таянмоқчимиз. Маълум бўлишича, 20-йилларда мамлакатимизда яққа деҳқон хўжаликларига хизмат қиладиган таъминот, харид қилиш, тайёрлаш, кредит бериш ширкатлари бўлган экан. Кейинчалик, қишлоқ хўжалигини қоллективлаштириш бошланганидан сўнг бу ташкилотлар ўз-ўзидан йўқ бўлиб кетган. Улар бажариб келган бир қатор вазифалар эса давлатнинг бюджети ҳисобига яшайдиган ташкилотларга ўтказиб юборилди ёки бошқача айтганда, тобора бюрократлашиб борган аппарат қўлига топширилди. Бу йўл қандай натижага олиб келгани ҳозир ҳаммамизга маълум.

Томорқачиларга жамоа ва давлат хўжаликлари ёрдам беришлари керак эди, лекин улар бу ишнинг уддасидан чиқмадилар.

Эндиликда 20-йиллардаги ширкатларни (кооперацияларни) яна очмоқчимиз. Жаҳон тажрибасида икки хил ширкатни қўриш мумкин. Бир ишлаб чиқариш ширкати (жамоа хўжалиги шундай ширкат ҳисобланади), иккинчиси айрим масалаларни ҳал қилишга даъват этилган ширкатлар. Буни бошқача ифодалаганда сервис хизмати ҳам дейиш мумкин. Биз мана шу иккинчи хилини тиклаш ниятдамыз. Масалан, томорқачилар ерини ҳайдаб берадиган, катта-кичик тракторлари бўлган ширкат, юк ташиш, кимёвий, ветеринария хизмати кўрсатиш, молларни урчитиш, илғор тажриба ва фан ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий этиш, деҳқон учун уй-жойлар қурадиган ва уларни таъмирлайдиган ширкатлар бўлиши мумкин. Бундан ташқари, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини йиғиб, қайта ишлайдиган кичик-кичик цехлар ташкил этиш ниятимиз ҳам бор. Натижада томорқачилар кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқариш имкониятига эга бўлиш билан бирга, қишлоқларда одамларни банд қилиш муаммоси ҳам ҳал этилади.

Бу тадбирларнинг аҳамиятини бир мисол билан исботлаш мумкин. Америка Қўшма Штатларида қишлоқ хўжалигига жами 3,5 миллионга яқин одам банд. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини гамлаб, қайта ишлаб, истеъмолчиларга етказиб бериш билан эса ўн миллиондан ортиқ одам банд. Бизнинг мамлакатимизда эса бу манзаранинг тескарисини кузатиш мумкин. ССЖИДА бевосита қишлоқ хўжалигига 24 миллион одам банд. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини гамлаб, қайта ишлаб, истеъмолчиларга етказиб бериш билан эса уч миллионга яқин одам банд. Эҳтимол, мана шунинг оқибати ҳамдир, АҚШда 50 миллион тонна картошка етиштириб, ўз эҳтиёжларидан ортиқ қисмини чет эл мамлакатларига сотадилар. Биз эса йилига 80 миллион тонна картошка ишлаб чиқариб, ярмини чиритиб юборамиз ва етмагани чет элдан картошка сотиб оламиз. Бошқача айтганда, ҳаётимизда сунъий муаммоларни юзага келтириб, уни ҳал этиш учун бошқаларга мурожаат қиламиз.

Биз айтган ширкатлар ўзларини ўзлари идора қиладилар, молия билан таъминлайдилар. Ходимлари томорқачиларга хизмат кўрсатиш билан боғлиқ турли ишларга ихтисослашадилар. Ҳаёт келгусида деҳқонга хизмат кўрсатишнинг яна янгидан-янги шакллари юзага келтириши мумкин. Шундай янги хизмат турларидан бирини яқинда Наманганда бўлганимда кўриб келдим. Бу ерда бир хўжаликда ташландиқ бино бор экан. Бир гуруҳ ташаббускорлар шу бинони ўз маблағлари ҳисобига таъмирлаб, оմборга айлантиришибди. Кейин уйма-уй юриб, хонадонлардаги ортиқча меваларни сотиб олиб, қуриштириш ва қадоқлаб, махсус дўконча очиб сотишни йўлга қўйишибди. Хонадонлар ёнғоқ, жийда, майиз каби айнимайдиган маҳсулотларни келган истаган нархда сотишни хоҳламаганларида тахта, шифер каби ҳозир камёб бўлган қурилиш материалларига алмаштиришни ташкил этишибди. Шу йўсинда давлатдан бир тийин ҳам олмайдиган, хўжалик ҳисобида ишлайдиган, бошқача шароитда хонадонларда чириб йўқ бўлиб кетиши мумкин бўлган маҳсулотларни халққа етказиб берадиган ташкилот юзага келибди.

Ёки бошқа бир масалани олайлик. Ҳозир жумҳуриятимизда бир йилда 370 минг тоннадан ортиқ гўшт етиштирилаяпти. Бу маҳсулотнинг ярмидан ортиғини қишлоқ аҳолиси етказиб бера-

япти. Агар бутун жумхурият миқёсида олинадиган бўлса, бу озмунча қорамол, қўй ва эчкини ташкил этмайди. Деҳқон ўзи етиштирган гўштининг ортиқчасини бозорга олиб бориб сотади. Хўш, қорамолнинг, қўй ва эчкининг терисини нима қилади, аҳолидан тери қабул қиладиган бирон-бир ташкилот борми? Минг афсуски, бизда бундай ташкилот йўқ ҳисобида экан. Мен вилоятларда томорқачилар Иттифоқи бўлимларининг таъсис конференцияларини ўтказганимда, кўпгина томорқачилар сўйилган молнинг терисини қайси ташкилотга топширишни билмаганларидан улар чириб, йўқ бўлиб кетаётганлигини кўп марта гапирдилар. Демак, ҳар бир туманда бўлмаса ҳам, уч-тўрттасида ташта аҳоли қўлидаги териларни сотиб оладиган, махсус техника воситалари билан таъминланган ташкилот тузиш зарурга ўхшайди. Ахир, Тошкент кўн-мўйна заводига оддий қўй терисининг икки-учтасига ишлов бериб, нархи беш юз сўмга яқин турадиган, чет эллик харидорлар суяб харид қиладиган ажойиб пўстинлар тикилаяпти-ку.

Ҳозир жумхуриятда 2 миллион 800 минг деҳқон хонадони бор. Булар орасида томорқаси бўлмаган ёки оз миқдорда бўлган оилалар ҳам анчагина. Уларга ҳам, жумхуриятимиз президенти И. А. Каримов айтганидек, 25 сотихдан томорқа берилса, томорқачиларнинг эл-юрт дастурхони мўл-кўллигига қўшаётган ҳиссалари янада ортади.

САВОЛ: Ҳурматли Саид Нуъмонович, Сиз юқорида жумхуриятимиздаги қишлоқ меҳнаткашларининг томорқадан олаётган маҳсулотлари ва даромадлари ҳақида анча батафсил гапирдингиз. Лекин бугунги кунда деҳқон ҳаёти фаровонлиги фақат томорқагагина боғлиқ деб ўйласак тўғри бўлмайди. Шундай экан, суҳбатимиз мавзунини кенгайтириб, деҳқон ҳаёти фаровонлигининг бошқа манбалари ҳақида ҳам бироз гурунглашсак.

ЖАВОБ: Деҳқон ҳаёти фаровонлигининг учта асосий манбаи бор. Уларнинг биринчиси, жамоа ва давлат хўжаликларида, бошқа ташкилот ва муассасаларда меҳнат қилиб оладиган иш ҳақи. Иккинчиси, жамоат фондларидан келадиган пуллар — кексалик, меҳнатга яроқсизлик учун, болалар учун бериладиган нафақалар, стипендиялар. Маориф ва соғлиқни сақлаш муассасалари ҳам жамоат фондларидан олинадиган маблағ ҳисобига ишлайди. Бундан ташқари, касаба уюшмалари имтиёзларидан шаҳарликлар қатори қишлоқ меҳнаткашлари ҳам фойдаланишади. Учинчиси, юқорида батафсил гаплашганимиз, томорқадан келадиган даромад.

Ҳозир жумхуриятимизда томорқадан келадиган даромад ишчиларда 2-3 фоизни, колхозчиларда 20-30 фоизни ташкил этмоқда. Демак, колхозчилар фаровонлигини ўстириш уч манбаа орқали бўлиши керак. Ўтмишда учинчи манбаа — томорқага муносабат ақсарият ҳолларда ёмон бўлганлиги оқибатида бу тармоқнинг деҳқон фаровонлигини оширишдаги аҳамияти пасайиб кетганди. Эндликда мана шу хатоликни тузатиш учун ҳаракат қилаяпмиз.

Деҳқон даромадининг биринчи манбаи иқтисодий нуқтан назардан тузилган, яъни у қанча кўп меҳнат қилса, шунга яраша даромад қилиши мумкин. Иккинчи манбаа деҳқон ҳаётининг социал (ижтимоий) томонини назарда тутати. Бу манбаа меҳнат натижасига бевосита боғланмаган. Масалан, бир оилада бир бола, иккинчи оилада ўн бола бўлиши мумкин. Аммо кўп болали оила бошлиғи далада қандай меҳнат қилаётганидан қатъи назар фарзандлари учун давлатдан нафақа олаверади. Бундан ташқари, ўн болани текин ўқитиб, текин даволатади. Фарзандларини боғчага берганида ҳам кўп болали оилалар учун чиқарилган имтиёзлардан фойдаланади.

Учинчи манбадан олинаётган даромаднинг қандай бўлиши эса қишлоқ кишининг ўзига боғлиқ.

САВОЛ: Иттифоқимизда ва жумхуриятимизда уч манбадан олинаётган даромаднинг нисбати қандай?

ЖАВОБ: Уч манбадан олинаётган умумий даромад жон бошига (ҳар бир ишловчи ҳисобига эмас, жон бошига!) тақсимланганда иттифокда 125 сўмданга, Болтиқбўйи жумхуриятларида 200 сўмданга, бизнинг жумхуриятимизда 71 сўмданга тўғри келади (1989 йилдаги маълумот). Бу ерда шунга эътибор бериш керакки, мамлакат миқёсида қишлоқ аҳолисининг даромади жон бошига 125 сўмдан тўғри келиши мамлакатимиз жамоатчилигини умуман қаноатлантирмапти. Марказий матбуот деҳқон ноҳақ камситилганлиги, қишлоқ хонавайрон бўлганлиги тўғрисида тинмасдан ёзмоқда. Шундай шароитда 71 сўмга қаноат қилаётган Ўзбекистоннинг қишлоқ аҳолисига тўзим берсин. Биз бу ерда ўртача рақамни келтирдик. Аслида, жумхуриятда жон бошига топаётган даромади 71 сўмга етмаётганлар қишлоқ аҳолисининг 40 фоизга яқинини ташкил этади.

Сўнгги йилларда жумхурият раҳбарлари шу масалаларга эътибор бериб, маълум ишларни амалга оширдилар. Жумладан, биринчи манбаа бўйича иш ҳақини ошириш марказий ҳукумат олдига қўйилди. Ўз-ўзидан маълумки, бу соҳада иш ҳақининг оширилиши жамоа ва давлат хўжаликлари етиштираётган маҳсулот — пахта нархининг оширилишига боғлиқ. Шундай қилиб, 1988 йилда бир тонна пахтининг ўртача нархи 800 сўм атрофида бўлган бўлса, 1989 йилда 900 сўмга, 1990 йилда эса 1000 сўмга кўтарилди. 1991 йилда эса давлат буюртмаси билан сотиладиган ҳар тонна пахта нархини 1650 сўмга кўтариш режалаштирилмоқда. Лекин жумхурият раҳбарларини бу баҳо ҳам қаноатлантирмапти. Чунки пахта нархи кўтарилиши билан бир қаторда деҳқонга сотиладиган техника, минерал ўғитлар, ёқилғи, саноат буюмларининг нархи ҳам ўсиб борапти.

Эндликда бозор иқтисодиётга ўтилиши муносабати билан пахта, пилла, қоракўл ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг кўп қисмини давлат буюртмасидан ташқари, эркин баҳоларда сотиш режалаштирилмоқда. Бу эса деҳқонларнинг даромадини бир ярим-икки баравар ошириш имконини беради.

Қишлоқ аҳолиси фаровонлигини оширишнинг иккинчи йўли бўйича ҳам кейинги йилларда бирмунча ишлар қилинди. Жумладан, кексалар ва ногиронлар учун бериладиган нафақалар миқдори оширилди, аҳолининг бир қисмига ўйлар текинга берилди, коммунал хизматда имтиёзларга эга бўлишди, бошланғич синфларда ўқийдиган болаларнинг мактабда бепул овқатланиши йўлга қўйилди, яна бошқа бир қатор тадбирлар амалга оширилди.

Учинчи манбаа бўйича томорқачиларга қўшимча ерлар берилётганлигини, деҳқон оилаларининг чорва молларини ем-хашак билан таъминлаш вазифаси жамоа ва давлат хўжаликлари зиммасига юклатилганлигини айтиб ўтдик. Бу тадбирларнинг ҳаммаси-пировад натижада қишлоқ аҳолиси даромадини кескин ошириб, 140-150 сўмга етказиш имконини беради.

Томорқачилар Иттифоқининг вазифаси фақат томорқачиликни ривожлантириш билангина

чекланмайди. Биз деҳқонни ҳуқуқий ҳимоя қилиш масалалари билан ҳам шуғулланамиз. Томорқачи билан жамоа ва давлат ҳўжаликлари маъмурияти ўртасида юзага келган жанжалли масалаларни ҳал этишда деҳқоннинг манфаатларини қаттиқ туриб ҳимоя қиламиз.

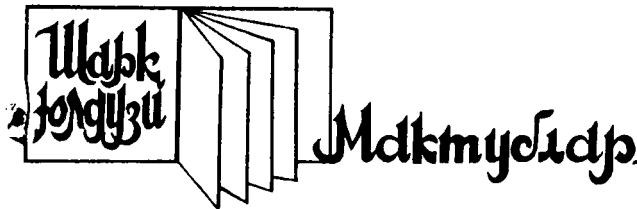
Ўзбекистон қишлоқ аҳолиси жон бошига тақсимланадиган даромад бўйича мамлакат қишлоқ аҳолисида орқада эканлигини юқорида айтиб ўтдик. Аммо бу ўринда адолат юзасидан масаланинг бошқа томонини ҳам таъкидлаб ўтиш керак. Иттифоқ бўйича ҳар бир қишлоқ хонадонидан 3,5 та одам яшайди. Бизда эса ҳар бир оилада 6 кишига яқин одам яшамоқда. Ишловчилар маоши бир хил бўлган тақдирда ҳам жон бошига тақсимланганда катта фарқ юзага келаяпти. Халқ турмуш фаровонлигини юксалтириш ҳақида гап борганида жон бошига олинаётган даромадни ошириш кўзда тутилаверади.

Кўп болали эканлигимиз оқибатида йўқотаётган даромадимиз маълум даражада социал фондлар орқали қопланапти. Яъни, юқорида таъкидлаганимиздек, кўп болали оилаларнинг фарзандлари боғчаларга борганида имтиёзлар берилаяпти, маориф, соғлиқни сақлаш муассасаларидан бепул фойдаланишаяпти, нафақалар олишаяпти. Иқтисодиётда буни субвергенция дейилади. Бу соҳага сарфланаётган маблағлар, аҳоли даромадлари ҳисобга олинмаган ҳолда, умумий қонунларга биноан марказдан юборилаверади.

Сўхбатимиз якунида шуни алоҳида таъкидлашни истардимки, биз ўз олдимизга умумий қозондан ортиқча бир нарсани олишни мақсад қилиб қўяётганимиз йўқ. Фақат қилаётган меҳнатимиз, қўшаётган улушимизга яраша ҳақимизни ажратиб олишни, иқтисодий мустақиллигимизни таъминлашни, қишлоқ ҳўжалиги билан саноат ўртасида эквивалент қонунларига риоя қилган ҳолда мол айрибошлашни йўлга қўйишни кўзлаб ҳаракат қилмоқдамиз.

— Мазмунли сўхбатингиз учун раҳмат!

Сўхбатни Алиназар ЭГАМНАЗАРОВ ёзиб олди

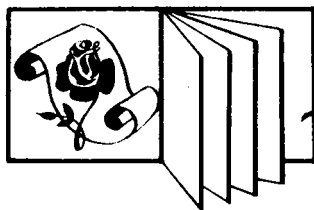

1. Совхозда инженер-механик бўлиб ишлайман.
2. 1986 йилдан буён обунаман.
3. Мунтазам ўқийман.
4. Чингиз Айтматов, Саид Аҳмад асарлари, «Меросимизни ўрганамиз», «Нодир саҳифалар» рукунларида босилаётган материаллар менинг хотирамда чуқур из қолдирди.
5. Болалар оламини акс эттирувчи асарлар ҳам кўпроқ босилса. Ойнома муҳлислари орасида мактаб ўқувчилари ҳам жуда кўп.
6. Ешим 33да, Яккабоғ туманининг Чуброн қишлоғида яшайман. Исми шарифим Гофир Исломов.

Мен давлат ҳўжалигида ишлайман. Уттиз йилдан буён «Шарқ юлдузи»ни мутолаа қилиб ва асраб келаман. Нимага эришган бўлсам, барида ушбу мўътабар ойноманинг муносиб ҳиссаси бор.

Менинг «Шарқим» «Юлдузи», сен— дўстим, устозим, фикрдошим, маслаҳатгўйимсан. Сени бу қадар гўзал қилиб чоп этишда ҳалол меҳнат кўрғазаетган барча мискину камтар инсонларга ҳудованди қаримнинг саховати ва баракаси насиб қилсин...

Мавлонберди Оллобердиев,
Қашқадарё вилояти, Усмон Юсупов тумани

Қутлибека Рақимбоева

Драматик достон¹

Туннинг боши.

Уйкужой. Дераза пардаси, кўрпа-ёстик жилдлари, телефон аппарати, тунчирок — бари қаҳрабо рангда. Арбобнинг тунқўйлаги ҳам хона жиҳозларига рангдош. У устма-уст тахланган ёстикларга суянганича ўрнида ўтирибди, кўзлари киртайган, ўзи толиқкан.

АРБОБ

Эрига кўнгилсиз аёл ётарда
Уйига безиллаб киргани мисол,
Мен тунга кираман. Тун тирик мордай
Бошдан-оёғимга ўралар, қисар.
Уйқуларга зорман, уйқулар— хумой,
Учар бахтлиларга ёруғ туш тўкиб.
Йиғлайман, йиғлайман: кўз ёшим сой-сой,
Барибир бу сойга кетмайман чўкиб.
Ҳатто китоблар ҳам тегди жонимга,
Оқшомдан саҳарга етаман тўзиб.
Музлаш бошланганми дейман қонимда:
Совуқ кўриняпман ўзимга ўзим.
...Бу не руҳиятдир, ахир, болам соғ,
Ишдан ўзим кетдим— ҳайдалганим йўқ.
«Аёл»— оҳорли сўз— юқтирмадим доғ,
Дўст кўмак тиласа, қайтарганим йўқ.

Хаёлга чўмади.

ШОИР РУҲИ

(У аслида овоз, холос)

«Дўст кўмак тиласа, қайтарганим йўқ...»

АРБОБ

(Чўчиб бошини кўтаради.

Тўрт тарафга қараб, қидирнади.)

¹ Журнал нусхаси

...Ҳолимни сўйласам, шогирдим бир кун
Дейди: «Юк босибди юрагингизни.
Ёзинг, ўзингизни унутиб бутун,
Елғиз шеър қутқара олади сизни».
...Зора илҳом бўлса бу оғриқ, озор,
Шеър ёзсам, ичимга ҳаво ёйилса...
Улиб қолган сўзим жонланса такрор,
Ғариблашган кўнглим қайта бойиса...

ШОИР РУҲИ

«Дўст кўмак тиласа, қайтарганим йўқ...»

АРБОБ

(Ваҳимага тушади.)

Кимсиз?

ШОИР РУҲИ

Менми? Ёдингиз...

АРБОБ

(Шивирлаб)

Кўзим илиндими? Овоз— тушимми?
Йўқотиб кўйдимми ёки ҳушимни?

ШОИР РУҲИ

(Қатъий, паст товушда)

Сиз ҳамон ўшасиз— юрагингиз йўқ,
Қўрқманг: гаппойлагич, жосус эмасман.
Кул ичра кўмилиб кетган дона чўғ,
Найда қотиб қолган шикаста сасман.

АРБОБ

(Ҳамон шивирлаб)

Ранглар кўпайдими— жимирлар кўзим,
Қулоғим остида товушлар— турфа.
Бедорликдан толдим, шекилли, ўзим,
Кексалик: асаблар— увада кўрпа.

ШОИР РУҲИ

Сўзим сувратига тикилиб қаранг:

...Сочлари паришон, ойтанли бир қиз,
Қош-кўзи энг қора рангдан-да қора,
Васфи куйга қўшиб айтарли бир қиз...

АРБОБ

(Беихтиёр)

...Ҳа, ҳа...

ШОИР РУҲИ

...Тунлар ёниқ шамдай эриб оқади
Куюкли байтларин ўқиб Лутфийнинг.
Кундузлар дунёга кўрқиб боқади,
Кўриб синганини меҳрнинг, сийнинг...

АРБОБ

(Ҳаяжонлана бошлайди)

...У мен...

ШОИР РУҲИ

(Эшитмагандай, аввалги оҳангда)

Яна бир йигит бор...

АРБОБ

(Жонланиб)

Яна бир йигит бор: руҳи баландда,
Кўзига ургандир қалбин оташи.
Озод туйғуларин сақламас бандда,
Қалдиروق адаши, чақмоқ адаши.
...У— сиз.

ШОИР РУҲИ

(Эшитмағандай, аввалги оҳангда)

Юкори «Уйғон!» деб гулдирар эди,
Дерди: «Тиз букмагин, тик оёққа қалқ!»
Аммо уйғонганин ўлдирар эди,
Шундан мудроқ бўлиб борар эди халқ.
Бўлиб борар эди тарқоқ ҳам кучсиз,
Куч бермоқ истади мен айтган йигит:
Бўлиб борар эди ювош ҳам ўчсиз,
Ўч бермоқ истади мен айтган йигит.
Унинг кўзларидан кўрқдилар кўпроқ,
Сўзларидан яна кўпроқ кўрқдилар.
Охири кўзига сочдилар тупроқ,
Сўзларига эса пичоқ тикдилар.

(Кинояли)

...Сизнинг бошингиздан юлдуз сочдилар,
Ҳилола эдингиз— тўлин бўлдингиз.
Остонаси тилло эшик очдилар,
Бир парча тиллодай келин бўлдингиз.

АРБОБ

(Изтиробли)

Мен сизга ўзимни ваъда этдимми,
«Сизникиман», дея айтдимми бир бор?
Тунлар кўзингизда қолиб кетдимми,
Сочим кафтингизга солдимми ғубор?
Дейдилар: «Қиз бола қисмати— бир ўк,
Қайга отса кетар». Менда гуноҳ йўк.

ШОИР РУҲИ

Сиз менинг қисматим эмасмидингиз,
Елғонмиди мен деб ёзган шеърингиз?
Чорласам, қуш бўлиб келмасмидингиз—
Қафасдай туюлиб турган ерингиз?
Кулиб, кўз тилида этганимиз аҳд,
Соғинчлар, севинчлар сохта эдимми?
Жулдур кўриндимми мenden борар бахт,
Кўнглингиз зар кийган бахтда эдимми?

АРБОБ

Йўк, йўк!

ШОИР РУҲИ

Демак, муҳаббат— чин, қўмсаш, қувонч— чин,
Ҳаммасин ўзингиз ўлдиргандингиз.
Мени сотганларнинг баридан олдин
Ҳиёнат қилишга улгургандингиз.

АРБОБ

(Титраб)

Тилларим, қўлларим тозадир маним,
Тоғим деганингиз шамол чиқди-ку!
Жоним деганингиз экан-ку ғаним.

Қавмим деганингиз қаттол чиқди-ку!
Мен кимман? Аёлман— ҳуркак бир оху,
Шундан сизга йўлдош бўлмоқдан қўрқдим.
Қўрқдим. Қўрққанлигим бор-йўқ гуноҳим,
Изингизда сарсон ўлмоқдан қўрқдим.

ШОИР РУҲИ

(Овози ҳазинлашади)

Тергов. Ҳақоратлар. Қайрилган қўллар.
Тор қамоқ. Қон қотиб ётган тўшаклар.
Ҳаво йўқ эшалон, тили йўқ йўллар,
Сибирь. Кун кўрмаган бадбахт бурчаклар.
Ой кетиб, йил кетиб кетмаган қишлар,
Эркингни чангаллаб ўтирган симтўр.
Тунлари ит каби увлатган тушлар,
Замин кўр, осмон кўр, макон, замон кўр.
...Қўйинг, озорланманг, сиз ҳақсиз, жоним,
Бу қисмат кўрқувли, кўрқмай бўлмайди.
Қўрқа билмаганлар— тақдирдошларим,
Қўрқа билганлар-чи... ўлмайди!

Сўнги сўзлар хона ичида такрор-такрор акс-садо беради. Арбоб икки кафти билан чеккаларини каттик сикканича узоқ унсиз ўтиради. Уйкужой коронғулашади.

Туннинг ўртаси.

Ҳамон ўша тун. Фақат энди арбобнинг ишжойи. Стол, курсилар, нодир китоблар текис терилган девор жавонлари. Мўъжазгина гиламча, парда, диван ёпқичлари мовий тусда, лекин арбоб кийимини ўзгартирмаган, ҳамон хаяжонда...

АРБОБ

«Муножот» куйига чалинган тордай
Юрагим, бу қадар титрама ёмон!
Ўтган ўтиб кетди ёмғирдай, қордай,
У ўлган! У ўлган! У ўлган— тамом!
«Мен» деб бош тутгани қўймай қамаган,
Сталин тузуми озодликка ёв,—
Шу гап ош-нон бўлган ҳозир ҳаммага,
Шунданми ўйларим ҳам алғов-далғов...

(ўрнидан туради)

Бу мовий гўшада менга нима бор,
Баҳорда адашиб юрган каби куз.
Уйқудори ичиб ётмоқлик даркор,
Уйқу фориғ этар хаёлдан ёлғиз.

Бироз дадиллангандай бўлади. Бу хонадан чиқиб, уйкужой эшигини очади.

ШОИР РУҲИ

«Дўст кўмак тиласа... қайтарганим йўқ...»

Арбоб оркага тисарилади, эшик секин ёпилади. Ишжойига қайтиб кириб, ўзини диванга ташлайди. Юзтубан ҳолича узоқ ётади.

АРБОБ

Демак, руҳ ўлмайди деганлари ҳақ, •
Машъум ўттиз етти ва саксон саккиз...
Икки сана аро ётган йиллар тоғ,
• Топилмасим, мени қандай топдингиз?

Эзилиб-эзилиб йнглайди, уйкужойга киради, энди кўрқувсиз. Гоҳ парда, гоҳ деворларни авайлаб силайди.

Тилсимим, туморим эдингиз менинг,
Сиз бор ўйларимга сиғинар эдим.

Керагим, сўрорим эдингиз менинг,
 Ёнингизда туриб соғинар эдим.
 Билмасдим теграмда қай фасл, қай вақт,
 Мени ишқ совутиб, ишқ иситарди.
 Тушунарли эди ёлғиз муҳаббат,
 Муҳаббат шоири бўлмоқ истардим.
 Сиздан такрор-такрор эшитганим-чун
 Яна ширин эди Ватан деган сўз.
 ...Бирдан бошингизга тушди қора кун,
 Қуёшли кунчиқар менга бурди юз.
 Зўрланган қиз каби қадри кетган ҳақ
 Ғижимланиб юрса ҳар исқирт қўлда,
 Чидай деган билан чидардим қандоқ,
 Тола нур кўрмасам сиз тушган йўлда?!
 Сизни ёмон дедим қонли саҳарлар,
 Яна ўзим «Елғон!» дея қон ютдим.
 Муҳаббатга қарши ичдим заҳарлар,
 Сўнг ёғоч жисмимни бир ётга тутдим.
 Айтсам, айтимларим билмайди охир,
 Бир бора кўрининг! Қайдасиз, туринг!
 Нечун энди жимсиз? Бир сўз денг, ахир,
 Минг сўз денг, сўзбўрон этиб ўлдилинг!

ШОИР РУҲИ

(Синик овозда)

«Дўст кўмак тиласа... қайтарганим йўқ...»

Арбоб улкан тошойна қаршисидаги юмшоқ ўриндикка чўкади. Ёдида кечмишнинг бир кечаси жонланади...

Пастаккина, сертоқча хона. Дидли, бой ясатилган. Қора либосдаги ниҳолгина келинчак— Арбоб қаршисида мажолсиз, озғин аёл— шоирнинг онаси ўтирибди.

ОНА

Йўқ гуноҳин сўраб юз бор тутдим юз,
 Тўздим маҳкамалар эшиқларида.
 Улар малҳам эмас, босишаркан туз
 Ўзлари кесишган кесикларига.
 Умидим шамълари ўчмоқда бир-бир,
 Бугун сизга келдим сўнги чора деб.
 Уғлимга эдингиз сингилдек, ахир,
 Энди кўмагингиз тегса зора деб.

АРБОБ

Жуфтидан айрилган ёлғиз қуш бўлсам,
 Тақдир ортди зилдай бевалик юкин!
 Давру давраларга кам-кам қўшилсам,
 Сизга қандай кўмак бермоғим мумкин?!

ОНА

Фалокат, кулфатнинг кўзи кўр, нега
 Яхшиларни излаб топади атай?
 Шундай кун дардингиз олмоқ ўрнига
 Ўзим дардим судраб келганман, нетай?
 Нетай, мум тишлаган вақт кечади жим,
 «Қилт» этмас боламини босиб олган тоғ.
 Майли, қамоғига амаллаб кўндим,
 Қайтиб келмаса-чи, чидарман қандоқ?!
 Марҳум эрингизнинг хотираси бор,
 Сизни ҳайдашмайди, Каттага боринг!
 Бир юртда қанчамиз адолатга зор,
 Жон болам, бохабар қилинг, ёлборинг!

АРБОБ

Ўғлингизнинг дўсти кўп эди чоғи,
Улар борсаларми... мен бева бўлсам...
Не деб ўйлар экан Каттамир, норғул
Йигитнинг изини сўроқлаб юрсам?

ОНА

(Бирдан қизишиб)

Ҳозир дўстдан кўра кўпроқдир рақиб,
Ўнг кўзинг бир зумда чап кўзингга ёв.
Ахир, дўстни дўст деб этарлар таъқиб,
Қамарлар, қийнарлар, қиларлар тергов...
Майли, дўстлик ҳисси синган пул тарзли
Қадрини йўқотган бўлсин батамом.
Бир ўзбек бирдан бўлмасми қарзли
Бири бири учун койитмаса жон?!

АРБОБ

(Чидамай, унинг сўзини бўлади)

Майли, мен Каттага чиқаман, тўхтанг,
Зора, ерда қолиб кетмаса гапим.
Нур урган ғумайдай қуриса бўҳтон,
Ўғлингизга тегса заррача нафим.

Она бўшашади, иккиланиброк қўйнидан қарғашойи жилд тутилган дафтар олади.
Авайлаб очади, у аслида дафтар эмас, узун-қиска, кўнғир-сарик коғозлар тикилган
боғлам.

ОНА

(Ўз-ўзига гапираётгандек, оҳиста)

Яқинда бир йигит эл ётган маҳал
Шуни ташлаб кетди, боламдан экан.
У «Қайси дўстимга ишонсалар сал
Онам шеър дафтарим кўрсатсин»,— деган...

АРБОБ

(Оғриниб)

Эшикли уй, биров келади гоҳи,
Бирдан ёмон кўзнинг тушса нигоҳи...

ОНА

(Яна қийнала бошлайди)

Қадринг зар қадридай баландда эди,
Ғурурларим умри шунчами қиска?!
Болам-а, юзи йўқ бу замон энди
Нархингни келтириб қўйдими мисга?!

АРБОБ

(Ўзини сал ўнглаб)

Хола, сўйлаб куйманг, куйманг ошкора
Дол қадингиз бир кун бўлар, ахир, тик.
...Майли, шеърларни ҳам қолдиринг, зора
Уларга ҳам насиб қилса ёруғлик...

ОНА

Мен овозсиз ёнай, оловсиз ёнай,
Сўзларим, кўринсин қурумсиз, дудсиз.

Лекин умид қилай, Сизга инонай
Яшаб бўлмайди-ку, ахир, умидсиз.
Бир кун ажал келса, қўлида жоди,
«Онам»лаб бошимда ўз болам турсин.
Қулоғимга насиб этсин фарёди,
Юзимга кўзининг ёши буюрсин!..

Қахрабо хона ёришади, Арбоб ўша ўтиришда ўтирибди.

АРБОБ

Ҳар лаҳза неча бор ёддан ўткардим
У кунлар Каттага айтар сўзимни.
Айтсам, ишонишса... Сизни қутқарсам
Ва беҳад бахтиёр сезсам ўзимни...

(Бирдан кўзи қаршисидаги тошойнага тушади. Узун «ух»лайди.)

Нақадар хуш ёқар бу ширин ёлғон,
Орзу ҳолда қолган азиз орзулар.
Сиз ҳақда каттага сўз очдим қачон,
Очганда, эшитар эдим улар?!
Аввал уруш дедим, изга ташладим,
«Ўғлим бетоб»— дедим, «Ичикди...»— дедим.
Сўнгра буткул ўзга ҳаёт бошладим,
Охир, «Фурсат ўтди, кечикдим»,— дедим.

(бир муддат жим қолади)

Кўринмоқ бўламан муштипар, мунгли
Минғир-минғирлайман ҳозир атайин.
Яна тилим бошқа, бошқами кўнглим?
Кўнглини нетайин?! Тилни нетайин?!

Бошини эгиб ўтиради. Анча фурсат ўтгач тиқ кўтаради, овози аввал пастрок, кейин
гобора баландлайди.

«Яратган ўнг қўлда ийлаган лойинг»,—
Онам қувонарди «туф»лаб кўксига.
Тўкис бахт истардим ўзимга лойик,
Бадбахт кўринарди қашшоқ, ўксиган.
Сиз дедим, сиз бевақт бўлдингиз майиб,
Эрим ташлаб кетди ҳижрон чўлига.
Қисмат мени силтаб итарган сайин
Қаттиқроқ ёпишдим бахтнинг қўлига.

(аччиқ алам билан)

Изингизни излаб юрсам ўша кун
Хунук кўринардим керакли кўзга.
Онангиз кўнглини топтардим, лекин
Келаётган бахтим қайтарди изга.

Фавқулудда бир шахд билан ўрнидан туриб мовий хонага қиради, жовонларнинг
гоҳ у, гоҳ бу эшикчасини очиб кўради ва қора дафтарни олади. Бу ўша— шоирнинг онаси
қолдирган шеърларнинг ҳозирги имлога кўчирилган нусхаси.

АРБОБ

Кўп кўрқдим, негадир кечмадим бироқ
Сувратини Азоб чизган байтлардан.
Қиз бола номусин асрагандай пок
Шеърингиз асрадим не-не пайтлардан.
Шеърингиз-ла келган ул қари оғрик
Ўқисам яшариб қолса-да такрор,
Эски ёвин кўрган қасоскор янглиғ.
Жисмиму жонимга берса-да озор...

Дафтарчани варақлайди, лаблари пичирлайди. хонада унинг эмас, шоирнинг овози янграйди.

ШОИР РУҲИ

Муродга етибсан. Етганинг ёлғон!
Бағрингдан ғанимлар кетгани ёлғон!
Уйласам, ўйимда турасан боғлиқ,
Бошингдан-оёғинг яралик, доғлиқ.
Сен кимни болам деб юрибсан, Ватан?!

Тилингни очажак тиллар бизмиз-ку,
Қўлингни ечажак қўллар бизмиз-ку,
Бизмиз-ку, суюнчинг, севинч, кулинчинг,
Еруғ кунларингга ёлғиз илинжинг.
Сен кимни болам деб юрибсан, Ватан?!

(Арбоб бошқа саҳифани очади, қўллари титрайди.)

ШОИР РУҲИ

Юрагим, ўлмаган юрагим,
Йиқилма, таянгин бардошга.
Кўрасан, ўтар бу сукунат,
Ҳукумат бошқадир, халқ бошқа.

Хўрликка чидаса чидару
Қулликка чидарми ҳеч инсон?!
Ювош кўнгилларнинг қаъридан
Боладай ўсадир бир исён.

Қўрқувга қиш келиб, қуриydi
Исён йигит бўлгач— қаҳрли.
Тўп эмас, подамас, тўдамас
Халқ халққа айланар охири.

Юрагим, ўлмаган юрагим,
Вақт тунга оғмаган, вақт— чошгоҳ
Кўрасан: ўтар бу уқубат,
Ҳукумат бошқадир, халқ бошқа.

Арбоб шеър охирини шивирлаб такрорлайди, ўйга чўмади. Ўйида ўтган кунларнинг бир неча дақиқаси жонланади...

Каттанинг кенг, ёруғ ишжойи. Жихозлар Каттанинг кнефасига мос салобатли. Аёл-арбоб унинг қаршиснда жуда кичкина кўринади.

КАТТА

Ижтимоий ишдир шеърият азал,
Шахсий туйғу эмас, шахсий ҳиссиёт.
Бугун оҳ-воҳ билан ёзилган ғазал
Ожизлик белгиси— давримизга ёт.
Даҳшатли урушда енгдик— биз ғолиб,
Ғам мангу йўқолди— ҳамма бахтиёр.
Энди шеъриятга шу бахтни солиб,
Баланд овоз билан ҳайқирмоқ даркор.

(бироз жим туриб)

«Камбағаллик агар бўлганда мансаб,
Итга едирарди тиллосин заргар»,—
Бекорга қадимдан қолмаган бу гап,
Демак, шоирга ҳам бир амал даркор.
Ишни комсомолдан бошлайсиз секин,
Бу иш баландликка илк пиллапоя.
Пастга офтоб бўлмоқ шартмас-у, лекин
Офтобларга бўлмоқ керакдир соя...

(алоҳида таъкидлаб)

Шу ўғитим донм ёдда тутасиз!

Аёл-арбоб ийманибгина бош силкиб маъкуллайди. Атроф коронгулашиб, ёришади.
Изоҳчи кўринади.

ИЗОҲЧИ

Айланиб юрарди беихтиёр у,
Теграсида Катта чизган доира.
(Чизикдан чиқмаслар — омадли мангу,
Қаранг: Арбоб бўлиб кетди шоира.)
Энг аввал узилди ердан оёғи,
Лаб очса, оққушдай машина тайёр.
Бахтли дўстлар билан тўлди сўл-соғи,
Оқшомлар уйдан янгради алёр.
Парируй, шамшодқад котиба қизлар,
Толикса, тутишди асал рангли чой.
Эриди айрилиқ тўнгатган музлар,
Юзида очилди сўлиган чирой.
Минбарларга чиқиб улкан йиғинда
Говак қарорларга қарсақлар урди.
Заҳматкаш бандалар бошида кунда
«Сен бахтлисан» дея такрорлаб турди.
Зўрликдан туғилган маккор сиёсат
Уни бор бўйича эгарлаб олди.
Охир шеъриятга қилиб хиёнат,
Арбоб деган янгроқ ном билан қолди.

Атроф коронгулашиб, ёришади. Арбоб мовий хонада.

Тўннинг ўртаси

АРБОБ

Вужудим титрайди, бошим зил-замбил,
Кошки, уйқу келса, илинса кўзим.
Темир панжасидан хотира-занжир...
Жонимни бўшатиб юборса бир зум...

Мажолсиз юриб уйқужойга қайтади, ўринга чўзилади, хануз кўлида турган дафтарча сирғалиб гиламга тушади, олиб беихтиёр варақлайди. Яна шоирнинг овози.

ШОИР РУҲИ

Эҳ, сен! Синдинг, сочилдинг,
Ўзингга ўзинг қилдинг.

Энди кимсан — тобесан,
Бичилган қул қабисан.

Яна сен юртга сарбон,
Ичимни ёқар армон.

Сен бошлар йўл қайгадир?
Миллат ўлар жойгадир.

Сен — эй, синдинг, сочилдинг,
Нафратландим... ачиндим!

АРБОБ

(Хаста товуш билан дафтарчага қараб)

Сизга доим улкан армонлар ҳамроҳ,
Менинг армонларим кичик ҳар доим.
...Шу кичик армон ҳам қалбимда гоҳ-гоҳ
Жипс ётган оғриғин кўрарди ёйиб,
Шунда тушларимда изга қайтардим,
Эгнимда ёнарди атлас — камалак.
Хушбўй кокилларим тегарди тизга,
Ахтариб юрардим Сизни жонҳалак.
Оқ-қора либосда — мудом тик боши,
Мудом кўзларига кўндириб хаёл,
Минбарларда нутқлар айтиб оташин,
Лабига табассум суртган бир аёл —
Шу кунлар жонимга тегарди жуда
Бу жуда бегона туюлар эди.
У десам ичимда нимадир тутаб,

Томиримда қоним уюнар эди.
Мен ундан айрича яшасам дердим,
Ўзимнинг измимни ўзимга олиб,
Куч топиб, синдириб ташласам дердим,
Қисарди мансабим кийдирган қолип.

(бироз сукунатдан сўнг)

Кейин не бўларди? Кейин... ҳеч нарса,
Кундуз тўқисларди кемтик, камлигим,
Шаънингга чалинган гулдурас қарсақ —
Билан қайтар эди хотиржамлигим.
...Фақат бир қиз билан бўлдим суҳбатдош,
(Назаримда, ўн йил ўтган орадан.)
Суҳбатнинг ҳар дами бўлиб синиқ тош
Юрагимга тегди, қилди ярадор.

Арбобнинг хаёлида ўша суҳбат дақиқалари. Қабул хонаси. Унинг каршисида қип-қизил рангли кўйлақда ёш шоира. Сипо кийимли арбоб ёнида у бир парча ўтдай кўри-нади.

АРБОБ (Самимий)

Сизни айтишганди: тафаккур тарзи
Ўхшамайди Шарқнинг шоирасига.
Ҳолат нафис бўлар, ҳатто, зор, арзи,—
Бизнинг юртнинг нозик қондасида.
Менинг «миш-миш»ларга ҳушим йўқ, ахир,
Гулнинг илдизидан кўкармас тикан.
Ҳар қайси қаламкаш ёзади ҳар хил,
Кошки, буни ҳамма тушунса экан.
Ҳа, майли, бу ҳақда бироз кейинроқ...
...Хизматим кўлами ортса ҳам доим,
Шеърни соғинаман баъзида, бироқ
Соғинччи сиғдирмас менинг иш жойим.
Яйраб эшитайин шеърларингиздан
Дея зўрға фурсат топиб, чорладим.
Сатрларга сингган нурларингиздан
Зора эриб битса соғинч қорларим.

ЕШ ШОИРА

(Кескин, дадил)

Албатта, ўқийман, сиз эшитсангиз.

(Тин олади, ўқийди, кўзлари чарақлайди.)

Қонсираган бўриларсимон
Остонамдан кетмай олисга
Эшигимни искайсиз мудом.

...Балли, аниқ олибсиз изни.
Керак эмас, ахир, кўрқоқлар,
Юраклилар кўрқитар сизни.

Келинг, яна келинг, яқинроқ,
Очиқ турар менинг юрагим —
Минг йиртилиб-ямалган қуроқ.

Кўринг: қизил эмасдир ранги,
Куйиб кетган. Куюгин ҳар кун
Янгилайди ҳасратлар — янги.

Юрагимда юртим бор — ғариб —
Узоқ йиллик жигархастадай
Кўкликлари битган сарғариб.

Юрагимда халқим бор — ғариб,
Севинчлари озиб-ориқлаб,
Орзулари ётибди қариб.

Юрагимда халқим бор — «оҳ»ли,

Кўтаргани оғирлигидан
Тиззалари доим титроқли.

Юрагимда халқим бор — «оҳ»ли,
Тил устида тош турганидан
«Бахт» деб айтар ҳамиша «воҳ»ни.

Юрагимда халқим бор — ғариб,
Толе уни мардлардан қисган,
Шундан шўри кетмайди ариб.

Чоралилар ҳам бечоралар
Хоин, жоҳил, айёрлар — бари
Юрагимга тушган яралар.

Мана шундай эдим сизгача
Келинг: яқин келаверинглар,
Барибир бўлмайман ўзгача!

Орага ноқулай жимлик тушадн. Бироздан сўнг Арбобга тик қарайди.

Фикрингизни билгим келади Сизнинг...

АРБОБ

Бирор жойда эълон бўлганми бу шеър?

ЕШ ШОИРА

Жаноби матбуот менга дим тор;
Тирноқча жойини тутуди дариғ.
Улар «ёруғ» шеърга чиқар харидор,
Чумчуқдан кўрқади: экмайди тариқ.
«Қора» шеърни, ахир, бехосдан ўқиб,
Халқ англай бошласа бехос ўзини,
Бехос айтиб кўйса, кўп йиллар кўрқиб
Айтмаган «Эрк керак!» деган сўзини...
Йўқ, шамол кўймасин қанотин ёзиб,
Қимирламай турсин бирорта терак.
Раҳбарман деганга, айниқса ҳозир
Кўпроқ сўқир керак, лолу қар керак.

АРБОБ

Нафрат — оғангиз-ку, нафрат — инингиз,
Навкарга ўхшайсиз — Номоз хоҳлаган.
Ўзингиз ёшсиз-ку, гина, кинингиз
Нечун кўп йилликдай бунча шоҳлаган?

ЕШ ШОИРА

Ниқобсиз терговга кўчдикми энди?

АРБОБ

(Қизишиброк)

Ҳавасмандмидингиз савол-сўроққа,
Ҳали ҳам кеч эмас. Мен ўзим сизни
«Туртиб юришмасин у ёқ, бу ёқда
Олдига солишиб бир ўзбек қизни» —
Дея раҳмим келиб олгандим тилаб.
Хоҳласами ўша «раҳбарлар» деган
Дағал тилингизни қўяр силлиқлаб,
Хоҳласа... уйингиз қолар безга!
Кўрқмайсизми?

ЕШ ШОИРА

Нега? Одамман-ку. Кўрқаман жуда
Қамоқдан, мажруҳлик, ўлим — баридан.
Баъзида яшагим келар осуда
Саҳроми, даштларнинг сокин бағрида.
Лекин ўйлаб кўринг: бу элнинг асли
Кўрқоғи менсиз ҳам етиб ортади.

Қўрқувни куч билан қиламан таслим,
Фақат куч қўрқувдан мени тортади.

(тин олиб)

Кечиринг, дағаллик қилдим, қизишдим,
Аслида қувондим таклифингизга.
Биламан: киролмас бу жойга ҳар ким,
Сухбатдош бўлолмас ҳар ким ҳам сизга.
Кечиринг, шарқона ибо, одобни
Унутдим, ўзимни тутгим келмади.
Тилимга сўз бўлиб келган зардобни
Шу сафар ичимга ютгим келмади.
Чунки менда бўлмас бу имкон такрор,
Ҳукумат одами бошқа чақирмас.
Айтаримни айтиб олмоғим даркор
Юрак ёрилгунча, сингунича сас!

АРБОБ

(нописанд)

Хали юрак ютиб бирор шоир ҳам
Мен билан қилганмас бундай мулоқот.
Тили ботирларга бироз мойилман,
Маили, сўйлайверинг, қиларман тоқат.

ЕШ ШОИРА

(ғаши келади)

Ҳа, ҳа, хоҳласангиз тоқатингиз бор,
Хоҳламай қолсангиз: тоқатингиз тоқ!
Ахир, қозончида эмиш ихтиёр
Қозонга қай ердан ўрнатса қулоқ.
Замона сизники...

АРБОБ

(Унинг гапини бўлади, қизғин)

Ёқтирмай қолсангиз беш-ўн одамни
Мағзава ағдармоқ шартмас барчага.
Кенгроқ бўлинг, кенгроқ кўринг оламни,
Тикилиб ўтирмай тирқиш, дарчага.

ЕШ ШОИРА

Кўрмадим демайман кўрганларимни,
Қуллуқ кўнғироққа, қуллуқ чироққа.
Лекин замонамнинг берганларини
Барин кўшмадингиз, афсус, саноққа.
Кимлар кўшиғини баландроқ айтса,
Жиловин тутқазмай ориқ от берди.
Кимки шу кўшиққа муте рақс этса
Ғурурсизлик отли ёмон дард берди.
Бу дарднинг бемори ҳеч нарса учун
Куймайди, ёнмайди, ўтга тушмайди.
Ўтиб турса басдир унга қора кун,
Ҳа, фақат ишлайди, тинмай ишлайди.

АРБОБ

(Кинояли)

Яна не гапингиз қолди, қолдирманг!

ЕШ ШОИРА

(Кинояга эътиборсиз)

«Бугунги ўзбекни бўлмайди таниб,
Маънавий олами қашшоқ, камбағал...»—
Дейишар, хўш улар не қилсин қани,
Ўз тақдирин ўзи этолмаса ҳал?
Қашшоқ бўлса қандай бойитин руҳин,
Саломатлик керак, керак маъмурлик.
Йўқ, ундан ҳам муҳим, баридан муҳим

Тўла мустақиллик ва тўла ҳурлик!
Буни сўрамоққа бировда тил йўқ,
Биров сўрамоқни ўйламас ҳамон.
Гўё бир тўпимиз — занглаб қолган ўқ,
Яна бир тўпимиз — занглаган камон!
Чунки мутеликнинг масъуллиги йўқ,
Чунки муте бўлиб яшамоқ осон.
Ҳурликнинг бошида доим ўйнар ўқ
Унга мудом турмоқ керакдир посбон.

АРБОБ

Сизга қолибди-да халқнинг ташвиши.
Ўзингизни билинг! Кимсиз — қушчасиз!
Юртнинг тепасида ўтирган киши
Одамлар ҳақида ўйлар, шубҳасиз!

ЕШ ШОИРА

Ҳукумат ўйлайди; халқ-чи — ишласин!
Ёзилмаган шиор бу ҳамма учун:
Қора тупроқ ичра ёзлаб, қишласин,
Билмасин: ким учун сарф этар кучин;
Билмасин биттаси инкор, сўроқни,
Билса фақат билсин «қуллуқ», тасдиқни,
Зил-замбил кетмонни, қопни, ўроқни,
Билса яна билсин тунлар ёстиқни...

АРБОБ

(Оғир сўлиш олиб)

Қовоғимни ёриб кирган каби тун
Кўзим оғирлашиб борар тобора.
Сизда қувонч ҳисси йўқдир не учун,
Не учун қорасиз? Бунча қоп-қора?!

ЕШ ШОИРА

(Сухбатдошининг гапини бўлиб)

Йўқ, ёлғон! Менинг ҳам қувонгим келар —
Лекин ҳеч қувона олмайман тўйиб.
Менинг халқим қачон ўзини билар,
Қачон баланд бўлар фикратин бўйи?!
Шунча юксақдаги офтоб беминнат
Майсалар бошини силагансимон —
Бир-бирига мадад бўлиб бу миллат
Тепаси пастига қайишар қачон?!
Қайси шамол қоқар кипригин чангин,
Равшанлик қайтади қачон элимга?!
Саволлар қорайтар шодлигим рангин
Ва қоралик кўчар кейин тилимга.

АРБОБ

Сизнинг ёшингизда маъюс замонга
Буюк севги билан ташладим нигоҳ.
Қўшиқлар дарёдай келди тўрт ёндан,
Бирдан кўзларимда гулга кирди боғ...

ЕШ ШОИРА

(Яна гапини кесади, энди кинояли)

Бирдан менинг ёдим варағидан ҳам
Гўёл манзаралар топилди, қаранг:
Бир хос шифохона — ич-таши кўклам,
Унинг хосхонаси — жиҳозлар сара.
Пардай ўриндиқда осудалиқда
Чехрангиз сал синиқ — мудрайсиз ёлғиз.
Остонада унсиз туради тикка
Дори олиб келган дилбар доктор қиз...

АРБОБ

(Асабийлаша бошлайди.)

Ҳа...

ЕШ ШОИРА

Яна шифохона — бўйи пакана,
Буниси умумий беморлар учун.
Хира ойналарда сарғиш дакана,
Ҳовлида дайдийди ҳар хил ит-кучук.
Дориларнинг ҳиди, чанг, тор хоналар,
Кири қотган тўшак, сим каравотли.
Чўпдай гўдакларин кучган оналар,
Ҳорғин ҳамширалар — ўнган халатли...

АРБОБ

Ҳа, шундай, замонда бордир тарози:
Ҳар кимга беради феълига ўлчаб.
Кимки олганидан бўлмаса рози
Замонга ёқмаган. Замон билан чап.
Ҳасад қилдингизми? Кўрдим, кўраман!
Умрни икки бор яшамас ҳеч ким!
Қаршимдан жар чиқса йўлим бураман,
Бахтимдан бир қатра тўкмасдан ичгум.
Гулдай ёшингизда тилиниб, тўзиб,
Битта чит кўйлакми етишганингиз?!
Халқим дейсиз, шу халқ биларми ўзи,
Унинг-чун сиз ёқа йиртишганингиз?!
Қайгача борасиз навкар, яроқсиз,
Кимга ишонасиз, кимларингиз бор?!
Довул чайқаб турган ёлғиз япроқсиз,
Тупроққа қоришиб кетасиз бекор!

ЕШ ШОИРА

(Босиқ)

...Омадли аёлсиз, сахий табиат
Яхши кунлар ёзмиш манглайингизга.
Рости, ўзим каби аёлларсифат
Баъзида суқланиб қарайман Сизга.
Айниқса, дейишса онамни бемор,
Кўриб келмоқ учун қарз изласам зик.
Айниқса, дўстим қарз сўраса, ночор
Бошимни чайқасам, илжайсам аччиқ.
Айниқса, бехосдан бир минбар тегиб,
Халқ дардини титраб этсам ҳикоя,
Дўстларим ўтирса бўйинини эгиб,
Бир марди чиқмаса қилиб ҳимоя?!

АРБОБ

(Фурурли, нописанд)

Беҳуда тортишдик — эзилиб, эзиб,
Асаб торларимиз тортқилаб таранг.
Фикримиз бўлса-да бир-бирига зид,
Сўнгги нуқталарда туташди — қаранг!
Менинг муқаддас деб санаганларим
Бари вафо қилди, берди ҳузур, бахт.
Сенинг эса қолар саннаганларинг,
Кимга керак султон — безару бетахт?!

ЕШ ШОИРА

(Оғриқ билан)

Муқаддас нарса — бу алмаш бўлмайди,
У деб ўзинг оташ бўлмоғинг керак.
Муқаддас нарса — бу мангу ўлмайди,
Ўлсанг у деб ўзинг ўлмоғинг керак.
Менинг-ку халқим бор, берар озори
Берар қувончидан кўпроқдир гарчанд.
Сизнинг кўксингизда бормикан хори —
Гули каби азиз бўлган шундай дард?!
Бор бўлса, кўрсатинг: тавбага келай,
Ёрилсин ишончим ўраб ётган кўх!
Шу заҳар тилимни қирқ ердан тилай,
Жимсиз-а? Бундай дард сиздайларда йўқ!

Арбобнинг ранги оқаради.

АРБОБ

(Бўлиб-бўлиб)

Чиқинг... чиқаринглар уни хонамдан!

ЕШ ШОИРА

(Унга ғолибона эмас, ҳасрат билан тикилиб)

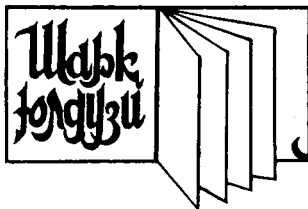
Шу туришда Сиз ҳам битта ғамимсиз,
Аччиқ куюгимсиз, кемтик-камимсиз!

Чиқиб кетади. Арбоб узок ўтиради, кейин бирдан ўрнидан туради.

АРБОБ

Ўғлим бор-ку, ахир, ўғлим бор менинг!

Охири келгуси сонда

Мадмуслиҳ

Сизларни, аввало, сеvimли ойномамизнинг олтмиш йиллик таваллуд тўйи билан самимий қутлайман. Камина аввал жамоа хўжалигида агроном, парткўм, район партия қўмитасининг мафкура бўлими ходими, кейинчалик эса раиса бўлиб ишлаганман. Бир қанча муддат маҳбуслик азобини ҳам тортганман. Ҳозир туман пиллачилик идорасида хизмат қиламан. Жуда оғир мусибатларни бошимдан ўтказдим. Жамоа хўжалигида ишлаб, бир умрлик «қора доғ» орттирдим.

Sevimли ойномамизни 1962 йилдан буён ўқиб бораман. Фақат, турмада бўлган кезларим (яъни, 1984-1988 йй.) бунинг иложини қилолмадим. Айниқса, шу йилги «Шарқ юлдузи» мен учун бошқача бўлди. Қандай тушунтирсам экан. Қуръон таржимасини ўқиб, мажруҳ кўнглимга таскин топаман, маънавий рағбат оламан, десам тўғрироқ бўлса керак.

Орзуим: «пахта иши» қурбони бўлмиш маҳбус аёллар ҳақида ҳам мақолалар эълон қилинса.

М. ҲАФИЗОВА, Андижон шаҳри

Саломат Муҳаммад Вафо
МУҚАДДАС МАНЗИЛ

Ҳикоя

«Ўлдирсанг, ўзингни ўлдирдинг фақат,
Ассалом алайкум, дорнинг оғочи».

Рауф Парфи

Хаёллар исканжасида қолган аёл, дераза табақаси кучли шамолдан тарақлаб ёпил-гач, ўзига келди-да, оғзини қалдирғоч палапонидай очиб йиғлаётган боласига кўзи тушди. Онги, шуури руҳ сипоҳийларига асир тушган бўлса ҳамки, боланинг, онам қани, дегандай чинқириқлари вужудига қуюлиб, маммаларининг учи жимир-жимир этиб кетди. Етмиш икки минг томирнинг қат-қатларига яшириниб ётган қондошлик, яқинлик, оналик туйғулари жўш уриб, бир қафт дурни авайлагани каби, уни кўлига олди. Боланинг аразлагандай чимирилган қорага мойил қошлари остида, онасининг азиз бошига қора кун солган, ҳаёт жилғаларини терс оқизган, умрининг навқирон чечакларини қорасовуқ каби урган кимсанинг — паҳлавоннинг оталик қони, йигитлик жони яширинган эди. Қарғишнинг қатронларига нойил ўша инсон қиёфаси хотирасида буй бергани замон, гўдагининг беҳос ерга тушиб кетишидан худонинг ўзи бир асраб қолди.

Гўдагини асраган худо нега унинг ўзини асрамади экан? Нега сўқир бандадай лаҳза-лик фароғат ва истакларига асир бўлиб, худписанд йўлларнинг ғайрилигидан, айрилигидан огоҳ этмади экан?

«Ахир, ўзингга сиғингандим-ку яратган эгам»...

Деразадан кўринаётган кўкнинг бир парчасига тикилиб, йиғилай-йиғлай қақшаган, мулки талон бўлган кўнгилнинг чуқур-чуқур қатламлари сим-сим оғриди. Узоқларда кўр кампирдай нурсиз «кўзлари»ни тикаётган кўп қаватли уйларга, қора денгиздай ваҳимали чайқалиб ётган яхлит кўкка қараб: «Бу ерларда не... еб юрибман!» дея, қалбини пармаловчи саволни юзинчи, мингинчи маротаба берди...

Ўзи бу, Туфажон деганимиз, қизалоқлигида ҳам анойи эди. Кечган умри давомида, қишлоғида мавжуд бўлмаган алланарсаларга ўч яшади. Янгаларининг куйлақларини яширинча кийиб, акаларидан омонсиз калтаклар еб, руҳига қийноқли зарбалар етган бўлса ҳам қашшоқлик ва хўрликка буй бермай, атрофидаги ғаразгўй, бадхулқ одамларни саодатманд асилзодалардай янчиб яшади. Гўё тақдирнинг бу ўйинига серфарзанд онаси, тракторчи отаси айбдордай, уларни ва ўзини ўн етти йил қийнаб яшади. Уша кезлари Яратган ҳам, «ол, қулим» деди: ўзига тўқ, бадавлатгина уйдан совчи чиқди. Йигит Туфанинг гўзал сувратига, жон олгувчи кўзларига, мағрур ва ситамли сўзларига асир бўлиб, қизнинг йўлида мажнундай кезди.

Тўйни бўлар-бўлар, аллоҳнинг туни кундузга дўнар-дўнар кунида, орага қалин можараси тушиб, қаллиқнинг онаси: «Асли, булар пастда», деди. Қизидайин атвори

оғир, орияти қаттиқ отаси, бўғзини бўғиб ётган қарзларни узолмаган бўлса ҳам, сарпо-суруқларни ўраб отди. Умид билан боғланган бахт ришталари узилди.

Фотиҳаси бузилган қизнинг бахти бузилади, деган ирим фалак тоқида ижобат бўлиб, бети қаттиқ, сўзамол совчи хотинлар уларнинг остонасидан қадамини тортишди. Чархнинг бевафалигидан қалбига ситам етган қиз, ўқиш мавсумлари тугаган бўлса ҳам, этагини қоқиб уйдан чиқиб кетди.

Ул кунларда Ашур деган бир ҳамқишлоғининг ёрдами билан ишга жойлашди ва Муҳаммадкарим деган кўнглининг озори, муҳаббатининг мазори билан танишди...

Туфа хаёл денгизидан аранг узилиб, ёшли мижжаларини артди-да, иссиққина мамми сўриб, бу дунё найрангларида беҳабар ётган болага тикилди. Кўзидан шаш-қатор ёшлар оқиб, боланинг ўзи каби ёқимли қоп-қора сочлари устига тушиб сингди. Барча кўргиликларининг айбдори, қўлининг кишани, оёғининг тушови, ҳали номсиз гўдакка ёвдаин тикилди. Ахир шу жонзот эркини бўғмаганда қайларга бормасди, нелар қилмасди? Муҳаммадкаримдаинларнинг яна қанчаси оёғига йиқиларди? Ул бевафининг бошига не кунларни солган бўларди. Болани жамики ситамлар, қайғулари, ёзмишлари учун қора кунларга қўшиб қарғади, қарғайверди. Илло, кечаги кун учун имкони етгани қарғаш, кучи етгани шу арзон кўз ёш эди.

Ҳақиқ нурлар сочаётган телевизор устидаги гулдонда, ҳаётнинг гўзаллиги, умрнинг бетакрорлигидан далолат бериб, салкам бир қучоқ, гул яшнаб ётарди.

«Муҳаммадкаримнинг гули!»

«Муҳаммадкаримнинг туҳфаси»

«Муҳаммадкарим — қалбининг озори».

«Муҳаммадкарим — севгани, куйгани».

«Муҳаммадкарим — орзуси, армони».

«У севиб тўймагани, кўриб билмагани.»

Аёлнинг кўз ёшлари баҳорий чечаклардайин сочилди. Аёлнинг кўз ёшлари сут исси келаётган либосига ёғдули миҳ бўлиб санчилди. Бу ёшлар севинч, энтикиш ёшлари эмасди, ўзи бахт билган нарсага очилган аза эди. Утган кунларни, юзиқораликларни ўйласа, руҳини шармисорлик ўлдиради.

Баъзан мардлик билан тан оларди: умрининг энг гўзал, энг қора дамлари ўшал машъул ондан бошланган бўлса ҳам, Туфа худди шу пайтни энтикиб-энтикиб, соғиниб-соғиниб, диллари оғриб-оғриб эсларди.

...Машина ҳаво денгизига тўш урган улкан самандар қушдай учиб кетди. «Кема ичи»ни эрон хонандаси Гугушнинг субҳи сабосидайин мустар, дард-ҳасратга тўла овози тўтди. Кўнглига қиёмат солган инсон сифатидаги ҳурзодни кўрмоқ ниятида у пешойнага тикилди. Кўзгунинг икки томонида икки ранг нигоҳ: бирида тўқликдан безган йўловчи, иккинчисида қорачиқларининг ичида бахт ва фаровонликка ташналик, муҳаббатнинг Хоразм каби қадимий, турк аёллардайин суюмли қўшиқларини куйлаётган кўзлар, ишқ манзил топган қорачиқлар ёниб турарди.

Гугушнинг телбавор, фусункор, мастона овози ул йигитнинг кенг елкаларида, Туфанинг қулоққа айланган вужудида ҳам қўним, сосийш топмайин, «кема» ичида гирён кезарди.

«Туфажон! Имони, муқаддас манзиллари хароб бўлган, кимлигини билмаган, асрлар ўтида куйган туркий қавмнинг эй эрка боласи! Атрофинга қара, ҳур туғилган кўзларингни оч! Не эди у излаганинг, жаҳонни кузат! Баҳодир эркак! Ахир, шул эмасми излаганинг, қидирганинг, қашшоқликдан, йўқликдан безган, кўпол сўзлардан қовжираб, эгасиз манзилдай ҳувиллаган, қўмондонсиз кемадай тийра қалбнинг малҳами! Исмидан бошқа ҳеч нарса билмайдиганинг — нотаниш инсон шу эмасми? У ўйланганми, ўйланмаганми, майпарастми, маишатпарастми, қотилми, юртдан қувилганми — барибир эмасми, муҳими, сени паноҳига олгани, пахта даласида ярага айланган кўнглингни шу юртнинг эгасидай бир оз (кўп эмас) кўтаргани...»

Ишқ карвонининг сарбони Гугуш эса ҳамон, жаҳон тилларида тўрлича аталса ҳам, лек дарди, ҳижрони, ситами бир хил кечадиган кўҳна муҳаббат ва айрилиқ ҳақида куйларди, куйлайверарди. Кема соҳиби ҳам бу гўзал қушчанинг эркак ўчилигини, саодатга зорлигини жуда аниқ билиб олмоқчидай, ора-сира пешойнадан қараб, жимгина кетарди.

Қуёш нурларидан ёғду олган ой юзлига қотмоққа шайланган, соҳибинг кулган қорачиқлари пешойнада кўринди-да:

— Уқийсизми, — деган овози эшитилди.

«Эҳ, бу овозлар! Юракнинг ишонч салтанатига йўл олган овозлар!»

Йигитнинг ўқишдан гап сўровидан эриди — тасаввурини бузмаслик учун «ҳа», деб бош силкитиб қўйди.

— Исмингиз? — сўради йигит яна пешойнага тикилиб.

Қиз исмини айтишга истиҳола қилиб. «Туфа» деб ном қўйгани учун онасини ҳам ичида бир қойиб олди. Жимликни бошқа нарсага йўйган йигит ўзича фол оча бошлади:

— Лола?

- Йўқ.
- Барно?
- Бошқа.
- Хоразмия?
- Йўқ.
- Шаҳзода?
- Бутун ўзбек исмларини айтганингизда ҳам тополмайсиз.
- Э, шунчалик зўрми?
- Зўр.
- Ким?
- Топинг-да.
- Қишлоқларни ҳам бердим-эй.
- Сизники-чи?
- Биласиз-ку.
- Рости?
- Муҳаммадкарим.
- Инондим.
- Айтинг, ахир!
- Меники...
- Мушкулми айтиш?
- Мушкул.
- Ким ахир?!
- Тупа?!
- Ҳовва.
- Ибий!

Туфанинг юрагидан алланарсалар узилиб, шу билан ҳаммаси тамом бўлди, деган-дай бош эди.

— Онам билан адаш экансизлар...

Уни кўрди, билди, шу кундан гўё сархушлик ҳолати бошланди, яъни, ўзини-ўзи тарк этди. Шаҳар чеккасидаги ёзги овлоқ ошхонада дугонасининг туғилган кунини нишонлаганида, икки қиз «очил дастурхон» атрофида пайдо бўлиб қолган девонадай доврирашди. Уларнинг ажабланишини кўрган Муҳаммадкарим кулди-да: «Бу дунёда ҳеч нарса инсондан азиз эмас, кимни худо суюмли қилиб яратган экан, у сийланмоғи керак», деди.

Қизалоқлар бундай гапларни англайдиган аҳволда эмасди, улар асалари болни ўзи йиғиб, бир кўни ўзи ботиб ўлиши мумкинлигини тасаввур ҳам қилолмасдилар.

Жуда ширинсухан, қай бир маънода билимли, аллақаяёқларда геолог бўлиб ишлайдиган Муҳаммадкаримнинг хотамтойлигига, тантилигига кўп маротаба асир бўлган Туфа, уни ҳеч бўлмаганда бадавлатлиги учунгина ҳурмат қилиш мумкин, деб ўйларди. Чунки қишлоқдаги отаси ўзидан ўн беш ёш кичик бўлган Карим кассирга салом бериб, икки бўкилиб қолай дейди. Умуман, у яшаган жамиятда кимда пул бўлса, ўшанда ҳуқуқ бисёр эди. Пулга ҳамма нарсани сотиб олиш мумкин эди...

Туфа эса бора-бора шу «киборона» ҳаётга ўрганиб қолди. Дунёнинг тўрт фасли айланган қора меҳнат буржи ҳисобланмиш қишлоқда кечган умр саҳифасини бир эмраниш билан пора-пора қилди. Зотан, бир нарса учун иккинчи нарсанинг қурбон бўлиши, пойдевор эса ҳаммаша ненингдир устида бунёд бўлиши ҳаётий қонуният эди.

Воқеалар оқими ул мудҳиш кунларга яқинлашган сайин, кўз олдидан харобликка, абгорликка етаклаган лаҳзалар лип-лип ўта бошлади. «Муҳаммадкарим — азизи, бахтиёри, суйгани, куйгани, тўйгани...»

Унинг уйланганини, болалари борлигини биларди. Билгани билан бузилган бахтининг аламига қасма-қасд, кун сайин унинг кўнгил қалъаларини ишғол этди. Узи ҳам бангидай ўрганиб қолди. Сўнг асал ойининг тароватли кунларидайин умидли дамлар бошланди, ана шу онасини тинчгина эмаётган болакай вужудидан паноҳ топганидан сўнг, Муҳаммадкарим ҳам барча китоб ва саргузашт киноларидаги каби ўзгарганини қанчалар яширишга интилгани билан, сирлари ошкор бўлаверди. Сўққабош бир аёлнинг уйида туққанидан сўнг, шаҳар чеккасидаги шу хилватхонага ташлаб кетганига ҳам ўн кунлардан ошиб қолди. Нақл қилганларидек, бу бола онасининг қорнида пайдо бўлганидан сўнг кўп можаралар чиқарди: болани олдириб ташла деб, Муҳаммадкарим қанчалар тавалло қилгани сайин, Туфа одатича оёқ тираб қайсарлик қилди. «Айни уйнайдиган кунда сенга боланинг нима кераги бор? Ахир ўзинг боласан-ку!» деган ялинишларига қулоқ солмади.

Ул киши ўша гиналар учун ўч олишга шайланган кимсадай, қадамига зор этди. Ул киши ўтган кунларни, қовушган дилларни, бир-бирин орзулаган тунларни унутиб, бадар кетди. Шундан буён аёл эшикка, тилдан қолган қўнғироққа умид билан кўз тикади. Соатлар, лаҳзалар унинг бардошини синамоқчи бўлгандай, судралиб-имиллаб айланаверади...

Умиди саробга айланган Туфа ухламай озор бераётган, кечадан буён инграётган

боласини кўтариб, бир йўловчи машинани тўхтатди-да, касалхонага борди. Сочи оқариб, қалпоғининг ранги билан бирлашиб кетган аёл болани кўриб, бош чайқади.

— Расмийлаштирайлик,— деди.

— Нимани расмийлаштирасиз?

— Болани-да.

— Ҳа-а,— деди гаранг ҳолда Туфа.

— Оти ким экан бу тойчоқнинг?

— Оти...— Туфа боласини тунлари не-не исмлар билан атаган, суйган бўлса ҳам, туйқус саволдан гангиб қолди.

— Оти, фамилияси бордир ахир?

— Бор, бор,— деди боласини биров тортиб оладигандай жонҳолатда гужанак бўлиб.

— Ким?

— Муҳаммадқуп Каримуп.

Туфанинг гангиб-адашишларидан, пойинтор-сойинтар гапларидан шифокор аёлининг кўнглига шубҳа тушганлиги кулиб турган юзининг тундлашганидан билинди.

— Ётмасангиз бўлмайти?

— Қаерда ётаман?

Аёл кўзойнагини зарда билан олиб, пичинг аралаш:

— Баннисада!— деди.

— Нега, ахир?

— Қанақа аёлсиз ўзи?

Сукут.

— Болангизни қулоғи йиринглаб кетибди. Наҳот шунга ҳам фаросатингиз етмаса?

— Етади.

Аёл шубҳали кўзларини Туфанинг оқариб кетган юзига тикиб:

— Бола ўзингизникими?— деди.

— Ҳим... м.

— Унда, гувоҳномаси қани?

Туфа лол бўлиб ерга боқди. Титроғини зўрға босиб, инграб юбормаслик учун лабини қаттиқ тишлади. Орага ноқулай, ҳижолатли сукунат чўқди. Аёлининг йиллар из солиб кетган ёноқларида, совуқ боқиб турган осиеча катта, қора кўзларида жирканишга ўхшаш бир нарса зоҳир бўлди-да:

— Туққандан кейин боқишни ҳам билиш керак,— деди қатъий оҳангда.

Хўрлик ва алам ўтидан танаси тобга келган тандирдай қизиган Туфа боласини бағрига босганича, Туркистоннинг қайноқ қуёшига чўмилиб ётган шаҳарда, турфа хил кийинган оломоннинг денгиз гувиллашини эслатовчи ғовуридан карахт ҳолда аллақаяқларга бошлаётган оёғининг измига бўйсуниб кетаверди, кетаверди.

Кўп қаватли уйларнинг тубидан чайқалиб оқаётган асов дарё каби йўлдан машиналар ялт-ялт ўтар, шарқнинг иссиғига чидолмаган мусофир кишиларнинг ярим яланғоч қизғиш таналаридан чиққан тер, иссиқда куйган ҳавога қўшилиб димоққа уриларди. Аллақаяердан, шовқин-суронлар орасида узилиб-узилиб номи қулоғига урилгандай бўлди: «Туфа... а!..»

Аёл мурдадай оқариб кетган юзини овоз келган томонга бурди. Бир пайтлар ўзини ишга жойлаштириб қўйган Ашур қаршисида турарди. Енида унинг барига ёпишиб олган, касаллигидан яхши ўсмай қолган, боши хумдай ўғиллари, бир тўрхалта музлаган балиқ кўтариб олган, юзини доғ босган, қорни дўмпайган хотини.

— Бормисан-эй, Туфа?!— ҳайқариб юборди, хурсандлигини яширолмай Ашур.

Туфа ўзининг ҳозирги руҳиятига тескари: бу қичқариқ ва хурсандликдан озорланиб аламли қаради. Бир ўрис кампирнинг уйда уч боласи билан бир хонада тиқилиб яшаётган, бу қашшоқ ҳаётидан шод ва бахтиёр ҳамқишлоғининг гапларига ижирғанди. Унинг сўйлашни, кулишни ёддан чиқараёзган қуруқшаган лаблари аранг ҳаракатга келиб пичирлади:

— Ничиксиз, Ашир оға?

Вақтихушлиги, шодлиги юзидан шундоққина билиниб турган пачоққина қора одам оғзининг таноби қочиб сўрашди:

— Танимайдиган бўлиб, ўзгариб кетибсан-а?

— Ўзгарибман?

— Чиқон! ларингни кўрдингми?

— Қайси?

— Ҳов, ўқишга киролмай йиқилиб кетган-чи?

Туфа бош чайқади ва:

— Нега келишган экан,— деди.

¹ Чиқон — дугона (шева).

— Саёҳатга кетаётган экан. Ия, бу ким бўлди? — дея Ашур бўйнини чўзиб, Туфанинг қўлидаги чақалоққа қаради.

— Бу... бу қўшнимнинг боласи.

— Қайси қўшнимни? — яна сўради худди танийдигандай.

— Ён қўшнимнинг.

Аёл аллақайси заводда мойловчи бўлиб ишлайдиган Ашурданми, ёки иссиқда эриб ётган асфальтдан келаётган бадбўй ҳидданми кўнгли ағдарилиб, «бахтиёр» оиладан зўрға ажралди. Олти-етти ой илгари чиққанида соллона-соллона қадам ташлайдиган йўлда туриб, машина тўхтатгунча, миясидан иссиқ ўтиб, туртса йиқилгудек ҳолга келди. Машинада ҳам юраги: «Муҳаммадкарим келиб кутиб ўтирибди,» деган уй билан ҳапқириб, безовталанаверди. Кўп азобларда ижара уйга етиб келганида, бир-бирига суйкалиб ўтирган ичкиликбоз ўрис қўшнисидан бошқа кимса кўча бетига кўринмас, ҳаммаёқ ҳувиллаган, файзсиз эди. У қизиб ётган оёқ остидаги тупроққа тикилиб, уйнинг олдида яқин орада машина келмаганини сизди. Ҳатто сал нарида пашша босиб, тоғдай уюлиб ётган ахлатни ҳам олиб кетишмаган эди. Эрталабдан буён туз тотмаганини эслаб, кўча бурчагидаги хароб уйда очилган озиқ-овқат дўконига кирди. Бурни чўмичдай арман сотувчиси ёпишқоқ дорига ботиб турли хил нолакор овозлар чиқараётган пашшаларни томоша қилиб ўтирарди. Туфа балиқ консервалари тахлаб ташланган, чой қўтиларини чанг қосиб ётган пештахталар олдида серрайиб тургач, қотган тешиккулча билан бир қўти қанд олди. Шу он сотувчи ўлаётган пашшаларнинг овозига монанд товуш билан:

— Қанд — талони борга сотилади, — деди.

Аёл қандни олган жойига қўйиб, дўкондан мулзам бўлиб қайтди.

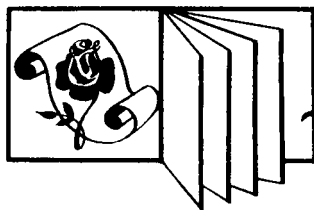
Кўҳна қулфни урина-урина очиб, ичкарига кирганида бурнига зах ва туриб қолган рутубатли ҳаво урилди. Йиғлай-йиғлай ҳориб қолган ўғлини ётқизаётиб кўзи тиниб кетди, боланинг устига йиқилишига сал қолди. Бу кимсасиз уйларда дилининг озори Муҳаммадкаримни эслатиб турган настарин гуллар барқ уриб турган гулдоннинг сувини ихлос ва соғинч билан алмаштирди. Шу он уйғониб қолган бола: хазон умрининг хазон муҳаббати чириллаб йиғлай бошлади. Бир пиёла чой ичиш илинжида ошхонада юрган Туфа ҳасратга тўлиб, боласининг қошига қайтди. Болакайнинг бўйин остлари шишиб, қизариб кетган, алланедан кўрққандай, алланени кутгандай, қўлларини осмонга кўтариб йиғларди. Эшиги михлаб ташланган уйчаданми, аллақайдан ғалати-ғалати унлар қулоғига урилгандай бўлди:

«Туфажон! Орзуси пок, дили армонлим! Туфажоним-ов. Уртанма-ёв. Ушанда фаришталар омин деганда, ёр-ёр айтилганда, бундайин юрмасмидинг-ов, кўзим-ов! Эй, орзуси муҳаббат, паноҳи армон бўлган туркий элатнинг эрка боласи! Қани, дилингдаги ростини айт-ов: сочининг оқида пулдилар олдида қулдай букилган отангни, турмуш азобидан бошқа ҳеч нарса билмаган онангни бахтбузар, дейишга тилинг борадими? Айт, унда гуноҳ кимда-ёв, жигарим-ов?. Отангда не айб бор, боврим-ов, онангда не айб бор хуморим-ов? Ким сени фитнагар шаҳарга чиқарди, ким сени туннинг бузуқ кўчаларига етаклади? Ун саккиз ёшингда бошингга бундай кўргиликни солган дунёсига ўт тушсин-ов, паймонаси тўлсин-ов, уйи куйсин-ов!..»

Туфа ўзининг телбавор ҳолатидан чўчиб, биғиллаб йиғлайверган боласини овутомқ, чўмилтирмоқ ниятида ошхонага ўтди. Бир қарашда қип-қизил қон рангини эслатадиган елим тоғорани хонтахта устига қўйди. Қопқоғини шақирлатиб қайнаётган қора сирли човгумга узоқ тикилиб турди. Сўнг йиғлайверганидан энгаклари қалтираб, ҳали бир кун паҳлавон йигит бўлиб қизларни беомон куйдирадиган гўдакни қулоғига сув кирмасин учун, бош остига пахмоқ таглик қўйиб ётқизди.

Шу он унинг асов, ёввойи руҳи қаҳрнинг учқур отига миниб олди. Тоғора ичида қалдирғочнинг полапонидай қақшаб ётган бир бурда гўшт кўлининг кишани, оёғининг тушови, тотсиз умрининг исмсиз гуноҳига йиртқич махлуқдайин тикилди. Сўнг кўнгли кўнгилигидан тониб руҳи руҳлигидан оғиб, иймони иймонлигидан қолиб, бор алам-хўрликни кўнглига солиб, оналиги еттинчи осмонга йўл олиб, човгумда қайнаб турган сувни гўдакнинг устига қўйиб юборди!..

Ул жонзотнинг ҳали миллат, ватан туйғусини идрок этмаган, лекин турк бўлиб туғилган вужудидан ажралаётган фарёдлардан, талвасали қичқириқ ва омонсиз ингроқлардан лаззатланган қотилдай телбавор қаҳ-қаҳ уриб, гўдакнинг устига ажал селини қуяр эди.

Ойгул Суюндиқова

Қорачиқларимда, кўкларнинг рақси

* * *

Тўлаётган ойнинг юраги куйиб,
Кўксимга сир айтмас дардлар ўйилди.
Тонготар елларнинг ҳидини суйиб,
Қизғиш уфқларга илҳом қуйилди.

Шамолни сўроққа тутган япроқнинг
Ҳар фаслги ранги умрга қиёс.
Туйғуларда ёнса ёди чақмоқнинг
Олис-олисларга етаклар ҳавас...

Юлдуз шуъласи-ла тун кучоғидан
Қуёшни уйғотиб елгандай шамол,
Кенгайган дунёлар нур ардоғида
Қалбимга кирмоқни қиларлар хаёл...

* * *

Нечун юрагингга тўлади армон,
Қайдин оқиб келар кўзларга ҳасрат?!
Қандай сўз дардингга бўлғуси дармон,
Нечун ғам ҳам буюк, буюк муҳаббат?!

Чиндан бахтлиманми ё унинг акси,
Оқшомлар кўксимга ботаётган ўй.
Қорачиқларимда кўкларнинг рақси,
Қушлар қанотида ҳаволанган куй.

* * *

Ёмғир ёғаяпти. Баҳор ёмғири.
Димоғимга ажиб ҳидлар урилар.
Сочилиб кетгандай оламнинг сири
Кўзимдаги мунғлар аста сурилар...

Улуғ азобларнинг таъмини тотдим,
Ўлим қўлларимда минг бор ўлгуси.
Ненидир топсам-да, недир йўқотдим,
Ҳар куни уйғотди қуёш орзуси.

Бу ёғи кеч кузак— қайтиб бўлмайди,
Бефойда: минг йиғла, минг куй, минг қидир.
Ҳеч кимга ҳеч қачон айтиб бўлмайди,
Сизиб ўтаётир умримдан хотир.

Хотирот— сафардан қайтган карвондир,
Сочлари тонггача оқарган тундир.
Юрак-армонларим битик дostonдир:
«Кимнинг бу дунёда бағри бутундир!..»

* * *

Сўлимлашди тунги Самарқанд,
Чироқларнинг тиниқ ёғдуси.
Минорларнинг ўйлари баланд,
Юлдузларнинг келмас уйқуси.

Юзларингга урилар нафис
Езнинг тунги салқин шамоли.
Ой шаҳардан узолмайди кўз,
Кўзларингга юлдуз ҳаёли...

Умри узун бўлди армоннинг...
Сочларимга оқ нурлар тизди.
Юрагимдан олис осмоннинг
Ой, юлдузи тун ила сизди.

Адашдимми ёхуд тойдимми...
Савол оғир, ҳаёл ундан ҳам.
Сирларимни беҳуд ёйдимми
Шамолларга билмадим, билмам?!..

Фақатгина кутгум ёмғирни...
Изларини кипригим чизгай.
Ёмғир бўлиб узун умрнинг
Сирлари кенг дунёни кезгай...

* * *

Бошини салгина силкиган дарахт
Ўйларин, ташвишин тинглайман унсиз.
Мунис юрагимда шеърдай барҳаёт
Бу олам турланар, турланар тенгсиз...

Осмон— шу қадар тор, унга сиғмас мунг,
Кимдандир яхши сўз кутгинг келади...
Осмон— кўзга сиғмас, шу қадарлик кенг,
Кимгадир яхши сўз айтгинг келади...

Пойарик

Зулфия Бобоева

*Ҳақни олиб, туннида
навруз олиб...*

* * *
Бу дунё етилган орзудир аён,
Туюлмас ҳар юмуш шунчаки эрмак.
Узини унутиб қўймаса аёл,
Севгини ҳис қилиб яшаса эрмак.

Ота фарзанд учун бўлмади хаёл,
Она фарзанд учун туганмас иқбол.
Узини унутиб қўймаса аёл,
Севгини ҳис қилиб яшаса эрмак.

Кўзёш тахлит кириб учинчи кимса,
Айрилиқдан тиклаб кетмаса эртак.
Узини унутиб қўймаса аёл,
Севгини ҳис қилиб яшаса эрмак.

Топмоққа ҳаётда ҳақиқий камол,
Минг йиллаб уришга ҳаққи бор юрак.
Узини унутиб қўймаса зёл,
Севгини ҳис қилиб яшаса эрмак.

* * *
Мени бу юлдузлар зинҳор кутмайди,
Кўк эмас, ерни деб ўлганим учун.
Мени бу қоронғи гўша ютмайди,
Ундан-да, қоронғи бўлганим учун.

Сафига қўшмайди мени шўх қизлар,
Кулгуни улардай билмаганимдан.
Безорлар бўласиз, биламан сизлар,
Йўқ нарсани йўқлаб йиғлаганимдан.

Тоғ мени бағридан чиқариб ташлар,
Дардларим тошга ҳам қилар оғирлик.
Силкинар оҳиста йўқ деган бошлар,
Ахтаргим келганда ғамимга шерик.

Қор ёнига борсам шоддир қарғалар,
Ёлғонларни ютиб, титар ростликни.
Менинг ёнишимдан қўрқмайди улар
Эритиб юборар дея оқликни.

Куним қарғаларга қолган маҳали
Дардимни кимларга айтаман магар.
Кузда кетиб, шу-шу қайтган йўқ ҳали
Мени тушунгиси келган турналар.

* * *

Ечилмади юракда тугун,
Қодир эмас— қўли ҳеч кимнинг
Заҳарланган Кумушман бугун—
Чидами йўқ Отабегимнинг.

Қафасида жон сўрайди жон,
Қилмишларинг яхшими сенинг?!—
Бор ёнига, суя, Зайнабжон,
Чидами йўқ Отабегимнинг.

Яшамадим мен қона-қона,
Уртасида сақлама жимнинг.
Ниятига етган замона,
Чидами йўқ Отабегимнинг.

Йиллар бўйи асраган тенгсиз
Оқ рўмолим бор эди менинг.
Қўлларида қолсин, берингиз,
Чидами йўқ Отабегимнинг.

Хайр энди, оғирдир юким,
Кетдим, айтмай неки дегимни.
Заҳарланган Кумушман бугун—
Чидами йўқ Отабегимнинг.

* * *

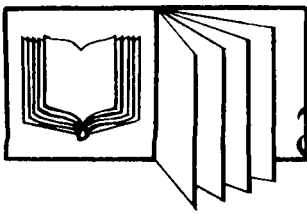
Хушбўй эпкин тегаётир юзимизга,
Хушxabарлар келган ўхшар наҳот бизга,
Ерда ётиб фол очамиз осмонларга,
Қайтиб келган қалдирғочлар, салом сизга!

Сизлар кетиб куймаган ҳам куйган чикди,
Ширин жони армонлардан тўйган чикди.
Йўлингизга қанча ошиқ суйган чикди,
Қайтиб келган қалдирғочлар, салом сизга!

Қиш қорининг қаҳри кетган боғ, саломат,
Мағрурлиги ҳўп ярашган тоғ, саломат,
Кўришишга етиб келдик соғ-саломат,
Қайтиб келган қалдирғочлар, салом сизга!

Билар эдик гўзаллик ҳам, баҳор ғолиб,
Бойчечакнинг журъатлари йўлга солиб,
Ҳақни олиб, тумшуғида наврўз олиб,
Қайтиб келган қалдирғочлар, салом сизга!

Хўжанд

Фарҳод Мусаџон

Қисса

Ёшликда берган кўнгил айрилмас бало бўлур

Кафтдаккина Бодомгули қишлоғини чор тарафдан азим тоғлар қуршаб олган; пурвиқор қояларнинг оппоқ булутлар бағрига санчилиб турган найзасимон чўққилари бамисоли улкан қалъанинг устивор деворларини эслатади.

Субҳидам. Ҳали офтоб чиқмаган. Сокин қишлоқ узра гўё оқ ҳарир парда тортиб кўйилгандай.

Қаердадир қушлар сайрайди. Олисда эшак ҳанграб, итнинг эриниб ҳургани эшитилади.

Бу қишлоқда ҳаёт оҳиста ва бир маромда кечарди.

Кўп ўтмай, туясимон қоя ортидан қуёш мўраллади. Ва шу баробар майин шабада турдию қишлоқ узра тўшалган бояги оқ чойшабни аста йиғиб олиб қаёққадир учириб кетди.

Атроф чарақлаган офтоб нури билан мунаввар бўлди-қўйди.

Қишлоқ кўчаси кимсасиз ва осуда эди. Бирорта уйнинг деразаси кўчага қарамаган. Пастак деворлар эса, тош ва харсанг бўлақларидан кўтарилган. Ҳовлиларнинг ҳаммаси боғ, мевазор эди.

Шу чоқ эшиклардан бири очилиб, кўчага новча бола чиқиб келди. Унинг бўталокниқига ўхшаш кўзлари маъюс, бирор жонзотга озор беришга қодир эмаслиги яққол сезилиб турарди. Унинг айни шу аснода кўчада пайдо бўлиши бежиз эмас. Ҳар куни эрта тонг қишлоқ қизлари яккачинор тагидаги булоқдан сув келтиришади. Уларнинг ичида шўх ва шаддод қизалоқ Зубайда ҳам албатта бўлади, уни кўриб ҳуснига, сўзлашиб гапига тўйиш қийин. Кўзида жодуси, юрагида чўғи борми— кўрганни ўзига ром этади.

Болакай ҳар тонг қизнинг йўлини пойлайди. Зубайдани кўриб дили ёришади. Яна ва яна кўргиси келади. Нега шундай, ўзи ҳам билмайди. кўрса бўлди, кийими юпун, ўзи чалақурсоқ эканига қарамай дунёдаги энг бахтли инсонга айланади.

Ана, узоқдан қизларнинг жарангдор кулгиси эшитилди. Яссиқоя ёқалаб

ёлғизоёқ сўқмоқдан елкаларида кўза, қумғон кўтарган қизлар тушиб келишди. Сўнг кўча бўйлаб бориб, битта-биттадан ўз эшикларига кириб қолавердилар.

Ниҳоят, кўчада биттагина қизалоқ— Зубайданинг ўзи қолди. Елкасида мис кўза, сочлари жамалак қилиб ўрилган. Шахло кўзларида шўх-шаддодлик учқуни.

Улар узоқдан бир-бирларини кўришди. Шу заҳотиёқ иккаласи ҳам алланечук ўзгариб кетди.

Бир-бирларига пешвоз бориш қанчалик қийин бўлмасин, қандайдир оҳанрабо уларни олға бошларди.

Болакайнинг кўзларида ҳаяжон ва таҳлика пайдо бўлди.

Қизалоқ юзида эса севинч порлади.

Бирдан болакайнинг қулоқлари остида антиқа бир куй жаранглаб кетди. Уйноқи ва заиф эди бу куй. Кейинги лаҳзада куй шўх қушчадек тутқич бермай учди-кетди. Лаҳза ўтмай қайтди, шодон жаранглаб, болакайнинг ёш қалбини ларзага солди ва яна қочди.

Ажабо, болакай қувонса ё кулфатга йўлиқса, доим шу таниш оҳанг қулоқлари остида нағма чалади, севинч ва ҳасратига шерик бўлади. Қандай тилсим бу, болакай тагига етолмасди.

Болакай ва қизалоқ бир-бирларига яқинлашаверганлари сари юрак уришлари кучаяверди. Ниҳоят, тенглашдилар ва ялт этиб бир-бирларига қарадилар.

Болакай нигоҳи маъюс ва меҳрли, қизалоқнинг нигоҳи шўх ва ўйинқароқ эди.

Тўхтагани на униси, на буниси ботина олди. Индамасдан ўтиб кетавердилар. Беш-олти қадам босгач, бехосдан болакай тўхтаб, орқасига ўгирилди.

— Ҳой, Зубайда, пешонавоғинг тушиб қолди.

Қизалоқни лақиллатиш осон эмасди, у орқасига ўгирилиб ҳам боқмай, жилмайганича йўлида давом этаверди.

— Тушиб қолган бўлса, олақол, сенга ҳадя!

— Ростдан айтяпман,— бир амаллаб қизалоқни тўхтатиб, гапга солишга уринди бола.

— Олақол ўзингга, дедим-ку, шалпанқулоқ,— қизалоқнинг овозида на зарда, на кибр бор, аксинча, қувноқ ва жарангдор эди.

— Лақаб қўйма, Зубай, қўлимга тушсанг, ачиниб қоласан,— ёлғондакам пўписа қилди бола.

— Қўлингга тушиб бўпман, шалпанқулоқ!— бўш келмади қиз.

— Яна қайтарягсанми?!— болакай қизалоқнинг кетидан қувлади.

Зубайда овозининг бориचा қичқириб қочди. Шаддод қизалоқнинг қичқиришидан чўчиган бола жойида тўхтади.

Қизалоқ анча масофага бориб тўхтади, орқасига ўгирилиб, болакайни мазах қилгандек қийқириб кулди.

— Қалайсан, Нурали?..

Шу пайт томдан тараша тушгандек, унинг рўбарўсида Сардор пайдо бўлдию Зубайданинг ўтакаси ёрилай дейди.

Сардор Нуралининг тенги бўлса ҳам сумбати келишган, бақувват, ҳалитдан ўспиринлик нусқи уриб қолганди. Қирғийбурун, кўзлари бургутникидек ўткир ва қаттиқ. У тенгқурларидан кучлироқ эканлигини билар ва абжирлигини кўз-кўз қилиб, болаларни эзишни яхши кўрарди, шундан завқ оларди.

У қизнинг қўлидан маҳкам ушлади.

— Қўйвор,— баробар қичқиришди Нурали билан Зубайда.

Фикрлари бир жойдан чиққани иккаловига ҳам хуш ёқдим, кулиб юборишди. Кейинги дақиқада қиз бир силтаб, қўлини бўшатди.

— Сен нега мошхўрдага қатиқ бўласан.— деди зарда билан, сўнг пилдиллаганича яшил эшикли ҳовлига кириб кетди.

Сардор хафа бўлмади, қайтанга қизнинг шижоати уни ҳайратга солди.

— Зубайда бало, бировга сўзини бермайди,— деди ифтихор билан.

Нурали индамади, Сардорнинг қилиғи энсасини қотирганини яширмай қовоғини уйди.

Сардор кинояли илжайди.

— Биламан, кўз остингга олиб юрибсан.

— У нима деганинг!— ўртоғининг қочириғига яхши тушунмади Нурали.

— Катта бўлганларингда...— ҳамон илжайиб давом этди Сардор,— ошуқ-маъшуқ бўласанлар.

Нуралининг бутун вужуди қалтираб кетди. Шу онгача Зубайда билан ўрталаридаги муносабати қандайлигини англаб етмаганди. Энди қизга интилишининг, ҳадеб кўргиси келаверишининг сабабини тушунди, юрагида ғалати таҳлика уйғонди.

— Э қўйсанг-чи шунақа гапларни, ошуқ-маъшуқ эмиш.

— Кўнглингни тўқ қил, мен сенга ғов бўлмайман,— олижаноблик қилди Сардор.

— Бўлди, ўчир,— ўнғайсизланиб ғулдуради қизариб кетган Нурали.

— Ҳо, уялдингми?— Сардор оғайнисини белидан даст кўтарди-да, чирпирак қилиб айлантира кетди.

Нурали унинг исканжасидан чиқишга ҳарчанд уринмасин, эпини қилолмас, Сардорнинг чайир қўлларини айириб бўлмас эди. Ниҳоят, Сардор уни авайлаб йиқитди.

— Худо кучдан берган сенга,— деб тан олди Нурали ўрнидан тураркан.

Бундан Сардорнинг кўнгли тоғдек кўтарилиб, ошнасига хурсанд боқди.

— Хоҳласанг, манави тошни олмадек отиб ўйнайман,— деди-да, ердан катта тош олиб, олдин чап қўлида, кейин ўн қўлида кетма-кет кўтариб-отди, сўнг ирғиб дарахт шохига осилди, маймундек эпчиллик билан у шохдан-бу шохга сакраб ўтди, ниҳоят, умбалоқ ошиб ерга тушди. Бирдан арқонни узиб қочган бузоқдек шаталоқ отиб қайтди. Шу келишида, яна Нуралини даст кўтариб чирпирак қилиб айлантирди.

Хуллас, у кучини қаерга ишлатишни билмасди.

— Мени қизлар билан ишим йўқ,— деди у томдан тараша тушгандек. Нима мақсадда бу гапларни айтди, Нурали тагига етолмади.

Сардор қорли чўққиларга тикилиб ўйланиб қолди.

— Чавандоз бўлмоқчиман,— деди бироздан сўнг.

Улар ариқ бўйига чўкдилар. Ариқдаги сув Сардорнинг орзу-умидларини узоқ-узоқларга оқизиш кетаётгандек эди.

Нурали ўртоғининг хаёлини бузмаслик учун тин сақлаб ўтирарди.

— Хон саройида чавандозлар тайёрлайдиган мактаб бормиш. Унга энг абжир, энг бақувват ўсмирларни танлаб олиб, роса синовдан ўтказишармишлар. Қийноқларга чидаганларни олиб, қолганларни ҳайдаб юборишаркан. Ана иннайкейин улардан хон лашкарлари тайёрлашармиш. Ушанга бормоқчиман.

— Синов сенга чўт эмас,— деди Нурали ўртоғига сидқидилдан омад тилаб,— аммо...

— Нима аммо?! Яроғ-аслаҳа беришади, энг зўр қиличлар ўшаларда. Иннайкейин бўш қопдек шалвираб юрмайсан, доим жуссангдан куч ёғилиб туради.

— Барибир, қиладиган ишинглар қон тўкишми?

— Нега энди? Қиладиган ишимиз душманлардан юртимизни ҳимоя қилиш. Агар элимизга душман бостириб келса, унда ўзидан кўрсин, қон тўкилади. Нурали кулиб юборди.

— Жуда осмондан келдинг-ку.

— Кулма,— хўмрайиб қошларини чимирди Сардор, кейин муқаддас бир сирини айтаётгандек паст овозда деди,— менинг ниятим ном чиқариш. Ўзимни ҳам, қишлоғимизнинг ҳам доврўғини ёйсам дейман. Билдинг.

Энди Нурали ҳам хаёлга толди. Аллақанча жимликдан кейин секин деди:

— Мен ҳам донг таратмоқчиман.

Сардор ялт этиб унга қаради, кейин камситгандек илжайди.

— Сени олишмайди, жуссангни қара, қилтириқнинг ўзисан.

— Йўқ, мен ўлақолсам навкарликка бормайман.

Энди Сардор оғайнисининг устидан очиқ кулди.

— Унда қандай қилиб донг таратасан?

— Билмайман,— самимий тан олди Нурали,— лекин нимадир қилиб донг таратаман, ичимда биров доим шунга ундаётгандек.

— Кўрамиз,— деди Сардор, кейин ирғиб ўрнидан туриб, Нуралини ҳам қўлидан тортди,— кўрамиз, ким кўпроқ донг таратар экан.

— Мен сира ҳам сенга ғайирлик қилмайман. Қайтанга суюнаман қишлоғи.

миздан шунақа одам чиқди деб,— ёқимли жилмайди Нурали,— илоҳим ниятинга ет!

— Мен ҳам сенга халақит бермайман,— Сардор ҳам юмшади.

Болаликда ким орзу-умидларга тўлиб-тошмайди? Нурали билан Сардор ҳам ўша ёшда эдилар.

Бир ой ўтмай қишлоқда Сардор пойтахтга қочибди, деган гап тарқади.

Уста кўрмаган шогирд ҳар мақомга йўрғалар

Кун пешиндан оғган. Қишлоқ иссиққа дош беролмай бемажол мудрайди.

Наинки жониворлар, ҳатто дов-дарахтлар ҳам қимирлагани ҳоли етмай, тин сақлайди.

Шу тоб бехос қишлоқ узра маҳзун сибизға садоси янграб, борлиқни уй-фотгандек бўлди. Унинг ноласида мунг ҳам, завқ ҳам, фиғон ҳам, туғён ҳам яширин эди.

Ажабо, асрлар дардини куйловчи соз кишини гоҳ тушкунликка тушириб, гоҳ умидворликка чорлар эди.

Сибизғачи ғалати одам, хароба кулбада ёлғиз ўзи истиқомат қилади. Асл исми қишлоқ аҳлига номаълум, Машшоқ деб атайдилар, холос.

Миш-мишларга қараганда, Машшоқ ёшлигида ҳам сибизғани зўр чалган, жуда қайсар бўлган. Шу қайсарлиги ўзининг бошига етибди. Қайсидир бекнинг тўйида қизмат қилишдан бош тортгани учун, бек дарғазаб бўлиб, аввал ўласи ҳилиб савалатибди, сўнг бичтириб, қишлоқдан қувиб солибди.

Чўлда беҳол йиқилиб қолган Машшоқни бодомгулилик подачи кўриб, қишлоғига келтиради. Одамлар унга бошпана беришади, шу-шу у Бодомгулида қолиб кетади.

У бир мункиллаб қолган мўйсафидникида турар эди, ховли сохиби оламдан ўтиб кетгач, ёлғиз ўзи қолади.

У бир амаллаб кунини ўтказар, қиладиган иши қуриган дарахтларни арралаб ғўла йиғиш эди. Кейин эса, бу ғўлалардан сибизға ясашга тушарди. У ғўлани обдан қуритар, кейин бир-бирига уриб кўриб танларди. Тараклаб қуриганини оларди, қандай ғўлаларни ташларди буни ўзидан бўлак ҳеч ким билмасди. Лекин жуда зўр сибизғалар ясарди, уники сингари жарангдор ва овози тиниқ сибизғани етти иқлимдан қидириб топиб бўлмасди. Чинданам донғи бутун Мовароуннаҳрга кетган эди. Ҳатто узоқ-узоқ қишлоқлардан қидириб келиб, харид қилишарди унинг сибизғаларини. Баъзида Машшоқ харидорларнинг кўз ўнгида яп-янги сибизғаларни синдириб ташларди. Сабабини айтмасди. Харидорлар сибизғанинг овози ёмонроқ чиққан бўлса керак, деб тахмин қилардилар. У пул кетидан қувса, аллақачон бойиб кетарди, лекин Машшоқ уста деган номга доғ туширишни истамасди.

Сибизғани ўзи камдан-кам чаларди. Одамлар ялинганларида ҳам унамасди, фақат дили буюрса, хумор қилсагина чалиб қоларди. Шунақа одам эди у.

Гоҳ субҳидамда, гоҳ пешин палласи, гоҳ ярим тунда беҳосдан қишлоқ узра сибизға садоси янграб қоларди.

Барчага хуш ёқарди унинг навоси. Айниқса, Нурали чидаб туrolмасди. Сибизға садосини эшитди, дегунча Машшоқнинг кулбаси томон югуриб қоларди. Ҳовли деворига осилиб олиб, супада ўтирган Машшоқнинг сибизға чалишига маҳлиё бўлгани-бўлган эди.

Гоҳилари Машшоқ ярим тунда чалиб қоларди сибизғасини. Бутун қишлоқ ширин уйқуда ётаверарди, фақат Нурали ирғиб ўрнидан турарди. Ташқари зимистон бўлишига қарамай, қишлоқнинг кимсасиз кўчалари бўйлаб ўша ёққа чопа кетарди. Қишин-ёзин шундай эди. Фарқи ёзда Машшоқ сибизғасини ҳовлисидаги супада, қишда эса жинчиروқ липиллаб турган хонада ўтириб чаларди, аммо доим деразасини очиб кўярди.

Куй тугагач, Нурали Машшоққа бир нарса демай орқасига қайтарди. Ғалати ҳислар туғён урарди, юрагида, уни севинч ҳам, маъюслик ҳам, умид ҳам, ишончсизлик ҳам, таҳлика ҳам деб аташ мумкин эди. Ҳар қалай юраги тозариб бораётгандек, аллақандай руҳлар сирли оламга чорлаётгандек бўларди.

Унинг Машшоқ кулбасига қиладиган тунги сафарларидан биттагина одам воқиф эди. У онаси эди. Онаизор ҳар доим эшик тагига чиқиб, унинг қайтишини

кутиб ўтирар, лекин нега ярим кечада сўроқсиз кетдинг, деб ўғлини ҳеч койимасди. Найга ишқи тушибди, майли, дерди. Шунинг учун индамасди.

Умуман койишни, тергашни билмасди она. Муштипар ва раҳмдил аёл эди. Остонада интизор бўлиб ўтирган онани кўриб, Нурали ранжир эди.

— Энажон, ширин ўқунгизни бузиб нима зарур сизга?

Аммо онаизор сир бермасди.

— Ўзим чиқдим, болам, баҳавороқ деб чиқдим,— дерди-кўярди.

— Ташланг шу одатингизни, мени жин урмайди,— уқдирарди Нурали.

— Хўп, болам, хўп,— дерди онаизор, аммо кейинги гал яна ўз билганидан қолмай йўл пойлагани чиқар эди.

Ҳа, мудом шундай эди.

Кунлардан бир куни кутилмаган воқеа содир бўлди. Ярим тун эди, тўлиной атрофни суддек ёритиб турарди. Машшоқ супасида сибизға чалар, Нурали деворга осилиб уни тингларди.

Машшоқ бирдан куйнинг авжида чалишдан тўхтаб, Нурали тарафга ўгирилиб ҳам боқмай:

— Бу ёққа кел,— деди.

Машшоқ кимни чақирди, Нурали англолмади, ҳар эҳтимолга қарши атрофига аланглади, зоғ йўқ эди, юраги алланечук увишиб кетди.

— Менга айтяспизми?— деб сўради.

— Кимга бўларди,— деди Машшоқ пинагини бузмай,— келавер!

Нурали девордан сидирилиб пастга тушди, сал ҳадискираб, ҳаяжонини босолмай супага яқинлашди.

— Биламан, анчадан бери қатнайсан кулбамга,— лоқайд қаршилади уни Машшоқ.— ўтир!

Нурали итоаткорлик билан супага чўкди. Улар узоқ жим қолдилар.

— Гапир,— деди Машшоқ охири.

Нурали ҳайрон бўлди, нимани гапирарди?

— Дардингни айт.

— Дардим йўқ,— жилмайди Нурали,— сибизғангизни эшитишни яхши кўраман. Шу холос.

— Дардинг бор,— деди Машшоқ,— бекитма!

Нурали ўйланиб қолди, кейин Машшоққа боқди. Нигоҳлари учрашиб, Нурали сесканиб кетди. Машшоқнинг кўзлари тубсиз денгизга ўхшарди, айни пайтда ичингдаги ҳамма сирингни билиб олаётгандек эди.

Шу дамдаёқ Нурали бу одамга энг муқаддас сирини айтиш мумкинлигига ишонч ҳосил қилди.

— Биласизми, ичимда бир нарса бор,— деди у ўша нарса нималигини қандай тушинтиришни эпполмай.

— Биламан, ўша нарса нималигини. Бошига кулфат тушган одамни учратсанг, ё ини бузилган қўшни кўрсанг, ё шохи синган дарахтга дуч келсанг, юрагинг ачишади. Шундайми?

— Шундайку-я... лекин ичимдаги нарса бошқа.

— Нима экан?

— Балки ишонмассиз, лекин ичимга қандайдир куй беркиниб олгандай. Гоҳида бир жаранглаб кетади-ю, кейин яна тиниб қолади, ҳеч тутқич бермайди. Машшоқ кулумсираб болага боқди.

— Толенинг бор экан, ичингдаги ўша тутқич бермайдиган куй оллоҳнинг туҳфаси. Ажаб эмас санъаткор бўлсанг,— бирдан унинг башараси аянчли буришди.— Аммо умринг азобда ўтади. Шунга кўнсанг, санъат сени ўз даргоҳига қабул этади, йўқса... Оллоҳнинг туҳфаси увол бўлмай.

Нуралининг кўнгли чўкиб кетди.

— Наҳотки санъаткор азобдан бўлак нарсани билмаса?!

— Йўғ-э, бахтга тўла тотли онлар ҳам бўлади,— жилмайди Машшоқ,— ҳеч нарса ижод бахш этадиган лаззатга тенг келолмайди.

— Бўлмасам-чи!— Нуралининг чеҳраси ёришди,— Сибизғангизнинг овозини эшитганлар сел бўлиб эриб кетади. Қандай ўргангансиз бундай чалишни?

— Ким сенга айтди мени сибизға чалишни билади деб?— Машшоқ истеҳзоли илжайди.— Шоир умр бўйи шеър ёзишни, мусаввир расм чизишни, созанда соз чалишни ўрганади. Чунки ижод қилганинг сари санъатнинг сир.

лари очилаверади. Мен ўз ҳунаримни мукаммал ўргандим, деган куни санъаткор ўлади. Шу кундан эътиборан у парвозни унутиб, тубсиз жаҳаннамга йўл олади.

Нурали ҳеч нарсага тушунмай анграйиб ўтирарди.

— Бу гапларни кейин, катта бўлганингда мағзини чақасан!

Ажабо, улар азалдан танишдек дарров қадрдон бўлиб қолдилар.

— Сибизғангизни битта чалиб кўрай.

Машшоқ ола қол, дегандек бош силкиди. Нурали сибизғанни олиб, бесўнақай ҳаракат билан лабига тутди, кучининг борича пуфлади, вишиллаган товушдан бўлак овоз чиқмади. Машшоқ башарасини буриштирди.

— Авлиёлик қилиб сендан санъаткор чиқади, деб башорат қилиб ўтирсам, сен ғирт ношуд экансан-ку.

Нурали ҳазилни тушуниб, шарақлаб кулиб юборди.

Улар шу тун тонггача суҳбат қурдилар. Кейин бундай суҳбатлар муттасил давом эта бошлади.

Ёр васли— севинчининг асли

Орадан беш-олти йил ўтиб, Зубайда қишлоқдаги энг сулув қизлардан бирига айланди. Шахло кўзлари, шўх ва карашмали нигоҳи энди алоҳида жозиба касб этган, ўзи анча тўлишиб, балоғат ёшига етганди. Лекин ҳамон булоқдан сув ташишни қўймас эди.

Зубайда мана бугун ҳам булоқ бошига чиқиб борди-да, кўзасини сувга тўлғазиб, энди қайтай деганда, қўшиқ эшитилдию сеҳрлангандек жойида туриб қолди. Бу Нуралининг овози эди. Дилрабо қўшиқ боғлар узра жаранглаб, чор тарафга таралар эди. Зубайда аста орқасига қайтди, аммо ҳар галгидек қишлоқ йўлидан юрмай, ҳовлиларни этаги, чорбоғлар оралаб кета бошлади.

Унинг қувончи чексиз, ахир Нуралидай донғи бутун вилоятга кетган ҳофиз унга кўнгил кўядию севинмасинми?! Ҳатто юртнинг энг калондимоғ уламолари ҳам унга бош эгиб келиб, тўй-ҳашамларига таклиф этадилар. Амалдорлар қанчалик дасти узун бўлмасин, тўйида Нурали қатнашмаса, кўнгиллари жойига тушмайди.

Шундай ширин хаёллар билан бораётган қизнинг рўбарўсида ногаҳон қандайдир алвасти пайдо бўлди, қиз чинқириб юборди. Девор ортидан эса, оёдон кулги эшитилди.

Нурали қўлидаги учига алвасти кийими илинган таёқни тортиб олди, девордан қизга қараб жилмайди.

— Олабўжи ҳалок бўлди, бемалол ўтаверинг.

— Э, қилиғингиз ҳам бор бўлсин, одамнинг ўтакасини ёрай дедингиз-ку,— ноз билан ўпкалади Зубайда.

— Нима қилай, шунақа чўчитиб қаратмасам, биз томонга қиё боқмайсиз, лобар қиз!

— Қўйинг-э,— ўзига ярашадиган карашма билан гапирди Зубайда,— қилиқларингиз ҳалиям ёш боланики.

— Бўлмаса нуқул чап бериб қочманг-да!

Зубайда кулиб, гапни ҳазилга йўйди:

— Тағин меъдангизга урмай дейман-да.

— Сизни кўрмаган куним қоронғу мен учун. Қачондан бери ялинаман уйингизга одам юборай деб, кўнмайсиз.

— Биласиз-ку, отам бетоблар. Сал ўзларига келсинлар.

— Энди ўзим киришаман отангизни даволашга. Афросиёб томонда машҳур табиб бор эмиш, ўшани олиб келаман.

— Раҳмат ҳимматингиз учун,— канизаклардек таъзим қилди қиз.

Нуралининг қўлоқлари остида бирдан таниш куй жаранглади. Уша, болалигидан унга тинчлик бермайдиган сеҳрли, ўйноқи, юракни алғов-далғов қилиб юборадиган куй!

— Вой, биров келяпти,— қичқириб юборди Зубайда ва илдам йўлга тушди.

Шунақа эди бу қиз. Худди Нуралининг ичида пайдо бўладиган куйга ўхшаб

ҳеч қачон висолига тўйдирмасди, ташналикни қондирмасди, энг лазиз онлар келганда ташларди-қочарди.

— Эртага намозшомда шу ерда кутаман,— Нурали зорланиб унинг ортидан қараб қолди.— Эшитдингизми?!

Зубайда кулумсиранича индамай йўлида давом этаверди.

— Келмасангиз саҳаргача, саҳардан тунгача, тундан яна саҳаргача шу ерда қимир этмай кутаман.

— Ундан нари,— ҳазиллашди Зубайда.

— Ув, бағритош!— Нуралининг жиғибийрони чиқди. Бироқ қиздан хафа бўлмади. Қайтанга юрагидан ҳислар яна кўпроқ жўшди. Чўллаган одамга бир томчи сув берсангиз, ташналиги баттар кучайгандек, Нуралининг қалбидаги чўғ ҳам алангага айлана борарди.

Қишлоқ гузари унча катта эмас эди. Кўримсиз чойхона ёнига нонвойхона тушган, ундан нарида озиқ-овқат, кундалик рўзғор буюмлари сотади-ган кичкина дўкон бор.

Пешин пайти бўлгани учун одам сийрак эди. Чойхонада беш-олтита қария, чинор тагидаги сайҳонда эса, уч-тўрт нафар ёш-яланглар ўтиришар, дўкон ёнида бошига камзулини ёпган иккита аёл баққолдан нимадир харид қиларди.

От дупури эшитилиб, ҳамма қайрилиб, суворийлар пайдо бўлган томонга қаради. Иккита чопар гузарнинг ўртасига келиб тўхтади.

— Нурали ҳофиз шу қишлоқда яшайдими, хонадони каерда?— деб сўради бириси чоллардан.

— Шу қишлоқда,— дейишди чойхонадагилар. Бир ўспирин чопарларга Нуралининг ҳовлисини кўрсатгани йўл бошлади.

Ёруғ дунёда одамни лол қолдирадиган ғаройиб нарсалар озми?

Бугун пойтахтда содир бўлган воқеа эртага мамлакатнинг энг олис, энг чекка қишлоғига етиб боради. Ё алҳазар, хабар дегани қуёш нури билан бирга сочиладимми ёки уни шамол учуриб кетадимми?!

Ҳеч қанча вақт ўтмай бутун қишлоқ шоҳаншоҳ ёлғиз қизи маликаи Ҳуснободнинг балоғат ёшига етажаги муносабати билан етти иқлимдан хонанда ва машшоқлар чақираётгани, шу қутлуғ кунга Нуралини ҳам чорлаб-айттириб юборганлари ҳақида тўлиб-тошиб гапирарди.

Етти яшардан етмиш яшаргача— қишлоқнинг жами аҳолиси Нуралига омад тилар эди. Ишқилиб Нуралининг қайсарлиги тутмасин. Унинг ғалати-одатлари бор, ҳар ишни ўз хоҳиши билан қилади, истаса, бир ғариб мўйсафиднинг илтимосини индамай бажо келтириши мумкин. Борди-ю, жинига ёқмаса, энг катта амалдорларнинг сўзини ҳам бир тийинга олмайди— бошидан тилла сочса ҳам гапига кирмайди.

Эртасига боғ этагидаги пастак девор ортида Нурали писиб турарди. У бетоқат, интизор кўзлари ёлғизоёқ сўқмоқда. Алланечук безовта, ҳаяжонда.

Қоронғу туша бошлади. Дарахтлар баргини ўйнаб тўпўлончи шабада турди.

— Эй, шўх шабада!— фақат Нуралига ўхшаган ошиқларгина табиатга шундай мурожаат этишлари мумкин.— Мен банди бечорага раҳминг келсин. Ёримни кутавериб жигар-бағрим қонга тўлди-ку. Бориб айт, у дилозорга, тезроқ келиб дилимни шод этсин.

Ўйноқи шабада гўё йигитнинг оҳу зорини эшитгандек визиллаб йўлга тушди, боғлар, ариқлар, ҳовлилар устидан қанот қоқиб, қизнинг хонадони томон учди.

Эвоҳ! Ёр йўлига интизор бўлишдан оғирроқ азоб, ёр васлига етишишдан ортиқроқ бахт борми бу фоний дунёда?

Юлдузлар милтирайди, чигиртка чириллайди, борлиқ хувиллайди, вақт имиллайди. Юракда харсанг тош.

— Келармикин?! Келармикин!!! Э тангри, ўзинг мушкулими осон эт!— пичирларди йигитнинг лаблари.

Шўх шабада орқасига қайтди. У яхши мужда келтиргандек қувонч билан дарахтлар шохини силкитди.

Наҳотки?! Наҳотки парвардигори олам йигит дардига қулоқ солди? Қадам товуши эшитиляпти. Нуралининг юраги севинчдан ҳапқириб кетди. Бу машъуқасининг оёқ товуши эди.

Мана, ниҳоят одам шарпаси кўринди ва сўқмоқда Зубайда пайдо бўлди. Бошида пушти ранг ипак дурра. Нурали сакраб девордан ошиб тушди.

— Зубайда, бормисиз?

— Ассалому алайкум,— ибo билан таъзим қилди қиз. Сухани, ўзини тутиши нақадар табиий ва содда.

— Вақтида келишни сира ўрганмадингиз-ўрганмадингиз.

— Узингиз айтдингиз-ку намозшомда деб,— жилмайди Зубайда.

— Э, шу пайтда намозшом қолдими? Ярим кеча бўлиб кетди-ку.

— Вой, манавиларнинг гапларини,— жарангдор кулди қиз,— тонг отяпти деб қўя қолинг!

— Э тавба, биров ўлай деса, биров кулай дейди-я!! Қандай ситамгарга ошно қилгансан-а, э худо!

Улар сал нарсага кулаверар эдилар. Гап кулгили бўлгани учун эмас, дийдор кўришганларидан шунчалик хурсанд эдилар, лабларини табассумдан йиғиб ололмасдилар.

— Хушхабар эшитдим,— худди ўзи шохдан таклиф олгандек ғурурланиб гапирди Зубайда,— доврўғингиз саройгача етибди.

Шубҳасиз, шох йўқлаб чопар юборгани Нуралининг кўнглини кўтарган эди, ҳамма ҳам муяссар бўлавермайди бундай шарафга. Бироқ бир нарсани аниқ биларди Нурали, шохларнинг ҳар қандай каромату инъомларидан унга Зубайданинг бир оғиз сўзи азизроқ эди. Ҳа, агар Зубайда истамаса, саройга бормайди.

— Шох бўлса ўзига,— нима учундир катта кетди Нурали,— таклифим учун менга сажда қилсин, деб ўйласа керак.

— Нима, бормоқчи эмасмисиз?— таажжубланди қиз.

Нурали дарров жавоб бермади. Боргиси бор, аммо омадини саройга боғлаган эмас.

— Қайдам,— деди у,— сиз нима десангиз, шу.

Бу гаплардан Зубайданинг юраги фахр ва севинчга тўлди. У анчайин зийрак ва доно қиз эди. Талтайиб кетмади, ақл-заковат ишлатиб йўл тутиш кераклигини сизди. Нуралининг келажаги, тақдири кўп жиҳатдан саройга бориш-бормаслигига боғлиқ. Саройда қобилияти тан олинса, шох томонидан тақдирланса, шухрати ҳозиргидан минг чандон ортади, бутун элга донғи кетади.

Ҳа, бориши шарт. Лекин боришингиз шарт, деб қистаб бўлмайди, чунки Нуралининг феълани билади— зўрласа дарров тўнини тескари кийиб олиши мумкин. Ҳа, уни кишан ўлдиради, эрк даволайди. Буни кўп синаган Зубайда. Шу сабабли шох таклифига жуда эҳтиёткорлик билан ёндошди.

— Менга қолса, борганингиз маъқулмиди.

— Агар сиз билан борсам, бир лаҳза ҳам ўйлаб ўтирмай шу ондаёқ йўлга тушган бўлардим,— деди Нурали самимий.

— Саройга энг машҳур ҳофизлар йиғилади. Наҳотки уларнинг овозларини эшитиш сизга қизиқ бўлмаса?

— Қизиқ, албатта,— тан олди у,— Яхши ашула эшитсам менинг ҳам ашула айтгим келаверади. Фақат казо-казолар йиғилган зиёфатларни унча жиним хушламайди.

— Сиз ҳамкасбларингизнинг овозини эшитгани борасиз.

Нурали жилмайди.

— Катта кетяпти деманг-у, ўзимни бир синаб кўрсаммикан? Ахир энг машҳур ҳофизлар йиғилар экан?

Зубайда маънос тортиб қолди. Нуралининг омадини ўйласа, боринг дейиши керак. Бироқ нега юраги ғаш? Зиёфат малика шаънига берилажаги учунми? Тўғри, маликаларнинг ихтиёри чексиз бўлади, истаклари сўзсиз бажарилади. Нурали хушрўй ва истеъдодли хонанда. Маликага ёқиб қолмаслигига ким кафолат бера олади?

— Ҳа, нега жим бўлиб қолдингиз?— сўради Нурали.

— Ростини айтсам, боринг деяпман-у, ўзимнинг ичимдан қиринди ўтиб кетяпти,— жилмайди Зубайда,— сиз кетсангиз, бутун қишлоқ худди сув ютгандек ҳувуллаб қолади. Ҳар нечук кўнглим нотинч.

— Кўнглингизни тўқ қилинг, ёлғиз қолмайсиз, юрагимни ташлаб кетаман.

Қиз миннатдорчилик билан йигитга боқди.

— Сафарингиз бехатар бўлсин. Тангри омадингизни берсин ва ўз паноҳи-да асрасин.

— Унда эрталаб йўлга тушаман. Отни аямай елдирса, уч кунлик йўл экан. Бир кун зиёфат, яна уч кун орқага қайтишга кетади. Насиб этса, бир ҳафтадан кейин дийдор кўришамиз...

Бу гаплар худди ҳозир ажрашаётгандек иккаловини ҳам чўчитиб юборди. Нурали қизнинг билакларидан ушлаб ўзига тортди. Қиз ҳам Нуралининг қўлларига ёпишди, улар шу қадар бир-бирига яқин турардиларки, юрак уришлари, нафас олишлари бир-бирига эшитиларди. Нурали қизнинг елкасидан қучди, кейинги лаҳзада Зубайда йигитнинг қучоғидан оҳудек отилиб чиқиб, ҳовлиси томон югуриб кетди.

Одатда узоқ сафарга отланган одам тонг саҳарда йўлга тушади. Нурали ҳам жуда эрта турди, ота-онаси билан хайр-маъзур қилиб қишлоқ бўйлаб кетди. Қай кўзи билан кўрсинки, уни кузатгани гузарга бутун қишлоқ йиғилибди. Ҳамқишлоқлари унга омад тилаб қолишди. Бироқ Нурали қанча қидирмасин, йиғилганлар орасидан Зубайдани тополмади. У гаранг ва карахт эди, ҳеч кимнинг гапини эшитмас, ҳеч кимни кўрмас, эс-ҳуши Зубайдада эди. Нега келмади, ахир уни кўрмай қандай йўлга тушади?! Аммо узоқ кутишнинг иложи йўқ эди, барча тилакларни эшитди, мўйсафидлардан оқ фотиҳа олди, энди жўнаш керак. У аянч билан отини ниқтаб, чоптириб кетди.

Нимани қилсанг хор, бўласан ўшанга зор

Нурали битта хонадонга кириб ўтмай йўлга туша олмаслигини биларди, шу боис Машшоқнинг ҳовлисига қараб йўл олди.

Машшоқ одати бўйича сўрида ёғоч йўни, сибизга ясаб ўтирарди.

— Ассалому алайкум, устоз,— таъзим қилди Нурали.

— Ваалайкум ассалом,— Машшоқ қилаётган ишидан бошини кўтарди,— кел, бўтам. Қайси шамол учирди?

Машшоқнинг овозида гина эмас, пичинг бор эди. Сабаби, Нурали болалигида уникига кунда қатнарди, ўспиринлигида ҳафтада бир йўқлашга ўтди. Кейинчалик, ҳофиз номи чиққач, онда-сонда қадам ранжида қиладиган бўлди.

— Оқ йўл тиланг, устоз, саройга кетяпман.

Машшоқ шогирдининг саройга бориш сабабини суриштирмади. Умуман, у савол беришни ёқтирмасди, сўрамаса ҳам ҳамма нарсани биладигандек эди. Ёки ҳеч нарса қизиқтирмасди уни, мудом ўзи билан ўзи овора эди.

— Мен аллақачон устозликдан тушганман, энди мени ҳамкасб десанг ҳам суюнаман, негаки сен ҳозир машҳур хонандасан, мен эса оддий чолғучи.

— Унақа деманг, менга мусиқа асосларини, пардадан чиқадиған товушларнинг сирларини ўргатган сиз бўласиз.

— Унутмабсан, шунга ҳам шукр.

— Мендан ўтди, устоз,— Нурали гуноҳкорона бош эгди,— кейинги пайтда камнамо бўлиб кетдим.

— Шуниси яхши,— гинахонликни билмасди устоз,— қуш учирма бўлганидан кейин инига қайтмайди, олис ва баланд чўққилар томон парвоз этади. Агар завқи бўлса.

— Агар қаноти бўлса денг,— қобилиятни назарда тутиб гапирди Нурали.

— Қанот товукда ҳам бор, аммо ҳунари тухум босиш. Парвоз этиш учун завқ даркор.

Нурали «тасанно», дегандек қуллуқ қилди.

— Саройда пишириб қўйибдимми сенга?— кутилмаганда дағаллик билан сўради устоз.

— Шоҳнинг ўзи йўқлабди, бормасам хунук бўлар...

— Демак, чўллабсан. Сайёҳ сувга, санъаткор шухратга ташна бўлади.

— Очикроқ сўзланг, устоз.

— Сени асло айбламоқчи эмасман, санъат аҳлининг ҳаммаси ҳам шухратга ўч бўлади. Бироқ шухратнинг тўрига илинган одам бир умр ундан қутулмайди. Бинобарин шухратга ошно бўлмаган маъқул. Кўп риёкор у! Дастлаб олисда порлаб турган машъалдек ўлжасини ўзига чорлайди. Ўз домига тортиб

олгач, иссиқ шуъласи билан асирасини ээркалатади, яйратади, талтайтиради, сармаст этиб бошини айлантиради. Асира гўё елкасидан қанот ўсиб чиққандек оломон устида парвоз этади. Ва аста-секин, ўзи сезмаган ҳолда, шуҳратнинг қулига айлана боради. Пировардида қандай қилиб ихтиёрини шуҳрат панжасига топшириб қўйганини сезмай қолади. Фақат шундан кейин шуҳратнинг омонат ва беқарор нарса эканлигини, худди бевафо ёрдек ҳар лаҳзада хиёнат қилишга, шўх шабодадек тутқич бермай қочиб қолишга шай эканини тушунади. Тушунади-ю, жон-жаҳди билан шуҳратнинг этагига ёпишади. Ваҳима пайдо бўлади, шуҳратдан жудо бўлиб қолса, қандай яшашишни тасавур етолмай тинчлигини йўқотади, талвасага тушади. Баланд чўққисан қулаш даҳшат-да! Ўлжаси талвасага тушиши билан шуҳрат ундан дарҳол юз ўгиради, чунки у қулига айланганларни, этагига ёпишадиганларни ёмон кўради, у мағрурларга бўйсинади. Ҳа, шуҳрат кўп риёкор ва сотқин! Ижодкорнинг бошини айлантириб йўлдан оздиради. Ҳақиқий санъаткор ундан узоқроқ юргани маъқул.

— Гапларингизнинг тагига етолмаяпман, устоз, бу гапларнинг менга қандай дахли бор? Ё мени ҳам шуҳратга ўч деб ҳисоблайсизми?

Машшоқ букчайиб қолган, кўзлари хиралашган, бироқ зеҳни ҳамон ўткир эди. У саволга жавоб бермай ўз фикрини давом эттирди.

— Ёшликда ҳамма ҳам ўч бўлади шуҳратга. Фақат қариганда унинг ортиқча юклигини тушуниш мумкин, агар асл санъаткор бўлса,— устоз хаёл олиб қочгандек паришон давом этди,— ижод билан яккама-якка қолиб уқубат чекиш, лаззат олиш, чарчаш ва яйрашни билган улуғ қарияларнинггина шуҳрат билан иши бўлмайди. Уларга шуҳрат халақит беради.

Нурали эътироз билдиришга уринди.

— Мен шуҳрат қувиб эмас, ўз кучимни синагани боряпман саройга. Лекин ғайирлик йўқ менда. Ҳақиқий хонандаларнинг маҳоратига доим тан бераман.

— Сен шуҳрат билан рақобатни аралаштирасан чоғи. Рақобат, башарти ҳалол мусобақага қурилган бўлса, қусур эмас. Рақобатдан мутлақо ҳоли санъаткор йўқ. Рақобат бўлмаса санъат чўкиб қолади. Негаки санъат аҳли бир-биридан ўрнади, бир-бирини бойитади. Фақат рақобатни ғайирликка айланишдан қўрқиб керак. Ижодкорда ғайирлик қанча кўп бўлса, қобилият шунча кам бўлади.

Энди Нурали таслим бўлди.

— Мушоҳадаларингиз ҳар доимгидек чуқур, устоз.

— Ҳарқандай ҳақиқий санъат асарида қандайдир сир, сеҳр, мўъжиза, тилсим яширинган бўлмоғи даркор. Айни пайтда у ҳаммага манзуру ҳамманинг тиши ўтадиган бўлмаса, баҳоси бир тийин.

— Балли, устоз,— таъзим қилди Нурали,— бироқ айтинг-чи, мен бу гапларни таъна сифатидами ё мақтов деб қабул қилайми?

— Узинг нима деб ўйлайсан?

— Билмадим, баҳони биров бергани маъқул.

— Мақтов деб қабул қилавер. Чунки овозингда сеҳр ва шира бор. Аммо...

— Гапираверинг,— устознинг жим қолганини кўриб қистади Нурали.

— Аммо... ичингдаги мутаносибликка путур етганга ўхшайди.

— Устоз, гапларингизнинг мағзини дарров чақолмайман. Мени қийнамай жўнроқ қилиб гапирсангиз.

— Бундан ортиқ жўн бўладими гап?! Ичингда нимадир айний бошлабди.

— Нима?

— Ким билади, виждонми, имонми, садоқатми, эътиқодми, олижанобликми...

Бу гаплар Нуралининг иззат-нафсига тегди, қошларини чимириб ерга тикилди.

— Далил-исботсиз гап тухматга ўхшаб кетар экан.

Устоз гапи бировга қаттиқ ботишдан қўрқмасди, дангал гапираверарди.

— Саройга отланган одамнинг ниятини пок деб бўлмайди. Демакки, шоҳнинг кўнглини овламоқчи. Ҳа, мукофот ёки соврин илнжида боради у ерга санъаткор. Шоҳнинг садақасига муяссар бўлганлар ўзи сезмагани ҳолда унинг қулига айланади. Худое товба, қулманку, деб эзилиш ўрнига лаззат

олади, умр бўйи қуллик қилишга рози бўлади. Сен ҳам ўшалардан бирига айланмоқчи экансан, демак ичингда нимадир айний бошлаган.

Нуралининг ҳам аччиғи чиқди.

— Омади келмаганлар аламзада бўлади, деб бежиз айтишмас экан. Машшоқ хафа бўлиш нималигини билмасди, ўдағайлаб берди.

— Ким айтди сенга саройга яқин юрганларнинг ови ҳамиша бароридан келади деб. Сарой тилёғламачи лаганбардрларнинг кони. Менга қара, бўтам, ўз бахт ва эркинни ўзинг оёғости қилма, халққа хизмат қилишдан ортиқ ша- раф йўқ.

— Ҳали ҳам мен халқдан юз ўгирмоқчи эмасман. Лекин хонанда, боя ўзингиз айтганингиздек, товукқа ўхшаб бир жойда тухум босиб ўтиравермай, олам кезиши керак.

— Кезавер, ким қаршилиқ қияпти. Лекин саройга борма!— дўқ урди Машшоқ.

Нуралининг сабр-косаси тўлди. Боришга ота-онаси, Зубайдаси рози бўлса, бутун қишлоқ олқишласа-ю, бу одамнинг гапини қаранг. Демак, ҳамма тен- таг-у, бу кишим алломалар!

Нурали шаҳд билан ўрнидан турди.

— Мен бу ерга хайрлашгани келган эдим...

— Насиҳат эшитгани эмас, демоқчимисан?— унинг фикрини илиб кетди Машшоқ.

— Таъна эшитгани эмас.

— Таъна?!— кўзларини олайтириб сўради Машшоқ, кейин дағдаға кўтар- ди,— таъна ҳам гапми, сени тутволиб урган ҳам кам!

Нуралининг бирдан кўзи очилгандек бўлди, ахир жонкуяр устози-ку, у ҳеч қачон ёмонлик тиламайди. Дўқ ураётганига қарамай сўзларида меҳр сезилиб турибди-ку. Нурали юмшади, устози қаршисида тиз чўкди.

— Наҳотки мени шоҳнинг садақасига учади деб ўйласангиз. Мен шунчалик паст ва тубан кимсаманми?

— Олдини олмасанг, тубанлашиб кетганингни ўзинг ҳам билмай қоласан. Саройда ҳар қандайнинг ҳам кўзини шира босади. Ҳунаринг сарой аъёнлари- га алёр айтиш бўлиб қолмаса, деб қўрқаман.

— Бекор гап!— деди Нурали яна ўрнидан туриб.

Аммо Машшоқ ўз гапини қўймай давом этарди.

— Санъатга хиёнат қилганинг-қилган, ўз тақдирингни ҳам қаро қиласан у ерда. Сарой жаҳолату зулмат, фисқу фужур, фитнаю макр уяси. Унга яқин юрганлар қабоҳат ботқоғига ботмай қолмайди. Мени айтди дерсан, бир кун пушаймон бўласан. Қанотингни синдириб, бахтиқаро қиладилар. Халқда ни- мани қилсанг хор, бўласан ўшанга зор, деган гап бор.

— Мен нимани хор қилибман?

— Энди хор қилмоқчисан эркингни, санъатингни, ҳаловатингни, қолавер- са, муҳаббатингни.

— Нафасингизни иссиқроқ қилинг. Одам деган ҳам шунчалик шафқатсиз бўладими? Бўпти, гапни чўзиб юбордик.

— Биламан, йўлингдан қайтмайсан, қайсарсан. Шунисига ҳам шукр.

— Ҳамма гапингиз жумбоқ, нимага шукр қиялмасиз?

— Ҳақиқий санъаткорга хос биттагина хусусиятинг қолибди, қайсарлик.

Шунисига ҳам шукр.

Нурали аянчли илжайди.

— Омон бўлинг!

— Борма саройга!— Машшоқ ясаб ўтирган сибизғасини тиззасига уриб чил-парчин қилди.

Нурали бўғзига бир нарса қадалгандек оғиз очиб, жавоб қилолмади. Қўлини кўксига қўйганича шошиб кўчага чиқиб кетди.

Юрагини ғашлик қоплади. Олдинига мусобақа унга ўйиндек туюлганди. Устозининг гапларидан кейин шубҳа туғилди. Наҳотки уни саройга шон-шуҳ- рат, бойлик чорлаётган бўлса?! Йўқ, йўқ, шубҳаларни улоқтириб ташлаш дар- кор. Йигит сўзидан, арслон изидан қайтмайди.

Нурали тоғ бағрини қирқиб ўтган сўқмоқдан отини елдириб борар экан, яна маъшуқаси Зубайдани эслади. Мусобақада ғолиб чиқмай севгилисини!

олдига қайтаолмайди, қишлоқ аҳли ҳам ундан ғолиб чиқишини кутмоқда. Шундай экан, олға!

Иттифоқо ички бир туйғу безовта қилиб тепаликдаги қояга боқди. Не ажабки, қоя биқинида узун, шафақранг кўйлак кийган Зубайда турар ва кафтларини очиб, парвардигордан ўз севгилисига оқ йўл тилар эди.

Зар қадрини заргар билур

Шаҳар дарбозаси ёнида иккита соқчи пойлоқчилик қилар эди. Бири малласоч бўлиб, устига устак кўккўз эди. Иккинчиси мудом мудраб ўтирадиган барзанги. Даштга тикилиб ўтирган кўккўз шаҳар томон от суриб келаётган суворийни кўриб, завқи келди:

— Аммо отни елдек учирай экан.

— Нима?— эриниб сўради беғам барзанги.

Кўп ўтмай Нурали оқ тулпорини елдириб етиб келди. Иккала соқчи эпчилик билан тигларини айқаштириб, унинг йўлини тўсдилар.

— Кимсан, қаердансан, қаерга боряпсан?— ёд бўлиб кетган гапни қайтарди кўккўз.

— Ҳофизман, Бодомгули қишлоғидан. Хон саройига боряпман,— Нурали таклиф қоғозини узатди.

Кўккўз соқчи буклоғлик қоғозни очиб ҳам кўрмади.

— Э, ўша машҳур Нурали ҳофиз сенмисан. Ўт, ҳофиз, ўтавер.

Нурали яна от суриб кета бошлаган эди, бир оппоқ соқолли мўйсафид унинг йўлини тўсди. Нурали салом бериб, чолнинг муддаосини билишга қизиқди.

— Шаҳар ичидэ от чоптириб чориш телбалик аломати, бўтам. Одамларнинг тинчини бузасан. Бундан ҳам ёмони қирғин ёки уруш бошланибдими, деб ваҳима кўтариллади.

Нурали мўйсафиддан узр сўраб, отни аста одимлатиб кетди. Энди у шаҳар жамолини— ажойиб масжид ва мадрасаларни томоша қилиб борди. Шу асно хоннинг ёзлик қароргоҳи— боғи эрамга етди. Бу ерда ҳам соқчилар Нуралининг кимлигини аниқлаб ичкари қўйдилар. Дарбоза ёнидаги отхонада отини қолдириб, ўзи яёв йўл олди.

Боғнинг ўртасидаги аркда вузаролар, беклар, амалдорлар йиғилишган, уларнинг орасида мунажжим ва сарой шоирлари ҳам ҳозир эди.

Бир четда чодир. Чодир ичида кўшк. Унда маликаи Ҳуснобод ўз каниқлақлари билан ўтирибди. Аркдан пастроқда тўрт-бешта сўри. Бу сўриларни зиёфатга таклиф этилган хонанда ва машшоқлар эгаллашган. Аркдаги тахтнинг чап тарафида олти нафар канизак кумуш патнислар кўтариб турибдилар. Уларда хонандаларга аталган совғалар. Энг гўзал канизакнинг патнисида зўр армуғон— жавоҳир кўзли узук. Қайси хонандага насиб этади у, ҳали номаълум. Барча хонандаларни қизиқтириш учун шоҳ атай нархи баланд совғалар тайёрлаган.

Нуралини кутиб олиб, сўрилардан бирига ўтқазишди. Яхши ҳам шошилгани, йўқса шунча йўл босиб келгани зое кетар экан. Зиёфат бошланай деб қолган, ҳамма шоҳнинг пайдо бўлишини кутар эди.

Кўп ўтмай, йиғилганларнинг тинчи бузилиб, шов-шув кўтарилди. Безовталик боисини Нурали бир лаҳзадан кейин англади. Боғ ичкарасидан ваъзири аъзам ва чап қўл вазир қуршовида шоҳ кўринди. Улар шошилмасдан виқор билан одимлаб келардилар. Ҳамма эгилиб таъзим қилди. Шоҳ тахтга ўтирди, кўз қирини вазири аъзамга ташлади. У шоҳнинг мақсадини дарров тушуниб, уч марта қарсақ урди. Шунда Нуралини кутиб олган мутасадди пайдо бўлди.

— Олампаҳо хонандаларни тинглашга тайёрлар,— димоғ билан маълум қилди вазири аъзам.

Мутасадди таъзим қилганича орқасига тисарилди. Ўртада тўхтади, қаддини тиклаб, тантанали ва шодон овозда эълон қилди:

— Ҳазрати соҳибқирон ва муҳтарам сарой аҳли! Букун муқаддас боғи эрамга етти иқлимдан ташриф буюрган машҳур хонанда ва созандалар сизларнинг кўнглингизни хушнуд этурлар. Мен, авваламбор, пушти паноҳимиз хон ҳазратларига, маликаи Ҳуснободга, қолаверса бу ерга жаъм бўлган жамики аҳли фозил, аҳли ваҳдат, аҳли донишга яхши кайфият тилайман! Ижозатин-

гиз билан шодиёнимизни бошлаймиз. Уни очиш шарафига ҳинд элининг булбули Сингх Раж муяссар бўлди. Марҳамат, жаноб Сингх Раж.

Мутасадди таъзим билан ўз жойини меҳмонга бўшатди. Ўртага Сингх Раж чиқди. Икки кафтини жуфтлаб кўксига қўйганича салом берди. Кетидан созандалари пайдо бўлди.

Куй чалиниб қўшиқ бошланди.

Сингх Раж жуда келиштириб кийинган, салласига қўнғиздек феруза қадалган, бармоқлари узукка тўла эди. Овози ҳам ўзига хос. Айниқса авжига яхши чиқди, қўшиқ оҳангини бирор марта бузмади. Нурали уни маҳлиё бўлиб тинглади.

Шоҳ кўз қирини вазири аъзамга ташлади. Зийрак вазир худди шуни кутиб тургандек икки букилиб, шоҳга қулоғини тутди.

— Эшитаман, валинеъмат?

Шоҳ томдан тараша тушгандек гап бошлаши ва мавзуни бирдан ўзгартириб, ҳамсуҳбатини саросимага солиб қўйишни яхши кўрарди.

— Ҳайронман кимга ўхшади, у, на онаси санъатга ишқибоз, на отаси. Бош вазир гап ким ҳақда кетаётганини англаёлмади, сўрашга ботинолмай беўхшов ишшайди.

Вазирнинг довдираб қолганини кўриб, шоҳ лаззатланди.

— Маликани айтаман, атрофига шоирларни йиғиб олган, куй-ашула жони...

— Камтаринлик қилманг, олампаноҳ, саройда сизчалик санъатни тушунадиган одам йўқ.

— Нима?

— Сизга тортганлар маликамиз.

Шоҳ вазирнинг тилёғламачилигига эътибор бермади.

— Назаримда етти иқлимдан хонандаларни йиғдиргани бежиз эмас.

— Яхши ашуланинг қадрига етадилар-да маликамиз.

Шоҳ вазирнинг тентаклигидан лабини жийирди.

— Ҳожим, гап бошқа ёқда. Ишқилиб шуларнинг орасидан ўзига қайлиқ ахтараётган бўлмасин. Балоғатга етган қизнинг миясида шундан бўлак нима айланарди?

Вазири аъзам мағлубиятини қувониб тан олди.

— Офарин, олампаноҳ, фаросатингизга офарин! Нишонга урдингиз, маликамиз санъаткордан бошқасига турмушга чиқмайдилар.

— Аммо ферузасининг нархи бир ҳуржун тилло турса керак,— шоҳ яна тўсатдан мавзуни ўзгартирди.

— Лаббай, қурбон?— деди довдираб бош вазир.

Шоҳ уни эсанкиратиб қўйганидан ҳузур қилиб илжайди, эриниб изоҳ берди.

— Анави ҳинднинг,— Сингх Ражга ишора қилди у,— салласидаги ферузасини айтаман, фалон пул турса керак, муштдек келади-я!

— Ҳиндистонни биласиз-ку, олампаноҳ, бадавлат мамлакат. Бойваччалар кўп, айниқса машҳур хонандалари жуда битиб кетган дейишади.

— Хонанданинг бойлиги, ҳожим, тиллосининг кўплигида эмас, ҳушовозлигида, нафаси ширинлигида!

— Баракалла, олампаноҳ, хонанда учун энг катта бойлик яхши овоз!— типирчилаб қолди вазир ва беўхшов ишшайди.

Шоҳ унинг сўзларини эшитмагандек сўник кўзларини Сингх Ражга қадади.

Қўшиқ тугади. Нурали кучининг борица қарсак чалиб юборди. Сарой аҳли эса хавотирланиб шоҳга қаради, биров ўғринча, биров ер остидан. Фикри шоҳникига қарама-қарши чиқиб қолишдан ўлимдан қўрққандек ҳайиқарди зодагонлар.

Шоҳ малол келгандек зўрға чапак чалди. Фақат шундан кейин қолганлар ҳам хонандани олқишлашга журъат этдилар. Сингх Раж қуллуқ қилиб, ўз сўригига қайтди.

Мутасадди пайдо бўлди.

— Навбат Хоразм вилоятининг ҳофизи Матчон ўғли Маманиёзга. Ашула «Хиромон», рақси билан.

Маманиёз чеҳраси очик, хушчақчақ хонанда эди. Йўлакай ашула бошлаб ўртага чиқди. Хурилиқо бир пари шўх рақсга тушди.

Бир қадар лоқайд ўтирган шоҳнинг кўзларида билинар-билинамас шаҳвоний ҳирс чақнади. У одати бўйича чап қошини кериб, бошини сал ўнгга буриб ўтирарди. Вожааб, ҳамма уломою амалдорлар худди шоҳга ўхшаб чап қошини кериб, бошларини ўнгга буриб олган эдилар, шоҳга тақлид қилишда ким ўзарга ўйнардилар гўё. Лекин ҳеч ким ўзини маймун ҳис этмас эди.

Нуралига хоразмлик хонанда унчалик маъқул бўлмади. Шўх ва қувноқ кўшиқлар қулоққа ҳуш ёқади, аммо улар қанчалик тез ёқса, шунчалик тез унут бўлиб кетадилар. Росмана ашула эшитувчига дарров маъқул бўлмаслиги мумкин, чунки улар анча мураккаб бўлади, аммо бир манзур бўлгач узоқ умр кўради. Ашулачини синаш учун унга катта ашула айттириб кўриш лозим, ҳамма кўрдларни эплаб ижро қилолсагина уни ашулачи ҳисоблаш мумкин.

Маманиёз кўшиқни, раққоса ўйинни тугатди. Шоҳ аввалгига нисбатан сал қаттиқроқ чап чалди. Зодагонлар олқиши ҳам кучлироқ бўлди. Фақат Нурали лоқайд эди.

— Майли, қолақолсин,— деди шоҳ олисларга тик боққанича.

Вазир аъзам шоҳни яна тушунмади.

— Буюринг, олампаҳо?— ёлпориб илтижо қилди у.

Вазир аъзам ўзининг шоҳга яқинлигини сарой аҳлига, айниқса рақиби чап қўл вазирга кўз-кўз қилишни яхши кўрарди. Шу туфайли шоҳ уни калака қилишга қарамай ҳар имлаганида бажонидил икки букилиб қулоғини тутарди. Ҳамма кўрсин учун керагидан кўпроқ тингларди. Ҳар гал шоҳ уни йўқлаганида бир қоп семирарди ва ҳар гал чап қўл вазир ичидан зил кетарди.

— Ҳамма нарсани сизга чайнаб бериш жонга тегди, ҳожим!— тентак вазирини эрмакка калака қиларкан шоҳ раққосага ишора қилиб қўшиб қўйди,— бугунчалик қолсин, эртага борар, деяпман.

Бош вазирнинг чеҳраси ёришди, ҳуфя овозда пичирлади.

— Ҳозир бориб айтаман елкасига бахт қуши қўнганини.

— Нима?

— Неча кун десангиз шунча кун олиб қоламиз.

Бу юмушни бировга юклаб бўлмасди, бош вазир гердайганича раққоса томон йўл олди. Унга жўр бўлган чолғучилардан биттасининг тепасида тўхтаб, қулоғига нималарнидир шивирлади. Муғанний таъзим ила қуллук қилди...

Маликаи Ҳуснободнинг чодир ҳарир дарпарда билан тортилган, энг садоқатли канизаги Қундуз уни елпиб ўтирарди.

— Бодомгулилик Нурали ҳофиз қайси бири?— чодирдан мўралаб сўради Ҳуснобод.

— Ҳов, токнинг тагидаги сўрида ўтирибди,— жавоб қилди Қундуз.

Худди шу пайт гап унинг ҳақида кетаётганини сезгандек, сўрида ўтирган Нурали чодир томон қараб қўйди.

Ҳуснобод кўз қирини сўри томон ташлади.

— Истараси иссиққина экан.

Қундуз маликасига Нуралининг манзур бўлишини жуда-жуда истарди, нима учунлигини ўзи ҳам билмасди. Шу боис Ҳуснободнинг гапидан қувониб кетди.

— Тоғлик йигитлар ҳушрўй бўлади, деб бежиз айтмайдилар.

Қон бир бўлганидан кейин ота хулқ-атворидаги баъзи хусусиятлар қизига ҳам кўчар экан. Маликада ҳам отаси сингари ҳамсўхбатига атай эътироз билдириб, оғзига урушга мойиллик бор эди.

— Ҳеч ҳам шарт эмас йигит кишининг ҳушрўй бўлиши!

Малика билан Қундуз шунчалик сирдош, яқин эдиларки, қанчалик қизишиб кетмасинлар бир-бировларининг гапини оғир олишмасди. Қундуз ҳам ўртадаги тафовутни унутиб, бемалол баҳслашаверарди. Ҳозир ҳам шундай бўлди.

— Бундан чиқди бадбашара тасқаралар ёқар экан-да сизга?

— Йигит киши чиройли бўлса хотинчалишга ўхшаб кетади. Сиз шоиралар, ўз тилинглар билан айтганда, гўзаллик шайдосисизлар. Ҳамманглар хастасизлар, гўзалликка сиғиниш касалига чалингансизлар.

— Қани эди, ҳамма ҳам шу касалга чалинган бўлса. Дориламонда аллақачон рўшнолик қарор топган бўлурди. Минг афсуски, гўзалликни кўра билмайдиганлар ҳали кўп бу дунёда.

— Э, сенга шунақа баланпарвоз гаплар бўлса! Йигит кишининг ҳусни ташида эмас, ичида бўлгани маъқул. Ҳақиқий йигит аввало ўз касбининг устаси бўлсин. Ўзи чиройлиг-у, аммо кўлидан ҳеч қандай иш келмайдиган амманнинг бузоғи кимга керак?!

Қундуз кулиб юборди, бу таслим аломати эди, аммо сездирмай чекинди.

— Нурали сиз айтганлар тоифасига кирмайди, маликам.

— Кўрамиз. Олдин эшитайлик овозини, тўйдан олдин ноғора чалгандан не фойда?

— Ўзининг чолғучилари йўқ экан, сарой машшоқлари жўр бўлишсин, дейишса кўнмабди. Узим тор чалиб айтавераман, дебди. Овозига ишонса керак-да.

Малика канизакка синчков назар ташлади.

— Бу гапларни сен қаёқдан эшитақолдинг?

Қундуз ибo билан ерга қаради.

— Сиздан беркитадиган сирим йўқ, маликам. Шоҳ навкарларининг дод-ҳосини танийдиган жойим бор. Улар ҳамма нарсадан хабардор.

— Сени шеър ёзишдан бошқа нарсани билмайдиган мўмин-қобил қиз деб юрсам, ичингдан пишган экансан-ку!

— Кўнглингизга ёмон гап келмасин, маликам, биз у йигит билан фақат кўз уриштириб юрамиз, ундан нарига ўтмаймиз...

Малика тегажоглик қилишда давом этди.

— Ҳали-замон мени ташлаб турмушга чиқиб кетсанг-а!

— Бу дунёдан тоқ ўтсам ўтаманки, сизнинг бахтингиз очилмагунча ҳузурингиздан бир қадам нари жилмайман.

— Яхши ният қил, тоқ ўтишни ҳеч кимнинг бошига солмасин.

Уртада янги хонанда пайдо бўлди.

— Вой, бу ким бўлди? Қорни ўлгур намунча кажавадек осилиб кетмаса?— малика шодон кулди, канизак унга қўшилди.

— Шу атрофлик шекилли,— жавоб қилди Қундуз.

Семиз хонандадан кейин эронлик Ғуломшер Бузургмеҳр, ундан кейин арабистонлик Зиё ар Рашид ашула қилди. Ҳар иккала хонанда ҳам ажойиб қўшиқлари билан тингловчиларга завқу шавқ бағишлади. Нурали мусобақага келганини гўё унутиб қўйгандек бутун вужуди қулоқ бўлиб, хонандаларни тинларди. Унинг фикрини мутасадди бўлиб юборди.

— Ҳозир навбат сизники, тайёрланинг.

Фақат шундан кейин Нуралини таҳлика босди. Торини олиб созлади.

Мутасадди ҳали эшитиб кўрмаган эди Нуралининг овозини, шу боис сал ҳафсаласизлик билан эълон қилди унинг номини.

— Бодомгули қишлоғидан чиққан хонанда Нурали Лойиқ. «Дилпора».

Ашуланинг сўзини ҳам, мусиқасини ҳам ўзи битган.

Бунчалик катта ва обрўли йиғинларга қатнашиб ўрганмаган Нурали бир қадар ийманиб ўртага чиқди. Кийими озода-ю, лекин ажнабий хонандаларни-кига ўхшаб зар, духобаларга ўралган эмас, анчайин одми эди.

Шоҳ ёш болалардек лабини буриб, вазири аъзамга қаради.

— Арзирлироқ либоси йўқ эканми?

— Қишлоқи минг қилса ҳам қишлоқилигига бораркан-да,— кўзларини чақчайтирди вазири аъзам.— Қувиб юборайми?

Шоҳ тантиқ ва инжиқ бўлгани билан асло тентак эмасди.

— Бу ялангоёққа шу либосда бизнинг ҳузуримизга киришга ижозат этиб, бир гуноҳ қилгансизлар, қувиб юборсанглар бир гуноҳларинг икки бўлади!

— Биламан, ажнабий меҳмонларнинг олдида яхши эмас,— вазир бошига шундай фикр келганидан суюниб кетди.

— Нима?— ҳамсуҳбатини калака қилиш учун эшитса ҳам ўзини эшитмаганга солиш одати бор эди шоҳнинг.

Вазири аъзам тутилиб-тутилиб бояги гапини такрорлади.

— Фаросатингизга балли,— пичинг қилди шоҳ,— яхши ҳам сиз бор экансиз, йўқса шарманда бўлар эдик.

Вазир пичингни тушунмай талтайиб кетди.

— Ҳай, ҳофиз-ку анойилик қилиб юпун кийиниб келибди! Зиёфатни уюш-

тиришни бўйнига олган мутасаддининг кўзи қаерда экан?! Бир оғиз менга айтса-ку дарров иложини қилардик.

— Нима?

— Эртагаёқ мутасаддини жазолаш ҳақида фармон тайёрлайман.

— Яшанг, аммо гуноҳкор сифатида энг аввал ўз исми шарифингизни битинг, акс ҳолда фармонга имзо чекилмайди.

Гапнинг бундай кескин бурулиб кетишини кутмаган бош вазир анграйиб қолди, кейин ялтоқланиб ёлборди:

— Олампаноҳ, мен ўзимни жавобгарликдан олиб қочмоқчи эмасдим, бир қошиқ қонимдан кечинг, албатта мен ҳам гуноҳкорман. Мутасаддини ўзим назорат қилиб туришим лозим эди.

— Сизнинг ақлингиз шунақа, нуқул кеч киради, ҳожим,— фозилларга, доноларга, сўзамолларга ёки бирор хусусияти билан устунлик қилмоқчи бўлганларга дуч келса, ғайрилиги кўзғарди шоҳнинг. Порлаб турган шаъни ва обрўсига зиғирча соя тушишини истамасди.

— Ҳаққина рост, кечикадиган одатимиз бор.

— Энди ўзингизга келдингиз,— шоҳнинг кўнгли жойига тушди.

Шу пайт Нурали кўшиқ бошлади ва худди сокин тунда тўлин ой чиқиб қолгандек бир зумда томошабинларнинг чеҳралари ёришиб, хонандага бақрайиб қолдилар. Ҳатто шоҳ ҳам, гарчи қизиқаётганини яширишга ҳаракат қилса-да, уни диққат билан тинглай бошлади. Шу қадар ширали ва иссиқ эди унинг нафаси.

Айниқса кўшқда ўтирган малика ва Қундуз ҳофизга тикилганларича маҳлиё бўлиб қолдилар.

Нурали авжга чиққанда томошабинлар тугул ажнабий хонандалар ҳам қойил қолдилар. «Яшавор, дўст» деган хитоблар эшитилди.

— Аммо овози зўр экан!— ҳайратини яширмади маликаи Ҳуснобод ҳам.

— Узи ҳам бинойидек,— маъноли жилмайди Қундуз.

— Юракни жиз эттирадиган қандайдир чўғи бор қурғурнинг. Бир айби озғин экан,— ҳофиздан кўзини узмай тасдиқлади Ҳуснобод.

— Уйланса, тўйдан кейин келин бола семиртириб олар,— ҳазиллашди Қундуз.

— Тўйдан кейин семириб кетадиган ялқов кимга керак?— ҳазилни илиб кетди малика.

Иккови овоз чиқармай пиқир-пиқир кулдилар.

Вазир уваролар, муллаю эшонлар, мунажжиму қозилар, навқару сарбозлар, хуллас, сарой аҳли ашулачининг овозига мафтун бўлиб, сеҳрлангандай тинглардилар.

Кўшиқ тугади, беш-олтита серэхтирос одамлар қарсак чалиб, «барака топ», «салламно» деб қичқириб юборди. Бироқ мўмдай қотиб ўтирган шоҳга кўзлари тушиб, шу заҳоти овозлари ўчди-ю, дарров ашула ёқмагандек қиёфага киришга ҳаракат қилдилар. Уртага нохуш сукунат чўкди. Ҳеч қаерда ва ҳеч қачон Нуралини бунчалик совуқ қарши олмаган эдилар. Не сабабдан шундай бўлганини англолмаган Нурали шоҳнинг авзойига эътибор бермади, таъзим қилди-да, ўртани тарк этди. У зиёфатга таклиф этилган сўнгги хонанда эди.

Шоҳ бош вазир билан нималарнидир пичирлашиб олди.

— Ҳазрати олийлари андак фурсат дам олганларидан сўнг,— йиғилганларга мурожаат қилди вазир баланд овозда,— азиз меҳмонларимиз бўлмиш хонандаларга аталган ҳадялар тортиқ қилинур.

Хонанда ва машшоқлар боғ этагида ўзларига ажратилган махсус жойга равона бўлдилар.

Сарой аъёнлари ўз жойларида қолдилар, тахт атрофида давра бўлиб, шоҳнинг оғзини пойладилар.

Шоҳ сўз бошлашга шошилмади, панжасидаги узукни бирпас томоша қилди, узук кўз-кўз қилишга арзигулик эди, кейин йиғилганларга назар ташлади. Ҳушёр вазири аъзам шу заҳоти эълон қилди:

— Пушти паноҳимиз Амир Ҳусниддин Қоратоший маъруза қилгайлар.

— Биз, асосий армуғон— жавоҳир кўзли узукни кимга бериш ҳақидаги сўзимизни айтишдан аввал сизларнинг ҳам фикрингизни билишга қарор этдик. Қулоғимиз сизда,— эриниб гапирди шоҳ.

Бироқ биринчи бўлиб сўз олишга ҳеч ким журъат этмасди. Олампаноҳнинг фикрини билмасдан туриб гапириш осонми?

— Хўш, ўз хоҳишинглар билан гапирмасанглар, ном-баном йўқлашга тўғри келади. Хўш...— шоҳ яқинларини кўзи билан чамалай бошлади.— Вазир Назирулло Қушбеги, марҳамат қилсинлар.

Чап қўл вазир сал довдираб қолди. Унга биринчи сўз берилишини у вазири аъзамдан кўрди, ҳа, ўша шипшитган шоҳга, шарманда қилмоқчи бўлган.

— Мен нима дердим, олампаноҳ, мен нима дердим. Сиз олий ҳазратлари нима десалар шу-да, ҳа, ҳа, сиз нима десангиз шу,— донолик қилиб ўтирмай осонгина таслим бўла қолди у.

— Узимизни четга олиб қочадиган вазият эмас ҳозир,— кибр-ҳаво билан танбеҳ берди унга вазири аъзам,— олампаноҳнинг ишончлари сизга тушган экан тайинлироқ гап қилиш лозим.

Чап қўл вазир зарда билан жавоб қилди:

— Тайинлироқ гапни ўзларидан эшитамиз-да, вазири аъзам.

Шоҳ ўртадаги тортишувни қизиқиш билан тингларди. Ит ёки хўроз уриштириш ишқибозларга қанчалик завқ бағишласа, шоҳ ҳам буларнинг даҳанаки жангидан шунчалик лаззатланарди.

— Навбат келганда айтамиз фикримизни, чунки оллоҳга шукрки фикрлаш қобилиятимиз йўқ эмас,— деди вазири аъзам.

— Нима, сизда йўқ демоқчимисиз?— тутақиб кетди чап қўл вазир.

— Бўлса айтинг, шарманда қилинг мени.

— Сизни шарманда қилиб бўлармиди, тақсир, терингиз қалин,— бўш келмади чап қўл вазир.

— Бировни шарманда қилиш учун фаросат керак.

Шоҳ қараса тортишув ҳақоратга айланиб кетадиган, шунинг учун мोजарога чек қўйди.

— Мунажжим, сиз нима дейсиз?

— Менми?— олифтароқ мунажжим қош қоқиб сўзлай кетди.— Ашулчиларнинг юлдузи бисёр порлоқ, нафаси ширин экан. Илло-билло бир-бирдан қолишмайду. Бинобарин олий тухфага даъвогарлар кўп, олампаноҳ, бироқ зар қадрини заргар билур, сиз турганда бизга ким қўйибди беадаблик қилиб кимгадир баҳо беришликни.

— Зар қадрини заргар билур, деб тўғри айтдингиз, мунажжим,— жилмайди шоҳ.— Дарҳақиқат, санъаткорларга баҳони санъаткор бергани маъқул. Бўлмаса биз ҳам заргари олий— маликулшуаро Булбулийнинг фикрини эшитайлик.

— Ташаккур, олампаноҳ,— Булбулий гапни лўнда қилди.— Менинг фикри ожизимча улоқ бодомгулилик ҳофизда кетди.

Шоҳнинг қовоғи уюлди, шоир ўлгудек лаганбардор бўлишига қарамай кўпинча шунақа хол тушуриб юради. Шунга қарамасдан шоҳ уни саройда сақларди. Негаки агар бугун шоҳ фалончи зодагонни кўкларга кўтариб мақта деса, шоир буюртмани дўндириб ғазал битиб келарди, эртага худди ўша олий зотни қорала деса, ўша заҳоти мазкур зотни балчиққа булғаб қораларди. Ва ҳар икки гал ҳам ўз ишини ўринлатиб уддаларди. Шунақа эди сарой шоири, ниқоб алмаштиришда ҳеч қандай буқаламун унга тенг келолмасди.

— Наҳотки?!— совуқ овозда сўради шоҳ.— Пухта ўйлаб гапиряпсизми? Ҳозиргина Нуралига ҳамду сано ўқиган уламолар ғалаён кўтардилар.

— Э, суф сизга шоирлик, энг ёмон ашула айтган ўша Нурали бўлди.

— Овози қурсин, хирилламай.

— Ҳангидан фарқи йўқ.

Сарой шоири танг аҳволлардан қутулишга устаси фаранг бўлиб кетганди. Бу гал ҳам айёрлик қилиб, шоҳ ғазабига чап берди.

— Олампаноҳ, мен атай қишлоқи ялангоёқнинг номини атадим. Кўрдингиз, жамоа норози бўлиб ўз фикрини очиқ намойиш қилди. Шу йўсин фикр айтишдан чўчиётганларнинг тилидан кишанни олиб ташладим ва сизнинг юмшингизни осонлаштирдим. Бироқ, ҳал қилувчи сўз сизнинг ихтиёрингизда.

— Шунисига ҳам шукр,— кесатди шоҳ, шоирнинг сен эплолмаган ишни мен эпладим, демоқчи бўлгани энсасини қотириб, жеркиб берди,— қачондан

бери кишиларга кишан солиш ёки кишандан озод қилиш сизнинг маҳрингизга тушиб қолди?!

— Узр, олампадох,— хато қилганини англаган шоир типирчилаб қолди,— мен бошқа маънода гапирган эдим, яъни масалан... сизнинг қулингиз эканмиз, сизнинг амрингизни бажо келтириш биз бандаи мўминлар учун энг олий ша- раф демоқчидим.

— Бўлмаса бундай қилайлик, маликаи Ҳуснободнинг олдидан ҳам ўтайлик.

— Оқилона таклиф.— Вазири аъзам худди югурдақлардек пилдираганча кетди ва зум ўтай маликани бошлаб келди.

Юзига ҳарир парда тутган малика улуғвор қиёфада одимлаб, тахтга яқин- лашди, отасига таъзим қилди.

Яккаю ягона қизини шоҳ жонидан ортиқ кўрарди.

— Айтинг, малика, асосий совринни кимга берайлик, сизнинг хоҳишингиз биз учун фармон,— деди шоҳ.

— Минг ташаккур сизга, олампадох. Агар янглишаётган бўлсам, жамоа мени авф этсин, наздимда асосий соврин бодомгулилик ҳофизга тегиши даркор.

Атрофда шов-шув кўтарилди.

Шоҳ донг қотиб қолди. Унинг қийин аҳволга тушганини кўрган бош вазир шу заҳоти ёрдамга келди.

— Ҳурматли жамоа, буюк кишваримиз Мовароуннаҳрнинг пушти паноҳи бу масалани чуқур таҳлил этиш учун маълум муддатга сизларни тарк этади. Шоҳаншоҳ бир қарорга келгач, сизларни яна йиғажакмиз.

Шоҳ шиддат билан ўрнидан туриб, шаҳдам қадамлар билан боғ ичкарисига йўл олди. Бош вазир унинг кетидан йўрғалади. Икки тарафига сўри кўтарилган бу хиёбон жуда гўзал эди. Маккор сарой шоиридан ўч олиш пайти келганини пайқаган вазири аъзам имкониятни қўлидан бой бермади.

— Ҳамма ишни Булбулий бузди,— деб шипшиди у,— кейинги пайтларда босар-тусариччи билмай қолди. Атрофига беш-олтита лақмаларни йиғиб олиб, ўзини буюк шоир қилиб кўрсатиб юрибди. Санъат аҳлига эрк берсангиз тожингизнинг пойдеворига болта уради. Ҳуррият, адолат ҳақида лўттивозлик қилиб, авомнинг онгини заҳарлайди. Кеккайган ўзбошимчанинг танобини тортиб қўймоқ зарур.

— Шоҳни шоҳ қиладиган ким?— хотиржам эди олампадох,— атрофида гирдикапалак бўладиган яқинлари. Ушалар шаънимизга салламно айтиб обрў- йимизни ошириб турмаса, қуруқ мешдек пучайиб қоламиз.

— Қанча ҳамдў сано бўлса, ўзимиз қойил қиламиз.

— Сизники қуруқ гап, у жарангдор қофияларга солиб ғазал қилади.

— Бизники самимий, у оҳанг қилади. Тилёғмачилик ҳунари.

— Шу замонгача ўтган барча ҳоқонларнинг битта айби бўлган,— илжайди шоҳ,— улар тилёғмачиларга суянган.

— Алҳамдулиллоҳ, сиз алар тоифасидан эмассиз. Оқ-қорани яхши аж- ратасиз.

— Лекин барибир биз ҳам,— шоҳ йўл чеккасига қўйилган патнисдаги ликобчадан нок олиб тишлади-да, бош вазирга узатди,— суякни ириллайдиган итга эмас, думини ликиллайтиб турадиганига ташлаймиз.

Шоҳ билан бош вазир қийқириб кулдилар.

— Олампадох ташлайдиган суяк фик-фик мой бўлгандан кейин ҳар қандай ит ҳам ликиллатади-да думини,— бош вазир итнинг дум ликиллайтишига тақлид қилиб, тўнининг этагини силкитди.

Икковлари яна завқланиб кулдилар.

Ҳовуз бўйига келиб шоҳи кўрпачалар, духоба болишлар тўшалган супага кўтарилдилар. Шу заҳоти ёш фулом пайдо бўлиб, таъзим қилди.

— Буюринг, олампадох, шароб пайдиладарми ё анор шарбати?

— Қорангни ўчир!— эриниб қўл силтади шоҳ.

— Қуллуқ, шоҳим!— хизматкор орқаси билан тисарилиб кўздан ғойиб бўлди.

Шоҳ қошларини чимириб, чуқур ўйга ботди.

— Танг аҳволга солиб қўйди малика бизни...

Гап тополмаган вазир юзига ташвишли тус берди.

— Хўш, асосий совринни кимга берамиз?— вазирнинг кўзига тикилди шоҳ. Вазир ўзини билагон кўрсатишга уриниб, дарҳол жавоб қилди.

— Ҳар қалай бодомгулилик ялангоёққа бермаймиз.

Шоҳ яна ўйга толди.

Маликанинг ҳам бўйи етиб қолган, турмушга чиқариш даркор. Шоҳ ўзга юртлар хонлари билан қудалашини орзу қиларди. Тенг-тенги билан-да. Борингки бегона элга кетишни истамаса, ўз юртида беклар, савдогарлар бор. Уларни ҳам рад этмоқда малика. Демак кўнгли санъат аҳлида. Шунинг учун қишлоқи хонанда ёқди. Мабодо шоҳ унга бош совринни топширса, қизининг раъйига қараган, унинг хонанда билан турмуш қуришига розилик билдирган бўлади. Бунинг олдини олиши керак, келиб-келиб кўзининг оқу қорасини ялангоёқ бир қишлоқига берадимми? Бироқ бош совринни бошқа хонандага топширса, қизининг ва ажнабий меҳмонларнинг кўз ўнгида адолатсиз одам бўлиб кўринади. Нуралининг ютиб чиққани кундек равшан, бирорта хонанда унга яқин ҳам келолмади.

Шоҳ кўп ўйлаб, ниҳоят йўлини топди...

— Совринни айнан бодомгулилик қишлоқига берамиз, чунки маликанинг хоҳиши шундай. Лекин нобакор совғани олишдан ўзи воз кечади.

— Қандай? — қизиқиш билан сўради бош вазир.

Шоҳ калтафаҳм бўлмайд ўл, дегандек вазирига қаради.

— Йўли бор, ҳожим. Санъат аҳли жуда мағрур бўлади, аммо юраги барра — яралаш осон. Салга синади-қўяди.

— Офарин, — сохта ҳайрат изҳор қилди вазири аъзам, гарчи шоҳнинг режаси қандайлигидан мутлақо беҳабар бўлса-да.

— Бир нарсага ҳайронман, — шоҳ сирли жилмайди, — жамики мушкул муаммоларни шоҳнинг ўзи ечса... унда бош вазирнинг нима ҳожати бор?! Вазир аъзам қизариб-бўзариб кетди, гапни ҳазилга йўймоқчи бўлди.

— Кимдир олдингизда дум ликиллаб туриши керак-ку, — деб шох ташлаб кулди.

Шоҳ пинагини бузмади. Совуқ кўзларида ҳунук ифода пайдо бўлди, ўзига ўзи гапирди:

— Саройга фаросатлиларни йўлатиб бўларканми? Донолар қўлида қўғирчоқ бўлиш учунми? Ҳеч-да!

— Балли. Олампадох, оллоҳ ягона. Саройимизда қуёш битта бўлгани маъқул. «Маҳмадана» юлдузлар сон мингта бўлса ҳам, ҳеч қачон қуёшнинг ўрнини босолмайди, — эланди бош вазир.

Шоҳ одатича бирдан мавзуни ўзгартирди.

— Бугунги ишни эртага қўйма, деган нақлни эшитганмисиз?

— Қолган ишга қор ёғади, — шоҳ гапни қаёққа бураётганини билмаса-да, бийронлик қилди вазир.

— Айниқса, давлат аҳамиятига молик иш бўлса, ўша заҳоти ҳал қилиш керак.

Вазир шоҳнинг мақсадини англолмай хокисор илжайди, бошини ликиллаб гапини маъқуллади.

— Сувда аёл кишининг бадани юз чандон чиройлироқ бўлиб кетади-а?! Энди вазири аъзам бутунлай довираб қолди.

— Нимасини айтасиз...

— Бояги хоразмлик лаққа балиқ нима бўлди? — шоҳ маънодор кулди. — Сувнинг ичида ҳам ўйнаб берармикин?

Бош вазир энди мақсадни тушуниб қувониб кетди.

— Уйнаш деса жон-жон дейди улар, — ҳазиллашди у ва қичқирди, — Ясовул!

Навкарлар бошлиғи Сардор пайдо бўлди. Уни таниш қийин, паҳлавонсифат йигитга айланган, айниқса, ҳарбий либос ярашган эди. Довюраклиги кўздан билиниб турибди. Шундай лашкарлар қуршовида шоҳ салтанати хавф нима — билмайди.

— Боғда одам зоти қолмасин, — деб уқтирди унга бош вазир, — ҳаммасини ҳайда.

— Фармони олий ҳозироқ бажо келтирилур, — Сардор таъзим билан узоқлашди.

Вазири аъзам қарсақ чалди.

Товушсиз қадам босиб ғилмон пайдо бўлди.

— Лаббай, қурбон?

— Хадича отинга айт, хоразмлик раққосани шоҳ/ҳузурига олиб келсин.

— Балли, қурбон, — қора ҳабаш яна товушсиз қадам босиб кўздан ғойиб бўлди.

Қирғоқлари қимматбаҳо мармар тош билан безатилган ҳовузнинг гир атрофи анвойи гуллар очилиб ётган чаманзор эди. Зилол суви шу қадар тиниқ эдики, тубига танга ташласа кўринарди. Ҳаром бўлмасин учун ҳовузда шоҳдан бўлак кимса чўмилмасди. Фақат гоҳида шоҳнинг ижозати билан бирор паризодга рухсат этиларди.

Раққосани Хадича отин етаклаб келди. «Соҳибқирон қўлингиздан бир пиёла чой ичмоқчилар», дедию кўздан ғойиб бўлди. Шоҳ билан раққоса ёлғиз қолди. Кўзлари қаттиқ раққоса сурбетгина экан, қиқирлаб кулиб, сўрига чиқиб ўтирди. Чой куйиб шоҳга узатди.

— Ҳовузда балиқ борми? — деб сўради.

Шоҳ хумор кўзларини раққосага тикди-да:

— Ечин! — деб буюрди.

Раққоса қанчалик шаддод ва бети қалин бўлмасин, анграйиб қолди.

— Вой, куппа-кундузи-я?

— Балиқ бўлиб ҳовузда чўмиласан, — деди шоҳ, — бирга чўмиламиз.

— Ҳовузда бўлса бошқа гап, — раққоса аста ечина бошлади. Шоҳнинг унга еб кўйгудек бўлиб тикилиб ўтирганини кўриб қийшанглади.

— Вой, қараманг, уяламан!

— Бўпти, ҳовузга туш, — шоҳ ҳам шошиб ечина бошлади.

Раққоса ҳовуз бўйига борди, ечиниб сувга шўнғиди, кетидан олампадох ўзини сувга отди.

Раққосанинг бадани шу қадар гўзал ва баркамол эдики, тилла балиқдан фарқ қилмасди. Айниқса шоҳнинг қопқора ва бесўнақай қомати қаршисида раққосанинг бадани янада кўпроқ латофат касб этганди.

Раққосанинг қўнғироқдек шодон кулгиси ҳовуз узра ёқимли мусиқадек жарангларди.

Олампадох вазирига, шоҳни шоҳ қиладиган атрофидаги югурдак ва лаббайгўйлари, тожу таhti ва қимматбаҳо либоси, деганида ҳақ эди. Шуларнинг барисидан ҳозир у жудо бўлган ва оддий фуқородан фарқ қилмасди.

Оқ бадан раққоса серқичиқ ва кажрафтор, серноз ва серқарашма, айни пайтда ўз ишига пишиқ ва қув эди. Тутқич бермай шоҳни кўп сарсон қилди. Шўрлик ҳансираб ҳолдан тойди ва ҳовуз қирғоғига ёпишди.

— Пари! Пари, мана ол, сенга ҳадя! — у ҳовуз лабида турган патнисга бармоғидаги узукни ечиб қўйди. — Фақат қийнама мени.

Шоҳ раққосанинг билагидан ушлади.

— Вой, қўлингиз намунча қаттиқ, — раққоса шоҳнинг қўлидан сирғалиб чиқди, ҳовузнинг нариги бетига қочди. У сувда балиқдек чаққон сузар, хомсемиз шоҳни ёш боладек калака қиларди.

— Бери кел, қочма, — шоҳ яна унинг кетидан қувди. Аммо етолмади.

Шу тоифа улар яна анчагача қувлашмачоқ ўйнадилар.

Шоҳ ҳориб-чарчаб, яна қирғоққа осилди.

— Шартингни айт, йўқса ҳозир жаллодни чақираман.

Пари шоҳга яқинлашди, жоду кўзларини ўйнатиб, илтижо қилди.

— Ўзингиз турганда жаллоднинг нима кераги бор?

— Шартингни айт, оғзингдан чиққани бажо бўлади, — раққосанинг оппоқ сийнасига суқланиб тикилди шоҳ.

Раққоса энди унинг ҳар қандай шартга кўнишини англади.

— Соврин бўлашаётганингизда хоразмлик хонандани марҳаматингиздан дариг тутмайсиз.

Шоҳ пайтдан фойдаланиб раққосанинг хипча белидан маҳкам қисиб, ўзига тортди. Энтикиб ваъда берди.

— Соврин ҳам гапми, хонанданга сарой ҳофизи унвонини бераман. Бўлдими энди, жоним?

— Шунақа сахий бўлсангиз, айланай сиз шоҳимдан.

Шоҳнинг кўкрагидан итариб турган раққоса бирдан бўшашиб, ихтиёрини жазманига топширди.

Шоҳ ниҳоят ғайратига эрк берди. Ҳовуз суви чайқалиб ўйноқи тўлқинлар қирғоққа шилп-шилп урила бошлади...

Йиртиқ бўлса — тўним йиртиқ, кўнглим подшодан ортиқ

Боғи эрамга кечки салқин тушиб, жамоа яна арк тагига, шоҳнинг тахти ёнига йиғилди.

Ўз чодирда маликаи Ҳуснобод ҳам канизаклари билан ҳозир бўлди. Хонандалар сўрилардан жой олдилар.

Бир чеккада хоразмлик раққоса сурбетларча жилмайиб, арғимчоқда учиб ўтирар, бармоғидаги қимматбаҳо узукни ҳаммага атай кўз-кўз қиларди.

Бу узук яқиндагина кимники бўлганлигини сарой аъёнлари яхши билар, шу туфайли раққосага бўлган нафратини ичига ютишга мажбур эдилар.

Нурали пойгакдаги сўридан жой олганди. У анча хомуш ва бетоқат эди. У ўз бурчини адо этди, ашулани кўнглидагидек айтди, лекин назарида шоҳга маъқул бўлмади. Майли, ҳеч қайси хонанда ҳаммага бирдек манзур бўлавермайди. Энди тезроқ шоҳдан ижозат олиб, йўлга тушиш керак. Унинг фикри-зикри ўз қишлоғида, маҳбубаси Зубайдада эди. Қанот чиқарсаю тезроқ ёри олдига учса! Хонандаларни тақдирлаш маросимини кутмасдан кетиб қолай деса, беадаблик бўлади.

Ниҳоят, йиғилганлар орасида шов-шув кўтарилиб, боғ ичидан чиқиб келатган вазири аъзам билан шоҳ кўринди.

Ҳамма таъзимга букилди, кимлар кўпроқ, кимлар камроқ.

Фақат раққоса пинагини бузмай, арғимчоқда учарди.

Тож соҳиби виқор билан келиб, ўз тахтига ўтирди. Бош вазир қондага биноан шоҳнинг ўнг томонидан, чап қўл вазир сўл томонидан жой олди.

— Ҳурматли жамоа, — шоҳ худди ўзига ўзи гапирётгандек паст овозда сўз бошлади, — маликаи Ҳуснободнинг шаънига берган базмимизда қатнашган хонандаларга атаган ҳадяларимиз бор. Ҳозир ўшаларни топширамыз.

Шундан кейин бош вазир хонандаларнинг номларини бирма-бир айтиб чақирди. Шоҳ уларга канизаклар патнисларда келтириб турган совғаларни улашди. Аввал меҳмонлар — хориждан келган ҳинд, араб, эрон хонандалари ўз улушларини олдилар. Сўнгра навбат ҳамюрт ашулачиларга келди. Ҳадянинг ёғлиғи хоразмлик хонандага тегди, ваъда қилинган сарой ҳофизини унвонини ҳам олди. Хонандага тўн кийгизар экан, шоҳ раққосага қараб кўйди.

Ниҳоят, вазири аъзам ўртага Нуралини таклиф этди.

Даврага қўли кўксида Нурали чиқди, шоҳга беш-олти қадам етмай тўхтади, таъзим қилди.

Вазири аъзам асосий соврин Нуралига насиб қилганини тантана билан эълон қилди.

Энг гўзал канизак патнисда зумрад кўзли узукни шоҳга келтириб берди. Соҳибқирон узукни олиб, қўлини баланд кўтарганича ҳаммага кўрсатди. Кейин Нуралига узукни узатди. Нурали шошмасдан шоҳга яқинлашди, узукни олишга қўл чўзди. Шу пайт шоҳ ўзининг разил режасини амалга оширди, худди билмасдан қилгандек узукни ерга тушириб юборди. Шоҳ бош вазирга қараб ясама афсусланди.

— Чакки бўлди-ку.

— Ҳечқиси йўқ, тасодиф, — ишшайди вазири аъзам, кейин шоҳ қулоғига пичирлади, — эгилиб олсин. Санъат аҳли ҳокимларга эгилиб турсагина кун кўришини билиб кўйсин.

Шоҳ ҳам мийиғида кулди. Даврадагилар сергак тортдилар. Қизиқ томоша бўлиши аниқ эди.

Воқеанинг бундай тус олишини кутмаган Нурали бир лаҳза довдираб қолди, аммо кейинги дақиқада ўзини қўлга олди. Шоҳга тик боқиб, мулройим, лекин қатъий гапирди.

— Ҳазрати олийлари, менга энг қимматли совринни раво кўрганингиз

учун сизга минг бор ташаккур. Маҳоратим тан олинган экан, менга бундан ортиқ бахт йўқ, — Нурали қаддини букмади, узукни олишга бўйни ёр бермади.

Низо чиқаришни кўзлаган шоҳ ниятига етди.

Вазият кескинлашди. Оддий хонанданинг ўзини эркин тутиши, айниқса совғани олмаётгани сарой аъёнларини ҳайратга солди. Шоҳ ҳузурида букилишни истамаганлар калласидан жудо бўлади, наҳотки шуни билмаса, бетамиз хонанда!

Башарти Нурали қайсарлик қилиб тураверса, бошига кулфат тушишини сезган малика ўз чодиридан тез чикди-да, илдам келиб узукни ердан олди, таъзим билан Нуралига узатди.

— Толеингиз бор экан, бу совринга ҳалол беллашувда эга бўлдингиз.

Нурали маликанинг олижаноблигига қойил қолди, кўлини қайтармай узукни олди. Бироқ юрагига ғулғула тушди, нечун малика оддий бир йигитга шунчалик ҳиммат қилди? Нурали соддалигига бориб, дилидагини очиқ айтишга қарор қилди, рост-да, мабодо маликанинг юраги жиз этган бўлса, иккиюзламачилик қилиб умидвор этгандан не фойда?

— Саховатингиз учун минг бор қуллуқ, маликам. Узукни кўз қорачиғимдек асрайман. Уни барча ҳамқишлоқларимга, айниқса, мени интизор кутаётган бир қора кўзга ифтихор билан кўрсатаман. Инонинг, маликам, узукни ҳар кўрганда ўша қиз билан сизни миннатдорчилик билан эслаймиз ва умр бўйи сизни дуо қилиб ўтамыз.

Малика Нуралининг фикрини дарров тушунди. Ялангоёқ хонанда раъйини қайтаргани ёмон таъсир қилди унга. Бундай нонкўрликни маликалар кечирмайдилар. Ҳуснобод кўзида чақнаган нафратни яширишга уриниб, пичинг қилди.

— Бўпти, тезроқ бориб ҳамқишлоқларингизни шод айланг.

У чодир томон шиддат билан юриб кетди. Одамлар олдида асабларини жиловлаб турганди, ўз кўшқиди туйғуларига эрк берди.

— Вой, турқинг кўрғур гадойвачча, худди мен унга муҳаббат изҳор этгандек, қишлоғида қандайдир қиз кутиб ўтирганини пеш қилса-я! Ҳали кўрсатиб кўяман бетгачопарликни.

Қундуз ҳеч қачон маликани бундай аҳволда кўрмаганди, ўчакишишни билмайдиган, олижаноб инсон ҳисобларди. Шунчаликка борибдими демак қадр-қиммати хўрланган. У маликасининг дардига малҳам бўлиш чорасини қидирди.

— Келинг, шунга ҳам куясизми? Сал савдойироқ экан. Бунақалардан, узоқроқ юрган яхши.

— Овутма мени! — тутақиб кетди малика.

Қундуз тилини тийди, шу аснода маликага гап қайтариш доғ бўлиб турган, ёғга сув пуркашдек гап эди. Одамизот бутун умр ниқобда юради, фақат жаҳли чиққанда ниқобини ечиб, ҳақиқий башарасини намоён этади, деганлари рост экан. Софқўнгил ва олижаноб Қундуз маликасининг анчайин қаҳри қаттиқ эканлигига бугун биринчи дафъа гувоҳ бўлди.

Маликасини фариштадек бегуноҳ ва покиза ҳисобларди, унга маъбудадек сифинарди. Ундан қусур топгани Қундузнинг ичини алғов-далғов қилиб юборди. Бир лаҳзада афтодаҳол ва маъюс бўлиб қолди. Унинг аҳволи-руҳиясини кўриб малика сал ҳовуридан тушди, асабларини жиловлаб, хотиржам гапиришга уринди.

— Ҳозироқ ўша танишинг, навкарлар бошлиғини топ, йигитларини олиб шоҳ номидан Бодомгули қишлоғига от сурсин. Итялоқнинг маъшуқасини тутқин қилиб олиб келсин ҳузуримизга. Кўрайлик, нимаси биздан ортиқ экан ўша отинчанинг.

Қундуз аввалига ҳангу манг бўлиб қолди, кейин маликани ниятидан қайтариш йўлини ахтарди.

— Биласиз-ку, маликам, саройга келтирилган қизларнинг бирортаси ўз қишлоғига қайтмайди. Бахти қаро бўлиб бир умрга ҳарамда қолиб кетади.

— Шошил! — шарт кесди малика. — Токи ҳофиз ўз қишлоғига бориб етгунча қизни бу ерга келтиришсин. Ҳофизнинг фиғони кўкка етмагунча, тавбасига таянмагунча кўнглим таскин топмайди. Бетгачопарларни жазолаш керак.

— Худодан кўрқинг, маликам, — Қундуз биринчи марта маликасига гап қайтаришга журъат этди, — эшитганлар нима дейди?

— Ҳофиз яхшиликка ёмонлик қилди. Бутун сарой аҳли кўз ўнгида иззат-нафсимни оёғости қилди. Ундан кўра юзимга тарсаки тушургани афза! Эди. Бунга ўзинг гувоҳ бўлдинг, нима, ё мени хўрлашса суюнасанми?

— Сизни хўрлайдиганларни худо урсин. Аммо ўша биз танимаган қизда нима айб?

— Айб ҳофизда. Қилган қўполлиги учун жазо тортиши керак. Қизга эса... жабр қилмаймиз.

Маликанинг шижоатини кўрган Қундузнинг таслим бўлишдан бошқа иложи қолмади.

— Майли, навкарлар бошлиғига учрайман, илтимосингизни ерда қолдирмас, — деди у тушкун овозда.

— Менинг эмас, отам номидан гапир!

Қундуз хўп дегандек таъзим қилиб, чодирдан чиқди ва боғ оралаб кетди. Бир чеккада оқбадан ҳурилар ва ҳабаш ёилмонлар дастурхон безардилар, бир чеккада ошпазлар қозон қуриб, таом тайёрлашарди, сарой косагули турли май ва шароблардан татиб, энг олий навларидан ибриқ ва кўзаларни тўлдирарди. Хуллас, хонандаларга бериладиган зиёфатга тайёргарчилик қизгин эди.

Қундуз анорзорга яшириниб, баковулнинг ўғлини имлаб чақирди. Отасига кўмаклашиб юрадиган бу болакайнинг чиройли овози бор эди, маликанинг ҳузурида кўпинча кўшиқ айтарди. Зум ўтмай болакай югурганича етиб келди. Авваллари ҳам Қундузнинг юмушини бажариб юргани учун хизматингизга тайёрман, дегандек ишшайди. Канизак унинг қулоғига нималардир деди. Бола хўп деб бош силкиди ва югурганича кетди.

Боғи эрамга кириладиган ҳашаматли дарбоза ёнига етди. бу ерда соқчилар бисёр эди. Болакайни кўриб навкарлар бошлиғи Сардор унинг бежиз келмаганини сезди ва четга чақирди. Боланинг гапини эшитиб, айтилган жойга шошилди.

Қундуз ҳамон анорзорда беркиниб турарди. Ниҳоят, узоқда Сардор кўринди. Қундуз дарҳол пешонавоғи билан юзини тўсди.

Сардор қизга уч-тўрт қадам етмай тўхтади, кўлини кўксига қўйиб бошини эгди.

— Йўқлаган экансиз, Қундузхон.

— Ассалому алайкум, — деди қиз овози қалтираб, — сизга кичкина юмуш чиқиб қолди.

— Султони сохибқироннинг фармонларини бажариш биз учун шараф.

— Султонимизнинг хабарлари йўқ. Маликамиз фармони бу. Лекин султон номидан иш тутишсин, дедилар.

— Майли, айтинг, бир гап қилурмиз.

— Ташаккур. Ҳозироқ йўлга тушиб, Бодомгули қишлоғига борасизлар, шоҳ амри билан бир қизни тутқин қилиб олиб келасизлар экан.

Бу одатий юмуш эди, Сардор дарров кўна қолди.

— Ким экан у?

— Исмини билмаймиз. Ўзингиз суриштириб топасиз. Бугунги базмда бош совринга сазовор бўлган ҳофизнинг маъшуқасини қидирасиз.

Ўртага сукут чўкди. Узоқ фурсат Сардордан нидо чиқмади.

— Биламан, яхшимас бу. Аммо на чора, маликамиз истаги шундай! — астойдил ўкиниб гапирди Қундуз.

— Гап шундаки... мен ҳам Бодомгулиданман. Ўша ҳофиз билан бирга ўйнаб катта бўлганман. Зубайдани ҳам танийман. Улар болалигидан бир-бирига кўнгил қўйган.

Хафа бўлишнинг ўрнига Қундузнинг чеҳраси ёришди.

— Кўнмаслигингизни сезгандим, — Сардорнинг одамгарчилиги Қундузнинг юрагини севинчга тўлдирди. У орқасига қайтишга шайланди.

— Тўхтанг, — деди Сардор, ўзи хоҳламаса ҳам овози фармондек жанранглади. — Сизнинг раёингизни қайтариш мен учун ўлим.

— Бу менинг эмас, маликамизнинг ихтиёри.

— Менинг маликам сизсиз! Ўртада сиз турган экансиз, илтимосингиз

бажо келтирилур, — Сардор қиз томон қадам қўйиб қўлидан тутди, — менинг ҳам кичик илтимосим бор, янофингизни бир тутасиз.

Қундуз қўполлик қилмасдан ўзини четга тортди.

— Қайтиб келганингиздан кейин бир эмас, икки яноғим сизники.

— Унда учиб бориб, учиб келаман.

— Илоҳим, ой бориб, омон келинг, — Қундуз югурганча орқасига қочди. Сардор жилмайиб унинг ортидан қараб қолди.

Қундуз малика ҳузурига қайтиб, амри Сардорга етказилганини маълум қилди. Бекасининг кўзларида қасос учқунлари чакнагандек бўлди, дуруст дегандек бош силкиди. Аммо сас чиқмади, чунки интиқом ҳали олдинда эди.

Қундуз, агар юмуши бўлмаса, маликани холи қолдириб, ўз ҳужрасига кетишга ижозат сўради. Бу гал ҳам малика индамади, бош силкиб жавоб берди.

Канизак ҳужрасига бориб эшикни ичкаридан занжирлади, ўтириб ўзини хаёл оғушига топширди. У кўп марта узоқ тунларни шамнинг заиф шуъласида бедор ўтказарди. Ва ҳар гал ўз қисматидан, ночорлиги ва нотавонлигидан ўксирди. Узини ўзи десангиз, бирор банди «осий»нинг бошига кулфат тушса, ноҳақ жабрланса, энг яқин қавми жазолангандек куйиб кетарди. Унга худо шунақа феъл, ҳар нарсдан эзилaveraдиган юрак ато этганди. Узининг раҳмдил ва куйинчаклигидан ранжирди. Бағритошларга маза, ҳеч нарсани юрагига яқин олмай, парво қилмай юраверади.

Ҳаёт адолатсизликка тўла эди. Ҳокими мутлақ вақтини айшу ишрат билан ўтказарди. Халқ тақдири бир-бири билан ҳокимият талашадиган вазирлар, порага ружу қўйган қозикалонларнинг қўлида эди. Фуқаролардан тушган арзиқоллар, шикоятлар ойналаб жавобсиз ётар, таниш-билиши ёки тиллоси борларгина бирор тайинли жавоб оларди, қолганларнинг қисмати ҳеч кимни қизиқтирмасди. Шу боис юртда ҳақсизлик, ҳуқуқсизлик, адолатсизлик авж олганди. Буларни кўриб ич-ичидан зил кетарди Қундуз, аммо на чора, чидарди, хўрликларни ичига ютарди, тишини тишига қўярди.

Жонига суиқасд қилай деса, худодан қўрқарди, бу дунёда қийналгани етар, охирада ҳам азоб чексинми? Тарки дунё қилиб кетай деса, Каромат холани, маликани, шоҳбонуни ўйларди. Шулардан бўлак яқинлари йўқ эди. Уни ўстириб вояга етказган Каромат холани онасидек кўрарди, аммо қанча ялинмасин онаси кимлигини айтмасди, билмайман деб қутуларди. Бу муаммо — ота-онаси кимлиги уни муттасил қийнади. Токи бу муаммо жумбоқлигича қолар экан, кўнгли жойига тушмаслиги аниқ эди. Ўз келиб чиқишини билмаган инсон учун келажак тумандан иборат. У ўзини илдизсиз дарахтга ўхшатарди, илдизсиз дарахт эса қандай ўсиб улғайсин. Айниқса, ёши катта бўлган сари ўтмиши тобора кўпроқ қизиқтирарди уни. Авлод-аждоди ким, қандай зот, қандай уруғдан тарқаган? Ниҳоят, қайси фарзанд ота паноҳида яйрашни, она меҳриндан баҳраманд бўлишни кўмсмайди? Яхши ҳам малика бор, у билан опа-сингилдек. Шоҳбону ҳам меҳрибон, худди туғишган онасидек ғамхўрлик қилади.

Шу сабабли Қундуз саройни тарк этолмасди. Жуда оғир дамларда қалами мадад берарди, тунларни бедор ўтказиб алам-дардларини қоғозга тўқарди. Зулм ва зулматга лаънат, эрк ва адолатга ҳамду сано ўқирди. Тақдирга тан бериб таслим бўлмагани, қўлидан келганча қалам тебратиб, жаҳолатга қарши курашаётгани юрагига таскин берарди.

Бир куни эса, кўнгли тоғдек кўтарилди. Малика уни ҳузурига йўқлаб, халқ орасида Мазлума тахаллусли шоиранинг ғазал ва байтлари жуда машҳур бўлиб кетганини айтди.

— Сен ҳам ғазал битиб юрасан, танийсанми ким у шоира? — деб сўради.

Қундузнинг юраги ғурур ва ифтихорга тўлди. Аммо ўша шоира мен бўлман, демади.

— Ғазалларини ўқиганман, ёмон эмас, аммо ўзини кўрмаганман, — деб қўя қолди камтарлик билан.

Мана шунақа қувончли кунлар унга далда берарди. Ва у янада кўпроқ ўзини ижодга урарди, ижоддан қаноат ва қониқиш толарди.

Бироқ канизакларни ажаблантирадиган бир ҳол бор эди. Ахир қилич билан қалам бир-бирига зид-ку, нечук нозиктаъб ва диди нафис Қундуз маҳбубликка қаҳри қаттиқ ва бешафқат Сардорни танлаган?

Ожиз, заиф зот учун айнан кучли шахс кераклигини Қундуз дугоналарига асти тушунтирилмасди. Узида йўқ куч ва қудратни Сардорда кўрарди, ўшанга суяниб ночорликка қарши курашмоқчи эди.

Унга мард ва қудратли эркак керак эди, ўзига ўхшаган ожиз ва нотавон кимсани бошига урадимиз?!

Бу дунё ўтар кетар, иноқликка не етар

Беғубор, мовий осмонда бургут парвоз этмоқда эди. Сокин ва осойишта, улуғвор ва чиройли эди унинг парвози. Аммо нияти бузуқ, ўлжа қидирарди у.

Беғубор осмондек поёнсиз даштда ёлғиз ўзи от суриб бораётган суворий нимаси биландир ўша бургутни эслатарди.

Ундан ярим чақиримча ортда ўн нафарча навкарлари от ўйнатиб келарди. Лашкарлар орасида у ўзини подадаги қорамолдек ҳис қилар, шу боис алоҳида, ажралиб юришни одат қилганди.

Суворий жиловни кескин тортди, тулпори пишқириб тўхтади.

Ҳадемай навкарлари етиб келди. Сардор ўз йигитларини бир-бир кўздан кечираркан, ёрдамчиси Абдужабборга кўзи тушиб ижирғаниб қўйди. Бўлмаса қилчалик унга ёмонлиги йўқ. Фақат бир айби — ўта ақлли. Бирор ножўя қилиқ ҳам қилганини ҳеч ким эслолмайди, ҳамма иши режали. Одамлар билан муомила қилишни ўрнига қўяди. Жеркиш, дўқ уриш, бировни камситиш ёки хўрлашни ўзига эп кўрмайди. Навкарлар орасида низо қиқиб қолса ҳам шу Абдужаббор тинчитади. Сардор эса навкар шафқатсиз бўлиши, фармонни сўзсиз бажариши керак, деб ҳисобларди.

Навкарлар Сардорга қўрққанларидан бўйсунардилар, Абдужабборга эса ҳурмат қилганларидан суянардилар. Мана шунга чидолмасди Сардор. Навкарлар орасида чучмал муносабатлар бўлишига қарши эди у. Буйруқ бериш ва уни адо этиш — ҳамма муносабатлар шунга қурилиши лозим, акс ҳолда лашкар дегани суюқоёқ аёллардан фарқ қилмай қолади. Лекин ич-ичидан Абдужабборни ҳурмат қиларди. Кўпчилик донолар найранг ва ҳийла билан олий мансабларни эгаллайдилар, одамларни қўғирчоқ қилиб ўйнатиб, мазах қиладилар. Абдужаббор унақа эмас, тўғри кўнгил, адолатли, ҳалол инсон эди. Шунинг учун Сардор унга озгина ҳасад қиларди.

Аммо юмшоқ супурги навқари Самигни астойдил ёмон кўрарди, чунки унинг ҳунари — гап ташиш. Кунига кимнингдир иғвосини қилиб келади. Сардорга қолса, бир кундаёқ қувиб юборарди, бироқ иложи йўқ. Чап қўл вазирнинг Қўпдибек деган худонинг балоси ўғли бор эди. Лаънати Самиг ўша билан ошно, ўшанинг пинжига кириб жон сақлаб юрибди.

Мана Сабоҳиддин ҳақиқий навқар. Мард, абжир, тўғрисўз йигит. Унинг бирор марта нолиганини ёки бировнинг орқасидан гапирганини ҳеч ким эшитмаган. Машқлардан ўзини олиб қочмайди, қора терга тушиб кетса ҳам финг демайди. Хулқи ҳам яхши. Сардор уни жуда яхши кўради-ю, лекин бирор марта ўзига айтмаган.

— Уч чақирим нарида қишлоқ бор, — дея Сардор Абдужабборга буюрди. — Ёнингга Самигни олиб, тўғри Саидбой деганникига борасан. Қўй сўйиб, ўн нафар одамга овқат тайёрласин, шароби билан!

— Бажо қилурмиз, — хотиржам жавоб қилди Абдужаббор.

— Бой анча инсофли одам-у, аммо навкарларни ёмон кўради, — давом этди Сардор, — шундай экан озгина пўписа қилмасанглар, оч қоламиз. Уқдингми?

— Уқдим, — деди Абдужаббор, — базм кўнглингиздек бўлади.

Сардор қамчинни ўйнатиб, бехосдан Самигнинг отига урди. От силтаниб олға ташланди ва эгардан учиб тушай деган Самигни олиб қочди.

— Эҳтиёт бўл, баччағар, — хахолади Сардор.

Қийқириқ бўлиб кетди.

Абдужаббор отини ниқтаб, Самигнинг кетидан йўлга тушди...

Одатда ўзига тўқ, бели бақувват одамлар ўз қадр-қимматини сақлайди, лаганбардорликдан ҳазар қилади. Шулар тоифасига кирарди Саидбой. У Абдужабборни совуққина қарши олди.

Абдужаббор Сардор тайинлагандек зиёфатни зўравонлик билан унди-

риши мумкин эди, аммо буни истамади, ҳамма сипоҳилар ҳам бой ўйлаганча каллакесар эмаслигини, ораларида бамаъни одамлар ҳам борлигини англа-тиб қўймоқчи бўлди. У бойнинг довруғини кўп эшитганди. Саидбой савоб ишни яхши кўрарди. Унинг қишлоғида қашшоқ одамнинг ўзи йўқ эди. Энг камбағалида ўн-ўн беш бош қўй, бир-иккита қорамол, бир-икки таноб ер бўларди. Солиқ ҳеч қачон катта бўлмасди. Ҳосилнинг ўндан тўққиз қисми ўзига қолган деҳқон қашшоқлашадими?

— Ношуд одам бой бўлганини кўрган эмасман. Лекин зиқна бойлардан худо асрасин,— деб гап бошлади Абдужаббор.

Саидбой бу гап бежиз эмаслигини сизди. Лекин аввалига сир бой бермади.

Улар бойнинг ташқари ҳовлисидаги сўрида ўтирардилар. Бой жавобга-шошилмади, хизматкори олиб келган чойни уч марта қайтариб, сўнг қуйди. Фақат шундан кейин:

— Ема-ичма бўл бахил, бой бўлмасанг мен кафил, деб бежиз айтилма-ган,— деди ҳазилкашлик билан.— Топганини шамолга совурадиганларнинг ҳеч қачон бири икки бўлмайди.

— Тақсир, чамамда сиз мени тўғри тушунмадингиз,— деди Абдужаб-бор,— қўли очиқ одамга парвардигор ўзи етказади, тўғримасми?

— Афандим, мабодо ўзларининг ҳам оталари бой ўтмаганмилар?

— Йўқ, тақсир, отам оддий косиб эдилар.

Саидбой усталик билан бу ўзанини бошқа ёққа бурди.

— Отангизнинг гулдек ҳунарлари бор экан, нечун изларидан бормай, қурол кўтариб юрибсиз?

Абдужаббор гапни илтифотдан, бойларни мақташдан бошлаганди. Саид-бой бўлса, дабдурустдан навкарларни ёқтирмаслигига шама қилди. Балки у кўзига анчайин бамаъни кўринган ҳам суҳбатини синамоқчидир. Абдужаб-бор жилмайиб жавоб қилди.

— Қуролни ҳар ким ҳар ниятда кўтариб юради.

— Ният қандай бўлмасин, барибир, қурол кўтариб юрган одамдан яхши-лик кутиш қийин.

— Агар қурол мамлакат фуқароларини ҳимоя қилишга, жиноятларнинг олдини олиб, адолат ўрнатишга хизмат қилса-чи?

Саидбой бу саволга ҳам жавоб топди.

— Авваламбор қурол бор жойда кўрқув бор. Кўрқув бор жойда на адо-лат, на эрк, на ҳурлик қарор топади. Айнан қуроли кўп давлат ўзга элларга ҳужум қилади. Ҳа, аввалига ҳимоя учун деб қуролланамиз, қуролланиб ўзи-мизда куч сезганимиздан кейин бировларнинг ери ва бойлигига кўз олайтира-миз, тажовузкорлик қиламиз.

Суҳбат тобора кескинлаша борди.

— Фараз қилайлик, устингизга ёв қилич яланғочлаб бостириб келяпти, унда нима, қурол ушлаш гуноҳ, деб осонгина таслим бўласизми? Наҳотки хотин, бола-чақангизни, бойлигингизни ҳимоя қилмасангиз?

— Ҳимоя этаман,— деди бой хотиржамлик билан.— Айтмоқчиманки, қу-рол кўтарган кимса эртага ёвга айланиб, хонадонимга бостириб келиши мум-кин. Қуролсиз ҳеч қачон бу ишни қилмайди.

— Қайдам,— деди Абдужаббор.— Биласизми, одам зотига теккан бир бедаво касал бор. Инсон боласи тенг яшашни истамайди, бир-биридан ўзишга ҳаракат қилади. Доим кимдир кимдандир устун бўлишга, кимнидир ўзига тобе қилишга интилади. Бу касал инсоннинг қонида. Биров кўпчиликни, биров жилла курса битта одамни ўзига бўйсундирғиси келади. Одам борки, бошқасига озми-кўпми тобе бўлади. Бу табиат қонуни. Шундай экан, ҳамма айб қуролда эмас, одамларнинг феъл-атворида, инсон руҳининг тузилишида.

Саидбой анча фурсат ўйлаиб қолди.

— Балки ҳақдирсиз,— деди ниҳоят.— Сизга бир савол берсам майлими? Одамки кимнидир ўзига тобе қилишга ўч экан, бордию ўша кимдир сизга бўйсунганини истамаса-чи, унда нима қиласиз?

Абдужаббор ҳамсуҳбатининг фикрини дарҳол англади.

— Ҳарҳолда қурол ишлатмайман,— деди жилмайиб.

Саидбой ҳам жилмайди, Абдужаббор билан баҳслашиш унга ёқиб, ҳузур бағишлаётган эди.

— Куйиб-пишаётганимнинг сабаби бор, афандим. Бултур айни саратон чоғи шоҳимиз овдан қайтаётиб, пича ҳордиқ чиқаргани кулбамизга қадам ранжида қилдилар. Шоҳнинг яқинларидан ташқари, беш-ўн нафар навқари ҳам бор эди. Хафа бўлманг-у, аммо навқарлардан иккитаси итдек ичиб маст бўлди. Шоҳ йўлга отланганини кўриб аранг оёққа туришди... Фожеа шоҳ чиқиб кетганидан сўнг рўй берди. Бир хизматкоримиз бор эди, жуда мўмин-қобил, беозор... бир айби— қулоғи оғирроқ эди. Бадмаст навқарлардан биттаси жуда чиранчиқ, бешафқат кимса экан, эшикдан чиқаётиб хизматкорга ниманидир буюрибди. Хизматкор эса, эшитмай ўтин ёраверибди. Шунда навқарнинг ғазаби тошиб хизматкорга қилич солиб юборибди. Марҳумнинг аёли дод солганча сочини юлиб қолаверди. Навқарга эса, ҳеч ким ҳеч нарса демади.

Абдужаббор бош кўтаролмай ерга тикилганича қолди. Саидбой гапига яқун ясади.

— Ҳамма бало шундаки, шоҳ ўз навқарларига чексиз эрк бериб қўйган. Қанча безорилик қилмасинлар, жазо тортмайдилар. Демак, одамларни чумоличалик кўрмай ҳаддиларидан ошаверадилар.

— Ичимизда иблислар ҳам бор албатта, аммо бирники туманга урмаслиги керак,— деди Абдужаббор ҳамсўхбути ёғдираётган таънаю маломатдан қутилиш мақсадида.

Саидбой уни тушунди.

— Уйимизнинг тўри сизники,— деди,— нима хизмат бўлса айтаверасиз.

— Шу тарафга йўлимиз тушган эди, кириб кетайлик дедик. Ун нафарчамиз, ҳали-замон келиб қолишар.

— Жуда соз-да,— деди бой, хонадонига навқарлар ташриф буюришиданоқ не мақсадда келганларини фаҳмлаган, хизматкорлар аллақачон қўй сўйиб, овқат тайёрлашга тушиб кетган эдилар.

Кўп ўтмай дарбоза ёнида Сардор билан навқарлар пайдо бўлишди. Саидбой меҳмонларни тавозе билан кутиб олиб, сўрига таклиф этди. Утирганларидан кейин юзига фотиҳа тортиб, дастурхон ёзишни буюрди. Олис йўлдан очқаб келган, уст-бошлари чанг, йўлга чиққанларидан бери бетлари иссиқ сув кўрмаган сарбозлар ўзларини овқатга урдилар.

Нозиктаъб Саидбойга уларнинг шошиб-пишиб, шапиллатиб овқат ейишларини кузатиб ўтириш азоб эди. У секин туриб ичкари ҳовлига ўтди.

Саидбой ўзи ичкарида бўлса ҳам хаёли ташқарида эди. Ишқилиб ғалва чиқармай, ейдиганларини еб, ичадиганларини ичиб, тезроқ даф бўлишларини оллоҳдан тиларди.

Зиёфат кўнгилдагидек бўлди, икки меш шароб ичилиб, битта бўрдоқининг гўштидан тайёрланган таомлар тортиб бўлинди. Энди иззатлари битгандир, йўлга тушишар, деб ўйлаганди Саидбой. Янглишган экан, овқатдан кейин оғирлашиб қолган навқарлар болишларга ёнбошлаб қайбири қўшиқ хиргойи қилган бўлди, қайбири пинакка кетди.

Саидбойнинг юрагига ғул-ғула тушди. Маст навқарлардан ҳар қандай разилликни кутиш мумкин. У қадамлаб ўлчаётгандек ҳовлининг у томониданбу томонига бориб келарди. Қанча юрди— билмайди, бир маҳал хизматкори келиб, уни Сардор йўқлаётганини айтди.

Саидбой таҳликага тушиб, ташқари ҳовлига чиқиб борди, Сардорга яқинлашиб таъзим қилди.

— Хуш келибсизлар, азизлар, камчилик йўқми?

Сардор Абдужабборга ўхшаб илтифот ва мулозиматни билмасди, шарт кесди.

— Э бизни ёлғиз ташлаб, қаёққа йўқ бўлиб кетдингиз, бой ота?

Саидбой ширакайф Сардорнинг қўполлигини сезмаганга олди. Гапни ҳазилга бурди.

— Узим ҳар жойдаман, кўнглим сендадур, деганларидек, эс-ҳушим сизларда, тақсир!

— Гапни оласиз-а!— Сардор олифта гапни ёмон кўрар, ўзини лақиллатишларга чидамасди.

— Ошпазимизнинг қўли бемазароқ, шунинг учун ўзим қозон тепасида кўз-қулоқ бўлиб тургандим,— усталikka кўчди Саидбой.

— Сизни қўлга тушириш қийин, бой ота, балиқдек силлиқсиз,— Сардор

заҳархандали кулди, кейин бирдан жиддий тортди,— бизга бошқа таом керак эмас, йўл олис, шошилишимиз керак. Фотиҳа беринг.

Ҷаидбой ичдан қувониб кетди, аммо сир бой бермади.

— Ахир қозонга калла-поча ташлаб қўйдик. Бугунчалик дам олиб, эртага кетарсизлар.

Қалбаки манзиратни ёқтирмасди Сардор.

— Эҳтиёт бўлинг, бой ота, шунақа қистайдиган бўлсангиз ростдан ҳам қоламиз,— деб кулди.

— Бош устига...— зўрға минғирлади бой.

— Шундоқ экан, гапни айлантйрмасдан жавоб бераверинг,— Сардор бойнинг гапини эшитмагандек қўлини фотиҳага очди.

— Ҳа, майли, йигит кишининг сазаси ўлгандан кўра... — энди Саидбой гапни қисқа қилди,— лекин бошқа келасизлар, бу гал кўнгилдагидек кутиб ололмадик. Қани, омин, қадам етди, бало етмасин, оллоҳу акбар.

Барча юзига фотиҳага тортди.

Сардор ҳаммадан олдин ўрнидан турди. Бой билан қўл олишиб хайрлашди, сўнг илдам бориб дарбоза ёнида боғлиқ турган отига минди-да, жиловидан тортиб бошини йўлга бурди. Унинг кетидан бошқа навкарлар эргашди.

Аввалдан келишилгандек Самиғ орқада қолди. Унинг вазифаси йўл ғамини ейиш эди. Кутилмаганда у қиличини яланғочлаб, Саидбойга яқинлашди. Киссадан бир қарич қил чиқариб бойга кўрсатди.

— Нимади бу, пиризм?

— Билолмадим,— ўзини калака қилишга йўл қўймаслик учун совуқ жавоб берди бой.

— Отимнинг ёли!— деди Самиғ, кейин ёлни осмонга отиб, қилич солди. Сўнг ёлни илиб олиб, яна бойга кўрсатди. Бу гал унинг қўлида иккита қил пайдо бўлганди.

— Тиғининг ўткирлигини кўрдингизми?

— Офарин!— деди бой ўзини ҳеч нарса сезмаганга солиб.

Самиғ энди мақсадга кўчди.

— Боя Сардор йўл олис деганида нимага шама қилганини фаҳмладингизми?

— Уни қаранг, эйтибор бермабман-а!

— Қилвирлик қилманг, бой ота. Олис йўлда одамга нима керак, биларсиз?

— Фаҳмладим,— деди Саидбой,— Ғулом! Зудлик билан икки меш шароб келтир. Тоғорада яхна гўшт ҳам тугиб беринглар, йўлда асқотади.

— Иссиқда гўшт нимаси?— жеркиб берди Самиғ,— дарров айнийди.

— Лаббай?— бу гал бой навкарнинг мақсадини тушунолмади.

— Тириги қуриб қолибдими?— овозини баландлатди Самиғ.

Бой енгил тортди.

— Ғулом, битта қўй ҳам бериб юбор.

Самиғ шамширини шарақлатиб қинига тикди, хандон отиб кулди. Бой ноилож тишининг оқини кўрсатди.

Сардор қаҳри қаттиқ бўлса ҳам ўз қадр-қимматини биладиган йигит эди. Одамларни талаш ёки товламачилик қилишни ўзига эп кўрмасди. Шунинг учун бундай юмушларни доим Самиғга юклар эди. Шу йўсин уни хўрламоқчи, жазоламоқчи бўлар эди. Бироқ Самиғ разиллик қилган сари семирар, бундан баҳра оларди.

Олқиш олган омондир, қарғиш олган ёмондир

Навкарлар қишлоқ кўчаси бўйлаб отларини йўртиб борардилар. Катта ёнғоқ дарахти остидаги харсангда ўтирган мўйсафид уларга кўзи тушиши билан инқиллаб-синқиллаб ўрнидан турдию лапанглаб ҳовлисига йўналди. Садақайрағоч соясида гурунглашиб турган учта йигит ҳам бир зумда кўздан ғойиб бўлди.

Кўчанинг адоғида сув кўтариб келаётган жувон эса отлиқларни кўриши билан дуч келган эшикка ўзини урди.

Кўча ўртасида лой ўйнаб ўтирган болақайни қаршидаги эшикдан чиққан аёл даст кўтариб, ҳовлига олиб кириб кетди.

Ширакайф навкарларга авомнинг чўчиши ёқарди, шу боис димоғлари чоғ, от устида виқор тўкиб борардилар.

Бироқ қишлоқдан чиқаверишдаги ҳовли остонасида ўтирган кампир узоқдан келаётган суворийларни кўрса ҳам кўрмаганга олиб ўтиравери. Улар қинлашиб, шундоққина олдидан ўтаётганларида ҳам пинагини бузмади. Сардорнинг кўнглига гумон ўрлади. У кампирдан беш-олти қадам ўтиб тўхтади, шошмасдан орқасига қайтди-да, унинг қаршисида отдан тушди.

— Сен мени таажжубга солдинг, эна!— деди дағаллик билан.

Кампиршо кўзларини Сардорга қадади, аммо жавоб бермади.

— Ҳамма биздан кўрқади, пайдо бўлишимиз билан ин-инига қочади. Сен бўлсанг, эна, пинак бузмай ўтирибсан. Ё бизнинг кимлигимизни билмайсанми?

— Биламан, болам, биламан,— деди кампир юзида битта ҳам пайи қимир этмай,— шоҳнинг қонхўр жаллодларисиз.

Ажабо, Сардор тутақиб кетмади, кампирнинг хотиржамлиги унга ҳам юққандек эди.

— Дангалчи экансан, эна.

— Илгари кўрсам дағ—дағ қалтирардим, энди нимадан қўрқаман?— деди кампир.

Сардор қошларини чимирди.

— Тушунтириброқ гапир, эна.

— Менинг бошимга тушадигани тушиб бўлган, бундан баттар бўлмайди,—кампир ҳамон бамайлихотир гапирарди— биттагина ўғлим бор эди. Саидбойниқида хизматкорлик қиларди. Бултур йигитларинг чавақлаб кетди. Беваси еттита норасидаси билан қолган. Улар қандай кунга қолишганини кўргандан кўра ўлган маъқул. Шунинг учун энди ҳеч нарсадан қўрқмайдиган бўлиб қолганман.

Сардор эшикка яқинлашди, шартта очиб ҳовлига қаради.

Ўрта ёшлардаги, лекин сочига оқ оралаган аёл ўғирда нимадир туяра, юпун хийинган болалари унинг атрофида куймаланишарди. Болаларнинг каттаси ўн

тўртларда бўлса керак, кичиги икки ёшлар чамасида, турпоққа беланиб ўтирибди.

Ҳалиги тўнғич остонада турган Сардорга ғазабли тикилди.

— Нега ўқраясан, ўғлон?

Бола индамади, баттар қошларини чимирди.

— Отангни ким ўлдирганини биласанми?— тўсатдан сўради Сардор.

— Биламан,— деди бола ҳамон унга тик боққанича.

— Ким?!

— Шоҳ навқари! Яхши танийман уни, пешонасида қашқаси бор,— болакай онт ичгандек қўшиб қўйди.— Катта бўлсам албатта отамнинг хунини оламан!

Сардор қайси қишлоққа бормасин, қўрқувдан қалтирайдиган итоаткор одамларни кўрарди, иттифоқо мард кимсаларга дуч келиб қолса, ҳозиргига ўхшаб суюниб кетарди.

— Самифхўжа!— у юзини кўча томон буриб чақирди.

— Лаббай, валинеъмат?— пешонасида қашқаси бор навқар остонада пайдо бўлди.

— Шуми?— Самифхўжага ишора қилди Сардор.

— Шу!— деди бола нафратини яширолмади.— Қуролсиз одамнинг калласини олган номард шу!

— Нима?!— Самиф бола томон юрди.

Аммо бола жойидан қимир этмади, онаизор югуриб келиб ўғлининг олдини тўсди. Даҳшатга тушиб ёлборди:

— Бунинг гапига қулоқ тутманглар, жон яхшилар, ҳали ғўр, нима деяётганини ўзи билмайди.

— Тилини қирқиб ташласам дарров ақли кириб қолади,— қиличини яланғочлаб ўдағайлади Самиф.

— Тўхта!— буюрди Сардор,— Мард бўлсанг бўйи ўсиб, қурол ушлайдиган бўлганида олишасан.

— Уша кунларга етказсин,— деди бола.

— Овозингни ўчир,— жон ҳолатда қичқирди онаси.

— Тирранча,— Самиф ғазабдан кўкариб, кўчага чиқиб кетди.

Сардор ғурур ва ҳавас билан болага боқди.

— Сен ҳақиқий ота ўғил экансан, унасанг катта бўлганингда сени навқарликка оламан.

Бола индамасдан ўқрайиб тураверди.

— Келишдикми?

— Катта бўлганимда ёнимга йигитларни йиғиб, навқарларга қарши жанг қиламан.

Онаизор кафти билан боланинг оғзини беркитди. Сардор истехзоли илжайиб қўйди, болага тенг келиб ўчакишишни ўзига эп кўрмади. Кетиш олдидан остонада ўтирган кампир ёнига аста тиз чўкди.

— Эна, юрагимда бир дардим бор, давосини билармикинсан?— деди бироз сукут қилиб.— Қилаётган ишларим ёвузлик эканини тушунаман-у, лекин юрагим сира жиз этмайди, ачиниш нима билмайман. Не деб тарифлайсан буни?

Кампир жавоб беришга шошилмади. Ниҳоят, узоқларга тикилганича шивирлади:

— Дардинг оғир ва бедаво экан, болам, юрагинг туғма кўр экан. Ҳадемай у тошга айланади. Энг бахтсиз одам— юраги тош одам.

Сардорнинг башараси бўжмайиб кетди.

— Хунук гап қилдинг, эна, аммо тилёғламачилик қилмаганинг ёқди менга,— у қаддини ростлади, белбоғидан бир ҳовуч тилла танга олиб, кампирнинг олдига ташлади,— бўпти, орқамиздан қарғама.

— Қарғайман, болам, қарғайман,— кампир тилла тангаларга ўгирилиб ҳам боқмади,— ўғлимнинг арвоҳи урсин, етимларнинг заволига қолгин, деб қарғайман. Қўлимдан қарғашдан бошқа нима келади?

Дарғазаб Сардор отига бир сакраб миндию қамчи босди. Кўчани от дупири босди...

Сарбозлар оқшомда тарк этган қишлоққа Нурали эртаси пешинда кириб борди. Унинг руҳи енгил, ўзи қушдек эди. У гузарда отидан тушиб, жиловини

толга боғлади. Бироз нафас ростлаб, тамаддиқ қилиб олиш ниятида чойхонага кирган эди, уни таниб қолиб иззат-ҳурмат билан тўрга ўтказдилар. Лекин бир чойнак чойни ичиб бўлмасларидан гузар одамга тўлиб кетди. Нурали ҳофиз келди деса, бутун қишлоқ гузарга кўчиб чиқаверибди. Нурали халойиқнинг сазаси ўлмасин, деб созини қўлига олди-да, ташқари чиқди.

Баландроқ жой топилмай қўқонараванинг устига чиқиб ашула бошлади.

Қистовларни кутмасдан кетма-кет олтита кўшиқ айтди. Кейин гулдурос олқишлар остида пастга тушган эди, қаердандир бир хизматкори билан Саидбой етиб келди-да, Нуралининг елкасига банорас тўн ташлади. Сўнг хуш келибсиз, деб илтифот қилди.

— Ҳофиз, девонанинг ишини оллоҳ ўнглайди, деганларидек, толеимиз бор экан, кичкина зиёфатимиз бор эди шу оқшом, қатнашсангиз деб келдик.

— Ҳимматлари учун ташаккур, аммо илтимосингизни бажо келтиролмаيمان,— бўладиган гапни айтиб қўяқолди ҳофиз.— Боиси, уйдагилар йўлимга интизор бўлиб ўтиришибди. Ҳар қишлоқда тўхтавериб, шундоқ ҳам анча кечикдим.

Бой сазаси ўлган одамдек қизаринди.

— Бир кеча ўн кеча бўлмас. Бир йўлингиз тушиб қолибди, яна қачон насиб қилади сизни кўриш, келинг, йўқ деманг, ҳофиз. Биз ҳам ҳар қандай хонанданинг оёғига бош уриб боравермаймиз,— анча уста одам эди Саидбой, санъаткорларнинг кўнглини олишни билади.

Нурали сал юмшади.

— Сизнинг ҳам таърифингизни кўп эшитганмиз, бой ота, халқ ғамини ейдиган одамсиз,— деди Нурали, кейин чойхона тўрида ўтирган энг кекса мўйсафидга мурожаат қилди,— кўмагингиз керак бўлиб қолди, отахон, бир нарса денг.

Мўйсафид соқолини силаб, мийиғида кулумсиради.

— Аввало, айтган жойдан қолма, айтмаган жойга борма, деганлар. Сени ҳурмат қилиб таклиф қияптими, майли, сазаси ўлмасин. Хизматда бўлсанг битта бой ота эмас, бутун қишлоқ аҳли баҳраманд бўлади. Бунинг савобига не етсин?!

— Ие, отахон, мен сиздан кўмак сўрасам сиз ҳам булар тарафга оғиб кетдингиз-ку.

— Биз ҳаммамиз бир одам,— кулди мўйсафид.

— Унда биз таслиммиз, таслим,— деди Нурали.

— Баракалла, ҳофиз, ҳам дилимизнинг, ҳам уйимизнинг тўри сизники,— қувониб кетди Саидбой.

Мана шунақа кўнгли бўшлиқ қилиб, Нурали гарчи навкарлардан олдин йўлга тушган бўлса ҳам улардан анча орқада қолиб кетди.

Қоронғу тушиб, қишлоқ зимистон қўйнига чўмди. Фақат битта хонадонда— Саидбой ҳовлисида ўнлаб машъалалар порларди.

Уйин-кулги, ашула, рақс, аския— ҳаммаси шу ҳовлида эди. Масхарабозу қизиқчилар, ҳуққабозу полвонлар ўз ҳунарларини намойиш этдилар. Айниқса Нуралининг қўшиқлари ҳаммага манзур бўлди. Одамлар наврўз сайилидагидек яйрадилар.

Эрталаб Саидбой Нуралини эшиккача кузатиб чиқди, йўлга бир қийиқ миёнча тугиб бериб, яна бўрдоқи ҳадя этди.

Нурали қўйни олишдан негадир бўйин товламади. Кейин оқсоқоллардан фотиҳа олиб йўлга тушди. Гузардан чиқаверишда эса, бир ўспиринни чақириб сўради:

— Ҳой, йигит, бери кел!

— Лаббай, ака?

— Бултур шоҳ навкарлари чавақлаб кетган одамнинг уйини биласанми?

— Биламан,— деди у ҳозиржавоблик билан,— кўрсатиб қўяйми?

— Манави қўйни етакла.

Улар йўлга тушдилар.

Қишлоқ адоғидаги анчайин хароб кулба олдида ўспирин тўхтади. Муштипар кампир ҳамон остонада ўтирарди.

Нурали отдан сакраб тушиб, кампирга елкасини тутди.

— Ассалому алайкум, энажон.

— Ваалайкум ассалом, болам,— кампир Нуралининг елкасига қоқди,— сени танимай турибман, болам.

— Мен Бодомгули қишлоғиданман, хонандаман, йўлим шу тарафга тушган эди, кўриб ўтай дедим.

— Ажаб қилибсан, болам, кир ҳовлига, бир пиёла чой ичиб кет.

— Кираман, энажон, кираман.

Ҳовлида тўнғич ўғилдан бўлак ҳеч ким йўқ эди. У Нуралининг кирганини пайқамай машқда давом этарди.

Ҳовлининг бир чеккасига хашак тўшалган, бола югуриб келиб хашакка ўзини отар, икки-уч думбалоқ ошиб, яна сакраб турарди. Сўнг ёғоч қиличини қўлга олиб, хаёлий душман билан қиличбозлик туша кетар эди.

Нурали бирпас уни кузатиб турди, охири чақирди.

— Нима қиялпсан, жиян?

Бола эшик тагида турган Нуралини энди кўрди, югуриб келиб салом берди.

— Келинг, ҳофиз ака,— деди нафасини ростлаб ололмай,— супага чиқинг.

— Саволимга жавоб бермадинг-ку?

— Кўкан чавандоз ўргатган машқларни қайтаряпман.

— Нечун керак бўлиб қолди сенга бу машқлар?

Бола дабдурустдан жавоб беришга ийманди.

— Сўйла,— қистади уни Нурали.

Энди жавоб бермасликнинг иложи йўқ эди.

— Қиличбоз бўлмоқчиман,— деди бола,

Нурали насиҳатни ёқтирмасди, лекин ҳозир тилини тиёлмади.

— Яхши хунар танламабсан, жиян, инсон қонини тўкишдан ёмони йўқ.

Бола бўш келмади:

— Ўша инсон— душман бўлса-чи?

Нурали ўспириннинг шижоатига ҳаваси келди.

— Фаҳмладим мақсадингни. Аммо қасдлашиш, хун олиш каби одатлар— бидъат!

Ўспиринга бу гап ёқмади:

— Уруғимиз одатларига тил теккизманг. Мен ниятимдан қайтмайман.

Нурали ўспиринга ҳам ачинди, ҳам фахрланди.

— Бу сенинг ишинг,— деди елкасига қоқиб,— лекин бир кун келиб, қон тўкишни ҳеч қандай ваз-қарсон билан оқлаб бўлмаслигига тушунсанг ажаб эмас.

Лекин ўспирин қайсарлик билан индамай тураверди.

— Энди бундай, жиян, ҳаммани йиғ, остонада ўтирган бувингни ҳам чақир.

Ўспирин энди итоаткорлик билан чопиб кетди. Ҳеч қанча ўтмай ҳовлининг ўртасидаги супага барча оила аъзолари йиғилишди.

— Манавиларни сизларга олиб келдим, фақат қўлимни қайтармайсизлар,— деди у.

У Саидбой ҳадя этган қимматбаҳо сарполару бўрдоқини шу хонадонда қолдириб, кампирдан дуо олди-да, ўрнидан турди. Барча оила аъзолари ҳофизни кўчагача кузатиб чиқдилар.

Зўрлик, зўрлик туби — хўрлик

Вақт алламаҳал бўлиб қолган, тўлин ой атрофни сутдек ёритиб турарди.

Сардор ўз навкарлари билан баланд қоя остида тўхтади. Сарбозлар отлардан тушдилар. Сардор уларни йиғиб, тушунтира бошлади:

— Мана шу — мен туғилиб ўсган қишлоқ! Кўп хушманзара маскан. — Пастда ям-яшил Бодомгули қишлоғи кафтда тургандек яққол кўриниб турарди. — Исқирт оёқларингиз билан топтамангиз уни. Бир томчи ҳам қон тўкилмасин.

Истаганча зўравонлик қилишга одатланган навкарларга эрклари чекланаётгани ёқмади, аммо бирортаси чурқ этолмади.

Сардор йигитларининг кўзига бирма-бир тикилиб чиқа бошлади. У навкарлари орасида нафси ва ҳирсини тиёлмайдиганлари борлигини биларди. Овдан ўлжасиз қайтиш гуноҳдек эди уларга.

— Гапимни иккита қилган кўппакнинг жасади шу ерда қолади, — деди

у қатъий ва мўлжалга урганига ишонч ҳосил қилди. Фақат шундан сўнггина жанговар вазифани тушунтиришга ўтди.

— Қишлоққа кираверишда катта ёнғоқ дарахти бор. Ушандан кейин ўнгдаги учинчи ҳовли. Қизнинг ота-онаси қариб қолган, ишларинг осонгина битади. Фақат ўзидан эҳтиёт бўлинглар, ёмон олов қиз у. Ёнингиздан қиличингизни суғуриб олиб, биқинингиздан дарча очиб қўйишдан ҳам тоймайди. Аммо ўзига озор берманглар. Фаҳмладингларми?

Навкарлар бош силкидилар.

— Бўпти, пича дам олволинглар.

Ҳамма заранг ерга чўзилди, кимдир шу заҳоти пинакка кетди, кимдир зукутга чўмди, фақат чигирткаларнинг чириллаши эшитиларди.

— Шароб! — деди бирдан Сардор дарғазаб бўлиб.

Унга шароб келтирдилар.

Сардор чўлда қолган одамдек ютақиб шаробни сипқорди, қадахни эса ерга уриб чил-чил қилди.

— Энди йўлга тушинглар. Ивирсимай, тун қоронғусида ишни битиринглар. Саҳар билан шу ерда учрашамиз.

Навкарлар тулпорларига чаққон миниб, қишлоқ томон чоптириб кетдилар. Иккита навкар қолди. Улардан бири Абдужаббор эди. Нега уларни Сардор олиб қолди, ҳатто зукко Абдужаббор ҳам тагига етолмади. Зийрак бўлгани учун кўнгли тинчсизланди, нохуш ҳодиса рўй беришини сезгандек хавотирга тушди.

Сардор хунук илжайиб, Абдужабборга қаради.

— Айт-чи, донишманд, нега сенларни олиб қолдим?

— Қайдам, — деди сал саросимага тушиб Абдужаббор.

Сардор яйраб кулди.

— Қанча доно бўлмагин, гоҳида мана шунақа арзимаган нарсаларга ақлинг етмайди.

Абдужаббор қулт ютинди. Сардор калакани бас қилиб, муддаога кўчди.

— Сенларга мушкул юмуш бор. Саҳаргача икки туя овқат ғамлаб, шу ерда ҳозир бўласанлар.

Бу ишни Абдужаббордан бўлак ҳеч ким дўндириб бажаролмасди.

— Куллуқ, Сардор, — сал энгил тортди Абдужаббор.

— Тезроқ қимирланглар! — жеркиб буйруқ қилди Сардор.

Абдужаббор Самигни олиб йўлга тушди.

Ёлғиз қолган Сардор тиз чўкканича алам тўла кўзларини ўз қишлоғига тикиб, узоқ ўтирди. Ва чуқур уҳ тортди.

— Бу не савдо, бу не кўргулик?! Шунча айрилиқдан кейин туғулиб ўсган масканимга қадам босолмасам, ота-онам дийдорини кўролмасам, ҳамқишлоқларим бетига қаролмасам?! Ахир бурчни бажариш хиёнат эмас-ку?! Бу не савдо?!

У илтижо-ла фалакка тикилди. Узини ўлжа излаб парвоз этаётган бургутга қиёс қилди. Айтишларича, бургут ҳам муқим маскандан кўра эркин парвоз ва дарбадарликни афзал кўрармиш.

Сардор тунни бедор ўтказди. Кўп хаёллар кечди бошидан. Тенгқур сарбозларнинг деярли ҳаммаси уйланиб бўлди. Аммо Сардор шошилмагани маъқул. Қундузни жонидан ортиқ кўрса ҳам сабр қилади. Ҳақиқий жангчи оилага ўралашиб қолиши керак эмас, унда ниятига етиши қийин. Нияtlари эса катта. Шоҳга ҳалол хизмат қилади ва лак-лак лашқарга бош бўлади. Ана ундан кейин оила қурса, ярашади.

Уфқ оқара бошлаганда орқасида оёқ товуши эшитилгандай бўлди. Аммо эътибор бермади, ҳатто қиё боқмади.

— Яқинлашма, Абдужаббор! — деди.

Абдужаббор таққа тўхтади. Ҳайрон бўлди, қарамасдан қандай таниди экан?

— Гапир! — буюрди Сардор.

— Амрингизни бажо келтирдик, иккита туя, бир ҳафталик озиқ-овқат ғамлаб келдик.

Абдужаббор топшириқни дўндириб бажарганига ғайирлиги келди. Уни ҳақташдан кўра койишга кўпроқ мойил эди.

— Кимни таладиларинг?

— Суриштириб ўтирмадик. Битта овул учраган эди, ишимиз битди-қўйди. Аммо ўзимизнинг кимлигимизни яширдик.

Бир лаҳзалик сукут чўкди ўртага.

— Нечун яширдинглар? — сўрашга мажбур бўлди Сардор.

— Қандай зулм ўтказмайлик, халқ бизни эмас, шоҳни сўкади, — деди Абдужаббор, — Шоҳнинг шаънига доғ тушмасин дедик.

Сардорнинг энсаси қотди. Аввало шунга фаҳми етмагани, қолаверса Абдужабборнинг топқирлиги, Сардордан зуккороқлиги ғашини келтирди.

— Навкар деган мияни эмас, аввало қилич ишлатишни билиши керак, — дўқ урди Сардор, — жангчининг баҳоси шу билан ўлчанади. Билагонларнинг жойи эса мадрасада. Навкарлик эркак кишининг ҳунари.

— Фаҳм-фаросат навкарга халақит беришини билмаган эканман, — гапни ҳазилга йўймоқчи бўлди Абдужаббор.

Аммо қош қўяман деб кўз чиқарди, Сардор шартта қиличини суғуриб ўқталди.

— Ўзингни ҳимоя эт!

Унинг бу шиддатидан Абдужаббор лол қолди.

— Нима гуноҳ қилдим, додҳо?

— Суғур қиличингни, йигит бўлсанг! — қистади Сардор.

Қутулишининг иложи йўқлигини англаган Абдужаббор қилич яланғочлади.

Сардор унга шердек ташланди.

Абдужаббор ўзини ҳимоя қила бошлади. Аммо зинҳор ҳужумга ўтмади. Сардор эса, зарба кетидан зарба бераверди. Ниҳоят, Абдужаббор чарчаб, шамшири қўлидан тушди. Узи ерга йиқилди.

Сардор унинг кўксига қиличнинг учини қадаб пишқирди.

— Ишлат энди миянгни, донишманд. Қандай қилиб жон сақлаб қолсанг бўлади?

— Барига тушундим, додҳо, иккинчи донолик қилмайман. Узр, — деди у маънос тортиб.

— Чин дилдан сўраяпсанми ё йўлигами?

— Фирибгарликка йўқман, биласиз-у, — деди Абдужаббор.

— Ростдан-а?

Кутилмаганда Сардор қиличини улоқтириб, ерда ётган Абдужабборга ўдағайлади.

— Гуноҳингдан ўтишимни истасанг тупроқ яла!

Абдужаббор ажабланиб Сардорга қаради, ёнида иккита қилич, рақибсиз қуролсиз. Сардор уни синаш учун ҳийла ишлатганини дарров фаҳмлади, тўзоққа илинмади. Битта қилични олиб, Сардорга узатди.

— Эр йигит қиличидан, қуш қанотидан айрилмасин.

— Сафсата сўқиб мени чалғитма, яла тупроқ.

Абдужаббор ўрнидан туриб қаддини тиклади.

— Наҳотки тупроқ ялайдиган навкарларнинг раҳнамоси бўлишни истасангиз?

— Лаббай?

— Хор бўлгандан ўлган афзал, — У Сардорга қиличини узатди.

Сардор Абдужаббордан хавотирланиб юрарди, бугун билдики, ёрдамчиси мансаб илинжида юрадиган хоинлардан эмас, умуман ифлосликка, пасткашликка қодир эмас экан.

— Саройга қайтгач, машқларни икки бор кўпайтирасан, қилич тутишингни мазаси йўқ, — деди у кўнгли жойига тушиб.

— Яхши, додҳо, машқларга зўр бераман, — деди Абдужаббор.

Четроқда Самиғ воқеани кузатиб турар эди. Сардор унга юзланди.

— Сен ҳам доноларданмисан?

— Йўқ, — дағ-дағ қалтираб жавоб қилди у, — мен ғирт тентакман.

— Кошқийди фақат тентак бўлсанг, — Сардор илжайиб ғалати қараб қўйди унга.

Шу пайт узоқда отларини қичаб келаётган суворийлар тўдаси кўринди. Ҳеч қанча ўтмай улар дупур-дупур билан етиб келдилар ва қора духобага ўраб-чирмалган нарсани отдан олиб ерга қўйдилар. Оч дея имо қилди Сардор. Навкар духобанинг бир чеккасини кўтарган эди, Зубайданинг моматалоқ юзи

кўринди. Сардор ғурурланиб қўйди — Бодомгули қишлоғининг одамлари шунақа, осонликча таслим бўлмайдилар.

Сардор буйруғи билан битта туянинг устига чодир ўрнатиб, унга Зубайдани ўтказдилар. Бошқа туяга уч кунга етадиган сув ва озиқ-овқат ортилди.

Олтита суворий олдинда, ўртада иккита туя, орқада яна беш нафар чавандоз билан тонгда йўлга тушдилар. Нима олиб кетаётганликларини бегона кўздан нари тутиш учун Сардор қишлоқлар ичидан ўтадиган йўлдан юрмай саҳро оралаб кетди.

Узоқдан қараганда Сардорнинг тўдаси саҳродаги ёлғиз савдо карвонига ҳам ўхшарди...

Офтоб чиққан пайтда олисда қора нуқта кўринди. Уни ҳеч ким пайқамасди. Бу Нурали эди. У ҳам ҳадеб қишлоқларга кириб, қолиб кетавермаслик учун йўлни саҳрога бурганди.

Нурали осмон билан ер туташган жойда қизил нуқталарни кўриб, тарадудланиб қолди. Нима бу гулханми ё чиқаётган қуёшми?! Ёки карвонми? Кўзига кўринган нарса Сардорнинг навкарлари эканлигини у қаёқдан билсин.

Сардор карвоннинг ўртасида туялар ёнида борарди. Унинг туя ёнидан силжимаслигининг сабаби — шаддод Зубайдадан ҳар нарсани кутиш мумкин, бошқа навкарнинг кўзини шамғалат қилиб, қочиб қолиши ҳам ҳеч гап эмас.

Карвон бошида бораётган соқчилардан бири шеригини туртди.

— Қара-чи, ҳов олисда аллақандай қора кўриняптими?

Шериги ҳам йўлга тикилди, дарҳақиқат, узоқда одам шарпаси кўзга чалинарди. Соқчилар от суриб, Сардорнинг ёнига келдилар.

— Қаршимизда отлик йўловчи!

Сардор ортиқча эътибор бермай сўради.

— Ёлғизми?

— Ёлғиз.

Сардор жиловни эркин қўйиб борар, от бир маромда одимларди.

— Олис йўлларда ёлғиз юрган кимса ё дарвеш бўлади, ё жосус.

Навкарлар билан Нурали ўртасидаги масофа камайиб ҳар икки томон энди бир-бирини аниқ кўра бошлади.

Нурали карвон деб ўйлагани навкарлар бўлиб чиққанидан хавотирланди.

Бироқ чап беришни хаёлига ҳам келтирмади. Ниҳоят, ўртада ўн-ўн беш кадамча масофа қолди. Яна беш-олти кадам босиб, ҳар икки томон тўхтади.

Нурали қўлини кўксига қўйиб саломлашди.

— Ҳой, айғоқчи, нечун ёлғиз ўзинг саҳрода тентираб юрибсан? — алик олиш ўрнига дўқ урди соқчи.

Нурали ўчакишмади.

— Қишлоғимга қайтапман, — босиқ жавоб берди у.

— Кимсан, ҳунаринг не?

Навкарнинг киборлиги, бировнинг ишига бурнини суқиши Нуралининг жиғига тегди.

— Ҳарҳолда на айғоқчи, на йўлтўсар эмасман.

— Йўлтўсар деб кимга шама қиялпсан, олчоқ? — навкар қиличини яланғочлади.

— Тўхта, — деди етиб келган Сардор. — у билан ўзим гаплашаман.

Навкарлар уларни холи қолдирдилар. Анча ўзгариб кетган бўлсалар-да, Нурали ва Сардор бир-бирларини дарров танидилар, аммо ҳар иккови ҳам буни биринчи бўлиб тан олишни истамасди. Сардор тулпорида виқор билан ўтирар экан, кесатганнамо луқма ташлади.

— Бодомгули қишлоғининг доврўғини бутун юртга таратмоқчи бўлган шухратпараст ҳофиз сен эмасмисан, мабодо?

— Бирга ўсган оғайниларини танимайдиган калондимоғ навкар ўзинг эмасмисан, мабодо? — Нурали ҳам бўш келмади.

Сардорнинг бир яхши одати бор эди, асаблари темирдан бўлгани учунми, салга аччиғланмасди. У яйраб кулди.

— Бизнинг қишлоқдан шунақа ҳофиз чиқади, деб ким ўйлабди?!

— Балли, Сардор, бир қишлоқдан ҳам ҳофиз чиққан, ҳам... — Нурали у ёғини айтишга журъат этмай тўхтади.

— Гапиравер, ҳофиз! — ундади Сардор. — Тили қисиқ йигитларни хуш кўрмайман.

— Ҳам каллакесар!

Сардорнинг юзи буришиб кетди.

— Биламан, ҳофиз, бизни авом қонхўр ҳисоблайди. Аммо... Сен ашула айтиб кун кўрасан, мен хонга хизмат қилиб! Бунинг нимаси айб?

Нурали ўйланиб қолди.

— Балли, ҳар ким қўлидан келганини қилади. Узр, сени хафа қилмоқчи эмасдим.

— Ана энди ўзингга келдинг, — бирдан очилиб кетди Сардор, — у ёғини сўрасанг, саройда овозингни эшитиб қойил қолдим. Кел, бизнинг метин дилларимизни ҳам бир яйрат. Ҳозир жой тайёрлаймиз, — сўнг кутилмаганда навкарларига ҳайқирди. — Ҳой, ялқовлар, зудлик билан ерга гилам тўшаб, дастурхон безанглар. Пича ишрат қилиб, ҳордиқ чиқарамиз.

Навкарлар дарров жой қилдилар.

Сардор шароб қуйиб, Нуралига узатди.

— Ол, кўришганимиз шарафига.

— Хафа бўлма, оғайни, шаробга йўқман, — Нурали кўнмади.

— Қўлимни қайтарма!

— Қистама, — Нурали кўнглидагини очиқ айтаверарди. — Юрагим алла-нечук нотинч.

Сардор шаробни симириб жилмайди.

— Бало экансан.

— Нима? — кўзи олазарак бўлиб сўради Нурали.

— Йўқ, ўзим шундай, — Сардор қанчалик қаҳри қаттиқ бўлмасин, қўққисдан ҳамқишлоғининг кўксига наштар санчишга ботинолмади.

Нурали унга синчков назар ташлади. Сардор кўзини яширмади, фақат ўзи истамагани ҳолда туя тепасидаги чодирга қараб қўйди.

Нуралининг шубҳаси ортди.

— Айт, бу гал қайси хонадонни қақшатиб, кимнинг ёстиғини қуришиб қайтаётибсанлар?

Иккиюзламачиликни билмайдиган Сардорга Нуралининг сўрагани ёқди, ўзи сўрадими айтиши осонроқ.

— Бу гал ғунчани ўзимизнинг қишлоқдан уздик, — деди Сардор дангал, — Зубайдангни шоҳимизга тортиқ қилажакмиз.

— Э воҳ! — Нурали ирғиб ўрнидан туриб кетди. — Ҳазиллашма!

— Ҳазилга бало борми?!

Нуралининг тили танглайига ёпишгандек донг қотди.

— Сардор, яқинлигимиз ҳақи, Зубайдани қуйиб юбор. Тила тилагингни — ҳаммасига розиман, фақат Зубайдани озод қил.

Туядаги чодир силкиниб кетди. Тутқинликдаги қиз ўзини ҳар томон уриб тўлғанди, уввос кўтарди, фарёд чекди... Ҳофиз туя томон отилди.

Иккита навкар қилич яланғочлаб, унинг йўлини тўсди. Нурали худди яранган кийикдек туя атрофида айланарди.

Сардор Нуралига ортиқ эътибор бермай, башараси метинга айланиб ўтирарди. Бурчга хиёнат қилиш — ўлимга тенг эди унинг учун. Шоҳ амри — вожиб: у кейинги дақиқада сакраб туриб, йигитларига буюрди.

— Отланинг.

Навкарлар гиламларни йиғиштириб, отларига миндилар.

Сардор ҳам тулпорига яқинлашди. Нурали саросимада қолди.

— Ашулани насия қилдинг, ҳофиз, насиб этса бошқа гал эшитармиз. Яхши қол.

— Тўхта, Сардор, — Нурали унинг йўлини тўсиб, кўксини тутди, — ё Зубайдани тутқинликдан озод қил, ё менинг ҳам жонимни ол.

Сардор ишшайди.

— Сарнинг жонинг халққа керак, ўз овозинг билан ҳали кўп хушнуд этасан авомни.

Нурали жон ҳолатда қичқирди:

— Сардор, ўтинаман, мени тириклайин ўлдирма!

— Мен бурчимни доим ҳалол ўтаганман, хоинлик қилишга ундама!

— Ҳозир қилаётган ишингдан кейин ўзинг умр бўйи пушаймон бўлиб юрасан! Эсингни йиғ, оғайни.

— Энг жирканч нарса — йигит кишининг ёлбориши! — чўрт кесди Сардор. — Қоч йўлдан!

— Яхши. Ҳамма сенга ўхшаган аблаҳ эмасдир. Арзимга қулоқ тутадиганлар топилар. Шоҳгача бораман.

— Билганингни қил!

Сардор фаҳмладики, Нурали кетларидан қолмайдиган. Бир амаллаб уни шу ерда ташлаб кетиш зарур, илакишиб бораверса, бир балони бошлаши мумкин. Нима қилса экан!

У бирдан хаёлига келган фикрдан қувониб, йигитларига буюрди:

— Ҳофизнинг тулпори асл экан. Улжа эпчилники!

Нурали ўзини ўнглаб улгурмасидан от эгалик бўлиб кетди.

Сардор йўлга қақирди. Навкарлар уввос солиб отларига қамчи босдилар. Отлар йўрғалаб, туялар лўкиллаб йўлга тушди. Туя устидаги чодир ағдарилай-ағдарилай деб чайқаларди. Чанг-тўзон кўтарилди. Нурали чодирга эргашиб чопиб бораркан, кучининг борича қичқирди:

— Зубайда, мен шу ердан, сени қутқармай орқамга қайтмайман. Эшит-япсанми, Зубайда?!

— Эшитяпман! Тангри сизга мадад берсин! Ўзи қўлласин...

Яёв одамнинг суворийларга етишиб юриши осонми? Нурали ҳеч қанча ўтмай орқада қолиб кетди.

Сардор йигитларга дам бермай роса бир кечаю бир кундуз юрди. Баъзилар эгарда ўтирганича мудрарди, отлар зўрға қадам босарди.

Одатда оғир пайтларда навкарларга Абдужаббор асқотарди. У Сардорга яқинлашди.

— Одамлар ҳолдан тойди, бироз дам олсак бўларди, додҳо, — ётиғи билан гапирди Абдужаббор.

Сардор анчагача жавоб бермади, Абдужабборнинг гапида жон бор, дам бермаса, навкарларнинг ҳам, отларнинг ҳам ҳоли хароб бўлади. Уларнинг нима гуноҳи борки, шунчалик азоб берса.

— Анави ҳалиям кетимиздан судралиб келяптими?

— Ҳалиям келяпти. Қилтириқ бўлса ҳам жони тошдан экан, — деди Абдужаббор ҳайратини яширмай.

Нуралининг қайсарлиги, худди соядек кетларидан қолмай келаётгани, қинмагани Сардорнинг жиғига тегди. Аммо у ғазабини яширди.

— Жони эмас, ишқи қаттиқ. Энди бундай, — ҳамқишлоғига жабр қилиш осон эмас эди, Сардор базўр гапирди, — ҳофизга қийин бўлди, шўрликка дам берсак бўлармиди.

— Лаббай? — Абдужаббор Сардорнинг мақсадини англай олмади.

— Жуда зийрак эдинг шекилли, — кесатди Сардор.

— Бўлди, тушундим, — деди Абдужаббор, — бажо қилурмиз.

— Бироқ эҳтиёт бўлинглар, — орқасидан буюрди Сардор.

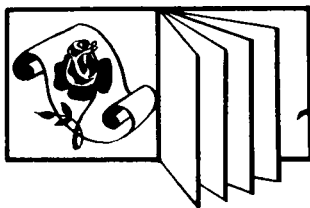
Абдужаббор навкарларнинг ичидан иккита раҳмдилени танлади. Нима қилиш кераклигини тушунтирди-да, жўнатди.

Нурали ҳолсизликдан шалвираб қолган оёғини зўрға судраб босар эди. Ташналик тинкасини қуришиб ҳар ўн-ўн беш қадамда йиқиларди. Уша заҳоти турмоқчи бўлар, аммо мадори етмай, узала тушганича ётиб қоларди. Аммо кўп ўтмай яна турар, яна олға интиларди.

У тепасига иккита навкар келиб тўхтаганини пайқамади. Улар ўз вазифаларини ҳовлиқмасдан бажардилар. Нуралининг бошига қоп кийгазиб боғладилар, оёғига кишан солдилар, кейин эриниб уч-тўрт тепдилар-да, отларига миниб, карвон томон кетдилар.

Улар етиб келгандан кейингина Сардор тўхташга ижозат этди. Карвон ҳордиқ қилгани чўкди.

Охири келгуси сонда

Зубайда Усмонова

*Шамолга сизинди-и,
ийлга сизинди-и...*

Орзу деган бир саждагоҳ кўринур,
Чиқсам юрагимнинг Асқартоғига.
Унда ёзилмоқда ўн минг мисра шеър,
Ўн минг мисраси ҳам поклик ҳақида.

Ёмғир ювиб берди дарахт кўйлагин,
Қуёш суратини сувларга отди.
Чиқиб юрагимнинг Асқартоғига
Мен кўрдим, юлдузлар тонгни уйғотди.

Билмайман қайси кун, билмам қайси кун,
Бир байрам бошланди кўнгил боғимда.
Шундан буён дунё соҳир мен учун,
Чиқсам юрагимнинг Асқартоғига.

Бахт ҳақда номалар таший олмасдан,
Мендан қўлларини яширар шамол.
Чиқсам юрагимнинг Асқартоғига
Армон деган юртга элтади хаёл.

* * *

Кўзларим кўз эмас, умид кўзгуси,
Ўттиз йил йўлларга термилиб толган.
Бир оғир, бир мушкул кунларни кўриб,
Тошларга урилиб синмасдан қолган.

Қўлларим қанотга айланмоқ истар,
Менга тинчлик бермас, бу телба туйғу.
Бироқ қўлларимни қўйиб юбормас,
Истагимдан кўра улканроқ қайғу.

Нимани кутяпман, нени кутяпман,
Руҳимга бир оғриқ тарқалар сим-сим.
Кунларим соғинчу ҳижронга тўла,
Ким айтиб беради бу қандай тилсим?!

Юрак— орзуларнинг ғариб кулбаси,
Нурга тўймай тортар деворлари зах.
Бу ҳолда бир куни у нураб кетар,
Сўнг уни излаб ҳам тополмайди Бахт.

Мени зах жойларга ташлаб кетма деб,
Шамолга сиғиндим, йўлга сиғиндим.
Бу қайси фаслдир, ёғмоқда қорлар,
Қуёшли кунларни жуда соғиндим!..

Халқ мақолига

Тақдирнинг кўзи кўр, э воҳ, кўзи кўр,
Кўр кўзларга ҳеч ким кўрсатолмайди.
Мўлжали таваккал, кўр кўзли тақдир,
«Палахмон тош»ини тўғри отолмайди.

Мўлжалга тегмаган «палахмон тошлар»,
Тақдирни умри бўйи қарғаб ўтган.
Кўр кўзли тақдирга ишонманг энди,
Уни, ахир, кўпнинг қарғиши тутган.

* * *

Қайдалигин ҳеч ким аниқ айтолмас,
Ҳеч ким билмас бир дашт, чўлим бор менинг.
Учиб бориб бўлмас, юриб етолмас,
Тополмаган бир манзилим бор менинг.

Кўксимга қадалар дамодам бир ўқ,
Зил-замбил юк, яра дилим бор менинг.
Оҳимни ҳали ҳеч ким эшитгани йўқ,
Тополмаган бир манзилим бор менинг.

Шамол бўлиб чопдим унга етмадим,
Хаёл деган бир дулдулим бор менинг.
Кетолмадим, бошқа жойга кетмадим,
Тополмаган бир манзилим бор менинг.

Тепамда ястаниб ётибди осмон,
Унда қанча дарё, кўлим бор менинг.
Излаганим эса Бахт деган уммон,
Тополмаган бир манзилим бор менинг.

Қайдалигин ҳеч ким айтаолмаган.
Ҳали юрилмаган йўлим бор менинг.
Учиб-да, юриб-да, етаолмаган,
Излаётган бир манзилим бор менинг.

Амина Қодирова

БАРДОШНИ ПАРЗАЛАБ ЯШАР БИР МАЙИЖ

* * *

Оқшом чўкар. Сиқилар юрак,
Кенг уйингга сиғмай қоласан.
Нени излаб топмоғинг керак,
Йўқ сабрни қайдан оласан?

Осмон тиниқ, бирам беғубор,
Шу кенгликка синггинг келади.
Лочинлардек юксакка бир бор
Эркин-эркин учгинг келади.

Фурсат устун келар ҳавасдан,
Турмуш ташвишлари эзади.
Истак қутулмайди қафасдан,
Орзу юрагингдан безади.

Қай эшикда йиғлар «Муножот»:
Наво инграр, тўлғанар Ватан.
Ҳадиксираб турган бир журъат,
Қатъиятга айланар бирдан.

Боболарнинг синиққан руҳи
Журъатингдан беҳад шодланар.
Қабрларга сиғмаган оҳи
Кўз ёшинг-ла қайта ёдланар.

Оқшом чўкар. Сиқилар юрак...

* * *

Ишончлардан йигириб арқон,
Елғончининг қўлин боғладим.
Ростни топмай юрак бағри қон,
Ожизларни ҳаққа доғладим.

Умид йўлга чиқар ҳансираб,
Армонларнинг жонин олай деб.
Занг қиличлар қинда қонсирар,
Ботирликнинг хунин олай деб.

* * *

Бир ҳадикдан титрар юрагим,
Вақт чирқираб сабримни синар.
Эй сен беғам менга керагим,
Кутавериб бардошим синар.

Кўкда сузар доғли ой беғам,
Ундан кимдир боқар безовта.
Ениб куёлмаган бир алам,
Юрагимни тирнар оҳиста.

Синиқ-синиқ сабрим косаси,
Банд-бандидан ажралиб кетар.
Хиёнатнинг қонли қасоси,
Суюк-суюгимгача етар.

* * *

Кун қуёшнинг тождор бошини
Ху, уфққа уриб қонатар.
Бўйсунмасдан тақдир тошини
Қуёш бир-бир осмонга отар.

Мўъжазгина салқин оромгоҳ
Толиққан руҳимга ором беради.
Шабада баргларга шивирлаган чоғ,
Хаёллар сен томон чопиб боради.

Сен ҳозир қайдасан, юрагим куяр,
Бардошни парчалаб яшар бир илинж.
Боғларда гул баҳор сепини ёяр,
Умидга осилиб зорланар севинч.

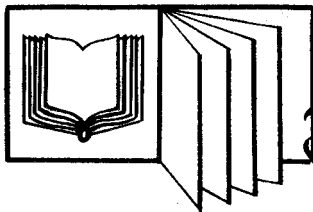
* * *

Ёлғон, ёлғон, бариси ёлғон,
Фақат сенинг йўқлигинг ростдир.
Яшашдан-ку, бузмоқлик осон,
Тақдир йўли баланду пастдир.

Хотиралар қийнайди ёмон,
Улар эртак айтади бахтдан.
Ой дарчамдан боқади ҳайрон,
Қайтганингни тушунмай аҳддан.

Кимлар билан бахтлисан бу он,
Соф туйғумга соя солган нур—
Қайтмоғингни кутарман ҳамон,
Қисматимдан узилган сен дур.

Ёлғон, ёлғон, бариси ёлғон,
Муҳаббатнинг борлиги ростдир.
Сенсиз юрак қотиб қолган қон,
Тақдир йўли баланду пастдир.

Ёқутхон Акрам

РУҲИМ ЯПРОҚЛАРИ

1. Бегоналар қайнаган замин

Ташқарида ҳамма нотаниш. Қуёш, ечинишга ечиниб қўйиб, энди уятдан донг қотган яланғоч дарахтлар, оғир асфальтдан бичилган кафани ичида зил кетаётган йўл, тўққиз қаватли бинонинг ҳар бир катагида урчиётган сувараклару ертўлани сув босганига қарамай, яна янги жиҳозни уйларига ташмалаётган очкўз одамлар... Бари нотаниш.

Ёмғирга аралашаб пилчиллаётган қор, шафақни унутган кулранг само, кўп нарса-ларни ваъда қилаётган муздай шамол — ҳаммаси бегона...

Мен кимман?

Қудратли илоҳий куч таъсирида юрагим бир маромда тепаётир. Бордию унинг ҳаракати тўхтаса... курраи заминнинг сон-саноксиз дўнгликлари сони яна биттагинага кўпаяди.

Ёттинчи қаватнинг айвонидан пастга, серташвиш кўчага, нуқул қаёққадир шошадиган йўловчиларга боқиб, бирдан кўрқувга тушаман. Ҳар биримиздан-бир қабариқ. Ҳар бегонадан бир дўнглик. Гўё замин билинар-билинимас қайнаётгандек. Силкинишдан тўхтаган юрак заминнинг қабаришига сабабчи. Ҳозиргина унган қайноқ қабр...

Замин қайнаб боргани сари руҳим чанқайверади. Билмоқ истайман. Билолмайман. Мен кимман?..

2. Яланғоч умр

Куз... Сенинг дарахт япроғига ўч, сап-сарик, синиқ рангинг — борлиқнинг рамзи бугун.

Тафтинг деганларим сиқик, совуқ ва ҳазин экан. Бежавоб меҳрим муҳри — сенинг қувончинг, менинг дардим. Олғир нигоҳинг изи — юзимдаги ажин энди. Ажин — илдизимга элтувчи йўлнинг боши. Таассуфки, мукамалликка интилувчи чексизлик шундан бошланибди...

Куз, сен келдингу табиат орзусиз қолди. Дарахтлар бор умидларини тўкиб, яланғоч яшашга маҳкум бўлдилар энди.

Яланғочликка эса, чидолмаяпман...

3. Руҳим саёҳати

Мен қайси пайтларда тирик ҳисобланаман? Танамни тарк этган руҳим саёҳати — тушимдами?

Сайрируҳ мобайнида «имкон» ё «гуноҳ» деган тушунчаларнинг ўзи йўқ. Поёнсиз

эҳтирослар, жиловсиз хатти-ҳаракатлар узилган тонгда сикиқ ошениминг бирор жиҳозига илинган нигоҳим қоқилади... бу ажаб саёҳат барҳам топади.

Тантиқ руҳим совуқ ақлимга уруш очганда, изтиробларим ранги синиқ. Синиқ ранг сиқиқ умр рамзими? Умр аталмиш мезон наҳот шунчалар қисқа? Умр қисқа, аммо сайрируҳ...

Улкан, чексиз кўм-кўк майдон. Ерда чечаклар. Осмонда саноқсиз юлдузлар. Ой ҳам, порлаётган қуёш ҳам бир осмонда. Майдоннинг қоқ ўртасида уч курси. Унда Болалигим, Қизлигим, Аёллигим ўртирибмиз. Қуёш нури бир заъфарон; бир ол, бир сап-сарик... Замон узра балққан мойчечаклар энгил шаббода хўрсиниғида қўрқиб титрашади. Ҳам кутишади, ҳам кўрқишади. «Болалигим» бешик-курсидан туриб қуёшга боққанида, борлик пуштиликка айланди. Аяжоним «гул ичидан ҳидлаб олган гули-гавҳарим»ни айтаяптилар. Гул ичидан ҳидлаб олганлари — «Болалигим». Адам: юзларида қатъийлик, кўзларида ранж, қўлларида ниҳол — кўчат эсмоқдалар. Атроф ниҳолга тўлди. Аслзода аждодларим томиридан унган улар. Буни анча кейин биламан. Ҳозир эса, ерда думалаб қийқираман. Қувончимдан энтикиб, думалаб-думалаб юмалоқ курраи заминнинг кафтдек майдонидан «йиқилиб» кетаман.

«Қизлигим»га эврилганимда эса юрагим шигиллаб, кўзгу ёнидаги курсидан сакраб тураман. Атрофимда бақалоқ хотинларнинг турмушдан тўйган шаддод овозлари. «Йиғлама қиз, йиғлама-ё, тўй саники, ёр-ёр...»

Болалигимда адашиб қолишни хоҳлаганимданми, ё «тойчоқ ёт бўлгиси» келмаганиданми; барибир, кимгадир тегаману, кейин майдондан кетаман, дейман. Адажоним эккан ниҳолларни «жадид» дея, «босмачи» дея қарс-қарс йиқитаётганлар энди менинг томирларимга зирқиратиб болта урадилар. Шижоатимга теккан зарб дастидан бор овозда дод солгим келади. Аммо... Ношукурлик ёмон. Умрим болаларимга бахшида эъди.

Майдондан хўнграб кетган ишончим ўрнини жажжиларимга меҳр эгаллади. Менлигимнинг бир жуфт парчасига аямнинг сўзларини: «Тол ичидан танлаб олган толе навкарим, Гул ичидан ҳидлаб олган гули гавҳарим»ни айтаману, кўзимдан юлдуз томади. Бепоеън самовотга меҳр томчиларидек илинган сон-саноқсиз авлодларим руҳи — осмондаги юлдузлар. Жисмимни сел қилаётган дардли қўшиқ — уларни исёни. Кеч... Жуда кеч ташриф буюрган, эҳтирос уммонини жунбушга келтирган муҳаббат майдон соҳилини нурафшон этади. Шундагина кўраман... «Гўё кўзим энди очилгандек. Соҳил сап-сарик, армон рангида. Сунбула...

«Мани кўнглим сиз билан...»

Гуноҳ аталмиш соҳил сарҳадлари абадий сукутда жон сақлаган ойнинг юзига чирмашиб, доғга айланади.

Рухим саёҳатдан толади. Фоний дунёга қайтаман. Энди Сизга етолганим, сизни-да ўзимдан ажурганим, шажарамга теккан зарб таъсирида ўзлигимни англамаётганим азобидан доғда ўтаман. Доғда яшайман! Наҳот шу мавжудликнинг номи «яшаш» бўлса...

4. Занжир ҳалқалари

Хотиралар исканжасида лом-мим демай, хотиржамлик куйини ижро этмоқдаман. Соат миллари ҳам менга ўхшаш — ижрочи. Улар қўшиғингизни айтишаяпти. Юрагимни ўртаётган ҳис армонми, хаёлни? Ажрата олмаяпман.

Хотиралар занжирининг ҳар бир ҳалқаси — янги тугун. Асир бўла туриб, «хотиржам»лик ўйнаш... Наҳотки, бир умрга шундай «бахтли» аёлман энди?.. Йўқ, мен бундай бўлишни истамайман.

5. Етим баҳор

Баҳорим илк бора қалдирғочсиз келди. Мунгли ва бир жуфт қора мунчоқлар менга узоқ тикилганлари хотирамда муҳрланган. Ушанда менга нималарни айтгинг келганди-я, қалдирғоч?

Балки бу фоний дуненинг ўткинчилигинидир?..

Айрилдим, ўзимни-да ажурдим ҳиссиёт исканжасидан.

Балки «меҳр аталмиш улкан ҳис беҳудуд баҳрул уммон эмас, томчидир? Қақраган тақирликка заррача қор қилмай сингиб кетганидан сўнг, бу томчининг бор ё йўқлигини исботлаш амримаҳол», демоқчимидинг? Ундан ҳеч бўлмаса биргина гиёҳ унишидан умидвор қалбим — ниятлар мозори энди. Барини кўмдим.

Балки «келажак аслида бугунгидир», деб айтмоқчимидинг? Кечаги кунда эртамини нобуд қилганимни фаҳмаб, ўтган кун армонида келажакни кутмай қўйдим.

Балки... Йўқ. Ундай демагандирсан. Зотан, мени биласан. Ожизман. Сению мени бирдай ожиз яратганинг ўзи бас келсан, қалдирғоч. Қалдирғоч, қалдирғоч...

6. Телбалик бахти

Қандайманми? Мен билан яшаш... Мени биламан деганлардан сўраманг, барибир алдашади. Сизни ҳам, ўзларни ҳам алдаб яшашади...

Қандайлигимни ўзим айтаман, эшитинг.

Телба ким? Телба — катакларга сиғмаган одам.

Катак — қизил чизиқлар мажмуаси.

Қизил чизиқ — «мумкинмас»нинг тасвири.

Шу сиқиқ тасвирнинг миллионлаб катагига саноқсиз одамларнинг танаси сиғади. Аридекми, асаларидекми, пашша ё капалакдекми, чумоли ё суваракдекми, кунни ўтиб яшар одам танаси. Аммо, руҳ!.. Уни катакка тиқиштириш азоб.

Ушанақа руҳимга — ҳеч бир ошёнга қўнмаган, сиғмаган руҳимга мадад изламай қўйдим. Ўттиз беш погонанинг ҳар бирида аввал «шўх» деб, кейин «лақма» деб, кейин «бетгачопар» деб туртиндим.

Бўғзимга тиқилган тош... Фақат шунгагина бошим урилмади. Энди билдим. У тош эмас. У — исён:

Руҳим жунбушда... «Хужайра» аталмиш таначаларимга ҳаракат бахшида этаётган асов ғалаён томиримга сиғмай кетмоқда.

Мендан қўрқманг... Кейин, илтимос, туш кўрманг мен билан хайрлашаётганингизда. Орзу қилманг мени бир умр.

Борлиқ вужудини, қон томирларинию юрак уришини, ҳужайралар ҳаракатинию тириклик таначаларининг шиддатини туйган, «кўплар»нинг кучли оқимига қарши чиқиш мумкин дея ўйлаган кимсага ишониб бўлармиди? Аслида «аёл экан» деб тамшаниб қўйганингизда, ўзингизга ҳукм ўқийсиз. Яхшиси, «жинни экан» деб айтинг. Бу ташбех менга тегишли.

Зотан, телба — «кўпчилик»дан фориг дегани. «Ёлғиз» дегани. Телба — сиздан, ундан, улардан холи дегани.

Телбаларнинг бахти шундаки, улар бир-бирларига ўхшамайдилар. Шундай бахтга эришган руҳнинг ўттиз беш зинага қисқаргани (ёинки узайгани, барибир) хусусида ваъз айтмай, эшитинг:

«Ҳамонки, руҳим мадади исёним экан, ҳамонки, телбалик бахтнинг акс-садоси экан, кимгадир интилишни, суйиб-сурканишни бас қилсак, тамом! Уша «кўп»ларга ўхшаб, мени «жинни» дея олганингизда, ўзингизнинг соғ эканлигингиздан хотиржам бўлинг...»

7. Озодлик

Тушда қор эрийди,
Сокин, лек ёниқ овоза билан
М. Чаклайс

Руҳим саёҳатда. Танам каравотда. Тилим айланибди. Нималар дебман? Ўзимга айтишмади. Майли, айтманг. Девор қулоқлари, эшик кўзлари, сокинликнинг ўз сўзлари бор. Нималар деганимни билмайман, аммо ўша сонияларда озод бўлганим аниқ. Тушлари учун ҳам гуноҳкор саналганлар бор-а, бизда? Бор...

Гуноҳнинг ўзи нима? Барча «мумкин»ларнинг аксими? Унда осойишталигимиз йўлида яна «бир овоздан» қарор чиқариб қўяқолайлик: «Туш кўриш ман этилади» деб. «Моддий вужудни тарк этган ҳар қандай руҳ — халқ душмани» деб.

Барча тантиқ руҳларга безак тақайлик — ялтираган, шалдираган занжир ҳалқаларидан. Руҳлар ҳам билишсин-да етим тана азобини...

Айтманг, соҳибим, майли. Фақат кечиринг. Нима деганимни билмайману, лекин ўшандаги овозим... Озод руҳнинг овози сокин, лек ёниқ бўлғай. Унда ҳам мунг, ҳам ҳасрат, ҳам эҳтирос, ҳам умид бўлгани аниқ. О, наҳот бу оҳангни ўзим ҳеч қачон эшита олмасам...

Нималарни айтвордим-а?..

8. Умидим сарҳади

Бир умр сизни изладим. Атрофимдагиларга хислатларингизни менгадидим. Кимки, юрагимга яқин келса, ундан ўзимни олиб қочдим. Аслида-ку, уларни менга яқин қилган нарса сизга ўхшашликлари. Шу билан бирга, уларни йироқлаштирган ҳам айнан шу муштараклик.

Ҳаётим — ҳалқаларнинг узвийлиги. Қиши билан қовжираганига қарамай, ўз дарахтидан айрилмаган япроқ учун баҳор ким? Утган баҳордан хотирадек қовжираган

баргнинг базўр илинган жойидан бўртаётган куртак садоқатли япроқ умидин армонга қоради. Бугунмас, эртага албат йиқилалажагимни туйиб, илиниб яшамоқдаман.

Севгили кунларимнинг сарҳади — мен сиздан узилган кун...

Бугун баҳорий ёмғир ўлимни яқинлаштирмоқда. Яқиндагина эмасмиди, ўз баҳоримда у жоним озуғи эди. Энди қовжираган танамга урилган шаффоф томчилар — зарба. Чидаш керак. Эртами, индинми, ер билан битта бўлганимда, сизни сезмай қоламан. Ер бағирлаб ётган япроқ чиркинликка айланади. Мен эса, чирий бошлайман. Балки ўшанда ҳам, мени мазах қилишдан тўхтамаган шамол кучидан фойдаланиб, бир учиб кўрарман... Сиз ҳамон...

Аммо сизга етолмаслигимни, сизни тополмаслигимни, сизга ўхшолмаслигимни ва сизга ҳеч нимани қиёслаёлмаслигимни билиб тураман ўшанда ҳам.

Ҳозир эса табиатнинг феълига қасдма-қасд, ўз дарахтимга илиниб турибман. Шундай экан, мени олиб қолган кучга минг бор шукр!

Расмий жавоб

«Шарқ юлдузи» журналининг 1990 йил 9-сонидан наманганлик ўқитувчи О. Юнусовнинг «Тарихимизни қачон ўрганамиз!» мақоласи билан танишиб чиқдик. Унда кўтарилган муаммолар, билдирилган фикр-мулоҳазалар ниҳоятда ўринли.

Шуни айтиш жоизки, ҳозирги кунда Ўзбекистон ССЖ халқ таълими вазирлигининг ўқув-методика услуб маркази ўлкамиз тарихини мактаб ўқувчиларига кенгроқ ўқитиш борасидаги муаммоларни бартараф этиш учун барча чора-тадбирларни амалга оширмоқда. Чунончи, 1989-1990 ўқув йилида «Ўзбекистон халқлари тарихи» курсини ўрганишга белгиланган 34 соатлик факультатив дарс ўрнига 1990-1991 ўқув йилида 68 соат дарс ажратилди.

«Ўзбекистон халқлари тарихи»дан дарслик йўқлиги сабабли ЎзФА тарих институти ходимлари раҳбарлиги остида 1990 йил 14 июлдан бошлаб «Ўқитувчилар газетаси» ва «Учитель Узбекистана» газеталарида дарс материаллари босилиб чиқарилмоқда.

1991 йилнинг биринчи чорагида бу материаллар муҳокама қилинади ва рисола этилиб, жумҳуриятимиздаги мактабларга тарқатилади.

ЎзССЖ Фанлар Академияси тарих институти ва ЎзССЖ Педагогика Фанлари илмий-текшириш институтининг олимлари умумтаълим мактабларининг ўқитувчилари ва услубчи (методист)лари билан ҳамкорликда ушбу курсдан 136 соатга мўлжалланган иккита дастур лойиҳасини ишлаб чиқдилар, бу лойиҳалар, айни пайтда жумҳуриятимиз мактабларига муҳокама қилиш учун юборилган.

Умумтаълим мактабларининг 5-синфи учун мўлжалланган «Ўзбекистон халқлари тарихидан ҳикоялар» дарслиги, кечки мактабларнинг 7—11-синфлари учун «Ўзбекистон халқлари тарихи» дарслиги ҳамда ўрта мактаб ўқитувчилари учун «Ўзбекистон халқлари тарихи энг қадимги замондан то X асрнинг II ярмигача бадний-тарихий тимсолларда» услубий қўлланма нашр этиш режалаштирилган.

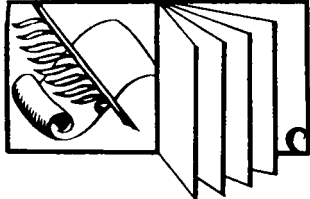
1993 йилда умумтаълим мактабларининг 10—11-синфлари учун «Ўзбекистон халқлари тарихи» дарслиги нашр этиш мўлжалланди.

Бундан ташқари, 8-9-синфлар учун ўзбек ва рус тилларида «Ўзбекистон халқлари тарихидан таянч конспектлар», 5-синфлар учун «Ўзбекистон халқлари тарихидан ҳикоялар» дарслигига мустақил ишлаш учун дафтарлар, диaposитивлар тайёрлаб қўйилди.

Шунга ўхшаш услубий ишларни такомиллаштириш бундан кейин ҳам давом эттирилади. Жумҳурият ўқув-услубий маркази барча тарихчи-ўқитувчилардан Ўзбекистон халқлари тарихини самарали ўрганишда ўз тажриба-кузатувлари билан самимий ўртоқлашадилар, деб умид қилади.

А. МОСПАНОВ,

Ўзбекистон ССЖ халқ таълими вазирлиги ўқув-услуб марказининг директори ўринбосари,
М. ОМОНОВ, шу марказ бажарувчи-услубчиси

Мушоира

БИР ШЕЪР САҲИФАСИ

Гавҳар Ибодуллаева

* * *

Орамизда масофалармас, —
Хотиранинг яйдоқ чўллари.
Бизни учраштирган — дунёнинг
Суронлари, тўфон, селлари.

Орамизда масофалармас, —
Кўзёшларга дўнган чоғлар бор.
Орамизда масофалармас, —
Фурур отлиғ юксак тоғлар бор.

Орамизда масофалармас, —
Мен кутиб, сиз келмаган йўллар.
Биз дунёда сир тутган туйғу,
Дунё бизга очмаган сирлар.

Номус деган дарё айқирар
Орамизда бекўприк, беиз.
Кечолмаймиз дарёдан энди,
Утолмаймиз тоғдан иккимиз.

Урганч

Марям Турдиева

Ёд этмагил

Эй кўнгил, қўй, оқибатсиз ёрни сен ёд этмагил,
Унда йўқ ишқдан нишона, энди фарёд этмагил.

Кел, унут ишқ дафтарини, қиммати ҳам қолмади,
Дўстларингни ғамга чулғаб, душманинг шод этмагил.

Улки тан олмас муҳаббат гулшанида кезганин,
Сен ўшал гулшани ҳаргиз қанча обод этмагил.

Кимки кулгай севгининг увволи тутгай бир куни,
Сўзда турмас бевафони ишқда Фарҳод этмагил.

Арзимас қатра кўзининг ёшига ул норасо,
Тўкма ёш, пинҳон сирингни элга барбод этмагил.

Сабру бардош қилди Марям, ишқидин ҳеч тонмади,
Энди қўй, ул оқибатсиз ёрни сен ёд этмагил.

Бухоро

Ҳалима Оқиева

* * *

Мен таниган,
мени кечирмаган гуноҳлар,
дунёнинг тор йўлагидаги
кичик бир кулбада яшарди.
Пайқамасди уларни
одамлар.
Уша тор йўлакдан
мен хомуш қайтдим...
Энди одамларга қўшилиб
яшамоқда эди гуноҳлар.

Термиз

* * *
 Муҳаббат деб тўкилган ёш, бу кўнглимнинг гавҳари,
 Гавҳаримга харидорим, ситамгарлар сарвари.

Ситамгарким, қаро кўзи маконим сиёҳ айлаб,
 Икки ёйи бирла отди нигоҳидин ханжари.

Ханжарига жон қушимни арзирму этсам фидо,
 Тўлғайми ё жафоларга бу ишқимнинг дафтари.

Дафтаримга баён этсам, хун дилим қони бирла
 Вомиқу Ғариб на оҳи, кезар дудли сарсари.

Дуд ичинда табақай ғам, рангим этмиш заъфарон,
 Мен эмас бистарда ётган, ул жисмим хокистари.

Амри вожиб ситамгарга етказинг тез ўтинчим,
 Этсин озод Раъносини, сиқди ҳижрон занжири.

Олтиарик

Момоҳол Элмуродова

* * *
 Билолмадим бу дунёнинг рост, ёлғонин,
 Гоҳ ичарлар сув ўрнига одам қонин,
 Озорлардан озор топди менинг жоним,
 Йўк, дилдаги озорларни уйғотмагил!

Улди, ўлди, ул бокира ишонч ўлди,
 Мўъжизадан ҳайрат топган қувонч ўлди,
 Қумри ўлди, булбулу қалдирғоч ўлди,
 Қўй, қалбдаги мазорларни кўзгатмагил!

Қамаши

Жумагул Сувонова

* * *
 Мен наҳот янглишиб тунда узоқдан,
 Ялмоғиз кўзларин янгладим чирок. —
 Йўл деб адашганим жин кўча экан,
 Ажина сочидан тўқийди сиртмоқ.

Сеҳрлар тортқилар муз оғушига,
 Хотира танимга ботар — тош кафан.
 Бас, тўйдим, бу кеча сурбет хаёлнинг
 Узун сочларини қирқиб кетаман!..

Ургут

Нигора Жалолоддин қизи

* * *
 Зил сукутга ғарқ кичик хонам,
 Ютмоқ бўлар хаёл ўпқони.
 Унутганча мизғир ҳамхонам
 Тилсимларга бой бу дунёни.

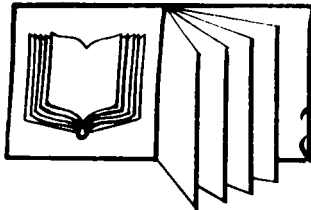
Фалон домла оляпти синов,
 Қўярмикан? — Титраб-энтикиб
 Сўраб қўяр қўшни қиз бирров,
 Умид кўзин эртанга тикиб.

Эшикдан бош суқиб паришон
 Зерикдим, деб нолир ҳамкурсим.
 Шу тун ўтсин, саҳарда, ишон,
 Қишлоғимга қайтаман, дўстим!

Кечирасиз, ... топилмайдими,
 Бирин-сирин сўровлар тутар.
 Очилиб-ёпилиб толмаган
 Соқов эшик тоқатим ютар.

Тор манзарга отаман ўзни,
 Термиламан жим таниш боққа...
 Тўкким келар дилдаги бўзни,
 Кетгим келар она-қишлоққа!

Янгиобод

Мирмуҳсин

Ушун Ўша

Қирқ беш ҳикоядан иборат

РОМАН

Ун биринчи ҳикоя
«Беш кунлик дунё»

Якшанба кuni эрта билан Ҳабиб укаси Рустамга телефон қоқиб, сенга Пати бир нима демадимми, деб сўради.

— Йўқ.

— Универмагга чет эл пальтоси келган эмиш. Зўр эмиш,— деди Ҳабиб,— менинг пальтом эски...

— Бормайсизми?

— Бораман. Узим ҳам кўчага чиқмоқчи эдим, яхши бўлди. Бугунги «Тошкент оқшоми»да мақолачамиз бор, киоскадан олишим керак...— деди Ҳабиб.— Министрлик ходими, мансаб эгаси сифатида мақола ёзишимни сўрадилар. Хирургларга эътибор бўлмагач, эътиборни биз ўзимиз яратиб оламиз.

— Мақола нима ҳақида?

— Нима бўларди, медицина хусусида эмас, пахта ҳақида... Ҳозир гап фақат пахта ҳақида кетяпти. Жарроҳлик хонасига киришда ҳам пахта деб кирамиз, чиқишда ҳам. Ижроқўм ҳам, райком ҳам, минздрав ҳам; савдо бўлимлари, лекторлар, артистлар, адиблар, врачлар... ҳамманинг диққати пахтада! Менга газетадан мурожаат этишган эди, ёздим.

— Уқиймиз.

Дарҳақиқат, Ҳабибнинг пальтоси эскириб кетган, умуман кейинги пайтларда у кийимга унча эътибор бермай қўйган эди. Нигора билан танишув уни қайтадан тирилтирди — деярлик ҳар кuni соқол олар, тез-тез кўйлагини янгилар, ўзига оро берар эди.

Куз Ўзбекистонда ғоятда гўзал ва серҳаловат. Аммо биз — қишлоқ мактаблари, ўқувчилари, шаҳарлик студентлар, бу куз гўзалликларини табиатнинг олтин тус олаётгани учун эмас; ёнғоқ қоқиш, беҳи териш, ишкомлардан узум узиш; олмаю нашватилар билан яшиқларни тўлдириш — қиш ғамини емоқ учун эмас, аксинча, сентябрдан бошлаб пахтага жўнаймиз. Куз келиши билан талабаларнинг юраги зириллайди — эл бошига иш тушгач, этик билан сув кечадиган азаматлар тўлиб ётибди, лекин касалвон, нимжон қизлар справка учун докторларга югуришади. У ерларга ҳам буйруқ берилган,

¹ Давоми. Бошланиши ўтган сонда

справка бекорга ёзилмайди, ё мансабдор ота, ё муллажиринг даркор, яъни ё зар, ё зур... Хуллас, ёшу қари пахта машаққати билан банд. Пахта бу сиёсат, пахта — хонумонимиз, бор омолимиз, пахта бу — миллий ифтихор! Шундай деб ўргатмоқда пешволаримиз.

Ҳабиб кийиниб кўчага чиқди, у универмаг сари боратуриб, дўкончадан газета сотиб олди. Дарҳол саҳифалардан ўз мақолачасини қидирди. Мана у! «Барака топинглар, азизлар!», тагида «Ҳабиб Каримбердиев» имзоси.

«...Тонг ғира-ширасида кўзни уқалаб, оёқда кирза этик, наридан-бери нонушта қилиб, далага югурган, бели, қўллари оғриғига ҳам қарамай, бутифос заҳарини ҳам менсимай, ундан остига келиб, жавоҳир ёгин-сочинда қолиб кетмасин деб меҳнат қилаётган азамат пахтакору шаҳарликлар, студентлар — қизлару йигитларни бир кўз олдингизга келтиринг. Буларни шу куннинг мардлари ва ҳатто қаҳрамонлари десак хато бўлмайди. Ватанга пахта керак! Наники республика, бутун Иттифоқимиз халқларининг кўзи унда. Кимё — қишлоқ хўжалигимиз учун ҳаводек зарур. Баъзи консерваторлар машинага, кимёга қарши чиқмоқдалар. Уларга зарба беришимиз керак! Ота-бободан қолган кетмон — эскилик сарқити, уни ишлатмаслик керак! Даламиздан йўқолсин кетмон! Ғарбий Германиядан валютага сотиб олаётганимиз бутифос — пахтакорнинг дўсти, кимдир муҳолифларимиздан бири сафсата тарқатибди: чунончи, немислар сўраган эмишки, бутифос ишлатилаяптими; бизникилар, ҳам, ишлатаяпмиз, ғўза баргини ялпи тушириб, машинага қўлайлик яратади, дебмиз. Немис: сиз менга айтинг-чи, Ўзбекистонда битта-яримта ўзбек қолдими, деб сўраганмиш. Бизникилар: йўқ, ҳаммаси қирилиб кетган эмас, ҳали бормиз деганмиш. Шу гапни тарқатаётганлар бор.

Табиат қаттиқ халақит берганини кўп гапирмоқдамиз, тўғри, яхши кунларда яхши ишлаб қолиш билан буни енгаётганимиз ҳаммага маълум. Табиат инжиқликларини енгиш совет кишисига хос фазилатдир!

Эр бошига иш тушса этик билан сув кечар. Шундай қилаётирмиз! Яна бир кучли ҳамла керак, дўстлар! Жавоҳир тупроқда қолиб кетмаслиги учун нанки ёшлар, пенсионерлар ҳам, нуруний оталар ҳам пахта далаларига чиқсинлар! Синов кезларида матонат кўрсатаётган пахтакор азаматларга Ўзбекистон партия Марказий Комитетимиз бюроси ташаққур айтиб, ватанпарварлик ишларини юксак баҳоламоқда. Ўзбек халқи бир ёқадан бош чиқариб, меҳнат қилмоқда, оғирликларни енгиб, далада ҳалол ва фидойи ишлаётганлар давримизнинг фаол кишиларидир. Далаларда мислсиз матонатли иш кетяпти. Ўзбек пахтакорининг йил бўйи қилган меҳнати ҳар қанча ҳурматга лойиқ.

Ҳал қилувчи кунлар бошланди! Республикамиз жамолини нуруний кўрсатадиган ҳам пахтакорлигимиздир. Йиллар ўтар, табиат фоятда оғир келган ва биз бу йил кузи пахтазорда тер тўккан, ҳалол ишлаган кишиларни Ватан эъзозлаши, чинакам фарзандим дейиши аниқ. Юрт тан олади, отангга раҳмат дейди. Республикамиз обрўси, шаън-шавкати биз фақат меҳнат билан кўтарамиз. Табиат инжиқликларини енгиб, ишни дўндирмоқлик табиатдан устун келиш демек.

Азиз пахтакор дўстлар, техника, кимё сизга ёр бўлсин, ҳашарчи гўзал студент қизлар, баҳодир йигитлар! Яна бир ғайрат-шижоат кўрсатинглар!»

(Бу давр жумҳуриятимизда баландпарвоз, пўрсилдоқ гапларнинг авж олиб кетгани бир ёқда турсин, она тилимиз ҳам ўз софлигини йўқотган, хирургни жарроҳ, республикани жумҳурият, минутни дақиқа деганлар баъзиларнинг кўзига ёмон кўринарди).

Ҳабиб кўчада, дўконча флида туриб, ўз мақоласини бошдан-оёқ ўқиб чиқди. Ўз фикрларидан ўзи хурсанд бўлиб, чуқур нафас олди. Бу мақолага раҳбарлар кўзи тушса, Биринчи... хурсанд бўлишини кўнглидан ўтказди.

Беш дақиқа кам ўн бирда Ҳабиб универмага кириб борди. «Аммамнинг бузоғи», ёмоқ-ичмоқдан бўлак ҳеч нарсани билмайдиган кимса, деб кўп вақт камситилиб келган Пати, унчалик анойилардан эмас, ғар бўл, ўғри бўл инсофинг билан бўл, деб, тез-тез ошналарини қақриб турарди. У кўринишда сувга чўккан бўлка нондек ивиб, бўшашиб кўрингани билан аслида чандир, қув, ичидан пишган. Пати Ҳабибни ёқтирар, чунки Ҳабиб сиёсатга аралашар, қаёққа ташласанг олчи турар, мансабдорлардан танишлари кўп, ҳатто судьяларда, милиция ходимларидан ҳам... Бу жуда муҳим. Хоҳлаган пайтда Ҳабибга сим қоқиб, қақриши мумкин, у кейинги пайтларда «ёш жарроҳ»лигини, ассисентлигини унутиб, мансаб сари интиларди. У тез-тез Шарбатхон аяни кўргани борарди. «Бир балоси бўлмаса, шудгорда қуйруқ на қилур...» деган назар билан ая бу йигитга қарарди. Аянинг оғзи қулоғида. Пошшахон бор, «бола баҳона дийдор ғанимат...»ни сезишгандай бўларди. Боши очиқ Пошшахон ҳар бир йигитга «сигир қараш» қиларди; бир кунни кимнидир яхши, кимнидир ёмон деяётган хотинга ҳайратомуз боқиб: «Йигитларнинг ҳам ёмони бўладими» дебди Ҳабибнинг Пошшахонга шилқимлик қилаётганига кўзи тушган Шарбатхон ая ўзини кўрмаганликка солиб, ошхонага кириб кетди. Эрдан эрга тегиб, тинчимаётган Пошшахонни Ҳабиб олса жон-жон деб беришарди. Лекин у уйланмаган. Уйланмаган бўлса ҳам уйланганлардан кўпроқ ҳаётни билишлигини ҳам эшитишган. Ўз онасига бемехрлигини ҳам эшитишган. Мана шу томонлари Шарбатхон аяни оз-моз ўйлатиб кўярди. Бўлмаса бундай уддабурро, келишган, йўқни бор қиладиган қорақош йигитни буюриб ҳам топиб бўлмайди!

Ҳабиб универмага кириб, иккинчи қаватдаги узун коридорлардан бориб, Пати кабинети эшигини чертмай очди. Ичкарида Пати билан яна бир ошнаси ўтирганини кўриб, қувнаб кетди. Салом-алиқдан аввал, кирасолиб, Патига гап отди:

— Чумчуқ боласига нима деган?

— Атрофинга бир қараб, бир чўқигин...

— Чумчуқбола онасига нима деган?

— Йўқ, аяжон, мен бир чўқиб, икки қарайман, деган экан.— Пати тилло тишларини йилтиратиб хахолаб кулди. Шундан сўнг у ўзининг амалдор столидан туриб, Ҳабиб билан ачомлаша кетди.

— Маладес, маладес, азизим! Сен менинг раҳбарлигимда одам бўлаяпсан. Книжкадаги пул юз минг бўлдимми? Қачон уйланасан? Пулнинг кетига тушиб, бошқа нарсаларни унутиб юбормадингми?

— Унчалик эмас, дўстим,— деди босиқлик билан Пати,— бу ернинг турган-битгани ғалва-ку!

— Мусичадек, то тўйгунингча бошингни сочилган дондан кўтармай ўтирсанг мушук олиб кетади,— деди Ҳабиб кулги аралаш.

— Ҳай-ҳай, нафасингизни иссиқроқ қилинг,— деди ошнаси.

— Тушунаман,— деди бир оз бўшашиб Пати,— ревизия келган, икки кундан буён кайфиятим яхши эмас... Майли текшираверсинлар, қўрқадиган ерим йўқ. Лекин, уларга тикмасак илож йўқ. Танишинг йўқми? Уша орқали тикардик...

— Э, бор-да!— деди Ҳабиб камнингдир номини айтиб,— ташвишланма, мен шу бугуноқ гаплашиб, эртага сенга натижасини айтаман. Ревизорларини чақиртириб оламиз!

— Шундай қилган, жон оғайни.

Пати Ҳабиб ва ёнидаги ошнасини бошлаб, учинчи қаватга олиб чиқди. Бу ерда чет кишилар кириши мумкин бўлмаган, фақат юқори ташкилотлар ходимлари, уларнинг оила аъзолари кириб, рўйхат билан камёб молларни оладиган махсус хона бор. Директор билан кирган икки йигитни хонада ўтирган жувонлар ўрниларидан туриб, эҳтиром билан қарши олишди.

— Анави, Англиядан, Италиядан, Финляндиядан келган пальтоларни кўрсатинглар!

Жувонлар таманно билан юриб, тезда бир неча чиройли пальтоларни олиб, хона ўртасидаги стол устига қўйишди. Ҳабиб бундақа ажойиб пальтоларни умрида кўрмаган. Дарҳол унинг кўз олдига профессор келди. Бу пальтодан биттани унга олиб борса ишлари ўнгидан келарди. Эҳтимол ҳар куни клиникага боравериш, жарроҳлик хонасида бўлавериш шарт эмасдир. Негадир бу иш кейинги кунларда унга ёқмай қолди. Оч студент бўлиш жонига теккан, энди институтни битириб ҳам шундай юраверадими? Унинг назарида Патининг йўли тўғрига ўхшади. Беш кунлик дунёда яхши яшаш керак... эмасмикан! Нега у доимо пулга зор, етишмовчиликда яшаши керак?

* * *

Кунлардан бир кун яна Пати Ҳабибга телефон қоқди. Ҳабиб баъзилардек стол устига дўпписини қўйиб, ўз шахсий иши билан қаёққадир ғойиб бўладиган, одамларни кутдирадиган мансабпарастлардан эмас, у ҳамма вақт жойида, собит бошлиқлари атрофида қиличдек шай турарди. Овози ҳам ўткир, ҳарбийлардек аввал ўз фамилиясини айтиб: эшитаман, дерди урғу билан. У энди тамоман институтдан кетиб, маданият министрлигида хизмат қиларди. Шундай мутахассиснинг ўз жойини ташлаб, амалга ўзини ургани кўпларни ҳайратга соларди. Инсон феъли шу даражада тез ўзгарадими — бировга айтса асло ишонмайдиган воқеа. «Талантли ассисент» мансаб курсини афзал кўриб, телефонлар бағрида ўтирибди...

— Мен Фатхуллоҳўжаман...

— Танидим. Сенинг товушинг ўзгача, йўталсанг ҳам биламан,— улар кулишди.— Соғиндим, кўргим келади... Лекин иш, иш, иш... Бугун жамиятимизнинг йиғини... кеч соат 17 да.

— Тарихий ёдгорликларни асраш жамиятининг йиғилишими?

— Ҳа. Вақтинг бўлса кел, мен доклад қиламан. Қирқ минутча. Кейин майли, қаёққа десанг борамиз.

Ҳабиб худди шундай қилди, бир ойдан буён дўстини кўрмаган эди. Залда фан ва маданият арбоблари, уларнинг кўплари номдор одамлар; фотосуратлари, газета-журналларда чиққан мақолалари орқали Пати уларни танирди. Қадим ҳукумат мажлислари бўладиган гўзал залнинг охирида, девор тагида ўтирган Пати дўстининг қирқ минутлик докладини тинглади. Доклад ёзилган бўлиб, тарихий ёдгорликларнинг номлари қандай ёзилган бўлса шундай ўқиди. «Минарет Калян» деганда битта Пати эмас, бошқа қариялар ҳам «мансабдор ёш»га қараб, бошларини сарак-сарак қилишди. «Тилла-

корий» мадрасасини «Тилла Қори» деб ўқиди — дам у қирғоққа, дам бу қирғоққа уриларди. Залдагилар, бу нима масхарабозлик, деб энсалари қотди. Ҳамманинг кўзига тилбилмас баъзи киночилардек кўриниб кетди. «Бу ер ҳам хароб бўлар экан...» Залдагилардан бири этак қоқиб жўнади.

Бундай доклавлар эмас, Ҳабибнинг бошқа томони Патини қизиқтирарди, хотин-қизлар бу уддабурро барно йигитга махлиё бўлиб, қўпол қилиб айтганда, осонгина унинг қўлига тушиши Патини лол қолдирарди. Унинг бир сирли қараши борки, баъзи ёш жувонлар сеҳрланарди. Уни ахлоқий жиҳатдан нобоп деб бўлмасди, у дарҳақиқат кўнглига ёнқан баъзи жувонларга жонини берарди, сўзи устида қаттиқ турадиган йигит эди. Уч хоналик квартирада ёлғиз турар, бу уй кўп вақт ошна-оғайнилари билан гавжум бўларди.

Ҳабибнинг эпчиллиги, куч-қудратию гапларига сеҳрланган бир жувон кунлардан бир кун кўзларига қора кўзойнак тутиб, шу хонага кириб келди. Бу аёлнинг кимлигини айтиш мутлақо мумкин эмас, у туфайли Ҳабиб мансабга минган... «Йўлини топсанг, дунёда қўлга тушмайдиган аёл йўқ...» деган ўз фалсафаси ҳам бор.

— Бу «фалсафанг» оналаримиз шаънига ҳақорат-ку! — деган эди бир куни ошнала-ридан бири.

— Мен у маънода эмас, бу маънода гапираяпман... — деган ўшанда Ҳабиб пинагини бузмай.

Алқисса, энди шу хушбичим йигитнинг ўз онаизорига бўлган муносабати хусусида ҳикоя эшитасиз.

Ун иккинчи ҳикоя Бир она қисмати

Доимо қўли кўксида, ҳамсуҳбати юзига тикилиб боқишдан тортинадиган, аммо сертакаллуфу серҳаракат бу йигит тезда киши диққатини ўзига жалб этади. «Азизим укам, сизнинг маъюс туришингиз жигаримни эзади, бунчалик бўлманг, — деган эди бир куни кекса министр, — яхшиликлар қилавериб мени қарзга ботириб юбордингиз...» Ҳа, дарҳақиқат у шу даражада шинаванда, киши ҳожатини равон этадиган, ўткир фаҳмли йигит эдики, «катта»нинг оғзидан сўзи чиқмасданоқ ниятини фаҳмларди, кўнгилдагидан аъло бажариб, «яна иш буюринг» дегандек маъюс мўлтайиб турарди. «Ё, тавба! Бу ўзи нима, инсу жинсми? Ота-онаси ким экан? Қадимги «узун чопон, соқоли тўрва ўзвайлар»га ҳеч ўхшамайди... Кўп йиллардан буён ўз лавозимида мустаҳкам ўтирган «катта», ноқулай бўлса ҳам, бир ўтиришда маҳкама ходимларини икки гуруҳга бўлибди, бири «жайдари ходимлар», иккинчиси мана бу Ҳабибжонга ўхшаган, қаёққа ташласанг олчи тураверадиган уддабурролар, дебди. Ҳатто уни кайф устида «авчарка», деб юбориб, ё ҳурмат қилганиданми, ёки бундақа беибо ҳазилларни тез-тез қилиб турадиган «катта»нинг хулқига ўрганиб қолишгани сабаблими, ҳарқалай Ҳабиб буришиб-қуришиб хафа бўлгани йўқ, муқояса ғоятда хунук бўлса ҳам, бу гапни бошлиғи айтганлиги учун кечирди.

Кимдир шундан кейин Ҳабибга: «Хафа бўлма», деб қиқирлаб кулган. Ҳабиб ўқиса ҳамма нарсани билар, «Граф Монте-Кристо»дан тортиб, Мопассангача ўқиган; лекин ҳафсаласи келиб Навоий асарларидан биронтасини ўқимаган, негадир Шарқ адабиётини ўқимаса ҳам бўлади, дерди.

Ҳабиб асли эскижўвалик Каримберди аканинг фарзанди. Улар тўрт ўғил, бир қиз бўлиб, бу болаларни вояга етказгунча Каримберди акаю Салтанатхон ая қанча машаққатлар чекмади дейсиз! Болалар вояга етгунча хонадон гавжум — олди институтга кирган бўлса, кейингилари мактабда; маҳалла, қолаверса идорадаги ёр-биродарлари Каримберди акага ҳаваслари келарди. Оила бўлса шунчалик бўлар-да, дейишарди. Унинг тўйида ҳам кимдир ували-жували бўлинг деган, ўзбекнинг тўйида бу сўз айтилмаслиги мумкин эмас, ўша одамнинг тилаги инobatга ўтгандай... фарзандларига умид билан буюк кишилар номини қўйди: Ҳабиб, Рустам, Ҳотам, Зеби. (Баъзан уни Клара деб ҳам чақиришарди)... «Клара деганинг нимаси?», деб қариндошларининг энсаси қотганида, Каримберди ака, ўпкаси йўқлик қилиб, ўзининг чинакам байналминалчи, қалби шу руҳ билан тепишини айтган. Аслида, бу исм Салтанатхон аядан чиққан, хоним ўша йиллари район Ижроия Қўмитасида фаол ходима, яқин дўгоналаридан бирининг номи Клара эди. Аммо минг афсус, деярлик ҳамма фарзандлар оёққа турганда қазойи муаллақ Каримберди акани дунёдан олиб кетди. Ҳозир бизнинг ҳовлига келсангиз ош емай-сиз, мушт ейсиз, яна бир-икки йилдан сўнг, асал ейсиз, деб юрадиган Каримберди ака болалари роҳатини кўролмади, у жон бераётиб, хотинига: «Болаларимни сенга топширдим, сени худога...» дея олди холос. Йиғи-сиғилар тугаб, она учун хонадонда «шоми

ғарибон» бошланди. Кўп ўтмай кўниккандай бўлдию яна ўйин-кулги, айниқса Ғарбий Европа музикалари авж олди. Онаизор Қаримберди ака васиятини бажо келтириб, фарзандларига жон фидо қиларди, дарҳақиқат унинг бу дунёда шу фарзандларидан бўлак нимаси ҳам бор! Мол йиғмади, отадан деярлик ҳеч нарса қолмади, чунки унинг феъли тамом бошқача — молга ҳирс қўйганларни, киши қадр қимматини пул билан ўлчайдиганларни ёқтирмасди.

Йиллар ўтгач Салтанатхон ая мушукка ўхшаб, болалари ҳар қаёққа тарқалиб, ота қурган участка пойдеворларига суйкалиб яшай берди. Ҳабиб ҳам, Рустам ҳам, Ҳотам ҳам, Зеби ҳам тўрт томонга сочилиб кетишди, бири бошқа шаҳарга, бири шу Тошкентда бўлса ҳам хотинини измидан чиқмай маҳаллага келмасди. Тор кўчаларни «Истанбул», «Шанхай»... атаб, кўпроқ асфальт кўчаларда хорижий сақич чайнаб, сигарета чекиб юришни афзал кўришди. Мамлакат олдида катта хизматлари бор Қаримберди ака содда, дўппи кийиб юрадиган бир инсон бўлишига қарамай болаларидан бирининг соқол қўйиб юриши ҳам жуда қизиқ эди. Бу қилиқлар қаёқдан кичди экан? Дастлабки йиллари улар онда-сонда оналаридан хабар олиб туришди; Салтанатхон ая бетоб бўлиб қолганида қизи ва катта ўғли ташаббуси билан касалхонага ётқизишди. Она тузалиб чиқиб, яна ҳовлида ёлғиз қолди. Яхши ҳам бахтига маҳалла бор, қўшнилари ҳолидан хабар олишди. Нима қилишини билмай мушук боқди. Баъзан ошхонага кириб, бир нима пиширишга чоғи келмасди. Қўшниси Лазакатхон кўп вақт уйига қақирар, гаплашиб ўтириб, овқатланиб, яна қайтиб чиқарди. Унча-мунча нарсалари тугагач, шу кўчадаги болаларга ялиниб-ёлбориб нон, сут олиб келтирар, оёғининг боди асло юргазмасди. Етмиш бешдан ошиб, саксонга қараб кетаётган кимсадан нима кутиш мумкин. Шу аҳволда ҳам фарзандларидан шикоят қилмас, улар «давлат иши билан банд» эканликлари, бирлари меҳнати, бирлари таланти билан халққа хизмат қилаётганликларини айтиб, ўзига-ўзи далда берарди. Аммо уларни кўргиси келар, соғинар, жуда бўлмаганда невараларини қучишни истарди. Кейинги пайтларда кампир тамоман ёлғизланиб қолди. Баъзан: «Омонатингни олақолсанг бўлмайдим, тангрим, бу кунимдан кўра ўша қадрдоним Қаримберди акамларнинг ёнларига борақолсам бўлмасмиди! Э, худо, ҳеч кишини жуфти ҳалолидан айирмасин экан...» деб шикоят қиларди. Қўшниси ёки бирон уруғи келмай, ёлғиз қолганида катта хоналар уни ютиб юборгудай бўларди, кўзига ҳар нарсалар кўринар, хона юқорисидаги жовон тепасида боши одамга ўхшаган каптарлар қўниб ўтирарди. Баъзан, ёнида мушуги ҳам йўқ, унинг ўрнида жундор бир маймун чўққайиб ўтирганини кўриб, чўчиб тушарди.

Эрталаб чой ичмай Жарарик маҳалласидаги бир уруғниқига борди. Лабларига учуқ чиқиб кетибди. Телефон қоқиб, биронта ўғлини ёки қизини тополди. Кейинги пайтларда кам телефон қоқар, чунки кичик келинининг: «Онангга бир нима керак бўлса телефон қоқади...» дегани дилига ханжардек санчилган эди. Наҳотки у, бир кило гўшт ташлаб кет, дейиш учун телефон қоқса! У фақат ўғлини, қизини кўргиси келарди, қорни бир бурда нон билан тўяди-ку!» Наҳотки келиним бунга тушунмасал! Мен болаларимни, невараларимни соғинаман. Илоҳим ўзининг болаларингдан қайтсин», дерди она бағри куйиб. Бу унинг энг қаттиқ қарғиши эди.

Кейинги ҳафтада болалар бирдан йиғилиб келиб, она атрофини ўрашди, Салтанатхоннинг юраги ёрилиб кетди. Дарҳақиқат, катта ўғил Ҳабиб ўкалари, синглисига телефон қоқиб, бир нима дегани сабабли, болалар ўз тугули ўсган маҳалларига «қадам ранжида» қилишди. Лекин маҳалла чойхонасида ўтирадиган баъзи кексалар: «Бу, Қаримбердининг болалари товук тагидан чиққан ўрдак бўлди. Маҳаллага ҳеч қони қўшилмаяпти. Ота тилини ҳам билишмайди...» дер эдилар. «Шўртумшуклар чойхона ёнидан ўтиб, кексаларга салом беришмайди, булар кимга тортди экан? Уруғ-аймоғида чулчит йўқ-ку, наҳотки маҳаллани унутдилар! Шуларнинг тўйларида хизмат қилдик. Қаримберди қазосида тўрт маҳалла оёққа турди, ҳурматини жойига қўйиб, елкада кўтариб қабристонга элтдик... Нечун бу болалар оналарини ташлаб кетишди экан? Улар кимнинг тарбиясини олдилар? Мактабда, институтда, ишхоналарда ҳеч қачон онангни ташлаб кет, демайди-ку! Аксинча! Сиёсатимиз онани ҳимоя қилади, она безорилар қораланади-ю! Нечун булар ола бўлиб қиди?!» Маҳалла кексалари ҳеч нарсага тушунмас эдилар. Аммо кекса ўқитувчи гапнинг пўст калласини айтиб қўяқолди: «Киши вужудини ўзгартириб бўлмайди, булар «ўрдаклар». Ўрдакни товук қилиб бўлмайди, бунга ҳали илм ожиз. Мен ирсиятни айтаяпман, қандай яхши болалар бор, қандай яхши, қандай одобли. Бува невараларини ҳеч кимга ишонмайди, дунёда неварадан ширин нарса борми! Гап каллада, тарбияда. Қаримберди ака барвақт дунёдан ўтиб, Салтанатхон болалар тарбиясига бепарвороқ бўлди, куёнга ўхшаб ҳадеб ялади. Нега она тилингда гаплашмайсан, тилинг кесилгурлар, демади. Мана, оқибат! Ўз она тили, ўз юртини танимайдиган, ерга садоқат ҳисси йўқ болалардан яхши инсон чиқмайди! «Улуғ Ватан урушида баъзи хоинлар мана шундақа юртга ихлоси йўқ, она тилига нописанд кимсалардан чиққан»,— деган эди генерал Собир Раҳимов. Кичик дарз катта кемани ҳўктиради, фарзанддаги тагдор, аммо кўринишда кичик нописандлик дарзи кейинчалик ёмон оқибатларга олиб келади. Тарбиялаш «ҳеч ким билан муштлашма, ёқимтой бўл», демакли эмас, тарбиялаш Ватанингни, ватандошларингни сев: ҳаққўй,

ҳалол бўл, она тилингни қадрла, ундан сўнг бошқа халқлар тилини ҳам ҳурмат қил, демоқликдир. Биз гўрпоқ пул топ деймиз. «Каримберди аканинг ошнаси, кекса муаллим баъзан чойхонада, тенгдошлари орасида ўтириб, шундай гапларни айтарди. Дунёда бўлаётган воқеаларни ҳам маҳалладошларига айтиб берарди. Жавоҳарлал Нерунинг Москва, Ленинград, Тошкентда бўлгани, Деҳлига қайтиб бориб айтган сўзлари... Унинг Бобурийлар ҳақидаги яхши фикрлари... Инглизлар «Буюк мўғуллар» деб тарқатган, аслида, «Бобурийлар» демоқлик керакдир. Бу сўзлар матбуотда эълон қилинганини ҳам айтиб берарди.

Шу кекса муаллимнинг гаплари Ҳабиб, Рустамлар қулоғига етиб, унинг устидан тегишли ерларга шикоят ёзишмоқчи, миллатчиликда айблamoқчи бўлдилар. Аммо она йўл бермади: «Кекса муаллим ниҳоятда баобрўй одам, у сизлар ҳақингизда ёмон гап айтмаган, мени бунга имоним комил,— деди.— Бундай қилсаларинг мен рози бўлмайман!» Ҳабиб, Рустамлар она юзидан ўтиша олмади. Лекин бундай «ёқимсиз гапларнинг» илдизини қуритмоқликнинг бирдан-бир йўли, ҳовлини сотиб, онани олиб чиқиб кетиш эди. Фарзандларнинг ҳаммаси ака тадбирига кўнишди: ҳовлини сотиб, пулини бўлиб олишадиган бўлди. Она бир ой, бир ойдан ҳар бир фарзандникида туради. «Аямлар уч кам саксондалар, яна бир йил яшасалар керак», деди Клара қовоқ арига ўхшаб ғўғиллаб. Бу гапни Ҳабиб тасдиқлагандай бош қимирлатиб қўйди.

Хуллас, Каримберди ака курган ҳовли етмиш беш мингга сотилиб, болалар ўн беш мингдан бўлиб олишди. Она аввал Зебиникида, кейинчалик Ҳабиб, Рустамларникида турди. Рустамнинг хотини қайночасини ғоятда ёмон кўриши тўғрисида бир ой эмас, уч кун деганда келинининг ғиди-ғидиси чиқа бошлади. Салтанатхон чидай олмади, бу аҳволда касал бўлиб қоламан, деб катта ўғли Ҳабибникига йўл олди. Бўхчасини кўтарган кампир троллейбусларда текилиб, туртиниб-суртиниб яна катта ўғлининг саккизинчи қаватдаги каталагига борди. Ўғли командировкага кетган, эшик қулф; нима қилишини билмай зинапояда бўхчасига ёнбошлаб ўтирди. Шу қаватда турадиган ўзига ўхшаган бир хотин эшикни оциб, Салтанатхонни дарҳол уйига олиб кирди. Каримовнинг онаси эканини фаҳмлади. Чой бериб, рўпарасига ўтирди. Салтанатхон у билан чулдираб гаплаша кетди. Ўзи ҳақида, болалари, марҳум фронтовой чоли... ҳаммасини гапириб берди. Истараси иссиқ кампир, қўли даҳанида, табассум билан барча гапни эшитди. Гап орасида у: «Ўғилни уйлантириб қўйиш керак... Вақти. Бу хонага ҳар хил аёллар келади...» деди. Салтанатхон:

— Мен бунчалигини билмас эдим, ўғлимга айтаман! Ҳабибжон жуда яхши йигит, одобли, меҳнаткаш... Билмадим, қанақа жувонлар бу ерга келган экан. Бунақа одати йўқ эди-ку? Албатта уйлантираман. Қиз ҳам топганман. Лекин Ҳабибжон министрға ёрдамчи бўлиб ишлайди,— деди астойдил кўюниб.

Қўшни кампир онанинг тўлқинланиб гапираётганини кўриб ҳаяжонланарди. Аслида бу «министр ёрдамчиси»нинг қилиб юрган ишларидан анча хабардор, чолу кампир уни «Қашқа айғир» дейишарди. Қош қорайганда пушишиб, олдинма-кейин хонага кириб кетишаётган «айғир»у «байтал»ни шундоқ кўриб туришарди. На чора, ёшлар!— деб қўйишарди.

— Чарчабсиз, бизникида қола қолинг,— деди қўшни кампир.

— Йўқ, маҳалламга бормасам бўлмайди. Бу осмони фалакда таҳорат қиладиган жой бўлмаса, қибланинг қаёқдалигини билмасам... Чинни тоғора устига чиқиб ўтиролмайман. Биз, эскиларга булар тўғри келмайди...

Кампир қулди. Салтанатхон бўхчасини кўтариб, яна эски маҳалласи томон йўл олди. Ҳовлим сотилиб кетган бўлса ҳам қариндошлардан аъло қўшниларим бор, ўғлим командировкадан келгунча ўшаларникида ётиб тураман, деди. Яна троллейбус, автобус қилиб шаҳарнинг ғарбига— ўзбек маҳаллалари томон йўл олди. Йўл-йўлакай қизи Зебини ўйларди: «Мен шундоқ онаси бўлсаму бағридан қўймаслик ўрнига... кўчаларда тентираб юрсам. Мен унинг қозон-товоғига ҳам, боласига ҳам қарашишим мумкин. Нега мени ёқтирмас экан? Уни катта қилгунимча не-не машаққатларни чекдим... Миннат қилмайман, аммо худо ўзи кечирсину нега у онани бундай саргардон қилиб қўйди? Ёки шу қизимни туққанимда туғруқхонада ҳамширалар шошма-шошарлик қилиб бошқа чақалоққа алиштириб юборишдимикан? Мунча у онага бемехр! Қиз бола деган онанинг тираги бўлади-ку, нега менинг Кларам бундай? Адасими, акасининг фикри бўлдимми, бу қизга Клара деб от қўйилиши ҳам ғалат! Гап отда эмас, ахир тўққиз ой қорнимда кўтариб юрган қизим, мен унинг ўйига сизмаслигимга ҳеч ақл бовар қилмайди! Куёвни ёв, дейдилар, агар у аблаҳ бўлганда ҳам қизим уни йўлга солиши керак эди-ю!»

Салтанатхоннинг юрагидан унсиз нидолар чиқди. Ўз қадрига хўрлиги келиб, ҳали шу бўлдимми аҳволим, деб троллейбус бекатида ўтириб йиғлади. Кишининг бир қўним жойи бўлмагандан кейин кенг дунё тор бўлиб кетаркан. «Бундан кўра ўлганим яхши эди; сарсону саргардон, тентираб юрганимдан кўра Каримберди акам ёнларига борганим яхши эди. Қаригандан кейин эгамнинг ўзи омонатини эру хотиндан баробар олиб қўяқолгани маъқул! Бу кўрганларимни бировга айтсам ишонмайди, худо ҳофиз, булар шу кунда бўлиб турибди-ку!»

Қорни оч, ҳориб-толиб, гарчи ҳовлиси сотилиб кетган бўлса ҳам қадрдон маҳалла-

сига кириб келиб, Лазокатхон деган «минг йиллик» кўшнисиникида қарор топди. Дилбар аёл Салтанатхонни ўз онасидек кутиб олиб, ювинтириб, чой берди, яхшилаб меҳмон қилди. Кечга яқин ош дамлади. Унга ҳам бир ҳамсухбат керак эди, соғинганини айтиб, бир-икки кун ушлаб қолди.

Куз ўтиб, қиш яқинлаша бошлади. Ҳиндиларнинг кўчага ҳайдалган дайди сигиридек, эгасиз тентираб юрган Салтанатхон ая, ўзини болаларига керак бўлмай қолганини пайқаб, ўлим кутарди. Лазокатхондек дилбар кўшнилари сийлаб қолгудек бўлса ўлгиси келмас, гўё қарилқ гаштини сураётгандай бошини баланд кўтарарди. Мана, қиш ҳам келяпти, шу қишдан чиқиб олса, келаси йил баҳорда тўйиб тут ейишини орзу қилди. Тут кўп дардларга даво эмиш...

Салтанатхон ая кўчама-кўча дайдиб, бўзлаб юрганида фарзандлари телефон орқали бир-бирлари билан гаплашиб, Зебининг уйида тўпланишадиган бўлишди. Энг катталари — мансабдор Ҳабиб маслаҳати билан оналарининг бундай қаровсиз дайдиб юришига хотима беришмоқчи бўлди. Онанинг «кўрган бировга ҳасрат қилиб, болаларидан шикоят этиши...» (Аслида она ҳеч кимга ва ҳеч қачон болаларидан шикоят қилган эмас) уларнинг обрўларига путур етказаетгани, бўхча кўтариб, дайдиб юрган онанинг боласи министрлар доирасида силлиқ, баландпарвоз гаплар айтиб юриши, мажлисларда қариллаши ёқимсиз кўринди. Бунинг устига, ҳаммалари банд, ўзи билан ўзи овора, топганлари уй налогию болалардан ортамаётганини айтишиб, қаровсиз қолган қариялар уйига оналарини жойлаштириш ҳақида «қурултой» қилишди. У ерга ҳам ҳаммани олавермайди, деди Рустам. Зеби таниш-билиш қилиб жойлаштиришни маслаҳат тарзида ўртага ташлади. Хуллас, бу ишни Ҳабиб ўз зиммасига олди. Ҳаммалари: «Шундай қилинг, акажон, оймларнинг бўхча кўтариб, тентираб юришларидан номусларга ўлай деяпмиз» дейишди. Маҳалла комитети раиси Ҳабибга телефон қоқиб:

— Иш топилади, она топилмади, жиян! Сиз министр ёрдамчисман, деб гердаиб юрибсиз, онангиз касал... Бунинг устига емоқ-ичмоғининг ҳам тайини йўқ... Яхши ҳам бахтига эски кўшнилари бор. Эс-ҳушингизни йиғиб олинг, мулла! Дадангиз ёмон одам эмас эди, сизларга нима бўлди!? Бу гапни мен айтмасам, бошқа айтадиган одам йўққа ўхшайди. Кейин пушаймон бўласизлар,— деди.

Бу танбеҳлар Ҳабибга, бошқаларга ҳам ёқмади. Миқ этмаган бўлсалар ҳам маҳалла оқсоқоли ўша Ҳайитбой акани ёғимлаб ташлагулари келди. «Биров билан бировнинг нима иши бор»,— дейишди муштларини қисишиб. Кларани кўриб қолган Лазокатхон ая ҳам: «Ҳой, қизим, онангларга яхши қаранглар, сизларни шундоқ қилгунча қон ютган. Ҳаммангизни чақалоқ вақтингиздан биламан...» дебди. Клара ҳам бу гапдан сўнг учтўрт кун жириллаб юрди...

— Шуларга чек қўйиш учун оймизни қариялар уйига жойлаштириб қўяйлик. Вақти-вақти билан хабар олиб турамыз. Нима дейсизлар?— деди Ҳабиб.

Ҳаммалари рози, бир қарорга келишди. Онани рози қилиш, тўғрироғи яхши гаплар билан алдаш Ҳабиб билан Зебига топширилди. Бу ишни тезлатиш алоҳида уқтирилди.

Отаси ўрнида хонадон отаси, деб ҳисобланадиган Ҳабиб юзига чарм қоплаб, онага бу гапни айтди. Она санаторияга борарканман, деб, бу кетишнинг туб моҳиятига унча тушунмай, рози бўлди. «Бориб турамыз, у ерда ўзингизга ўхшаган қариялар кўп, киши зерикмайди... Кинолар қўйиб беради...» дейишди. Ҳар куни уч маҳал овқат, врачлар, концерт, саёҳат... деган гапни ҳам қўшишди. Докторлар шай, сал-пал иситма чиқса ҳамширалар гиргиттон бўлиши-ю, ҳукумат бу жойни бекорга ташкил этмагани, Москва, Ленинград, Киев, Бокуда ҳам шундай уйлар борлигини айтиб, онани қизиқтиришди. Салтанатхон бўлса, бунисини ҳам бир кўрай, ўлиб қаро ерга бориб ётгандан кўра, кино, саёҳатлари бор экан, нега шундай имкониятлардан фойдаланмайман, деди ўзига ўзи. Бу ишни эшитиб, ҳайрон бўлиб қолган Лазокатхон ҳам болаларнинг қанчалик бемехр эканлигини фаҳмлади. Ўзининг болаларига ҳам бир қараб кўйди, наҳотки бир куни унинг болалари ҳам шундай қилиб, онасини ўша «уйга ташлаб келишади. Кимдир бу жойни «Тириклар қабристони» деган. Бу — хато! Қадимги замонда мохов бўлганларни шаҳардан узоқ, атрофи ўралган қўрғонларга ташлаб келишарди. «Э, тавба,— деди Лазокатхон,— оғир уруш йилларида ҳам, қаҳатчиликда ҳам бундай бўлмаган эди. Киши очликка чидаши мумкин, аммо фарзанду қариндошларидан, маҳалласидан ажралиб, тўрт девор ичида қандай тураркан? Бошига иш тушиб, қамоқхонага тушса, иложи йўқ, чидайди. Киши қазага ҳам чидайди, аммо тирик туриб одамлардан ажралиб қолиш қандай даҳшат!»

Қаровсиз қолган қариялар уйининг ҳам ўз қатъий қондаси бор: бола-чақаси бор қариялар қабул қилинмайди. Мабодо фарзанди қарамай қўйса, оқ қилинган, меросга даъвоси бўлмаса, унда қария қабул қилиниб олинади, ҳукумат ва жамоатчилик қарияни ўз ҳимоясига олиб, боқади. Улиги ҳам, тириги ҳам давлат кўлига ўтади. Уддабурон Ҳабиб бу қонун-қондани ошна-оғайнилари ёрдамида четлаб ўтиб, ишни тўғрилади. «Кампирнинг ҳеч кими йўқ...» деган справкани ҳам тўғрилаб, бир ошнаси машинасида Салтанатхон бувини кўтариб юрадиган бўхчаси билан бирга шаҳар четидаги, ҳувиллаган боғ ичидаги икки қаватли бинога — қаровсиз қолган қариялар қароргоҳига топшириб, ҳужжатларни расмийлаштиришди.

Бугун 3 сентябрь! Утган кундан бешташ Тошкентнинг фарби-шимол томонидagi маҳаллар кўчалари ҳувиллаб қолган, эртадан кечгача копток тешиб, чувиллайдиган болалар мактаблари бағрида. Кечгача осудалик. Болалар чувиллашини яхши кўрадиган Лазокатхон хомуш тортган. Бунинг устига Салтанатхон аянинг — у ёққа кетиб қолган эгачисининг соғинчи юрагини увиштирди. «Биттагина онаси оғирлик қилган фарзандлар ҳам бўларкан-а? Бечора Салтанатхоннинг қайси гуноҳлари учун қисмат кексаликда шу томонга итариб юборди»,— деб ичи куярди Лазокатхоннинг.

Хурматли китобхон! Салтанатхоннинг бундан буёнги ҳаётини ёзолмайман, чунки бу хабарни эшитганимдан кейин Тошкентнинг жануби-шарқ томонидаги ўша қаровсиз қолган қариялар қароргоҳига бордим. Кўпгина кексалар билан суҳбатлашдим, ейиш, ичиш, ётиш, туриш... ёмон эмас, ҳаммалари ҳукуматимиздан миннатдор эканликларини айтдилар. Кўплар тақдирга тан берган, дарҳақиқат ҳеч кимсалари йўқ, улар шу шароитга ўрганиб кетишган. Аммо Салтанатхон ая мутлақо ўрганолмади, у фарзандларига юк бўлиб қолганини, уни алдаб бу ерга олиб келиб ташлаганликларини пайқаб, ҳовли сотилишдан аввал ҳам улар ҳаёлида шу ният бор бўлганини билди. Фарзандларидан кўнгли совиб кетди, бу дунёда шундай азоблар борлигини ҳам сезмаган экан. Фарзандларига юк бўлиб, ўзининг тезроқ кўздан йўқолишини ишташ — бу дўзах азобларидан ҳам даҳшатли эканини фаҳмлади. У бу ердагиларга кўшилолмади, худонинг хохиши шундоқ экан, деб, руҳан батамом сўнган оназор каравотдан бош кўтармай ётаверди. Эндиги унинг ёлғиз нияти шу ердан — доимо берк турадиган темир дарвозадан ўтиб, маҳалласига борса, эгачиси Лазокатхон уйига кириб, бир пиёла чойини ичсаю уникуда тунаб, эрталабгача суҳбатлашишса, кейин ўлса майли эди... Бир ой ичида ҳар куни худодан шуни тилади. Яқшанба куни Ҳабиб билан Зеби онани кўргани бир-икки килограмм олма, узум, нон кўтариб келишди. Қайси гуноҳлари учун турмада ётгандай, бўшашиб, яққалиниб қолган Салтанатхон ая уларга дилидагини сездирмади, илгаригидай яхши гапириб, дуо қилди. Қизи ва ўғлининг юзларига тикилиб, нега рангинг кетиб қолди, деди. Зебининг боласини — неварасини, кўевни сўради. Вақтида овқатланиш кераклигини, ўзини йўқлаб сўраганларга салом айтишни таъкидлади...

— Бу ернинг катталари билан гаплашиб, мени икки кунга Лазокатхон аммаларингникига олиб бориб кўйгин,— деди она катта ўғли Ҳабибга ёлбориб. Чунки, бу ўғлининг ҳамма ишга қодир эканини, директорлар эмас, министрлар билан ҳам гаплашаолишини биларди,— юрагим қон бўлиб кетди. Лазокатхонни бир кўрсам ўзимга келармидим. Бу ердаги кўпчилик қарияларнинг мен билан иши йўқ, тилларига ҳам унча тушунмайман. Бу ёққа ҳам ёлғиз бўлиб қолдим. Худо ўзи мени шундоқ яратган экан, аданг қозо қилгандан кейин менинг шундоқ кунларим бошланди. Уша улуғ зот мени ардоқларди, орқада суянчигим — катта тоғим бор эди. Аданглар бўлганларида мен буёқларга келармидим! Ҳар куни тушимда адангларни кўраман, мени чақираяптилар... У улуғ зот билан мана шу домда яшаганимда ҳеч бундақа зерикиб қийналмаган бўлардим. Жон болам, директор билан гаплашиб, мени уч кунга Лазокатхонникига ташлаб кетинглар, шу баҳона билан сотилиб кетган ҳовли-жойимни ҳам бир кўриб чиқмоқчиман...

— Ойи, кўп оби-дийда қилаверманг!— деди гапидан заҳар томиб Ҳабиб,— чидаш керәк! Мана, Зебининг боласи иситмалаб ётибди. Шунга қарамай келдик.

— Ҳ-е,— деди Зеби онасига ўзбек тилида гапиролмаслигини билиб,— «Ҳ-е...» билан тўхтаб, сўрайиб тураверди.

Фарзандлар ўринларидан турган, она уларни ҳовлигача олиб тушди, темир дарвоза олдигача бориб, хайрлашди. Дарвозадан ўн қадамча нарида уларни кутиб турган машина эшикларини очиб, кутиб турган экан, ўтиришдию жўнаб кетишди. Темир дарвоза орқасида қолган она яна хомуш ичкарига юра бошлади.

— Фарзандларингизми ёки танишларми?— дарвоза ёнидаги ҳужрачада ўтирган қоровул чол онага мурожаат этди.

Салтанатхон ая унга илжайиб қаради-ю, ҳа-ҳа, деб бош ирғади. Бирон сўзни тилига чиқармади.

Қоровул чол ҳайрон. Салтанатхон ая ичкарига кириб кетди.

Орадан икки ой ўтди. Болалардан дарак йўқ. «Уша куни ҳадеб Лазокатхонникига мени ташлаб кетинглар деганим ёқмабди-да,— деди ўзини койиб она,— нима қилардим айтиб. Узимнинг ҳам баъзан ҳаддимдан ошиб кетадиган одатларим бор. Қизим бояқиш боласи иситмалаганига ҳам қарамай бунда келган экан, мен, нодон, нима қилардим унинг кўнглини ғаш қилиб. Мана энди икки ойдан бери биронталари қадам босишмайди...»

Орадан бир йил ўтди, кампирнинг ёнига ҳеч ким келмади. У касал бўлиб ётиб қолди. Шу ерлик, ўзига ўхшаган кампирлардан бирига юрагини очиб:

— Агар мабодо қазойим етса, ювғичи чақириб, анави ўзбек қоровул чолга айтинглар, жаноза ўқитсин. Мана бу узугим шунга аталган,— деди Салтанатхон ая бармоғидаги узукни кўрсатиб.

— Эй, булай гапларни қўй, Салтанатхон!— деди лўмбиллаган, истараси иссиқ татар

кампир,— у нариги хонада истиқомат қилса ҳам кўп вақт Салтанатхон ая ёнига кириб, гаплашиб ўтирарди.

Қаҳратон қиш кунларида оғир касал ётган Салтанатхон аянинг жони узилди. Бечора Лазокатхонни бир кўрармиканман, сотилган ҳовли-жойимни бир кўрармиканман деб, ниятига етолмай дунёдан кўз юмди. Фақат татар кампир кўзига ёш олиб, тепасида Қуръондан сура ўқиди. Қоровул чолни ишга солиб, ювғичи чақиришди, жаноза ҳам ўқитишди. Ҳамма ишни шу ердаги қари-қартангларнинг ўзлари бажаришди. Қаровсиз қолган қариялар қароргоҳидан унча узоқ бўлмаган қабристонга Салтанатхон ая дафн этилди. Дафн маросимида ҳам йигирматача одам қатнашди.

Орадан бир ҳафта ўтгач, она қазосидан хабар топган болалар эрта билан бу даргоҳга югуриб, ҳаллослаб келишди. «Нега бизларга хабар қилинмади», деб, бу ер маъмуриятига дўқ уришди. Лекин бефойда, улар «министр муовини»дан мутлақо кўрқадиган одамлар эмас эди, аксинча бу даргоҳ бошлиғи уларга дарвозани кўрсатди.

— Чиқиб кетинглар! Оналарингиз сизларни танимайди, оқ қилган! Сизлар бор бўла туриб, қаллоблик билан ҳужжатларни тўғрилаб, онангизни бу ерга ташлаб кетгансиз. Салтанатхон Каримбердиева ўлар чоғи буларнинг ҳаммасини билди. Бир йил даволадик, профессорларни чақирдик. Бўлмади. Ҳурматини келтириб ўзимиз кўмдик. «Фарзандлар» бу даргоҳдан чиқиб кетишди.

Бирон ойлاردан сўнг, бу хабарни иттифоқо эшитиб қолган бир дўсти Ҳабиб квартирасига югурди, эшик қулф, ҳеч ким йўқ. Ён қўшниси эшигининг қўнғироғини босди. Кекса аёл чиқиб, бир ҳафтадан буён Ҳабиб Каримович квартирасига келмайди, деди.

— Оналари қазо қилибди деб эшитдим,— деди у.

— Мутлақо хабаримиз йўқ. Ҳабиб Каримович бизга айтганлари йўқ, наҳотки айтмасалар. Э, аттанг, оналарини кўрган эдим, жуда яхши хотин эди. Дунёдан ўтибдиларми?

— Шундай деб эшитдик. Ҳабиб идорада ҳам йўқ, уйда ҳам. Энди уни қаердан топдим-а? Бечора куйиб-ёниб юрган бўлса керак. Жуда оғир бўлди...

— Ҳа,— деди қўшни аёл уни қувватлаб,— жуда оғир бўлди. Киши дунёга келиб, заҳмат чекиб, бола-чақа қилиб, охири кетиб қолар экан. Болаларига жуда қийин бўлди.

Ҳаёт ғоятда мураккаб, у кўп қарама-қаршиликлардан иборатдир. Эндиги ҳикоя ошнанинг ошнага муносабати, ишонмагин дўстинга... деган гапнинг ҳаётийлиги хусусидадир.

Ун учинчи ҳикоя Кутилмаган совчи

Ҳабибнинг «министр қизига элакишаётгани...» Пати қулоғига етди, у негадир бу гапни ёқтирмади. Юраги ғаш бўлиб, кайфияти бузилди. Пул билан қўлим ҳамма ёққа етади деб юрган «бойвачча»нинг юрагида ошнасига нисбатан хасад ўқлари пайдо бўлди. «Йўқ, унчалик эмасдир,— деди ўзига ўзи,— битига уйланадими! Галстуги, шляпасидан бўлак ҳеч вақоси йўқ бир кимсага Зулфиқоров ўз қизини узатмаса керак! Жамшидбек Зулфиқоров анойи эмас. Лекин бу шилдир дўстининг катта даргоҳга қўл узатаётгани уни қаттиқ ўйлатиб қўйди. «Жарроҳликдек илм даргоҳидан кечиб, мансабу амалдорлик хилқатини кийган, ман-манликка муккасидан кетган кимсадан ҳар нарса кутмоқ мумкин» деди у ўзига ўзи. Пати ўйлаб-ўйлаб Ҳабибнинг «узоқни кўзлаётганига» қойил қолди. Лекин шаҳардаги «бели бақувват» йигитлардан ҳисобланган Патининг ўзи наҳотки тузук бир хонадонга куёв бўлмай, тижорат кишиси —«еса ҳам, емаса ҳам оғзи қон» бўлиб юраверади? Пул топиб, ақл топмаганлар бор, нега у ҳам пул топиб, ақл тополмас экан? Топади! Бошдан дўппини олиб қўйиб ўйлаш керак. Бу дардини у ҳаммадан аввал хонадонининг бекаси, ақли аввали онасига айтди. Она кулди: «Ўғлим, ташвиш тортманг! Бу ишнинг тадориги осон, дунёда бўлмайдиган иш йўқ. Бўлмайдиганини бўлдирамиз, ўша қизни қўлимизга кўндирамиз. Пул бўлса осмондаги ойни ҳам олиб тушишга қўрбим етади. Пул топиш керак!»

Чоршанба куни эрта билан Пати Зулфиқоровлар уйига телефон қоқди. (Телефон номерини ҳукумат аъзоларининг идора ва уй телефонлари рўйхати ёзилган махсус китобчадан олди. Бўндай китобча эскидан универмаг дирекциясида сақланар эди).

— Бу, Жамшид Алихонвичнинг уйларими?

— Ҳа.

— Ассалому алайкум! Мен универмаг директори Миёнхўжаевман. Бизга чет эл пальтолари, костюм ва пояфзал келган эди. Англия, Германия, Сурия, Америка, Италиядан... Ҳукумат аъзолари квартираларига телефон қилаётирман, савдо министрлигидан шундай топшириқ бўлди. Хоҳласаларинг, келинлар, иккинчи қаватда менинг кабинетим...

— Раҳмат сизга, албатта борамиз!

— Сиз кимлари бўласиз? Ким билан гаплашаётирман?

— Уртоқлари. Менинг исмим Маҳбубахон.

— Марҳамат, опажон, келинг! Чўнтакни пулга тўлдириб келаверинг!

Маҳбубахон бирдан хурсанд бўлиб кетди. Қайси хотинни бундай хабар хурсанд қилмас экан! Иккинчи қаватда ўз хонасида китоб ўқиб ётган Нигора онасининг телефонда ким биландир илиқ гаплашаётганини ярим-ёрти эшитиб, «нима гап» дегандай зина-поялардан пастга тушди.

— Универмаг директори телефон қоқиб, чет эл моллари келганини айтди. Бизни таклиф қилапти.

— Вой, ойижон, борамиз!— деди чақнаб Нигора,— ҳозир гараждан машина чақираман! Кийининг! Пул олинг!— у шошилиб қолди.

Ярим соат ичида гараждан ўзларига биркитилган машина келди, рулда ўша Шопур, эски шаҳарлик ғариб йигитча... Тезда сочларини тараб, кийиниб олган она-бола машинага ўтириб, универмагга югуришди. Коридорда тик-тик юришиб, директор хонасига киришди. Ломбиллаган, юмалоқдан келган, икки юзи қип-қизил йигит уларни кутиб олиб, духоба креслолардан жой кўрсатди. Хоҳласанглар молларни шу ерга олиб тушадилар, деди.

— Йўқ, йўқ, овора бўлинмасин, ўзимиз чиқамиз,— деди Маҳбубахон.

Шундан сўнг учинчи қаватга бошлади. Сотувчи жувонларга атай: «Ўртоқ Жамшидбек Зулфиқоровнинг оилалари» деди. (Бу сотувчилар учун муҳим буйруқ эди). Сотувчи жувонлар бир лаҳзада питирлаб қолишди, магазинда мутлақо учратиб бўлмайдиган молларни ёйиб ташлашди. Пати бўлса икки кўзини Нигорадан узмас, дарҳқиқат у бениҳоя гўзал қиз эканини кўриб турарди. Лаб остида бир қаро холи ғоятда чиройли, қадимий Миср маликаси Нефертитидек, бўйни узун, сочлари қалин... Наҳотки шу гўзал қиз Ҳабиббек шилқимга, сўқимга буюрган бўлсал Уша кунни тўйда наҳотки бу қизни сезмаган бўлсал! Гап қизнинг ҳуснида ҳам эмас, бундақа қизлар бор, гап унинг ифатида, «катта даргоҳ»нинг қизи эканида! Кимсан Зулфиқоровнинг қизи... Мана шу масала, айниқса Патининг оромини бузди: костюмидан бўлак ҳеч вақоси йўқ Ҳабиб бир нималик бўлиб қолай, деган ниятда баланд дорга осилаётир... Уша «баланд дорга» мен ўзим осиламан, деди ичида Пати.

* * *

Она-бола универмагдан мамнун чиқишди, ўзларига венгер костюми, оталарига сурия сарочкаси ва бошқа топилмас чет эл либослари харид қилишди. Директор уларни кўчада турган машиналарига олиб чиқиб кузатиб қўйди. «Анча бамаъни йигит эканми...» деди Маҳбубахон қизига Миёнхўжаевни кўрсатиб. Шу лаҳза шофёр йигит она-болага ялт этиб қараб қўйди. У Ҳабибни ҳам, Патини ҳам танирди.

— Янги моллар келса уйга телефон қилиб турсам майлими?— сўради Пати Маҳбубахондан.

— Марҳамат. Жуда миннатдор бўламиз.

— Тагин Жамшид Зулфиқоровичнинг кўнгилларига келмасин, бизга Минторгдан топшириқ бор.

— Йўқ. У киши хурсанд бўладилар. Бемалол, телефон қилаверинг. Кейинги ҳафтада Пати уч бор телефон қоқиб, Маҳбубахонни эмас, Нигоранинг ўзини универмагга таклиф этиб, келишга ундади. Бунинг иложи бўлмади, қиз ўқидан кеч чиқиши, фақат якшанба кунлари боришини айтди. Жуда антиқа кийимлар, айниқса ҳинд кўйлаги келганини айтиб, Нигорани қизиқтирарди. Якшанба кунни Нигора универмагга борди, «Хушмуомала» директор кабинетигаги ўша қизил духоба креслога ўтирди. Юқори қаватдаги махсус хонадан ёш жувонлар мол кўтариб тушиб, шу ерда Нигорага кўрсатишди. Нигора ғоятда мамнун. Универмаг қаватларида одамлар фикр-ғиж. Лекин директор ҳеч кимни ўз кабинетига чиқариб, «мана буни олинг» деяётгани йўқ. Нигора бу лаганбардорликдан андак хижолат бўлди, тортиниб турди. Лекин унга бир сиқим бўладиган бенгал ҳарир кўйлаги ёқиб, уни сотиб олди-да, директор билан хайрлашди. Бу кўйлак шу даражада ҳарирки, узукдан ўтиб кетарди. Директор бўлса Нигорада зарур иши борлигини айтиб, кечроқ бирон ерда учрашайлик, деб қайта-қайта илтижо қилди. Нигора қизариб кетди. Директорнинг мақсадини ҳам пайқади. У умуман кечқурун кўчага чиқмаслигини, дасрлари бошидан ошиб ётганини айтди. Онасининг «гўзал қизларнинг харидори кўп бўлади, илтифот қилган одамларга ёмон гапирма...» деган сўзи ёдига тушиб, Патиға кулиб боқди.

— Бўлмаса қачон?

— Менинг ҳеч имкониятим йўқ...— деди Нигора хайрлашаётган Пати қўлидан қўлини тортиб олиб.

— Учрашайлик, жуда илтимос қиламан!

— Мана, учрашиб турибмиз-ку.

— Менинг сизга айтадиган гапим бор,— деди Пати дағ-дағ титраб.

— Хайр!— Нигора чиқиб кетди.

Кейинги ҳафталарда ҳам телефон бўлди, лекин Нигорани ҳеч имконияти бўлмай, универмагга боролмади. Боришни истамади ҳам. Кунлардан бир кун, кечга яқин, адаси хизматдан келиб, овқатланишаётганда эшик кўнғироғи жиринглади. Маҳбубахон бориб

эшик очди. Эшикда обдон ясанган, бошини зарпарча билан танғиб, устига хонатлас кийган ўрта яшар бир хотин, ёнида ёш жувон билан турарди.

— Келинглр.

— Ассалому алайкум! Кириш мумкинми?

— Марҳамат.

— Сиз, Маҳбубахонсиз янглишмасам,— деб у аёл, оёғидаги туфлисини ечибоқ ичкарига кириб кела бошлади.

— Тўғри.

— Элчимиз, ойнаниб кетай, қизи борниқига одам келади,— улар диванга ўтиргач, совчи қўлини фотиҳага очди.— Қани, илоҳим мана шу хонадондан бахту иқбол, хурсандчилик аримасин... омин-облоху акбар!

Маҳбубахон ҳам қўлини юзига олиб келиб, фотиҳа ўқиди. Коридордаги дивандан турғазиб, катта хонага бошлаб кирди. Бир қадар тантанавор, шифтдаги биллур қандилу заррин дарпардаларга, китоб жавонларию унинг устида турган мармар ва фил суягидан ишланган ҳар хил шаклларга маҳлиё бўлган хотин ёнидаги қизига бошини сараксарақ қилиб қўйди. Маҳбубахон, чой ва ширинлик олиб келиш баҳона, булар совчи эканини ичкари хонада овқатланаётган Жамшидбек акага маълум қилди. Совчи келганидан Нигора ҳам хабардор бўлди-ю, улар олдига чиқмади. Таомилга кўра, қадим совчилар биринчи галда ҳожатхонани, ундан кейин ошхонани, калиш ечадиган жойларни кўришар эди. Совчи секин ўрнидан туриб, Маҳбубахонга сездирмай ҳожатхона эшигини очди. Чинни тоғара-унитаз, чинни умивальник, совун, одеколон ва ҳоказолар... Маҳбубахон кўриб қолмасин деб, оёқ учида юриб, зинғиллаб яна жойига ўтирди. Бу ҳаракатни эшик қиясидан Жамшидбек кўриб турган эди. Кўп ўтмай, чойнак-пиёла, ундан сўнг, нон, қант-курс, қутичада шоколад кўтариб Маҳбубахон кирди.

— Зерикиб қолмадингларми?

— Вой, ойнаниб кетай сиздан, овора бўлманг. Бир лаҳза шундоқ гаплашиб кетамиз, деб келдик. Келинг, ўтиринг.

— Ҳозир.

— Қизингиз Нигорахон йўқмилар?

— Ҳозир йўқ эди,— она қизининг илтимосига кўра шундай деди.

— Бирпас ўтиринг. Ўзимни сизга танитай, илгариги замонда танитишмас эди, ҳозир янги замон. Озодлик... Шўро ҳукумати деймизми, барчага баробар озодлик берган (У атайи ҳукумат азъоси уйда сиёсатдан гап бошлади). Бу, қизим — Пашшахон, адалари — меҳнат ветерани Миёнхўжа ака. Биз томонда ҳамма танийди у кишини. Ўғлим Фатхуллохон ўқиб, етилган, бизнинг томонда ўғлим ҳам машҳур. Катта универмагни директори Миёнхўжаеп Фатхуллохон деса ҳамма билади. Қизингизни кўрган, институтига ҳам борган, улар бир-бирига ниҳоятда монанд. Халқимизнинг улуғ арбоби, раҳбаримиз, кўп ҳурматли Жамшидбек ака Зулфиқоров халқпарвар, камтар инсон бўлганликлари тўғайли биз ҳаддимиз сиғиб, халқ ичидан чиқиб келдик. У кишининг суратларини кўп кўрганмиз, юртга таниқлик одам... Илоҳим бир мартабалари ўн бўлсин, доимо омон бўлсинлар, бошимизга соябон бўлсинлар...

Совчи хотиннинг қақиллаб айтаётган сўзларини Жамшидбек ака ичкаридан шундоқ эшитиб турарди. У ортиқ биқиниб ўтиролмай, «Халқ ичидан келдик» деганидан сўнг ўрнидан кўзгалди. Ахир у депутат, гарчи Тошкент шаҳридан бўлмаса ҳам райондан. Депутатнинг биқиниб ўтириши одобдан эмас! У одатдагидек уйда киядиган кўк спорт шимида, устида пижаме, бошида дўппи катта хонага чиқиб келди. Дик ўрнидан турган совчи аёлга салом берди.

— Хуш келибсизлар!

— Саломат бўлинг, иним,— Шарбатхон Маҳбубахондан секин сўради,— бу киши укангиз бўладиларми?

— Сиз суратларини кўрган Жамшидбек Зулфиқоров шу киши бўладилар.

— Вой, ойнаниб кетай, укам!— Шарбатхон ҳам дик ўрнидан туриб, Зулфиқоровга қайтадан салом берди.— Танидим-танидим. Сизни костюм, галстукда тушган катта суратингизни кўрганман... Газета-журналларда кўрганман. Ҳиндистондан Жавоҳарлал Неруни кутиб олишганда Сизни ҳам кўрганман. Телевизорда ҳам кўрганман...

— Раҳмат. Яхши истакларингиз учун раҳмат!— деди кўркам Зулфиқоров Шарбатхон ая рўпарасидаги бўш стулга ўтириб.

— Мен Шарбатхон аянгизман. Эски шаҳарлик, озодликка чиққан, тушунган аёлман. «Ўртоқ» дейишга ўрганмаганман, Сизни укам, десам майлими?

— Марҳамат.

— Бизлар асли эски шаҳарлик... Миёнхўжа деган кимса оиласиданмиз. Бизларни эски шаҳар яхши билади. Ҳовли-жойимиз янги массивда, дарвозамиз машина кирадиган.— Бу билан у машинамиз бор демоқчи эди.— Бўстонликда дачамиз ҳам бор...

— Яхши, жуда яхши!

— Ўзбекларнинг ҳаммасини ўрಿಸлар ўз ноғорасига ўйнатади, ўйнамаганларини

катта ишга қўймайди, дейишди. Бу нотўғри! Мана, иним, Сиз паришталик одамсиз, дўппи ҳам, тўн ҳам киясиз, ўзбекча гаплашасиз. Халқдан ажралиб, худони танимайдиганлар қанча! Сиздан ўргулай, Сиз ўзимиз ўйлагандек улуғ одамсиз. Худо мартабангизни бундан ҳам баланд қилсин!

— Ҳм-м...— деди Жамшидбек буқага ўхшаб.

— Имонни саломат сақлаш керак. Пайғамбаримиз: «Шариатсиз киши учса ҳавога, кангул берма анингдек худ навога...» деганлар.

— Буни Қулҳожидан Аҳмад Яссавий айтганлар.

— Омон бўлинг, билар экансиз, мулла одамсиз-да. Қадимги замонда хўп ажойиб одамлар ўтган...

— Қадимги замонда хўп подшоҳлар ҳам ўтган,— деди Жамшидбек ака,— ўша замонда мамлакатда ўғри топилмай қолса заргарлардан бирини ушлаб, дорга осар эканлар. Сен барибир олтинга жез қўшасан, деяр эканлар. Ҳозирги замонда ўғри кўпайиб кетди. Биронтасини олиб чиқиб осмайдилар. Сал-пал камаярмиди. Немисларда ўғри йўқ, отиб ташлаганлар... Томтешарлар, уй ўғрилари шундай кўпайиб кетдики, халқимиз таланмоқда.

— Омон бўлинг, гапга уста экансиз! Арбобсиз-да!..

— Ойиси!— Жамшидбек ёнида ўтирган Маҳбубахонга секин пичирлаб, илжайди:— Булар қейзиқ-ку!..

— Тавба,— деди Маҳбубахон «қейзиқ» деб, бузиб айтилган сўз маъносига тушуниб.

— Хи-ҳи-ҳи-ҳи,— Шарбатхон ая билан Пошшахон кулишди.

— Энди менга жавоб беринглар, озгина ишим бор,— деди Жамшидбек ака қайтадан ичкарига кириб кетатуриб.

— Шахсий машинамиз бор, дачамиз ҳам,— деди Шарбатхон дарҳол мулзамликдан ўзини қутқармоқчи бўлиб.

— Бу яхши,— деди Маҳбубахон.

— Юзта сиз-биздан, битта жиз-биз яхши. Моли-дунёси бор одам икки дунёда ҳор бўлмайди. Тўғрими?

— Ҳа,— деди Маҳбубахон беихтиёр.— Дарҳақиқат ҳозирги замонда баъзилар «у олижаноб, ғамхўр, заҳматкаш, мулла одам...» деган гапдан кўра «машинаси бор, дангиллама участкаси дачаси, мансаби бор...» деганга қарайди. Қуруқ қошиқ оғиз йиртади, деган мақол жуда тўғри! Кармон тўлами, бел бақувват деган гап.

«Яна гаплашайлик», «суриштиринглар» сўзидан кейин хайр-хўшлашиб чиқиб кетган совчилар орқасидан Жамшидбек билан Маҳбубахон хомуш ўйланиб қолишди.

— Совчилар жуда «қейзиқ»-ку!— деди чарчаган Жамшидбек яна.

— Ҳар хил одамлар бор, адаси, уларни ўйламанг.

— «Халқ ичидан келдик...» дейди. Шу гап мени ўрнимдан кўзғатди. Бўлмаса дамимни чиқармай ичкарида ўтираверардим. Тавба, энди «халқ ичидан чиқдик» деб, халқ номини сотадиганлар ҳам пайдо бўлибди-да! Биз, ўзбеклар шундақа бўлиб кетдикми? Бу хотинни қара!

Кеча марказий телевидениедан академик Вернадский ҳаётига доир кинофильм кўрсатиб, йигирманчи йилларда унинг Самарқандга юборган шоғирди Анохиндан домласига йўлаган хати ўқилади: Бу ердаги аборигенлар (?) унга хайрихоҳ, ёмонлик истамаётганини ёзади. «Абориген» сўзи Жамшидбек юрагига ханжардек ботган эди. Наҳотки уч минг йиллик тарихга эга Самарқанд кишиси-абориген бўлса? Янги Гвинеядаги папуаслар, Америка қитъасининг қадимий халқи — инклар, Австралиядаги аборигенлар — ўзбекларни уларга ўхшатса! Бу гапларни совет киносценариячиси ёзган.

У руҳий азоби чека бошлади. Шу фильмни ғижимлаб ташлагуси келди. Шу ҳафта Ленинград қамалига бағишланган «Порох» деган фильм ҳам кўрсатилди. Диалогда Европо олимлари ҳурмат билан эсланиб, негадир Амир Темурни ҳақоратомуз гаплар билан тилга олинди; «Менинг итим Тамерландан яхшироқ...» дейди бир шахс. Яна бир ҳужжатлик фильмда европоликлар меҳнат қилиб, қийналиб артезиан қудуғидан шариллатиб сув чиқарадилар, ярим ёввойи сифат, «цивилизован», бўлмаган жулдур чоплон чўпон ўзбеклар у сувдан ҳовучлаб ичадилар, худого шукр, дейдилар... Миллатни камситувчи бундай киносценарийчиларни бўғиб ўлдиргуси келарди...

Ҳақоратлар кейинги пайтда Жамшидбек Зулфиқоровнинг қон босимини кўтариб юборди.

«Бу, шундай: Лекин Ньютон-чи?— дерди ўзига ўзи.— Ньютон қонуни! ҳам айтилган. «Кимё билан ўзини кўзга кўринмас қилиб қўймоқ...» ҳам Шарқ ривоятларида қанча! Лекин академик Вернадский ҳақидаги фильмни ёзган шахслар Амир Темур рус князлигини Тўхтамишни енгиб, Олтин Урда хони босқинчидан батамом қутқарганини билармиканлар? Билсалар ҳам миқ этмайдилар! Рус князлиги саркарда Амир Темур

¹...Ньютоннинг машҳур «Ньютон биними» деб аталган ва фанда роли муҳим ва катта бўлган формуласи баъзи жонбарларга маълум бўлса керак. Бу формулани Ньютондан сал кам уч аср муқаддам Самарқандда, Улуғбек расадхонасида ижод этган ўзбек олими, Ғиёсиддин Жамшид асарига ўратиб мумкин (Акад. Т. Қори-Нисезий. «Ҳаёт мактаби», 275-276-бетлар).

қизи шарафига Тоболск шаҳрида минора қурганлар, ғойибона, сиртдан уни провослав — христиан динига қабул қилишганини билармиканлар? Қайси император қон тўкмабди!»

Диққат бўлаётган Жамшидбек Зулфиқоров баъзи адиблар, академик-олимлар сўзларини ўқиб, ўзига ўзи тасалли берарди. Яхши ҳам зиёлиларимиз бор, бўлмаса бояги хотинга ўхшаб, яшашдан мақсад емоқ-ичмоқ, бизни камситган, тарихимизни йўқотмоқчи бўлган калон димоғларга қарши қурашиб бўлурмиди! Яхши ҳам ижодий зиёлилар бор! Ҳақиқатни айтиб Абдулла Қодирий, Чўлпонлар отилиб кетди-ку!..»

Хуллас, Маҳбубахон совчиға ҳали қизимиз ўқиб, институтини тамомлаши керак, адалари ҳам шу фикрдалар, ҳали узатиш ниятимиз йўқ, деди.

— Қиз болани вақти етгач узатиш керак, ойнаниб кетай сиздан, фарзанд кўрса мен ўзим қарайман. Худо берса болаларини ўзим боқаман, унга иш қилдирмайман, каф-тимда кўтараман. Ҳа, мен шундақа қайнонаман. Қизингизни бизга узатсангиз ҳеч хато қилмайсиз, аксинча икки ёшнинг бахти очилади, ували-жували бўлиб кетишларига сабабчи бўламиз. Мен бир назаркарда, кўпни кўрган онаман, ойнаниб кетай, ўйлаб кўринглар. Бориб бизни суриштиринглар. Эски шаҳарнинг ярмидан кўпи Миёнхўжа амаки, деса билади, ҳурмат қилади. Шу кишининг фарзанди Фатхуллохўжа ҳам элга машхур. Ойнаниб кетай сиздан, яна бир ўйлаб кўринглар.

— Майли, ўйлаб кўрамиз,— Маҳбубахон очиқ чеҳра билан совчини кузатди.

Эндиги ҳикоянинг умум воқеага алоқаси йўқдек кўринади, алоқаси бор. Хонатлас кийиб, бошига парча ўраган, моҳпора Пошшахон ва унинг дугонаси Ақиқанинг аслида кимлигини айтмоқ албатта зарур. Баъзан асал билан заҳар ёнма-ён туради...

Ун тўртинчи ҳикоя Йигитни номус ўлдиради...

Эшагини хих-хихлаб, биқинига ниқтаб кетаётган Насриддин Афандидан: «йўл бўлсин», деб сўрашибди. Афанди: «Жума бозорига кетаяпман», деб жавоб қилибди. «Бугун сешанба-ку!» дейишган экан, Афанди тутоқибди: «бу ярамас эшак мени жумагача бозорга етказса худога шукур қилардим», дебди.

— Хи-хи-хи-и...— эчки соқол чойхоначи Қосим сўтак билан ғўладан келган Насриддин полвон қўшилишиб кулишди. Бирларининг овози ингичка, бирларининки йўғон — хумдан чиққандай гумбирларди,— эртага Тошкентга кетаяпман, деб чиптасини кўрсатди полвон. Дарҳақиқат областларга қатнайдиغان баъзи поездлар ҳар бекатда тўхтайвериш кишини зериктириб юборади.

Доимо таралла бедод, катта гаприб юрадиган полвоннинг эрталабдан кайфи чоғ, Тошкентга, кенгашга бораётгани сабабли кетар жафоси қилиб, олти кишига девзирадан ош буорди. Бошда дўппи яримта, оёқда ағдарма этик, белбоғида икки қаричлик дандонсоп пичоқ, одатдагидек бугун ҳам ўғилчасини етаклаб чойхонага олиб чиққан эди. Кўксини очиб, кўрсатиб юрадиган, эрига хиёнат қиладиган аёлларни эшитиб қолса тилиб ташлашга тайёр, кўзларининг ола-куласи чиқарди. У ўлгудай катта оғизу ринт, қоронғида тўйга айтадиганларни, йўлга сигарета қолдиғини ташлаб кетадиган, бурун қоқадиганларни фоятда ёмон кўрарди, кўлига тушса дўппослаб уришга тайёр. Бир ўтиришда, агар менинг бирон қизим суюқоёқ чиққудай бўлса болта билан бошини узиб ташлайман!— деган. Бошқаларни ҳам шундай бўлишга даъват этарди. Ишдан сўнг, чойхона ёнида унга рўпара келганлар билан қуюқ омонлашар, кўпларнинг унга ҳаваси келарди — ёғ заводидида азамат ишчи, меҳнати билан кун кўриб, нонини ҳалол ерди. Тили узун, кимса дилини оғритмаган, бошқаларга ҳасад қилмаган, шу хислатлари тўфайли одамлар полвонни яхши кўрарди. Уғилчасини ҳам худди ўзига ўхшатиб кийинтирган — устига кичкинагина беқасам тўн, оёғида қизил этикча, белбоғида пласмасадан ясалган ханжар. Адасининг бурама мўйлабини ҳисобга олмаганда ота-бола жуда ўхшаш.

— Қосим ака, Акбаржонни олиб чиқдим,— деди полвон, бу гал бошқалар олдида, айниқса ўғилчаси олдида чойхоначи билан бачканалашишни ўзига эп кўрмади,— бир меҳмон қиласиз. Ахир у бўлғуси куёвингиз-а!

— О-о, ойнаниб кетай куёвчамдан! Жамила деган неварам бор, ҳали бунақа қиз дунёга келмаган. Икки ёшга тўлди, мен ҳам тилла тиш қўяман дейди-я! Ё тавба! Ҳозирги ҳамма қизлар тилло тишинг пайида. Бунда бир гап борми ўзи! Онаси қорнидан тушибоқ импорт кийимнинг фарқиға боради-я...

— Э, отангга раҳмат!— деди полвон очилиб, ярқираб,— бу ҳам шунақа, ўғилбола йигитлардан, ГАЗ — 24 ҳайдайман дейди.

— Хи-хи-хи-хи,— сўтак оғзини кўвача қилиб кулди, бу эса, унинг гапдан енгилгани эди. «Беллашиб ҳеч ким енголмаган бу сўқимни гап билан енгиб бўлармиди?!» деди ичида чойхоначи. Полвоннинг беллашган пайтларини кўрган, азот ердан узиб олиб, чархпалак қилиб урганда ернинг чангини чиқариб юборган... Ҳасадўйлардан пичоқ еган пайтларини ҳам билади. Юраги бақувват экан, ўлмай тузалиб кетган. Тиф касали

илондек цирмашган, уни ҳам энгиб. Бутирсодан захарланиб, уни ҳам энгиб, даволаб чиққан... 1979 йили Тошкент-Минводага учган самолёт ҳалокатга учради, аммо бир неча кишилар билан бирга полвон омон қолган... Буларнинг барчаси бир лаҳзада сўтак хаёлидан ўтди. «Бошинг тошдан бўлсин» деб отаси дуо қилган экан, боши омон бўлсин, деди ўзига ўзи, полвонга эътиқод қўйса бўлади, Ҳиндистонда туғмайдиган хотинлар фордаги тошга эътиқод билан пешоналарини суркашгандай баъзилар мана шу Насриддин полвонга эътиқод қўйишган эди. — Тошкентдан сизга нима олиб келай, ака?— деди полвон чойхоначига.

— Яхши бориб, омон-эсон қайтиб келинг, укажон,— деди чойхоначи мамнун,— бизга шу керак. Кўриниб қолса видеоманитофон олинг, чойхонани обод қиламиз. Пулини ҳозир беришим мумкин.

— Бўпти,— деди полвон.— Ёлғиз синглим Ақиқа у ерда ўқийди. Уни ҳам кўриб оламан. Онаизоримиз тайинладилар. Ақллик қиз, ўқиб бир нима бўлмоқчи. Жуда тиришқоқ.

— Омон бўлсин,— деди чойхоначи.

Полвон ўғилчаси билан бирга чой ичиб, бирон соатлардан кейин ўрнидан турди. Шу кун ичиге яқин поездга чиқиб, Тошкентга жўнашди. У Тошкентда ўқиётган ёлғизгина синглиси Ақиқага телеграмма ҳам бермади, яхшиси борганимдан кейин ётоқхонасига кириб, кўриб чиқарман деди. Онаси берган кийим-кечак, анору туршагу майизларни чамадонига жойлаб олган эди. Иккита қирқма қовун ҳам олган, дугоналари билан сўйиб ейишар, пойтахтда ўқиётган толиби илм қизлар хурсанд бўлишсин, деди. Ота қазо қилиб, ака ота ўрнида ота бўлиб қолган эди.

Афандининг эшагичалик сусткаш бўлмаса ҳам, ҳарқалай поезд эрта билан Тошкентга кириб келди. Министирликдан чиққан Марат деган йигит кенгашга келган вакилларни кутиб олиб, «Тошкент» меҳмонхонасига жойлаштирди. Умум раҳбарлик Жамшидбек Зулфиқоровга топширилган эди.

Кечқурун ошнолар мусофирхонада диққинафас бўлиб ўтиришни ўзларига эп кўрмай, ресторанга киришди. «Тошкентдай шаҳри азимга келгач, оз-моз ўйнаб қолиш ҳам керак, областга қайтиб боргач, иш, иш...» деди йигитлар. «Меҳмонхонада занглаб ётмай, ўйланглар!» деб кетган эди Ҳабиб деган йигит ҳам. Тўрт ошна ресторандан ширакайф кўчага чиқишди. Шу атрофда ўз дугонаси билан гаплашиб турган сарвқомат, мўрчимён икки жувонга кўзлари тушиб, ошнолардан бири уларга гап отди. Келишган жувонлар гапга ширин сўз билан жавоб қайтариб, чиройли кулишди. Йигитча ошноларидан узилиб, жувонлар ёнига борди. Гаплашишди. Бир лаҳзадан сўнг ошнолари ёнига келиб:

— Улар уйларига таклиф этипти, борайлик!— деди.

— Бизлар тўрт кишимиз-ку?— деди полвон,— ўзларинг бораверинглар. Мен кириб дам олиб ётаман.

— Бунақаси бўлмайди!— деди бир ошна кескин,— кемага тушганинг жони бир. У ёқда яна икки дугонамиз бор деяпти. Улар бизни таклиф этсаю биз қочсак... Шундоқ йигитлар-а! Ҳаммаларингни томоғинг тақиллаб, шимларинг таранг турибди...

— Хо-хо-хо-хо-о!

— Юрларинг!

Тўрт йигит, икки жувон билан машиналарга ўтириб, Чилонзор томон равона бўлишди. Узоқ юришди. Сочилиб ётган қурилиш материаллари ёнидан ўтиб, аллақандай кўримсизгина тўрт қаватли бинога олдинма-кетин киришди. Полвоннинг юрагига негадир ғул-ғула туша бошлади. Ҳа, нимадан кўрқасан, хумпар, этингин қўнжида дандон-соп пичоқ, йигит киши ҳам кўрқадими, деди ўзига ўзи. «Гап кўрқувда эмас,— деди у ичида.— Сен ярамас, Насриддин, уйингда чиройли вафодор хотининг турса-ю, дадажон, деб ўғилчанг бўйинга осилсаю нега бу томонга юраяпсан? Нега оёғингни қингир босаяпсан!? Биров эшитиб қолса нима бўлади? Бошқа шаҳарга келган кимса албатта кутуриши керакми?! «Эркалар итни кўрса ияди» деган гап шу бўлса керак-да!»

Қайтиб кетишга илож бўлмади... Э, бўлганча бўлди, деди у яна ичида.

Жувонларнинг тапилламай, секин юринглар, деган ишорасига амал қилиб, тўрт давангар оёқ учиди, у ёқ-бу ёққа аланглаб, ўғри мушукдек тўртинчи қаватга кўтарилишди. Ичкарига киришди. Хона чароғон... Уй ўртасида нозу неъмат тўла стол, ичкилик... Хонада сигарета ҳиди анқиб турарди. Таклифга биноан тўрт йигит стол атрофига ўтиришди, ичкари хоналарга кириб кетган жувонлар бир лаҳзадан сўнг яна икки дугоналарини бошлаб чиқиб, йигитларга таништиришди.

— Мана шу жувонни қучсанг, ох-ох!— деди тинимсиз чекадиган бир ошнаси.

— У ҳам сени эмас, чилимни қучоқлагандай бўлади,— деди Полвон.

— Хо-хо-хо-хо...

— Ҳи-ҳи-ҳи-ҳи...

Ичкари хонадан ясаниб чиққан гўзал жувонлар стол атрофида ўтирганларга салом беришди-да, улардан бирининг кўзи Насриддин полвонга тушиши билан бирдан ранги оқариб, бақадек қотиб қолди. Полвон ҳам сочларини қирққан жувонга тикилганча қотди. Ё, тавба! Нима бўлди ўзи!? Бир лаҳзадан сўнг, ранги оқариб, оёқ-қўли қалтирай

бошлаган полвон этиги қўнжига қўл югуртира бошлади. Йўқ, бундай қилиш асло мумкин эмас! Ранги оқарган бояги жувон тўсатдан ичкарига қочиб кириб кетди. Бошқа жувонларнинг ҳам негадир ранги ўчиб, така-пука бўлиша бошлади.

Полвон кўп ўтмай, ўрнидан туриб, ташқарига чиқди. Ошналари ҳайрон. Ҳуши йўқ, гангиб, деворларга суриниб, зинапояларда йиқилиб, ҳовлига тушди. Келган йўли билан катта кўчага чиқиб, ўткинчи машинада меҳмонхонага қайтиб келди. Наҳотки унинг ёлғиз синглиси Ақиқа фоҳиша бўлиб кетган?!

Каравотга чўзилган Полвоннинг эшак еми тошгандек юзлари қизариб-бўртиб, мўйлаби ликиллаётган бошлади. Юрагига санчиқ бошланди, у ҳеч қачон ёнида дори-таблеткалар олиб юрмас эди, ўтиб кетади деб ҳаёл қилди. Унинг кўз олдида яна Ақиқа пайдо бўлди; «синглим олима бўлади», деб юрган, бу «бебаҳо гавҳартош»нинг фоҳиша бўлиб кетганига асло ишонгиси келмасди.

Юракдаги санчиқ борган сари кучая бошлади. Хона жимжит. Бир пиёла сув берандиган, доктор чақирадиган одам йўқ.

Хаёлидан ўша эски гап ўтди: «Дўнг пешона — давлатнишона, қўйкўз, чўзинчоқ юз киши жасур бўлади. Бундақа одам узоқ умр кўради... Бурни кичкина, кўз қорачиғи катта, сочлари жингалак, юрганда бошини осмонга кўтариб тик юрадиган, тиллога ружу қиладиган хотин эрига хиёнат қилади», деган машойихлар...

Еру осмон кемадек чайқалиб, қалқиб, кўзлари қоронғилашиб, гўё чўкиб кетаётган Насриддин полвоннинг хаёлидан шу сўзлар ўтарди.

Ярим кечада маст-аласт бўлиб келган нопок ошнолари эрталабки нонушта чоғида радиодан Ҳисор тоғларида бўлган даҳшатли зилзилани эшитишди. Шарорани ер ютган. Эсларига бирдан Насриддин полвон келиб, бориб номерини тақиллатишди. Жимжитлик. Коридорда ўтирган навбатчи хотин ҳам кеча кечқурун кириб кетганича чиққани йўқ, деди. Охир ноилж меҳмонхона дурадгорини чақириб келиб, эшикни бузиб очишди.

Полвон ўз каравотида чалқанча осмонга қараб, бақа бўлиб, ўлиб ётарди...

Фоҳишалик — инсоннинг чириши демак. Кўплар беш кунлик дунёда ўйнаб қолайлик, дейдилар, янглишадилар! Пул қутуртиргач, ўпқонга йўлиқадилар, эътибордан қолиб йўқоладилар.

Энди, муҳтарам китобхон, Сусанбил еримиздаги баъзи Ҳапалак қишлоқлар хусуси-да ҳикоя қилмоқчиман.

Ун бешинчи ҳикоя Сусанбил эмас, Ҳапалак...¹

Тошкент билан Самарқанд ўртасида Ғаллаорол райони бор. Бу Жиззахнинг шундайгина биқинида, икки тоғ узилган жой машҳур «Темур дарвозаси» деб аталади. Жуғрофий жиҳатдан ғоятда гўзал бу ердаги қадимий қишлоқлар тасвирига қалам оғиз. Аммо, минг афсус, Маржонбулоқ ва тоғдан оқиб тушадиган қўпгина ирмоқлар ер қаъридан кавлаб олинаётган вольфрамни ювиш, майдаланган, бағрида мисқол олтини боп харсанг тошларни майдалаб ювиш ва шу ишлар билан банд инженер ва мастеровлар посёлкасига оқизилиб Молтоп, Ғубдин, Қоранғул, Бахмалсой, Гумсой, Зармитонлар сувсиз қолмоқда, бу чорва қишлоқлари аҳолиси сувсизликдан қийналиб, ҳаёти оғирлашиб кетган. Бу халқ оёғи остидаги тупроқдан олтину вольфрам кавлаб олиниб, қаёққадир олиб кетилаяпти, аммо бу ер эгалари на сув, на газ ва на мактабу уй-жойга эга, Ҳапалак қишлоқлари хароб ҳолга келган. Оёғи остидаги олтину вольфрамни кавлаб олиб, бор молингни боқ, дейилмоқда. Болаларнинг аҳволи ғоятда ачинарли... Шу ердан олинган бир кунлик олтину вольфрамни шу ерга сарфланса болалар ўлими камайарди, яшаш шароити бирмунча ўнглиниб, нолақ фиғон тугарди. Э, худо, ҳақиқатни айтиб, адолат ташаб этаётганлар таъқибга учрамоқда. Шўрлик ўзбекнинг юзига боқмай, уни тасҳара деб масҳара қилиб, чўнтагидан вольфраму олтинини қўл тиқиб, олиб кетилмоқда; сув бермаётирмиз, қақраб ўлсин, «порахўрсан!» деб тинимсиз пешонасига туртиб, четга чиқармоқдамиз! Номус зўравонлик йўлига ўтиб олдик!

Бошқа ердан кўра бу ерда сут-қатик, мева-чевалар бисёр — қайроқи буғдой унидан ёпилган семиз, мазали нонини айтмайсизми! Битта кулча чўпонларнинг бир кунлик озуғи деса ҳам бўлади. Бунда наинки Улуғ Ватан уруши қатнашчилари, ҳаттоки юлдуз таққан қаҳрамони ҳам бор. Ғалла ва чорвадан меҳнат қаҳрамони бўлган кишилар ҳам бор. Хуллас, Ғаллаорол дарҳақиқат гўзал маскан эди, одамлари ҳам юртга садоқатда ўрناк бўлишга арзигулик эди. Бу ернинг ҳавосини айтмайсизми, ёзи ғир-ғир шабада... Ҳатто жазирама Африкадаги тоғлар усти қор — пастда қирқ даража иссиқ, тоғда ўттиз даража совуқ бўлганидек, Тошкент ва Самарқандда, қишда беш даража совуқ бўлганида Ғаллаорол тоғларида ўттиз даража совуқ бўлади.

Табиат ажойиботларга тўла, Ғаллаорол ҳавоси мутлақо алоҳидадир. Битта ўзбек

¹ Ҳапалак — шоир Махмур (XIX аср) асарига тасвирланган, Фарғона водийсидаги энг хароб, энг но-чор қишлоқ.

ерида канча сиру синаот, канча фаройиботлар— Наманган иклими Кўқону Ховосга, Урганч иклими Термизга мутлақо ўхшамайди. «Афғон шамоли» хурж қилганда Термизни таниб бўлмайди. Бир кечада пайдо бўлган Арнасой ҳам ғалат... Лекин, барибир, Самарқанд шахри дунёдаги барча шаҳарларнинг жононидирки, буюк саркарда Амир Темур уни ўз салтанатига пойтахт қилиши бежиз эмас.

Аммо... Кейинги пайтларда бу томонда, гўзал қишлоқ устига еру кўкни ларзага соладиган самолётлар пайдо бўлиб, айниқса Ғаллаорол тепасида ваҳшат билан шўнғиб, дераза ойналарини зириллатиб, офилхонадаги молларни, далада юрган қўю эчкиларни тирақайлатиб, очиқдан-очиқ қилиқ кўрсатиб, безорилик қилиша бошлади. Одамлар ҳайрон, бу қандақа қилиқ! Ўз юртида шундақа қиладими! Ҳеч бир қолипга сиғмайди. Наҳотки командирлари бу ишга рухсат берган! Ҳовлиларда юрган болалар ичкари хонага қочар, ётган бемор кексаларнинг юраги қиндан чиқар, филнинг пашшага қилган дўқига ўхшарди. Одамлар ҳайрон, ҳаммаёқни зириллатаётган, баъзан осмондан ваҳшат билан ерга шўнғиётган самолётга тикилишарди. Еки бу дўқмикан? Нега дўқ? Шу атрофда уларнинг «ини» бўлса керак деб, тахмин этишди. Паст учиб, ваҳшат солаётганлар девга ўхшарди. Кейинги пайтда кузатиб турган хотинлар писанд қилмай, «тусинг қурсин!» деб қўяқолишарди.

Қандайдир бир учувчи йигит шу қишлоқни Нафиса деган қизига хуштор, деган гап ҳам чиқди. Аммо улар тунда ҳам, тонгда ҳам вағиллаб аҳоли деразаларини зириллатиб, дағдағи солавергач, қишлоқ аҳолиси ичида норизолик пайдо бўла бошлади: шунча сахро-ю, қумликлар қуриб қолибдими, шу кичкина қишлоқлар устида ўйин кўрсатиб вағиллайвермас! Бола-чақа ухломаса, моллар думини хода қилиб қочса, товўқлар қийқирса, итлар вовулласа, бу нима ўзи? Емоннинг куни япалоққа етмай ўлсин! Ўз халқига дўқ урадимиз!

Қишлоқ бозорчасида ҳам бу кутилмаган безорилик ҳақида гап тарқалди.

— Сумбатидан эшак хуркадиган форма кийган йигитлар баъзан бозорга ҳам кирадилар,— деди қатиқ сотаётган Рисолатхон хола ёнидаги хотинга,— кечаси на уйқи бор, кундузи ҳаловат. Машқ деган нарсани қишлоқ тепасида қилмай, нарироқда қилса бўлмайдимиз! Осмон кенг!

— Вағиллаб келиб шўнғиса юрагим қиндан чиқиб кетаёзди,— деди ёнидаги сутқатиқ сотувчи аёл,— сигир-бузоғим безовта. Нима қилиш керак? Адаси райсоветга ариза ёздилар, осмондаги самолётга буйруқ бермоқ бизнинг қўлимиздан келмайди дебдилар. Кун ора шундай тўпалон! Кинолардагидек, урушда тепамиздан вағиллаб ўтиб, ўқ отса, бу бошқа, уруш бўлгандан кейин шундай бўлади дейсан. Ўзимизнинг учувчи болалар ўзимизнинг аэропланда учиб, вағиллаб, халқни кўрқитса, бунга тушунмайсан киши!

— Баъзан ўшалардан бир-иккитаси бозорчамизда пайдо бўлиб қолади,— деди Рисолат хола,— ҳайрон бўламан... Улар менга қараб кулиб қўйишади. Кулмай ўлларинг, дейман ичимда, осмонга чиққанларингда девга ўхшаб кетасанлар! Урганиб қолдик, уларнинг вағиллашидан эшагу сирги чўчимаса, одам боласи чўчимайди! Вағиллаб вағиллайвер, керак бўлса тоимини кўчириб кет, дейман.

Якшанба куни қишлоқ бозорида икки учувчи йигит пайдо бўлди. Улар офицер, таранг ва озода кийинган, икковларини ҳам чақмоқ мўйлаблари бор. Бирлари қорамғиз, иккинчиси сариқ— бир-бирларини чақиришганидан уларнинг бирининг исми Султон, иккинчиси— Серёжа эканини тахта ёнида қатиқ сотаётган Рисолат хола фаҳмлади. Қишлоқ атрофига осмондан ваҳима солаётганлар наҳотки шулар бўлса?

— Осмондан қишлоқ устига шўнғийдиган сизларми?— хола сўради.

— Қўрқасизми? Қўрқиш керак!— деди Серёжа.

Хола индамади. Бир лаҳзадан кейин деди:

— Болалар кўрқади... Йўқ болалар кўрқмайди, ўзимизники эканини билади. Фашист самолёти бўлганда бошқа гап. Сен ҳаммани аҳмоқ, деб ўйлайсанми! Мана шу қишлоқ бўлмаганда, мана шу ер бўлмаганда бу самолётнинг ҳам бўлмасди, осмонга ҳам чиқолмасдинг...

— Қани, қатиқдан қўйинг!— деди учувчи.

— Сенга қатиқ сотмайман!— деди кескин бир тусда Рисолатхон хола уларга ғазаб билан ўқрайиб. Кейин бир стакан қатиқни ерга тўқди. Шу атрофда юрган жундор кўп-пак югуриб келиб, қатиқни ялаб олди.

Икки учувчининг ранги ўчиб, Рисолатга тикилишди-да, бу ердан силжиб, рўпарадаги қатиқчи хотинга мурожаат этишди:

— Қатиқдан қўйинг!

— Сенларга қатиқ сотмайман!— деди у ҳам кескин.— Шуни билиб қўйинглarki, осмонда қилаётган безориликларингиз ҳақида Исполкомга хат ёзганман! Сизлар Чкалов, Гагарин номига иснод келтираяписизлар!

Учинча, тўртинчи кимсага мурожаат этиб, ҳеч кимдан на қатиқ, на анор сотиб олишолмагач, қўлидаги соатларига қараб, тўнғиллаб жўнашди: «Қорамол!» деди бири қасиб, иккинчиси «Порахўрлар!» деди. Осмондан туриб, ҳаммаёқни эгалладим деган, Сумбати зўр икки олифта учувчи йигит тугмачадек, кўримсизу кичкина бир бозорчадан

ит қувган гадойдек кўзларини ола-кула қилиб чиқишди. Ҳатто қонда бодом сотаётган киши ёнига боришга ҳам тортинишди. Писта сотаётган кимсадан ҳам бир стакан сўраб, бермаганидан ўсал бўлишди.

Қатиқ сотаётган Рисолатхон хола шатиллаб кетаётган олифта йигитлар орқасидан гап отди:

— Ичингдан чиққан балога, қайга борурсан давога! Еримизни кўрсичқондай кавлаб, олтину вольфрам оласан, ожиз халқни— хотин-қиз, болаларни кўрқитиб, осмондан дағдаға соласан, яна келиб пистаю бодом сўрайсан! Тиланчи бой бўлмайд ўлиб кет! Бу гуфтиғулар бўлиб ўтди, чивиндек кишилар бўлса ҳам барибир халқдир, шу халқ қаҳридан кўрқдилар. Кўрқмай иложлари ҳам йўқ эди...

Қишлоқлар Сусанбил эмас, ўз юзи, ночорлиги билан ўша қадимий Ҳапалакни эслатарди.

Безорилик қилиб, қишлоқ аҳлини кўрқитган учувчилар устидан қишлоқ Советининг раиси кўмондонликка хат ёзди. Қишлоқларда сув йўқлиги, ҳаёт ёмон бўлиб кетаётгани, касал кўплиги ҳам айtilди. Бу галги шикоят хати ҳам босди-босди бўлиб кетди. Кўп ўтмай қишлоқ Советининг раиси бир жанозада ўтирганида кимдир-номаълум шахс чўнтагига беш минг пачкалик пул суқиб кетибди. Шу лаҳза тайёр турган шахслар пора олдинг деб уни бўғиб, олиб чиқиб кетишди. Сўроқ вақтида бу ердаги ҳарбий қисмларни эркин машқ қилишига қарши халқни кўтарган кимса Жамшидбек Зулфиқоров, деб ёзиб берсангиз, чиқариб юборамиз, дебди. Терговчининг гапига қараганда Тошкентда самолётлар Министрлар Совети биноси устидан ўтмасин, ҳаммаёқ зириллаб кетяпти, даладан ўтсин, деб аэропортга бир неча бор телефон қилган экан. Бу ҳужжатлар тўпланиб, Зулфиқоров устидан иш кетаётганини ҳам терговчи айтиб қўйди. Қишлоқ оқсоқоли қўл қўймабди, булар ифво деб туриб олибди.

Шу-шу қишлоқ Советининг раиси «порахўр» сифатида турмада ўтириб, сўроқ бераётир. Тўққиз қишлоқ— Молтоп, Кўкбулоқ, Саврук, Чаёнли, Гумсой, Робот, Губдин, Қорангул, Бахмалсойликлар бир бўлиб, ҳукуматга ариза ёзишди. Ўз ичларидан вакил сайлаб, Тошкентга йўллашди.

Етти қишлоқнинг шикоят— аризасини тезда ўрганиб чиқиш учун комиссия тузилиб, бу комиссияга Жамшидбек Зулфиқоровнинг кирганидан терговчининг хабари йўқ. Комиссия ишга тушган кундан бир ҳафта ўтгач, унинг бевосита аралашуви билан биринчи арз қилиб, қамалган Молтоп қишлоқ Советининг раиси жумҳурият прокурори қарори билан қамоқдан чиқарилди.

Жамшидбек Зулфиқоров Ғаллаорол районига келди, бу ер халқи билан яқиндан танишиб, ноҳия кўмитасида ўтириб, арзу шикоятларни диққат билан тинглади.

Маржонбулоқ кончилари томон оқаётган сувнинг бир қисми қишлоққа ҳам берилди. Аммо бу бошланган ишларга тишини ғижирлатиб, тикилиб турган кимсалар бор. Уларнинг борлигини Жамшидбек Зулфиқоров билармикан?

Азизларим! Кейинги ҳикоя бевосита шу одам хусусида.

Ун олтинчи ҳикоя Жамшидбек Зулфиқоров нутқини ҳаром қилган хира пашша

Ошнолари ҳазиллашиб «вазири аъзам» ёки «муҳрдор» деб аташадиган Жамшидбек Зулфиқоров анча нотиқ кимса бўлиб, бир қизигач, минбарларни ўзиники қилиб оларди. Етмишинчи йилларда кўпчилик мансаб эгаларига «таомил» бўлганидек, у ҳам фан номзодлик диссертациясини ёқлаш учун Москвага бориб, (бир самолёт тортқлар билан борган эди) «номзодликка» тайёрланган диссертацияси «докторликка муносиб» бўлиб қайтди. Баъзи катталар мана шундай иш қилиб, яширин олим бўлиб олишган. У ҳозир доктор сифатида минбарга чиқар экан, одамлар қилт этмай жон қулоқларини тутишарди. У виқор билан залга бир қараб олгач, рўмолчаси билан пешонасидаги, бақбақалари остидаги терни артиб, костюми рангига мос тушган кўнғир тахтадан ясалган баланд минбардан нутқ сўзлай кетди. Бу минбар ҳам қадду қомаги келишганларга ярашар экан, кўп йиллардан буён қадрдонлашиб кетгани кўнғир минбар ўз эгасини елкасида кўтариб турарди.

Шу лаҳза, қора босиб қаёқдандир пайдо бўлган бир хира пашша, дам бурни катагига кираман деб ўзини урар, дам пешонасига қўниб бир лаҳза дам олиб, яна бурни катагини мўлжалларди. Зарда билан бурнидан пишқариб ҳаво чиқарар, қўли билан ҳайдар, у ярамас кетмай яна ғинғиллаб кўзига, пешонасига қўнарди. Киши бир пут юкни кўтариб турар, аммо ярим миққол келмайдиган бу ярамасни кўтара олмайди. Бу суллоҳ мунча ёмон, деган гап кўнглидан ўтди. Пуфф! Пуфф! Пашша кетмайди. Зулфиқоров бир лаҳза тўхтаб, у ёқ-бу ёққа қаради— пашшани ҳайдаб юборадиган биронта меҳрибон киши бўлмаса-я! Ёзиб, тайёрлаб берилган докладни яна ўқишга тутунди, ҳа, дегунча яна ўша ярамас ғинғиллаб келиб, бурни катагига кирмоқчи бўларди. «Пуффф!!! Э,

падарингга лаънат ит пашша! Жамшидбек Зулфиқоров отга ўхшаб кишнаб юборди. Қаттиқ ҳаво чиқарди, ярамас бирдан ғойиб бўлиб, докладни келган еридан бошқатдан ўқий бошлаган эди, яна қаёқдандир ғинг-г... этиб учиб келиб, лабига кўнди. Зулфиқоров дарғазаб, лабини қийшайтириб, пашшага дўк уриб пишқирди. Отга ўхшаб пишқирди. Уни дарғазаб бўлаётганини пастда ўтирганлар сезиб, ўша сурбет, ярамас пашшани ҳайдашга, иложи бўлса ғижимлаб эзиб ташлашга тайёр эканликларини билдирмоқчи бўлардилар. Ачинардилар. Э, ярамас! Келиб-келиб шу пайтда пайдо бўласанми! Киши бундай пайтда ит бўлиб кетгиси келади, кўппак бўлсангу пойлаб туриб, ҳап этиб тишлаб, тишинг билан эзгилаб ташласанг! Ҳозир бундай қилишнинг иложи йўқ, чунки Жамшидбек Зулфиқоров виқор билан докладни ўқияпти. Юксак минбарда итга ўхшаб, ҳап этиб пашшани эзиб ташлаш мумкин эмас ахир!

«Ҳей, расво пашша! Дунёда сендан ҳам сурбет нарса борми! Сенинг жамиятга ҳеч қандай фойданг йўқ! Қашқирнинг фойдаси бор, илоннинг фойдаси бор, аммо сенинг турган-битганинг зарар! Макруҳ!!!»

Ичдан қаттиқ нидо-ю зарда қилди Зулфиқоров пашшага.

Жамшидбек Зулфиқоровнинг назарида у ўзимизнинг семиз, «думбадор» ахлат пашшасига ўхшарди. Кейин қаттиқ ғинғиллаб учишидан тилла пашшага ҳам ўхшаб кетарди. Шундай ит пашшалар борки, тошга ётқизиб, этик пошнаси билан эзсангиз ҳам ўлмайдди. Бу бошқачароқ, бўрсиллаган, ўзимизнинг пашшамиз бўлганда бунчалик хира бўлмасди, лабда пайдо бўлган кўпикдан бир-икки симиргандек бўлиб, кейин тўйган кўзидек беозор кетарди. Бу ярамаснинг тўйганини ҳам, тўймаганини ҳам билиб бўлмаяпти. Қаёқдан келди бу ифлос?! Еки у итпашшамикан? Итпашша бўладиган бўлса маҳкам ёпишиб оларди. Хайрият. Бу, учаяпти-ку! Итпашшадан худо асрасин! Зулфиқоровнинг кўнгли озгандек бўлди: шу атрофда отми, эшакми бўлса унинг кўлтиғи остида ёпишиб ётган бирон жони қаттиқ ит пашша учиб келиб, докладчини безовта қилмоқдамикан? У бугун юзини яхшилаб ювган эди-ку! Ҳид-пиди йўқ, нега бу ярамас унинг боши атрофидан ҳеч кетмаяпти!? Унинг икки қанотидан ушлаб, остонага қўйиб ботинкаси пошнаси билан босиб, қирс этиб ўлдириб ташлагуси келарди. Доклад ўқишни тўхтатиб, оғзи атрофидан ғинғиллаб учаётган махлуқни пуфф, деб яна зарда билан ҳайдади. У сал нарироқ учиб, яна қайтиб келди. Зулфиқоров тўхтаб, лоҳас бўлиб, зериккандай одамларга мунгли назар ташлади. Жафа бўлиб кетди. Чойни ичишга ҳам қўрқди, чунки чой билан қулт этиб ичига тушиб кетса нима бўлади. Докладчи мавжудоту жониворлару табиат ҳақида эзилиб ҳаяжон билан гапирса-ю, шу табиатнинг бир аъзоси бўлган пашша уни қийнаса!

Пашша учиб бориб, минбар қиррасига кўнди-да, икки қўли билан бошини ушлаб, бошим жойида турибдими, дегандек қимирлатиб кўрди. Бошининг жойида турганини билгач, яна учиб бориб, Зулфиқоров бурни атрофида ғинғиллаб айлана бошлади. «Бу ярамасга мен нима ёмонлик қилган эканман», деди хит бўлиб Зулфиқоров, қачонлардир ёшлигида пашшаларнинг тутиб, қанотидан ушлаб, қайчи билан бошини узиб, учиб юборгани ёдига тушди. Пашша анча ергача учиб бориб, қулаб тушарди. Шу ўйинини Жамшидбек кўп қилган эди, гуноҳим ошиб кетдими, деди ўзига ўзи. Пашшани ўлдириш савобми, гуноҳми? Бор бўлса нима? Бўри касалвон ҳайвонни тутиб еб, подани саломат сақлар эмиш, бойқуш кемирувчиларни қиради, бақа чивинни тутуди... Хўш, пашша нима иш қилади! Қалдирғочлар учун эмиш бўлмоққа яратилганмикан?» Олло ҳам бир нимани билмай қилмайди-ку,— деди ўзига ўзи Зулфиқоров,— бу ифлос ҳам кимгадир керак!» Табиат-табиат, деймизу, шу табиатда ҳам пашшага ўхшаб ярамас жонворлар кўп, деди яна ичида у. Шундай жонга тегаверсанг, деди ичида ҳаммаёқни заҳарли кимёвий моддаларга тўлдириб юбораман, қирилиб ўласан дегандай дўк урди пашшага.

У бир-икки қўли билан ҳайдаб, хатга қараб оғзини очган эди, пашша яна ғинг этиб келиб, бурни катагига кириб кетди. Зулфиқоров яна отга ўхшаб хириллаб, пишқириб, кучи етганча бурнидан нафас чиқариб, безовта бўла бошлади. «Об-бо ярамас-е! Душманми ўзи бу! Пашша деган аблаҳ ҳам душман бўлиб қолди-я! Жуда ёмон бўлар экан! Ё, тавба!...»

Шу тариқа Жамшидбек Зулфиқоров яхши бир сўз айтолмай минбардан тушиб кетди. Лекин унинг маъруза қилолмаганини ҳам, бу ишни у атайин қилди, деб ўз дафтарчасига қайд этиб қўядиганлар ҳам бор эди. Ҳамма справкаю хатларнинг айнан нусхасини олиб қўядиган, кабинетни эшиги Зулфиқоров кабинетига рўпара бир мансабдор ҳам бор эди...

Одамлар ёзиб тайёрланган доклад учун эмас, тезроқ минбардан тушгани учун қарсақ урдилар. Жумла тугамаганини, чалакам-чатти маъруза бўлганини ҳам ҳеч ким пайқамасди. Ухлаб ўтирган бир одам чапакдан уйғониб, у ҳам беихтиёр чапак чалди. Хурсанд бўлиб кетди.

— Э, яшанг, омон бўлинг, ўртоқ Зулфиқоров! Зўр доклад бўлди,— деди кўзларини уқалаб, оғзини катта очиб, эснаб у одам. Энди у орқасига қайрилиб қараб деди:— Яна бунинг устига русчани ҳам шариллатвордингиз!

У одам қикиб кетадиган эшик қаёқ томондалигини мўлжаллади. Ишқилиб, эшик-

нинг икки табақасини ланг очишин-да, бир табақаси очилса одамлар тиқилиб қолади-ми, айниқса пешоб қилишга шошилаётганларга жабр. Чекадиганлар чидаши мумкин, қовиғи бўшлар Жамшид Зулфиқоровдай узоқ доклад қиладиганларни ичдан олқишласалар керак. Инсонга жабр-да! Қилт этмай ўтиришнинг ўзи бўладими! Баъзилар уйга келиб, юрагини чангаллаб, валидол шимади. «Э, отангга раҳмат Зулфиқоров!»— дейди у одам ичда. Сўзомоллик— зўр гап, сўзомол бўлсанг омаднинг келади. Шу Зулфиқоровнинг Фанлар академиясига мухбир аъзо бўлишида, илгари кандидатлик диссертациясига «кандидат» эмас, бир йўла «доктор» даражаси бериб юборилганини ҳамма билади. Бу — ҳақиқат! Отангга раҳмат, дейишади. Баъзан зал эшигига қоровул қўйиш, пальтони бермаслик, ўлсанг ҳам, тирилсанг ҳам эшитасан дейишлик— етмишинчи йилларда авжга минди.

Уйга қайтиб келиб Зулфиқоровнинг ўзи ҳам чуқур хаёлга чўмди. Нега бундай бўлди? Ёмон туш кўрган кимсадек хомуш тортди. Ярамас пашша унинг энка-тенкасини қуритди. Ёки бу пашша эмас, арвоҳмикан? Илгариги марҳума хотинининг арвоҳи шу тариқа уни қийнаптимикиан? Ундан фарзанд бўлмади, шу сабабли ҳам ажралишган эди, лекин хотин бечора узоқ яшамай, дунёдан ўтган.

Жамшидбек Зулфиқоров дам олди, эрта билан ҳамшира аёл келиб уни ўз каравотида ходим қилди. Эрталаб яна бодрингдек диркиллаб хизматга жўнади. Хира пашшанинг шунча қилган хуружи икки пул бўлди. У мийиғида кулиб қўйди...

Одамларни тўғри йўлга солиш фақат мақтов, ёлвориш, ўзбегим деб ҳамду сано айтиш билан эмас, баъзан ачиқ ҳақиқатни кўрсатиш билан ҳам тажриба қилинарди. Ҳа, дорининг яхшиси ачиқ бўлади. Лекин савдогарлик айбми?

Ун еттинчи ҳикоя

Саримсоқпиёзфурушлар узоқ Камчатка бозорида...

Оч одамни тўйдириш мумкин, аммо кўзи оч одамни тўйдириб бўлмайди... Вақти етиб бир сиқим тупроқ билан кўзи тўяди-кўяди. Кўз ўлгур ҳамма нарсани олсам, ҳамма нарса меники бўлса, деркан...

Ҳа, инсон ўзи шундай яралган, мол-дунё ҳирси унинг қонида бор. Шарқнинг буюк мутафаккирлари бу фикрни айтган.

Маърузалар қилиш, ҳужжатлар кўриш, телефонбозлигу одам қабул қилишликлардан чарчаган Жамшидбек Зулфиқоров уйга қайтиб келгач, баъзан шундай дунёвий ўйлар оғушига кирарди, ибодатдан сўнг бир муддат пинакка кетган мутаассиб кишидек хаёл суриб ўтирарди. Эскичадан бир мунча хабардор— эски ўзбек алифбосини қийнаиб ўқиб, тасаввуф-сўфийликни, авалҳақ, нақшбандий фалсафасини юзаки бўлса ҳам тушунар, Ғарбнинг Гегели ҳам Шарқ фалсафасига, Гёте эса, Шарқ шеърлятига бениҳоя катта эътимад қўйганигача биларди. Нақшбандийлик фалсафасига, Навоийю Жомийю кўпроқ муҳаббат қўйган эди. Раҳбарий ташкилотга чиқиб олган бир аёлдан кўрқиб эски ўзбек алифбосини, нақшбандий— сўфийлик фалсафасини билишлигини яширар, Бедилнинг чуқур маъноли ғазаллари ҳақида ишончли ошналари даврасида гапириб, маъносини ечиб беришдан завқланарди. Юксак лавозимдаги ўша аёл бир куни дўстлар даврасида шақиллаётган Жамшидбекни «жиноят устида ушлаб» олгандай қовоғини солди, жерди. «Қисқа курс»ни яхши билмайсиз! Айниқса, V-бобни! Нақшбандийликни қўйиб, «Қисқа курс»ни ўрганинг! Оғзинг қани деса қулоғини кўрсатади-ю, лекин феодал ўтмиш ҳақида вайсаш... мутлақо номуносиб! Чўнтакда партбилет, юракда нақшбандийлик фалсафаси! Иккиюзламачи бўлмай ўлайлик! Еш авлодни сизга ўхшаган аросатда қолганларга топшириб бўладими!..»

Бу гап кейинчалик катта йиғиндаги ўша раҳбарнинг уч соатлик маърузасида ҳам айтилиб, Зулфиқоровнинг бўладигани бўлган эди. Илгари аяшган бўлса энди аяшмайди, вазифамдан жудо қилишади, деб юрагини чангаллаганча уйига келди. Бўлган воқеани Маҳбубахонга гапириб бериб, хоқорон онанинг рангини ўчирди. Аммо Маҳбубахон барибир Жамшидбекка далда берди:

— Адаси, ўзингиз ҳам ҳадеб шарияту тариқатдан гапиравериб нима қиласиз? Утиб кетган азиз авлиёлар сиздан миннатдор бўлармиди! Илмни ҳукумат берди, обрўни ҳам; мана бу коттеджи ҳам, машинани, орденларни ҳам... Сиз нима қилиб ҳадеб қадимгиларнинг сағаналарига бошингизни ургандай бўласиз! Бас, булардан фойда йўқ! Ўзингиз айтгансиз-ку, ҳадеб тарихни гапириб, ўзбек, ўзбек!— деяверганларни бир куни Акмал Икромовдек, Абдулла Қодирийдек отиб юборадилар, деб! Бола-чақангиз ўсганда ҳадеб бунақа гапларни айтавериш нимага керак! Мен сизга қўшилмайман, адаси, кўрқаман, бундақа гапларни камроқ гапиринг! Уттиз еттинчи йил бир бўлди, иккинчи бўлмасин!!

— Раҳмат, яхши тушунтириб қўйдинг!— деди истеҳзо билан илжайиб Жамшидбек.

У хотинини кўп вақт камситиб, вақтида ўқимаган ҳамда хўжа авлоди эканини юзигали солиб турарди.

Мансабдор эрининг баъзан камситишларига чидаб келган Маҳбубахон кейинги пайтда: «Аканг туфайли менга гап тегди! Савдогарчилигини тўхтатдим, йўқми?» — деб, жиги-бийрон бўлгани Маҳбубахонни жуда ҳам ноқулай аҳволга солиб, юраги ўйнаб, доктор чақиришгача бориб етди. «Аслинг хўжа, сенлар жинни хўжасизлар» деб қилган ҳақоратларига ҳам чидаб келган Маҳбубахон акасини «олиб сотар» деганига мутлақо чидай олмади. Чунки бу гапни қайси юз билан айтади? «Бу йўлингиздан қайтинг...» дейишга ҳадди сиғадими! Акасининг бир ёмон иш қилаётганини сезмасди, гўё ўша узоқ Сибирдаги кишиларнинг ўзи амакини чақиришар экан, деган гап ҳам қулоғига етган эди.

— Фарлик — номус, ўғирлик — номус. Сибирияга гул, туршак қовунқоқи, саримсоқ пиёз олиб бориб сотиш — номусми? — деди тошдан ўт чиққандек Маҳбубахон ўзига тик қараб.

— Ҳа, номус! — деди Жамшидбек даҳшат билан, — сен шуни билиб қўйгинки, мен депутатман... Менинг уруғларимдан кимдир савдогарчилик билан шуғулланса, яхшими? Анави бир уруғинг домла! Мачитга бориб намоз ўқийди! Бошига дўппи, устига чопон кийиб, янги шаҳарда юради. Шу замонда-я! Жуда бўлмаганда намозини яширинча ўқисин! Тиловатини ҳам ичида ўқисин, рўзасини ҳам билдирмай тутса бир нима бўлиб қоладими!? Бизга гап тегди, тушундингми!?

Маҳбубахоннинг энсаси қотди. Узини қўлга олди. Яқиндагина вилоятдан келган бир мансабдор одам хитой вазаси кўтариб келиб, устозимизнинг туғилган кунларига етиб келолмадик, тўхфамизни қабул қилгайсиз деб, Маҳбубахонга қолдирган эди. Сиртига хитой гуллари, аждар илон тасвири солинган чиройли хумчани катта хонага олиб кириб, пианино устига қўйди. Зулфиқоров хизматда бўлганлиги сабабли «тўхфа»ни Маҳбубахон қабул қилиб олиб, лўмбиллаган, катта вазифани бажарадиганга ўхшаш бу меҳмонни чойга таклиф қилиб, ошхонага кириб кетаётган эди, у Маҳбубахонни тўхтатган: «Синглим, чойни кейин ичамиз. Ваза ичида «атаганим бор...» — деди. Меҳмон чиқиб кетгач Маҳбубахон ваза устидаги гулни олиб, бундоқ қараса, юпқа қоғозга ўроғлиқ қутичада олтин сирға... Маҳбубахон хангу манг бўлиб қолди: Олтин сирға... Шуни очиб берақолса бўлмайди! Нега бундай қимматбаҳо тўхфа! Бечора Мўмин амаки икки чамадонга саримсоқпиёзу туршак тўлдириб Сибирияда кўк емай тиши тукилиб кетаётганларга сотса — номус! Аммо бекордан-бекорга қимматбаҳо олтин зирак «тўхфа» этишса номус эмас-а!

Эрининг бундай «тўхфа олиш» қилиқларини сезгани билан, Маҳбубахон, барибир уни ҳурмат қилар, ундан бўлак яқин меҳрибони йўқ эди. Аммо, акаси ҳақидаги таъна ҳар гал унинг юрагига ханжардек санчиларди, нима қилишини билмай, қизарар, бўзарар, дудуқланар, лекин Мўмин амакини «ўша ёққа борманг, ока...» деб йўлидан қайтаролмасди. Бутун оғирлик юракка тушарди. Эрининг Мўмин амакидан ранжиётгани, барибир. Маҳбубахонни тинчитмади, кунлардан бир кун у акасиникига бориб, дастурдон устида шу гапни айтди. Яқинда сафардан келган Мўмин амаки бошини қуйи солиб, «хўжадор», айна вақтда «кафтида кири йўқ» куёвнинг амрига итоат этишга ваъда қилди. Юрак дардига мубтало сингисини ноумид чиқиб кетишига кўнгли бўлмади. Аммо ичдан «чесний», «берилган» куёвидан энсаси қотди: «Катталигинг ўзингга, нима биз ҳукуматга қарши иш қилаёпмизми? Аксинча! Ўзбекнинг нозу неъматига сибирликларнинг ҳам оғзи тегсин, деймиз. Пул ўлсин, топилади, кўрганмиз, ҳимматимиз қолади...» деди.

Дунёнинг чети Камчатка. Начора, бошқа халқларда ҳам мана шундай ўзига ярашур «фазилатдан» холи бўлмаган кишилари бордир. Аммо Мўмин амаки чопон устидан чопон кийиб олиб, (уни авлиё деб ҳам аташарди) бошида анча уринган солдат қулоқчини, қавима шим, кирза этик... тўрт чамадон юк билан ўн бир соатча осмонда учиб «дунёнинг нариги чеккаси — Камчаткага» етиб келди. Илгари: икки дунё-бир қадамдир авлиёнинг олдида, дейиларди. «Э, илгаримас, ҳозир икки дунё бир қадам...» деб ҳингилларди Мўмин амаки, оғзида битта ёки иккита қолган тишини тили билан ликиллатиб ўйнаб. Начора, бошқа халқларда ҳам ўзига ярашур шундай тижорат ишлари билан шуғулланадиган кишилар бор. Бунинг нимаси ёмон! Биров гул экади, биров бедана кўтаради; биров уни ҳам, буни ҳам қилмай фўдайиб, ўйига узун кириб, узун чиқиб юради. Етмишлардан ошиб кетган Мўмин амаки наинки Камчаткага, истаган томонга боради. Тўрт катта чамадоннинг бири саримсоқпиёз, учтасига — ҳар чамадонга мингтадан атр гул, гвоздика, дурагай лола эҳтиёткорлик билан босилган. Гулларнинг донаси уч сўм, саримсоқ-пиёзнинг ҳам донаси уч сўм, мабодо лола сал-пал туриб қолгудай бўлса, икки сўмдан ҳам сотарди. Лекин ҳали тарихда Камчаткага гул ёки саримсоқ пиёз олиб бориб, бозори касот бўлган тижорат аҳлини ҳеч ким билмайди. Амаки ўғли Абдусамат билан бирга боради, бориш-келиш йўл ҳаражатига икки минг, йўлда ҳужжат текширадиганларнинг оғзига уриш учун минг ажратиб, ўн етти мингга яқин пулни нақднга солиб келарди. Бир ҳафта ичида мўмайгина пул ишлаб олишга ўрганган Мўмин амаки баъзи «хашаки» савдогарбаччаларга ўхшаб Омск, Свердловск, Чита... қилиб ўтирмай, ўша, дунёнинг охири — Камчаткага қатнашнинг обдон машқини олган эди. Ўз

уруфининг бунчалик узоққа қатнаётганини билган Жамшидбек ака: «Вой-бу-ў!» деганди, устига поча пўстин ёпаётган Мўмин амаки: «Жиян, юрган дарё, ўтирган бўйра...» деди.

— Юринг амаки, ҳеч ким юрманг демайди. Аммо Камчатка-я! Қаёқдан топдингиз бу ерни? Дунёнинг чети-ку! У ёғи Америка икки қадам бўлиб қолади. Сиз — саримсоқфуруш эмас, космонавт бўлиб кетибсиз. Пул ўлсин-э, пул ўлсин, одамларни қаёқларга етакламайди!

— Жиян, шу саримсоқпиёз, гул баҳона, кўп шаҳарларни кўрдик, — деди Мўмин амаки илмайиб, тилини тили билан ликиллатиб ўйнаб. — Омск, Томск, Хабаровск, Владивосток... шаҳарларини ҳам кўрдик. Айрапланда ўн бир соат учиш, вой-бў. Ярим чамадон гулимни ўша ердаги касалхонага, туғуруқхонага олиб кириб текинга бердим. Хотин-халаж хурсанд бўлиб кетди. Пул олмадим, бунинг нимаси ёмон! Конда ишляётганларнинг тиши тушиб кетаётган экан, саримсоқпиёзни арзон сотдим, туршакни ҳам қовун қоқини ҳам... Сизлар, жиян, бунда туриб, биздан норизо бўласизлар: «Ўзбек бўлмай ўлиб кет, номусларга ўлдирдингиз-ку!» дейдилар баъзилар. Аммо у ердагилар мени келаверинг, дейишади. Буни нимаси ёмон! Мен бир пенсионер одам бўлсам, илгари ҳам савдо ишида ишлаган бўлсам, умрида оғзига ўригу шафтоли тегмайдиган одамларга мева олиб бориб сотсам, бунинг нимаси ёмон! Сизлар номул қиласизлар, аммо Камчаткадаги шофёр болаларим, конда ишлаётганлар, касалхонадаги хотин-қизлар мен олиб борган мевага зор. Мева магазинларида ҳеч вақо йўқ. Бола-чақа ҳадеб сут ичиб, нон еяверадими? Мева керак — туршагу майиз ҳам керак. Тўғри, баъзи расво милиционерлар ҳам бор, бир нарса бермасак «искипилон!» деб сўқади, хурсанд қилсак, сотавер, меваларингни дейди. Ҳар ерда ҳам одамлар ҳар хил, бизлар бойиб, ортиб-ортиб кетаётганимиз йўқ. Тушуниш керак, жиян!

— Гапни бошқа томонга бурманг. Ҳарқалай савдогарчилик, пул ишлаш ниятида борасизлар, — деди бир оз юмшаб Жамшидбек Зулфиқоров, — узоқ йўл, ёшингиз ҳам кетиб қолган. Бирон ерда ўлиб-нетиб қолсангиз нима бўлади?

— Мусофирни худо асрайди. Аммо, мана буни ўқинг!

Амаки ёнидан ҳужжатлар солинган кармонни олиб, бир парча қоғоз — телеграммани тутқазди. Зулфиқоров эзилганроқ қоғозни қўлига олиб, телеграммага кўз ташлайди: «Тошкент Сағбон кўча, 12 уй, Мўминжон Холматовга. Эндиги келишингизда кўпроқ саримсоқ пиёз, ёнғоқ, туршак, шафтоли қоқи, қовун қоқи, седана, майиз... олиб келишингизни илтимос қиламиз. Камчатка халқи номидан илтимос қиламиз! Беморлар учун ниҳоятда зарур. Бош врач — Федоров».

МУАЛЛИФДАН:

Эй, бизнинг азиз ўзбек халқимиз! Кейинги йилларда шаънингга иснод, тухматомуз гаплар кўпайиб кетди. Марказий матбуот аталмиш рўзнома, ойномалар бу ишни қилиб, тажовуз этмоқда. «Ўзбекистонга виждон экспорт қилиш керак» деб ёздилар. Номингни булғамоқчи бўлмоқдалар, меҳмонхоналарда, магазинларда, бошқа шаҳарларда дўппи кийганларга нафрат билан қараб, тўрткиламоқдалар. Баъзи ҳарбий қисмларда беғуно солдат болаларни димоғдорлар калтакламоқда... Буюк ва заҳматкаш халқ, кўпни кўрган халқ учун бу жуда оғир!

Ун саккизинчи ҳикоя Шарбатхон ая ким?

Қариндошлари уни «Опадумбул» деб аташади. Эллик ёшларга бориб қолганига қарамай кўкракдор, «эғари келишган», диркиллаб юрадиган қувноқ аёл. Хотинлардан кўра ҳам эркаклар даврасида гаплашишни ёқтиради. «Вай, эркакнинг ҳам ёмони бўладими» деган гапни шу Шарбатхон ая айтган, кейин қизи... Лекин бола-чақа катта бўлгач, ая баъзи енгилтакликларини қўйиб, бир қадар сиполашган эди. Айниқса, Фатхуллоҳжани уйлантирмоқчи бўлиб, бировлар эшигига борганда «Э, анави сеталақи-ку!» деган гап бўлмаслиги учун ўзини нечоғлиқ қўлга олиб юрарди.

Шарбатхон ая Жамшидбек Зулфиқоровларникига икки маротаба совчиликка бориб, натижа бўлмагач умидини узди. Чунки, унинг ҳам ўзига ярашир калондимоғлиги бор. Қариндошларининг дарак солишича, қўштутлик бир ўқитувчиникига ҳам борди. Ёқди. Кейинчалик Фатхуллоҳон билан қиз учрашди, улар бир-бирларига ёққандек бўлишди. Хурсанд бўлиб кетган Шарбатхон ая: «Ўша Зулфиқоровларининг мансабига бурнимни қоқаман, мансаб бугун бору эртага йўқ! Муаллимлик фахрли ва ўлмас ҳунар, ҳозирги вақтда амалдордан кўра ҳам муаллимларнинг обрўси баланд. Амал нима деган гап! Универмаг директорлиги ҳозирги кунда ҳамма мансаблардан юқори туради» деган хаёлга борди ва талтайди: «Мол-дунё керак бўлса ўзида мил-мил. Пул бўлса мансаб ҳам топилади, хотин ҳам... Номин улўғ, супраси қуруқлар ҳозир кўп... Хоҳласам ўғлимни фан номзоди қиламан, хоҳласам мансабдор. Ҳаммасининг ота-онаси пул...» Ҳабибнинг жарроҳ ассисенти бўлгани Патидан кўра ҳам ая юрагини ўртаган эди. «Ўшетаги паст андини ассисент қилганларда калла борми! — деди Шарбатхон ая туютиб. —

Саидлар авлодидан бўлган Фатхуллохўжа қолиб, ўша турки совуқ «илмий ходим» Зулфиқоровга куёв бўлса-я! Дунёда адолат борми ўзи?»

Бу асабий гаплар Қўштут маҳалласидаги муаллимнинг Фатхуллохўжага қизини беришдан бош тортгандан кейин бошланди.

Нима қилмоқ керак, деган гап кейинги кунларда аяни ҳам, Патини ҳам маҳкам ушлади.

— Фан номзоди бўлиш керак, — деди Пати онасига тикилиб, Гапи тўғри. Шунда у гўё картани «туз» билан босган бўлади.

— Бўл! Албатта, бўл! Нима, бўлиш қийинми!? — Шарбатхоннинг юқори лаблари устига тер оқиб тушди, — қанча харажат, харж қилиш мумкин?

— Аввало мавзу олиш керак. Олти мингга ёзиб берадиган одам бор эмиш...

— Ол! Ездир!

— Уйлаб кўрай...

— Нимани ўйлаб кўрасан? Хўп, тез ўйлаб кўр! Етти деса ҳам рози бўл! Ҳозир ярмини бераман дегин. Шундақа одамни топиб қилишавер! Мансабдор кимсалардан баъзилари «докторликни» ҳам сотиб олишган дейишади. Нега мансабдорлар вақтида «олим» бўлиб оладилар. Ишдан бекор бўлиб қолганимда «қора кунимга» ярасин деб-да. Во-ой, дунё ўзи шунақа! Шунинг учун ҳам ўлим кўп. Бу чала муллалару жарроҳлар қўлларига тушган касални ўлдирдилар. Одам кўпайиб кетган, одамнинг қадри йўқ...

Патининг бир ошниси ўз диссертациясини пул билан ёздирган эди. У ёш хотинини ёлғиз ташлаб, Москвага жўнаган. Иситмалаб ётган боласига ҳам қарамай, ўзининг «Жигули»сида бозордан яшикларга мева-чевалар тўлдириб, ўн мингни белига тугиб, тўсатдан жўнаган. Унинг кўзига фақат «фан номзоди» деган диплом кўринарди. Бу, кўк муқовали гувоҳнома қуёшдек порлай бошлаган. Касал ётган чақалоқ боласини ташлаб кетган ота — қандай ота деб сўрасиз. Бу ҳеч «таъриф»га сиймайдиган шахс. Лекин Пати «фан номзоди» бўлишдан воз кечиб, ўзини савдо ишига яна жиддийроқ урди. Пул топишнинг кетига тушиб кетди. Уйланмади ҳам. Шунга ҳам шукур қилиш керак, ўзининг илмга ноқобиллигини билиб, савдога ургани бир ҳисобда жуда тўғри.

Энди Шарбатхон ая хусусида бир неча сўз айтмиш, чунки бу аёлнинг феъли фарзандлар қисматида ўз башарасини кўрсатади:

Ровий андоқ ривоят қилибдирким, Қўҳи Қоф тоғини кетмон билан тептекис қилмоқ мумкин, аммо инсон феълени асло ўзгартириб бўлмайди.

... Қадимги Чиғатой даҳасида Чимбой, Қўрғонтаги, Хўжапарийхон, Шаршинтаги, Ҳофиз Куйкий, Тўкли-жаллоб, Пичоқчилик, Сақичмон... деган маҳаллалар бор. Ҳозир бу жойлар қисман бузилиб, баланд-баланд бинолар тушиб, орада қолган айланма кўчалар атрофида ҳамон эски ҳовлилар собит турибди. Хайрият топиб бориш анча машаққат бўлган шаҳар четидаги пастқам бир ҳовлида «Эт эмас эшон» деб ном чиқарган барзанги бир кимса табиблик қилади. Уни баъзилар Эшонча, деб ҳам атайдилар. У одам ўқиб, дам солади. Хасталарнинг шифо топаётгани биринчи галда бозор ичига, андан кейин маҳаллаларга тарқалади. «Алқонун» ўқирмиш, эшигида одам тирбанд деган гапни эшитган Шарбатхон аянинг ён қўшниси — эт-бети оғриб юрган дўмбоққина жувон эридан пул олиб, Эшонча ҳузурига борди. У ўз ҳузурига келганларни аввал айвонда бир муддат кутдириб, эшик тирқишидан, хона туйнугидан мўралаб кузатар; ёшроқ жувонларни орқа ҳовлига олиб чиқиб, бу ердаги ярим қоронғу хонада, гўшангага ўхшаш парда орқасида туриб томир ушлар, ўқиб куф-суф қиларди. Бир эркак, бир хотин маҳрами ҳам бор.

Дўндиқни хизматкор хотин орқали ичкари хонага чорлаб, ҳол-аҳвол сўраб, томир ушлади. Оппоқ билагадаги тилло билакузук, бармоқларидаги ёқут кўзлик узукларга кўзи тушди. Уқиб-саннаб, куф-суф этиб кучаниб туриб, гапларидан ҳам адашиб, ҳаяжонга тушиб кетди.

— Бўтам, кўрпачага ётинг! Ҳа, ётаверинг! Кўриб қўяман...

У шундай деб, жувоннинг лозимини шилиб ташлаб, бабақ хўроздек бир сакраб устига чиқиб, босмоқчи бўлаётган эди, хона тулки кирган товўқхонадек потирлаб, Дўндиқ «товўқ» вой-войлаб, бақириб, порр этиб ташқарига чиқди. Қўрқиб кетиб, келганига минг пушаймон, домлани қарғаб, ранги оқариб, уйига равона бўлди. Унинг юраги гул-гул урарди. Эшонча бўлса бўғизланган хўроздек кўрпача устида титраб «жон берарди...» Кейин иштонбоғини бошқатдан боғлаб, расво бўлиб ташқарига чиқди. Бу воқеани эри билгудек бўлса, ўзи ҳам, домла ҳам сўйилади! Дўндиқ эридан яширди-ю, аммо бўлган гапнинг ҳаммасини бир куни Шарбатхон аяга айтиб, кўнглини бўшатди. Шарбатхон ая бўлса, негадир қаҳ-қаҳ уриб кулди. Унинг «домланинг сўлақмондай кўллари елкаларидан маҳкам ушлаб, устига чиқаётганда бақириб юборгани...» эшитаркан, завқланарди. «Уша ахлоқсиз домлангнинг қадду қомаги қанақа? Мўйлаби борми? Неча ёшларда?» Унга Дўндиқнинг беибо ҳикоялари ёқарди.

Эртасигаёқ Шарбатхон ая чўмилиб, атрлар сурди, қўлларига тилло балдоқ, қулоғига бриллиант сирғасини тақди, қичиқ хонатлас кўйлагини кийди. Кўча-кўйда танишларнинг ўзи тушмасин деб, бошига арманча кенг қора ипак рўмолини ташлаб, деярлик юзини бекитиб, Эшонча домла ҳузурига жўнади. Маҳрамлар уни эшик олдидаёқ кутиб олиб,

бошқа одамлардан ажратиб, ичкари ҳовлига бошлаб киришди. Одатдагидек эшик тирқишидан мўралаб, обдон яхшилаб кузатган барзанги Шарбатхон аяни шахсан ўзи ярим қоронғи ичкари хонага таклиф этиб, беқасам кўрпачага ўтқазди. Дарҳол томир ушлади, яхши дорилари борлигини айтиб, тезда хасталикдан (?) тузатиб юборишини титраб-ҳансираб айта бошлади. Унинг ҳаяжонланаётганини, ёлғон гаплар айтиб, алдаётганини Шарбатхон ая сезиб турарди. Қани, яна нима қилиқлар кўрсатаркансан деб кутиб турди.

— Бўтам, кўрпачага ётинг! Ҳа, ётаверинг! Кўриб кўяман...

Шу лаҳзаёқ домла бабақ хўроздек сакраб, ая устига чиқиб, босган эди, Шарбатхон инглиз ледиларидек индамай ётаверди. «Вай-й, сонимни ушламанг, қўлингизни олинг», деди, холос.

Шу кундан бошлаб Шарбатхон ая барзанги Эшонча билан тил топишиб, ўрталарида «қил ўтмас яқинлик» пайдо бўлди. Табиблик, одам ўқиш хунаридан Шарбатхонга ҳаё ўргата бошлади. «Дунёга келиб сиздек кучли йигитни кўрганим йўқ. Мен шўрлик эр кўрмай ўтдим десам ҳам бўлади...» деди у бир куни Эшонча тўшагида.

Шарбатхон ўз маҳалласидаги йигирматача хотин билан «гап» уйнаган, уларнинг «гапи» фақат еб-ичиш эмас, қисман тижорат ишлари билан ҳам боғлиқ, чунончи хотинлар савдода йўқ, чет эл кийимларини олиб келиб сотишади. Уларга Москва, Ереван, Ригадан келган гумашта савдогарлар олиб келиб сотаркан. Бу ердагилар яхши пальто устига яна эллик сўм қўйиб, эрини шиладиган ёш жувонларга пуллашарди. «Гап» қатнашчилари ҳар гал юз сўмдан пул беришар, кассачи — Шарбатхон аянинг ўзи бўлиб, ҳар йиғинда уй эгасига икки минг сўмга яқин пул тўплаб берарди. Ичкилик ҳам, ашула ҳам бўларди, рамазон ойлари рўза тутишмаса ҳам» оғиз очишарди... Колбасаси ҳам пок-покиза тушириб, орқасидан «худо ўзи кечирсин» деб калима келтириб, энглари билан оғзиларини артиб кетаверишарди.

«Гап»дан кейин, ҳар ўн беш кунда Шарбатхон ая ясан-тусан атр-упалар суртиб, Эшончаникига бориб, ҳовурдан тушиб келарди... Кейинги кунларда тинимсиз даз-молга, кир ювишга ружу қилар, кап-катта хотин ойна олдидан кетмас, қариган чоғида «омади келган»лардан бўлиб қолганди. Зар аралашган атлас кўйлак сотиб олди, уни ҳам бир куни жомашовга босиб юборди, Ҳа, фарнинг кийими жомашовда чирйди...

«Гап»дан кайфи ошиб келган Шарбатхон баъзан алам ичида Маҳбубахонларникига телефон қоқиб, кимдир трубкани кўтарса, шилқ этиб қўйиб кўярди. Жамшид Зулфиқоров қизини бермагани, икки бор уйига совчи бўлиб бориб, ноумид қайтиб келгани унга

ҳеч тинчлик бермас эди. Айниқса, кайфи ошган чоғларда ёдига Зулфиқорову Маҳбубахон келарди. Ҳатто Фатхуллоҳжанинг ҳам: ўша Нигорага уйланмас эканман, ўзимни-ўзим ўлдираман, деган гап оғзидан чиқиб кетди. Бу дард Шарбатхонни асло тинчтмасди.

Эшонча кунлардан бир кун Шарбатхонни эркалади:

— Ким сизга қасд қилди, айтинг, ким сизга қизини бермади, айтинг! Худо қарғаган одам бизнинг йўлимизга тўғаноқ бўлади! — ширакайф Эшонча Шарбатхон аянинг юмшоқ елкасига қўл ташлади. Кейин, томоғи тагидан ўпиб, эркалаб, қитиғини келтирди. Эшончанинг уйида баъзан қимор ҳам бўларди. У ўша зўравонларга суяниб бу гапларни айтмоқдайди. — Айтинг, ким сизга қизини бермаяпти?

— Зулфиқоров! Ойнаниб кетай, Эшонча, ўша Зулфиқоров бизларни менсимай, жуда бўлмаяпти.

— Бўлди, тамом! У мансабдорнинг ҳолига вой! Бизнинг оға-иниларимизнинг қўли ҳаммаёққа етади-я! Сиз шуни биласизми? Биз билан уйнашганининг иши яхши бўлмайди! Тулки «менинг ўттиз икки найрангим бор, шулардан бири пусиб ётиш...» дер экан. Бизлар пусиб ётмаймиз!

Эшонча билан элакишиб, анча вақтдан буён пусиб юрган Шарбатхон ая яна авж олди. Кейинги кунларда у қизини ишга солиб, Жамшидбек Зулфиқоровлар уйига тинимсиз телефон қоқтирди. Маҳбубахон телефон трубкасини кўтариши билан шилқ этиб қўйиб қўярди. Зулфиқоров олса ҳам, Нигора олса ҳам барибир қўйиб қўярди. Баъзида ярим тунда, баъзида тонг отарда Пошшахон телефон қоқиб, хонадонни безовта қила бошлади. Маҳбубахон трубкани кўтарса, Пошшахон ҳингиллаб кулиб, яна трубкани шилққа қўярди. Шу сабабли, икки бор эру хотин уришиб олишди. Маҳбубахоннинг юрагига шубҳа тушди... Телефон станцияларига мурожаат этишди, лекин бу иввогарликни асло топиша олмади. Шарбатхон: «Ул, боладимми!» деб, кулар, кунига уч-тўрт бор телефон қоқиб, у томондан кимдир трубкани кўтаргудай бўлса, томоғини қириб, ўхчиб, тупуриб қўярди.

Ун тўққизинчи ҳикоя Қўполлик оқибати

Илгари ҳикоя қилганимиздек: кунлардан бир кун Нигора Ҳабибга телефон қоқиб, аҳволини сўради, «жаноб жарроҳ» юрагида илиқлик сўнмаганини пайқагандек бўлди. Мухаббат кўзда, «кўздан узоқ — юракдан узоқ» бўлмасликлари учун жуда бўлмаганда гаплашиб, бир-бирларининг овозларини эшитиш ҳам кафта гап эди. У, Ҳабибнинг институтдан кетиб қолгани, нозирликда хизмат қилишдан мутлақо хабари йўқ эди. Шаддод Нигорани институтда баъзи йигитлар сиртдан «серқичиқ-ку» деб аташарди. Гарчи, бу беибо сўз бўлгани билан бундай қобилиятга ҳамма ҳам муяссар бўлавермайди, бу инсоннинг қони-ю, наслу насабига боғлиқ, дерди кекса профессор Мавлонзода.

Салом-алиқдан сўнг Нигора тўсатдан мақсадга ўтди:

— Жаноб! Сиз менга яна Насриддин афанди айтиб беришга ваъда берган эдингиз... Қарз бўлиб қолиш яхши эмас.

— Қарзни узамиз, — деди дарҳол Ҳабиб. Унинг кайфи чоғлигини сезган Нигора яна гап қотди:

— Ҳозир банд эмасмидингиз? Операция йўқми?

— Йўқ, шошилинч ишлар йўқ. Мен ўзим ҳам сизга телефон қоқмоқчи эдим. Учрашайлик, ҳамма гапни телефонда айтиб бўлмайди, демоқчийдим. Мен ҳозир институтдан кетганман. Министирликка ўтказишган... Камина мансабдор. Ҳаммамиз отангизга қараймиз, тобемиз... Зарур гап борми, Нигорахон?

— Бор. Ахир мен қарзман-ку, қарзни узиш керак. Мазқаймоқ олиб бераман.

— Бўпти. Соат нечада?

— Етти.

— Жуда соз. Қаерда учрашамиз? Еки бизникига келасизми? Кела-қолинг!

— Йўқ, Лекин, мен кинога, циркка киришни ёқтирмайман, — деди эркаланиб Нигора.

— Эскижўвага келинг.

— Бозорга кирамизми? — Нигора хахолаб кулиб юборди.

— Ресторанга. «Гулистон» ресторанида миллий овқатларни бошлади. Ҳадеб бефштекс, котлет еяверамизми? Шулар ҳам овқатми?

— Вай, бизнинг уйда ҳар куни фақат миллий овқат. Адамлар бундақа овқатларни емайдилар. Мутлақо! Аямлар умрларида колбаса емаганлар. Ҳа, рост! Бувимлар рўза тутадилар, намоз ўқийдилар... Адамларга гап тегиши мумкин бўлган энг оғир йилларда ҳам бувимлар намозларини қанда қилмаганлар...

— Жасоратли бўлган яхши, Кампир зўр эканлар. Бир уйғур танишим «Гулистон» ресторанида ошпаз, келинг домла, деб мени кўп таклиф қилган. Борайлик!

— Жаноб, сизнинг сўзингиз ерда қолиши мумкин эмас!

— Яшанг! Соат еттида ресторан рўпарасидаги боғда кутаман. Бу «боғ»нинг тарихини биласизми? Бу ерда қадим «Бегларбеги» мадрасаси бўлган. У «Кўкалдош»дан ҳам кўркем, Абдулла Қодирий, Тавалло, Ҳислату Мулла Тўйчи ҳофизлар шу мадрасада таҳсил топган эканлар. Эшитганман. Адангизлар ҳам билсалар керак. Менда шу мадраса ҳақида маълумот, фотосуратларигача бор. Уттизинчи йилларда бу тўрт юз ёшли мадрасани, миноралари билан бирга, ўзбек халқининг душманлари бузиб ташлаган. Анча йиллар бу ер култупа бўлиб ётиб, урушдан кейин дарахт экишди.

— Тушунарли.

— Насриддин афанди латифаларини ҳам, «Бегларбеги» мадрасаси тарихини ҳам сизга муфассал айтиб бераман. Бу афандидан ҳам қизиқ.

— Жаноб, сиз хирургмисиз ёки тарихчимисиз?

— Ўзбек тилида «жарроҳ» дейилади.

— Ҳа, жарроҳ.

— Азизам! Мен ҳозир жарроҳликдан кетиб, нозирликда ишлаётганимни сизга айтган эдим. Институтда, ўша профессор билан хафалашиб қолдиқ. Кетдим...

— Еттигача хайр!

— Хайр!

Соат ўн бешта кам етти. Кўчада адасининг машинасини кутиб турди. Яна ўша дўппи кийган шофёр йигит. Нигора бу гал хонатлас кўйлагини кийиб, оёғига қизил туфлисини илди, кўлига қизил сумкасини олди: «Ўзбекчалашди»... Саккиз тепкилик хонатлас қандай яхши, дунёда бу матодан зўри йўқ, табиий, инсон танидаги ғуборни олади, вужудни ойна игначалари билан тимдаламайди, асабни қўзғамайди. Аксинча, хонатлас кийган аёлнинг доимо кайфи чоғ, унча-мунча андуҳни юракка яқинлаштирамайди. Атлас тарихи жуда узоқ — Буюк ипак йўли билан боғлиқдир. Ҳали Европада ип, чексиз Сибир кенгликларига чипта ковуш: очилмаган Америкада инклар бўз тўқиб кийганида Шарқнинг Хитой ва Урта Осиё заминиде ипак қурти боқилиб, мато тўқилган, Чинмочин заминиде етилтирилгани ипак матолар карвони Чину Шарқий Туркистон, Кушон давлатига, сўнгра Шошу Самарқанду Кешу Бухоро, ундан Гурганжу Хийва орқали узоқ Бобил давлати томон юрган. Бу бебаҳо бойликка эга бўлмоқ ниятида Искандар Зулқарнайн, Соҳиб Доролар Шарққа қўшин тортган... Ана шундай, гўзал ва бебаҳо атласимиз тарихи ғоятда узоқ. Буюк ипак йўли тарихини яхши билган киши атлас қадрини яхшироқ тушунади.

Нигора ўз хонасидаги катта тошойна ёнига ёпиштириб қўйгани «Ўзбек гўзали»² суратларига кўз ташлади, ўзининг қаеридир уларга ўхшашиб кетганини сезди. Шундан сўнг айланма зинапоялардан пастки қаватга тушди. Кўчада кутиб турган машинага ҳам кўз ташлаб қўйди. Кайфи чоғ Нигора оёғига кетаётганини маълум қилиб (Маҳбубахон ҳамма гапдан воқиф эди), ташқарига чиқиб, машина томон юра бошлади. Она унинг ордидан тикилиб, «бахтинг очилсин» деб дуо қилди; нималарнидир пичирлаб, юзига фотиҳа тортди. Яхшики Севара бувисиникига кетган, йўқ, агар у уйда бўлганида опаси кетидан зинғиллаб қолармиди? Дарвоза ёнида шай турган машина ва унинг ичида бу хонадоннинг «ҳоқими мутлақи» Нигоранинг ҳозироқ чиқиб қолишини кутиб³, ичкарига тикилиб ўтирган шофёр йигит дамодам соатига қараб қўярди. Бу йигитни Жамшидбек Зулфиқоров: Фарҳоднинг дўсти «Шопур» деб атади.

Нигора ойдек ярқираб чиқиб, зинапоялардан тушиб, асфальт йўлкада тик-тик юриб, машина эшигини очди. Унинг кайфи чоғ, руҳи баланд эканини Шопур сезди, машина ичи ёқимли француз атри ҳидига тўлди. Салом-алик, ҳол-аҳвол сўраш, бирикки ширин сўздан сўнг, дугонасиникига — Эскижўвага ташлаб кетишини айтди. «Айёр қиз, кимни лақиллатмоқчисан, Эскижўвада дугонанг йўқ, — деди Шопур. — Хастимом, Сақичмон, Ҳофиз-Кўйкий... десанг бошқа гап! Эскижўвада босмахоная банку «Гулистон» ресторанидан бўлак нарса йўқ!»

Шопур камгап, итоаткор йигит, анчадан бери отасига хизмат қилади. Баъзан тиним кунлари келиб, акаси Бобур бандлигида адасининг хусусий машинасини ҳам ҳайдайди. У садоқатли меҳнати билан Жамшидбек Зулфиқоровлар хонадонига ўзини яқин тўтарди...

Машина ғизиллаганча Эскишаҳар томон учди.

— Жангоҳда, боғ ёнида мени ташлаб кетасиз!

— Ҳўп бўлади.

Манзилга етишгач, йигирма қадамча нарида қўлида газета ушлаган, келишган бир йигит (Ҳабиб эканини билди) турганига кўзи тушган Шопур, Нигорага боқди:

— Соат нечага келай?

— Йўқ, овора бўлманг. Дугонамникида қанча ўтираман, билмайман. Дугонам ўзи кузатиб қўяди...

Машина ғува жўнаб кетди. «Ҳа, дугонанг кузатиб қўяди», деди Шопур зарда билан. Нигора боғ дарбозаси ёнида у ёқ-бу ёққа аланлагандек бўлди, йўлкада Ҳабибнинг кутиб турганини кўриб, у томон қадам ташлади. Юраги гуп-гуп ураётган Ни-

¹ Бобил — Вавилон.

Чингиз Аҳмаров суратларидан бири.

гора Ҳабиб билан қўл беришиб омонлашди, уларнинг икковлари ҳам ичдан ҳаяжонланишар, гарчи суполик билан ҳол-аҳвол сўрашаётган бўлса ҳам, юзларида оний қизариш, юракларида ҳаяжон... Бир-бирига боқиш, гап келмай тўлқинланиш, айниқса Ҳабибнинг ҳаяжонланганда «соқов» бўлиб қолиши Нигорага қизиқ туюларди.

Обдон яسانيб келган Нигора боғ олдидаги кишилар диққатини тортди. Соат ети, ҳали жуда эрта. Йўлларга сув сепаётган ярим яланғоч қоровул йигитнинг ғашли келдими, атайин уларнинг оёғи тагигача сув сепиб юборди. Ботинкаси сув, жаҳли чиққан Ҳабиб: «Ҳей, омон бўлгурлар, нарироқ туринглар!» деб қўйди. Ҳабибнинг бўлар иш бўлганидан кейин атайин гапираётганидан Нигора қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Тажанг бўлиш ўрнига, бу кулги ҳасадгўйнинг бошига мушт ургандек бўлди, совуқ фаррош қовоғини солди. Нигоранинг бу иши Ҳабибга ёқиб, у ҳам кулди. Шундан сўнг улар ресторан томон юриша бошлади.

— Сув ёруғлик! — деди Нигора эркаланиб. Ҳабиб яна «соқов»...

Ресторан ёнига боришгач, кираверишда сигарета чекиб турган тўрт йигит, Нигора билан Ҳабибга бошдан оёқ тикилишиб, бир-бирлари билан шивирлашиб гаплашишди.

— Ресторанда жой йўқ! Бизлар ҳам кутиб турибмиз! — деди ғўдайиб турган йигитлардан бири Ҳабибга кескин.

Ҳабиб жавоб қилмади. Нигора бир лаҳза тўхтаб, нима дейишини билмай, ҳайрон бўлиб турган эди, Ҳабиб унга имо қилди: «Юринг, бизнинг жойимиз бор...» Нигора унинг кетидан кириб кетаётганида бояги йигит баландроқ овозда ўшқирди.

— Ресторанда жой йўқ! Бизлар ҳам кутиб турибмиз! Нима, сиз ўзбекча гапга тушунмайсизми?! Олифта!

— Ҳақорат қилма! Бизнинг жойимиз бор. Заказ қилинган...

— Бунақаси кетмайди!

Дўқ ураётгани қолиб, чўққайиб ўтирган йигитча ўрнидан туриб келиб, Ҳабибнинг ёқасидан ушлади, ўқрайиб қаради:

— Сенга ўхшаганлар Урданинг нарёғидаги ресторанларга киради! Бу ёқда нима қиласан, махсимча?! Бу томон бизники!

Ҳабиб қўли билан бир уриб, ёқасини бўшатди. Лекин бу нозик бармоқлар безориларнинг бақувват, бургутона панжаларига дош беролмасди.

Шу лаҳза Нигоранинг ранги ўчиб, уларга дарғазаб қаради. Атрофдаги одамлардан уялди. Нима қилишини билмай шошиб қолди. Уртада уриш чиқиб кетмаслиги учун Ҳабибга ёлборди:

— Ҳабиб ака, юринг, кетамиз. Булар билан тенг бўлманг. Булар эскишаҳарни сотиб олишган! Безорилар!

— Йўқ, ичкарида бизнинг жойимиз бор, гаплашганман. Охун аканинг ўзи таклиф қилган... — деди Ҳабиб.

— Оғзингизга қараб гапиринг, яхши қиз! «Безорилар» сизлар! Оддий кишиларни трансимаслик — безорилик эмасми! Мана бу шахсга ўхшаганлар!..

Яна бошқатдан ҳалиги йигит Ҳабибнинг ёқасидан бўғиб, орқага итариб юборди. Уларга нисбатан беодоб гаплар айтиб, ўқрайишаётгани бу кимсалар юрагида йигит ва қизга нисбатан ҳасад қайнаётганидан дарак берарди. Буни Нигора шундоқ сезиб турарди. Ичқоралик, кўролмаслик ҳамма нарсадан ёмон, кўп бахтсизликлар мана шу иблисий хусусият оқибатида келиб чиқади. Уқрайган кўзларга боқиб, Нигоранинг юраги орқасига тортиб кетди. Ҳабиб орқага тисарилиб, гандираклаб, яна ўзини тутиб олди.

— Кунларинг шунга қолдимиз? Бу, пасткашлик эмасми? Йўлтўсарлик! Номардлар, энди чўнтагимиздаги пулни ҳам қоқиб олинглар! Биламан сенларни, ишламасдан текинхўрлик қиласанлар, ҳаром яшайсанлар!

У икки-уч қадам олдинга юриб келиб ўша йигитнинг даҳанига мушт солди. Чинакам муштлишиш бошланиб кетаётган эди, йигитларнинг четроқда кузатиб турган, мўйлабли забардаст «серка»си шерикларини тўхтатди.

— Қўйларинг! Уришни тўхтат! Икки марта мушт солиб, сулайтириб қўйиш ҳеч гап эмас. Лекин уни жангга тушгани менга ёқди. Ҳажикизга ўхшамайди... Қўйларинг, аммо ҳақорат қилгани яхши бўлмади. Пушаймон ейди. Урмаларинг, кириб кетаверсин! Мана пул! — У бир пачка пулни Ҳабибга кўрсатди. — Қиморбозлармиз, чўнтакка тушмаймиз. У билан кейин гаплашамиз! — Нигора ичкарига кириб кетгач, шерикларига шивирлади: — Мен бу қизни танияпман. У баланд охирдан сув ичадиганлардан бири — катта хонадоннинг қизи. Биз томонда нима қилиб юрибди экан? Йигити майли-ю, бизни назар-писанд қилмай, безори дегани яхши бўлмади. Кейин пушаймон бўлади! Ўзи ҳам келишган: чикка бел, кўкраклари ҳам жойида. Узумнинг яхшисини ит ейди, мана бу галстук таққан махсимча домла шундоқ қизни хароб қилади. Э, тескари дунё! Бизлар эшакка ўхшаб, қорнимизга уриб ётаверамизми?..

— Ҳа-ҳа-ҳа-а-а... — тўрт йигит бирдан кулиб юборишди, — ғанимлар бизни ҳақорат қилиб келган, энди ўзимизни ўзимиз эшак деб ҳақорат қиламизми?

— Эшак шўрлик ҳам турғунлик даврида кўп азоб чекканлардан. Хрушчев бобо шўрликларни кирди; сигирнинг овқатини еб қўяпти деди, ваҳоланки бечоралар сигиру

от оғзига олса туфлаб ташлайдиган нишхўрдни ейди. Шу беозор ҳайвон туфайли ҳам-
мамиз боғамиз...

— Ҳа-ҳа-ҳа-ҳо-о-о!

— Кечаги ўйинда камина иккита эшакни тикиб юборибман. Ютқаздим. Бориб,
Кўктерақдан она-болалик эшак сотиб олиб келиб бердим.

— Ҳа-ҳа-ҳа-ҳо-о-о-о!

Шу лаҳза ресторандан ҳовлиқиб чиққан ошпаз Охун ака безориларга хўмрайиб
қараб, Ҳабиб билан Нигорани ичкарига олиб кириб кетди.

— Хафа бўлманг, иним, бундай безорилар ҳамма ерда бор. Буларнинг ҳаммаси
қиморбозлар. Кеча анавиниси ютқазган... Тезаксиз майдон бўлмас... Буни қаранг, аксига
эшикка чиқиб турмаганим яхши бўлмабди-да! Кайфиятингизни бузманг, булар шу
ернинг қашқирлари, ҳаммасини танийман. Во-ой, буларнинг дастидан ресторанга кириб
бўлмади, буларнинг дастидан галстук тақиб, шеляпо кийлмасиз. Во-о-й, буларнинг
дастидан сочингизни қирқтиролмайсиз... Во-о-й! Э, булар шунақа омадсиз инсонлар!
Вақтида ўқиб ололмаган, бир ишнинг қулоғидан ушлолмаган, сўлоқмондай бўлиб юра-
диган инсонлар мана шулар! Во-о-й, худо урган инсонлар мана шулар! Жуда бўлмаган-
да, менга қарашларинг, лағмонни, манпарни... ўргатаман дедим. Йўқ, улар хоҳламади.
Уйдаги ота-оналари ҳам улардан безор, узун кириб, узун чиқадилар. Во-о-й, ароқ
ичадилар, наша чекадилар, қўлларига ҳам укол қилар эмишлар. Во-о-й, укажон, хафа
бўлманг. Шаҳарда бундайлар кўпайиб кетяпти! Нима қиламиз энди, чора йўқ. Оллодан
қайтмаса, бандаси ноилож. Улар бировнинг сўзига қулоқ солмайдилар, улар ўз билган-
ларини қиладилар.

Ҳабиб миқ этмай Охун ака кетидан ресторанга кирди. Улар зинапоялардан кўтари-
либ, иккинчи қаватга чиқишди. Охун олдиндан тайёрлаб қўйилган шинам ва чиройли,
электр фонарлари ёниб турган ҳужрачага олиб кириб, юмшоқ духоба курсиларга
ўтқазди.

— Домлажон, безориларни кўнгилдан чиқаринг, менинг меҳмонимсиз, сизга уй-
ғур санъатимни бир кўрсатмоқчиман. Яхши утурунгу... — у хонадан чиқиб, ёшгина
уйғур қизни олиб кирди, — машу Гуласал, жияним, уйғур қизи. Хизматингизни қилуду.

Ичкарига киришгач, бир оздан сўнг Ҳабиб ўзига арман конъяги, Нигорага биллур
қадахга пуштиранг мусаллас қўйиб, «қани олинг!» деди. Нигора мусалласни лабига
теккизди-ю, ичмади. Ҳабиб конъякни қулт этиб ичиб, устидан сигарета чекди.

— Ҳей, жаноб, мана булардан олинг, — деди Нигора Ҳабибнинг анча ўзига келган-
нидан ҳурсанд бўлиб. Охун ака яна кириб қолган эди, Ҳабиб унга ҳам конъяк қўйди.

— Домлажон, биз хизматдамиз. Ичмаймиз. Аммо, сиздек улў инсон таклиф
қиларкан, ичамиз! — у қулт этиб ичиб юборди. Кейин, Нигорага қаради, — мана шу
инсон ёлғиз фарзандимни операция қилиб, ёмон дарддан халос қилди. Аввалом бор
худодан, қолаверса мана бу иним сабаб, ёлғиз фарзандим ёруғ дунёда қолди. Уйимиз-
дагиларнинг миннатдорчилиги ниҳоятда катта. Сизлар олиб ўтиринглар, чўзма лағмонга
киришадиган вақтим етди... «Ферменни», ҳа-ҳа-ҳа...

Нигора кўп вақт чап қошини беихтиёр учириб қўярди. Бу шўхлик, айниқса йигитлар
диққатини ўзига жалб этар, унинг ҳозиржавоблиги ҳам — ҳусн бирон ишни, масалани
тез ҳал қилар (ғалтак ютган), чайналиб гапирадиганларни ёқтирмас), диққати ошиб
кетарди. «Хўжамисан, мунча чўзиласан!» — деб юборган эди бир куни, ёнида дугонаси
— хўжа қизи турганини сезмай.

— Одамларга яхшилик қилиш — бахт, ҳавасим келади. Қани энди мен ҳам бирон
иш қилсаму одамлар миннатдорчилик билдирса. Бу, жуда катта гап... — бу луқма билан
Нигора ҳозиргина эшикда бўлган кўнгилсиз воқеа ғуборини учириб юбормоқчи эди.
Конъяк таъсир қилдими, Ҳабиб оз-моз қизариб, чеҳраси очилгандай бўлди. Гапга ҳам
тушиб кетди. Кайфичоғлик бошланганини сезган Нигоранинг чеҳраси очилди, у кичик
қадахдаги мусалласдан хўплади. Ҳабибга тикилди, беихтиёр чап қошини учирди. Жид-
дий ўтирган Ҳабиб ёдига курсдоши, бир врач аёлнинг сўзи тушди: «хотин-қизлар ичида
симёғоч бўлиб ўтириш керак эмас, гапга аралашиб, очилиб-сочилиб ўтириш керак,
инсон бўлиш керак...» У Нигора қўлини ушлади. Нигоранинг ранги оқариб, беихтиёр
қошлари учди. Уялди. Бир сўз демай, ерга қаради. Ҳатто Ҳабиб ўриндиғини унга яқин
суриб, ҳозироқ, Охун аканинг жияни кириб қолмасдан Нигорани қучиб, лабидан ўпмоқ-
чи бўлди.

— Ҳей, ҳей, тўхтаг, биров кўриб қолади, — деди Нигора Ҳабибнинг кўксидан
итариб, — «буюк инсон» ҳам шундай қиладими? Қўйиб юборинг.

— Кел энди, мен фаришта эмасман! — Ҳабиб Нигоранинг елкасидан қучиб, лаби-
дан қаттиқ ўпди.

— Э, жаноб, қизиқ экансиз!

— Бизлар ҳаммамииз қизиқимиз, тупроқдан яралганмиз. «Буюк инсонлар» фақат
шахсга сиғиниш даврида бўлганлар. Ҳозир, менимча, йўқ!

Улар ўтирган ҳужра рўпарасидан жой олган бояги тўрт давангир йигит қия очилган
парда орқасидан бўлаётган ширин суҳбатни эшитишар ва севиклисининг елкасида
қучиб, ўпич олаётган йигитни кўриб туришарди. Улар киши билмас кузатар, ҳужрачада

ўтирган йигит билан қиз эса, эшикдаги «безорилар» аллақачон кетиб қолган ҳаёл қилиб, кўнгиллари таскин топган эди. Киши очликка чидаши мумкин, аммо камситилишу-ҳақоратни асло кўтаролмайди. Мушт еб юрган йигитлар учун Ҳабибнинг қарсиллатиб даҳанига солгани чумоли чаққанча ҳам бўлмади, аммо «безори», «паст инсонлар» дегани, айниқса мўйловликнинг нарёғ-берёғидан ўтиб кетди. «Катта даргоҳ қизи»ни ҳам таниб, хап саними деб қўйди.

Соат ўн бирларга борганда Ҳабиб билан Нигора Охун акага ташаккур айтиб, ресторандан чиқишди. Кўчалар қоронғи, чироқлар ёқилган, троллейбус, машиналар гувиллаб югурмоқда. Охун ака уларни такси бекатигача кузатиб бориб, машинага ўтказиб, орқасига қайтди. У атроф ёнига олазарак боқар, яна бирон безори шахс шикаст етказмасин деб, безовта бўлаётганини Нигора ҳам, Ҳабиб ҳам сезиб туришарди.

Улар тезда такси тўхтатиб, ичкарига киришди. Ҳабиб машинада Нигорага гап қотди:

— Шаҳримизда кечқурун юриб бўлмай қолди, на театрга борасан, на кинога... Маҳотки шаҳар безорилар қўлига ўтиб кетди... — Ҳар ернинг ўз муаммоси бор, — деди Ҳабиб, — яқинда Москвага бориб келдим. Бирон жой тополмай охири Рязань томонга электричкада жўнаб, ўша ердаги меҳмонхонага аранг жойлашдим. Илгаригидай ҳурмат йўқ.

Енма-ён ўтирган Ҳабиб ва Нигора ҳаёлида икки ўй — бирлари бугунги висол учрашивию Охун аканинг меҳмоннавозлиги... — Нигора буларни онасига тўлқинлиб гапириб бермоқчи. Иккинчиси — эшикдаги безоринамо кимсаларнинг икки ёш кетига тушгани, парда орқасидан мўйлабликнинг кузатаётганини Ҳабиб сезган эди, аммо кўрқмасин, деб Нигорага сездирмади. Мана шу нарса Ҳабиб кайфини бузиб, машинада унча ярқираб ўтирмади.

Эндиги ҳикоя қасд бўлиб қолиш оқибати ғоятда ёмонлиги хусусидадир. Наинки инсон, энг қаттол жонзод ҳисобланган илонга ҳам тегмаслиги керак.

Йигирманчи ҳикоя

Жазосиз қолган жиноят

Бугун 4 сентябрь. Мактаблар, олий ўқув юртлири гавжум; эрта билан троллейбус бекатлари тикилинч; автобус, трамвайларда талабалар тўлиб оқади. Айниқса, душанба эртаси ўзгача: дам олиб, ювиниб-таранган толиби илм-ёшлар қўлида жилд, катта иштиёқ билан дорилфунун даргоҳига югуришар; ҳамма соҳада ҳам улардан зако кимса йўқ-де, келгусида жаҳонни ишларга қодирдек; дунёга янгидан келишган, гўё шу дунёнинг ўзи ҳам янгидан бошлангандек, улардан аввал ҳеч қандай мутафаккирлар ўтмагандек, ота-боболар ҳам бўлмагандек; агар лозим топишса ер куррасини Ғарбдан Шарққа эмас, Шарқдан Ғарбга айлантириб юборишга қодир, ўзларига ғоятда ишонардилар. Уз сўзли, мустақил бўлмоқ — бахт. Кейинги беш юз йилда Шарқда — Мовароуннаҳрга нисбатан Европанинг тараққий этиб кетганини дангасароқ, ўт-ўлани белга етадиган Ғерёмғир, суви, қори кўп мамлакатларнинг одамлари серҳаракат бўлади, деган ақидалари ҳам тўғри эмас. Талабалик — олтин давр; ҳар бир талабанинг ўзи бир Лукмони Ҳакиму Синою Беруний... Бир баҳя ҳам камликлари йўқ!

Шу кунларда наинки профессорлар, ҳатто талабалар ҳам ирсият қонуни пўлат дарвозадек мустаҳкам эканини, бу қонуниятни мутлақо бузиб бўлмаслик, соҳибкор Ризамат ота, академик Муҳаммаджоновлар ҳақ, аммо баъзи мансабпарастлар ноҳақ эканлигини, Мичуриннинг «олма дарахтига памидор пайванд этмак...» «назарияси» мутлақо ўзини оқламаётганини айтишарди. Генетика-ирсият қонуниятини ўзгартираман деганлар бир қадар сталинизм даврини эслашаётгандай бўлишарди. «Муздикон» чалиб, ваъз айтиб, шiorлар билан пештоқларни тўлдириб, на илм, на санъат ва на адабиёт яратиб бўлади! Инкубаторияда кўз очиб, ўша ерда ўсиб-унган товўқларнинг тухумлари билан далада дон териб, оғилхонадаги хашак устида туғадиган товўқларнинг тухумида фарқ бор... «Ген» — наслу насабга эътибор берилганидек, тухумдан ҳам тухумнинг фарқи бор. Шундоқ қараганингизда беназир гўзал, гап ташлаш у ёнда турсин, қарашга ҳам ҳижолат қиладиган, моҳпора ва яна эри фалончиев деган хонимнинг исқирт бир кимса билан қўлга туширилиб, маҳалла аҳли томонидан шармандаларча ҳайда юборилиши ёки ҳаммага отнинг қашқасидек маълум бир «олим»нинг ўз фикрида турланиши, лафзининг йўқлиги, шамол оқимига қараб «думини тўғрилаши» — бу, ирсиятга алоқадор. Уз фикрида матонатли, метиндек мустаҳкам туришлик ҳам — тарбияга боғлиқ. От билан эшакни чатиштирилар экан, улардан қорабийир дунёга келмайди, албатта. Насли бузилган хачир туғилади. Газмол базасида обдон ўғирлик қилиб, ёки катта магазинда талон-тарожни авжга чиқариб, кейин унга ўт қўйиб юборган шахс ҳалол ва ақлан заиф бўлмаган кишининг пушти-камаридан бўлган эмас! Одамлар бунинг фарқига етади, ҳаром-харишдан ҳазар қилмайдиганларнинг аждоди порлоқ одамлар бўлган деёлмай-миз. Умрнинг дорозлиги ҳам наслу насабга боғлиқдир. Дунёда фавқуллода тасодиф йўқ.

Келиштириб кийинган, гўзал Нигора, сумкаси қўлида, эрта билан троллейбус бека-тида турарди. Кейинги пайтларда нима учундир ҳар куни адасининг машинасида ўқишга

бориш эриш кўриша бошлади. Ҳабиб ҳам унинг бу ишига ёқмагандай қаради. Ҳатто шу кунларда газетада шоирнинг «Мансабдорнинг тантиқ қизи» деган шеъри босилиб, талабалар ичида анча шов-шувга сабабчи бўлди.

Ҳар куни ўзгарар устида либос,
Қулоқда илон кўз — бриллиант сирға.
Дугоналар ичра ғоятда кибор,
Мих пошна туфлида юради зўрға...

Баъзи мисралар ўзига тегиб кетишидан Ҳайиққан Нигора ичида ўша шоирни қарғандек бўлди-ю, адасининг машинасидан фойдаланишга ийманди. Аксига бугун адасининг машинаси ҳам вақтида келмади. Институтга қатнаш фақат автобус билан бўларди. Ҳабиб билан дўстлашгани автобус бекатларида қанчалар кутиш машаққатини ҳам сез-дирмас, кейинги кунларда дарду фикрини Ҳабиб банд этган эди.

Бекатда у ёқдан-бу ёққа юриб, катта мансабдаги кишининг қизи эканини ҳам сез-дирмай, ўзича камтарона турарди. У гўё бундаги «оддий одамлар — фуқаролар» қаторида тургандек «заковат уни шундай камтарликка етаклагандай...» юзини ҳам бошқаларга унча кўрсатмас (дарҳақиқат, уни ҳеч ким танимасди), у ёқдан бу ёққа ўтар, уф тортар, троллейбуснинг вақтида келмай «халқни қийнаётгани»дан шикоят қилаётгандай бўларди. Бекатда унинг ёнгинасида туриб, ундан аниқётган атр ҳидини сезаётганлар ҳам бу қизнинг таранг бўлиб турганини, бетоқатлик билан автобус кутаётганини кузатишарди.

Шу лаҳза қаёқдандир ғувиллаб учиб келган кумушранг «Жигули» машинаси бекатдан ўн қадамча нарида ғийқ этиб тўхтади. Машина ичидан ҳовлиқиб чиққан соқоллик, кўзида қора кўзойнаги бор бир йигит тўппа-тўғри Нигора ёнига келди-да, дўқ урди: — Қаёққа кетяпсан!? Нега ясандинг!? Юр, уйга қайт! — Тортинмай унинг қўлларидан ушлади.

— Вай! Сиз кимсиз!? Мен сизни танимайман! Вай, тавба, буни қаранглар! Нега дўқ қиласан! — Нигоранинг ранги оқариб, нотаниш йигитни сансанлай кетди.

— Қани, юр деяпман! — дўқ урди соқол-мўйловлик, келишган барваста йигит. Бу лаҳза машина ичидан чиқиб келган мажмағилроқ иккинчи йигит ҳам ади-бади айтиб ўтирмай Нигоранинг икки қўлидан, кафтидан маҳкам ушлаб, машинага тортди.

— Мен сенларни танимайма-а-а-н!!! Вой-дод! Бандитлар!!! — деган эди, соқол-мўйловли йигит одамлар олдида унинг юзига бир тарсаки солди:

— Яхши кўрганингникига кетяпсанми! Бузуқ! Эрингни ташлаб-а! Йў-ў-ўқт! Энди бундай бўлмайди!

Икки йигит Нигорани бақиртириб, эзғилаб машинага босиб, ғувва жўнашди. Бургутнинг чангалига тушган чўл қуёнидек у икки соҳибчангал қўлидан чиқолмади. Бекатда турганлар: «Эри билан аразлашиб чиққан жувон бўлса керак, яна қайтариб уйига олиб кетишди, ҳозирги ёшлар шунақа деган хаёлда жойларида тураверишди. Баъзилари бир-бирига қараб кулиб қўйишди ҳам. «Шундоқ келишган, замонавий эри бор экан, уни хафа қилиш ярамайди! Ҳозир соқол қўйиш одат... Қора кўзойнак билан кўзни бекитмо, нега керак? Бир-бирига панд беришади... Э, жувонмарг бўлгур ёшлар-а! Ҳаё йўқолди, одоб йўқолди!...»

Кумушранг машина катта йўлда ғизиллаганча учиб борарди, чорраҳага етгач, қизил чироқ ёниб, уч-тўрт машина кетма-кет туриб қолди. Орқада, кўзойнакли йигит маҳкам ушлаб ўтирган Нигора оҳ-воҳ қилиб, машина ойнасидан кўчага бетоқат аланглар, бақирарди...

Ун дақиқача кечикиб келган отасининг машинаси дарбоза олдида келиб туриши билан онаси Маҳбубахон деразани очиб: «Нигора ҳозир чиқиб кетди. Троллейбус бекатида бўлса керак, борақолинг!» деди. Машина ғувв этиб, доимо Нигора турадиган яқин бекатга етди. Шофёр йигит узоқдан — бекатга юз метрча қолганда аллақандай «Жигули»га икки йигит бир қизни бақиртириб тортаётганларига кўзи тушди. Бекатга келиб, бу ерда турган бир аёлдан нима воқеа бўлганини сўради. У: «Қандайдир бир қизни, эри бўлса керак, кўзига қора кўзойнак таққан, мўйловли йигит уриб, тортқилаб, машинага солиб олиб кетди...» деди. Шофёрнинг юраги шувиллаб кетди, у шу лаҳза машинасини ўша кумушранг «Жигули» кетган томонга бурди. Биринчи қизил чироқдан қонидани бузиб ўтиб, ғувиллаганча учди. Форобий кўчасида, узоқда кумуш рангли икки «Жигули» олдинма-олдин кетаётганига кўзи тушди. Олдингиси ичида одам тўла, бекатга етгач чапга, Чилонзор томонга бурилди. Иккинчи кумушранг «Жигули»нинг ичи бўш эди. Чилонзор томон кетган «Жигули» орқасидан тушди: унга анча яқинлашиб бориб, машина деразаларига қора ойнак қўйилган сабабли ичкаридаги кишиларни кўролмади. Аммо юрагидаги шубҳаси тасдиқланди, ўзининг ўн минут кечикканидан ғоятда пушаймон бўлди. Вақтни қўлдан бермаслик учун машинага газ бериб, тезликни юздан ошириб, учирди. «Жигули»га яқинлашиб, ичкарида уч киши борлиги, машина ҳайдаётганининг безовта бўлаётганини кўрди. У «Жигули»нинг олдида ўтиб, «тўхта!» ишорасини қилди. Аммо «Жигули» Чилонзорга етмай ўнгга — аллақандай тор йўлга, қурилиш материаллари уйиб ташланган томонга бурилди. Бир неча тор йўлларга етганида «Жи-

гули» кўздан йўқолди. Шэфёр пешонасига урди: «Эҳ, олдига ўтмаслик керак эди. Энди нима бўлди? Ўзимни билдирмай келганим маъқул эмасмиди?» деди ичдан куйиб. Лекин, вақтни кўлдан бермаслик учун қурилиш материаллари уйиб ташланган тор йўлда у ёқдан-бу ёққа кеза бошлади...

* * *

— Бевовта бўлманг, Нигорахон, бу ердан чиқиб кетолмайсиз! — деди «Жигули»да, қўлидан маҳкам ушлаб ўтирган қоракўзойнакли кимса.

— Мен сизни танймайман! — деди йиғидан кўзлари қизариб, хум бўлган Нигора.

— Танийсиз!

— Мана, қўлимдаги узугимни, қулоғимдаги бриллиант зирагимни, сумкада пул бор, ҳаммасини олинглар... Машинани тўхтатиб, мени чиқариб юборинглар! Илтимос қиламан, — у титраб яна хўнгиллаб йиғлади. Ялинди.

— Биз ўғри эмасмиз, — деди соқол-мўйловлик, — менга бриллиантларингиз керак эмас. Ўзингизга буюрсин. Иккиламчи, сиз мени ҳақорат қилгансиз! Уша куни ресторанга киришда йигитингиз билан мени пастга уриб сўқдингиз! Мана шуни тушунтириб берасиз, кейин қўйиб юборамиз. Шуни эсингиздан чиқармангки, бир ярим ойдан буён кетингиздан шарпадек пойлаб юрибмиз. Нега мени ҳақорат қилдингиз? Иккиламчи, адангиз бой, пулдор, мансабдор... Пул оламиз. Баҳойингиз баланд... Учинчидан, биз бировнинг ҳақоратини эшитиб кетаверадиган инсонлардан эмасмиз. Бизни ҳам қўрмат қиладиганлар бор! Ҳақорат ёмон нарса! Киши ҳамма нарсага чидаши мумкин — очликка, турма азобларига... Аммо ҳақоратга ҳеч бир инсон чидолмайди! Бизнинг ўзбеклар ҳақорату камситишни кўтаролмайди... Ҳақорату камситиш халқимизни эзиб, суяк-суягига етди. Бир ойча орқангиздан юрдим. Бир аёлни ҳам қўйдим, эплотмади. Мен унга анча пул тўладим. Дадангиз ваъз айтиб, бизда ҳамма нарса яхши, бизнинг жумҳуриятда ўғирлик йўқ, порахўрлик йўқ, фоҳишабозлик йўқ, очлик йўқ... дейдилар. Ҳаммаси бор! Қишлоқларда ойлаб гўшт емайдиган, турмуш тарозуси кўтарилган қашшоқлар бор; сут-қатиқ, саримой, ширинлик емайдиган, нимжонликдан сариқ касалга чалиниб, ўлиб кетаётган болалар қанча! Мен, мана шундай қуруқ гапириб, ўзи бузуқчилик қиладиган бир колхоз раисини тутиб олиб, уриб, қамалиб кетганман... У менинг хотинимга теккан. Бошимга оғир кунлар тушган, ҳаётим барбод бўлган...

— Мен сизни ҳақорат қилганим йўқ! — деди кўзлари қизарган Нигора. — Мен сизни танймайман!

— Танийсиз! Кўргансиз! Ёдингизга солиб қўяман!

Ярим соатдан мўлроқ йўл юрган машина шаҳардан анча четга чиқди, қандайдир қурилиш материаллари, арматуралар, бетон деворлар ораларидан ўтиб, кўримсизгина бир бино олдида тўхтади. Бу ерда одам зоти кўринмас, жимжитлик ҳукм сурарди.

— Қўлтиғингиздан кўтарайликми ёки ўзингиз тушасизми?

Нигора миқ этмай машинадан чиқиб, у ёқ-бу ёққа аланглаётган эди, йигит имо қилди:

— Қани, ичкарига кирдик! Биринчи қават, чапга! Бу ер Сергели! Алангласандан ўзимдан сўрасангиз, айтиб бераман. Ичкари хонада менинг саволимга жавоб берсангиз, бас, тўғри жавоб берсангиз, қайтариб уйингизга, хоҳласангиз, институтингизга олиб бориб қўяман. Бу ерда одам йўқ, милиция зоти ҳам йўқ! Бақириб-чақириб, ўйин қилманг, Ёқтирмаймиз! Биқинингизга пичоқ уриб, ташлаб кетамиз. Улигингиз бир ҳафтадан кейин топилиши мумкин... Қани, маданиятли бўлиб, ичкарига кирайлик! — йигит Нигорани ичкарига ундаб, қўли билан елкасидан итарди.

— Кирмайман!

— Кирасан! — у Нигоранинг қўлидан тортди, сенсанлади. — Вой-до-о-о-од!

— Бақирма! Бу ерда ҳеч ким йўқ! Биқинингга пичоқ тикаман!

— Кирмайман! — Нигора узоқда, чуқурлик ичида ғимирлаб ўйнаётган болаларга тикилди.

— Юр!

Машинада ўтирган йигит ҳам Нигорага имо қилди:

— Киравер, кўрқма! Бизлар сен ўйлаган ёмон одамлар эмасмиз, нега ҳақорат қилдинг, шуни тушунтириб берасан! Отангга хат ёзасан, пул беради. Кейин кетасан! Бизлар шу ерда пойлаб турамин...

Нигора мўйловли йигитнинг туртиши натижасида беихтиёр ичкарига юрди, ярим қоронғи коридордан ўтиб, йигит очган кўримсиз хонага кирди. Хона асосан бўм-бўш, четроқда бир каравот, ўртада стол ва тўртта табуретка. Стол устида нон, алюминий чойнак, уч-тўртта пиёла... Патнисда олма ва тузланган бодринг...

Соқол-мўйловли йигит Нигорани ўтиришга таклиф этди-да, югуриб бориб, эшикни қулфлади. Калитни чўнтагига солди. Дераза ёнига бориб, ташқарида кутиб турган ошнасига қўли билан «Кетавер...» ишорасини қилди. Орқасига қайтиб келиб Нигорага юзланди. Нигоранинг юраги гуп-гуп ура бошлади, у яна йиғлаб, йигитга илтижо қилди:

— Истаганча пул тўлаймиз, мени чиқариб юборинг, ҳақорат қилган бўлсам кечирим сўрайман... Илтимос қиламан... Ўзбек ўзбекка ёмонлик қилмайди...

— Ҳа, энди ўзингизга келдингиз. Биз аҳмоқона димоғдорлармиз: сен каттами, мен катта... бўлиб кетганмиз. Бир-биримизни кўролмаймиз... Баъзи жойларда ўзбеклиги қолгани йўқ. Савдогар, молпараст, расво!.. Шунинг учун ҳам бизлар қовиша олмаймиз. Ўша куни эрингиз билан Эскижўвада, «Гулистон» ресторанига кириб кетаётганингизда нега бизни ярамас, пасти инсонлар, деб камситдингиз? Сизга ўхшаган ҳамма ўзбеклар бизни оёғи учи билан кўрсатади. Топиб кетаверади... Нима, биз пошангиз остида эзиладиган бир қуртмизми!? Йўқ, бу тўғри эмас! Ўтмишдаги адоватни қўя қолай, эсимдан чиққан эди, анави яхши кўрганингиз мени нега ҳақорат қилади!?

— Сизни ҳақорат қилганимиз йўқ, агар ёнимдаги ўша танишим сўккан бўлса, бунинг учун мен жавоб бермайман. Унинг ўзидан сўраш керак. Сиздан илтимос, мени қўйиб юборинг, мен ҳали турмушга чиқмаганман... Ўша куни ҳам жанжални сиз тўхтатдингиз, сизни яхши киши эканингизни фаҳмлаган эдим. Гуноҳимни кечиринг...— Нигора йиғлаб, ялиниб-ёлборишга ўтди.

— Сўкканингиз, жеркканингиздан кечдим... Лекин беш минут шу каравотда сизни қучоқлаб ётаман. Бир ярим ойдан буён чекиб юрган азобим, ҳақоратланганим, баридан кечаман. Майли, сиздек бир гўзал қизни қучсам, ҳеч қандай армоним қолмайди. Сиз ўзингиз озгина «яхшилик» деган сўзни айтдингиз, қани, ечининг, каравотга ўтинг! Агар айнасангиз, мана!— газетага ўроғлик катта пичоқни кўрсатади, дераза ёнида қопга ўхшаган бир нарса ҳам турарди.— Улигингизни шу қопга солиб, сувга ташлаб кетамиз. Гапимга кирсангиз яхши бўлади. Йигит сўзи битта! Сизни уйингизга ташлаб кетаман. Соқол-мўйлов ҳам сунъий,— у даҳанига ёпиштирган соқол-мўйловини олиб ташлайди,— ўз сўзидан қайтиб, номардлик қилмоқ, биз учун ўлим! Нигорахон, энди мени кўп ялентирманг, унда тўғридан-тўғри босқинчиликка ўтишга мажбурман. Ёки пичоқ уриб юбораман! Маданиятли бўлайлик, эҳтимол мени — бир безори шахсни яхши кўриб қоларсиз. Тарихда бундай воқеалар кўп бўлган. Биз мансабдор эмасмиз, Ҳабиббек жарроҳ ҳам эмасмиз, биз — оддий одамлармиз... Балки, оддий одам ҳам эмас, шарпалармиз. На қилайлик, жиноят жиноятга йўллайди.

Нигора дағ-дағ титрай бошлади. «Жарроҳ Ҳабибни» билишлиги ҳам уни ҳайратга солди. Агарда қаршилик кўрсатса ё куч билан босқинчилик қилиши, ёки пичоқ уриб ўлдириши жуда аниқ бўлиб қолди. Бир ярим ойдан буён кетига тушиб юргани, ҳамма нарсани, ҳатто мансабдорнинг қизи эканини ҳам билиши Нигорани кўрқита бошлади.

— Вақт оз, ечининг!

— Йўқ! Қўйиб юбор!— деди Нигора безори билан олишиб.

— Мени ўша йигитингиз «ҳажикиз» деди, бу тўхмат! Унинг ўзи ҳажикиз! Биз унақалар сортидан эмасмиз, керак бўлса, сизни бир қучоқлаганимга истаганча бриллиантлар, бебаҳо матолар тўфа этаман. Жонингни десангиз ҳам бераман. Бизлар мард одамлармиз. Ҳозир шарпа бўлиб юрибмиз.

Йигит Нигорани каравотга ётқизмоқчи, туфлиларигача ўзи ечмоқчи бўлиб ёпишди.

— Вай, қўйиб юбор!— деди Нигора безори билан олишиб. Ёқасидан ушлаган қўлларини силтаб ташлади. Безори Нигоранинг белидан қучмоқчи бўлган эди, у балиқдек сирғилиб чиқиб кетди. Безори унинг юзига бир шапалоқ уриб, гандираклатиб юборди.

Либосларини тортқилаб, кўкрагидаги бюсгалтеру лозимларигача шилиб олишга уринди... Нигора жон-жаҳди билан олишар, юзлари, қўллари тимдаланиб, қонаган эди. Безори бир муддат хансираб, илондек чирмашмоқчи бўлди.

Шу пайт неча бор адашиб, қурилиш кетаётган майдонда чуқурликларга гилдираги тушиб, юролмай қолган ГАЗ-24 машинасининг эшикларини очиб, саросимада ташқарига чиққан шофёр йигит тупроқ ўйнаётган икки болага кўзи тушди, дарҳол мурожаат этди:

— Хей, болалар! Шу ерга келган кумушранг «Жигули» машинани кўрмадингларми?

— Кўрдик.

— Қаёққа кетди?

— Анови «бардакка». Хотин олиб келди...

— «Бардак» қаерда?

— Биринчи қаватда,— бола қўли билан кўрсатди.— Кирманг! Кирманг, қиморбозлар ўлдиради!

Шофёр машина моторини кучли гувиллатиб, зўр билан ариқчадан чиқараб, ўша хона ёнига келиши биланоқ қўлига тош олиб, деразага отиб, чил-чил қилди. Костюми ён чўнтагидан пичоқни олди. Шу пайт орқа деразадан кимдир гурс этиб сакраб тушиб, қочиб кетди. Эшикдан ранги учган, сочлари тўзиган, кўйлак ёқалари йиртилган Нигора чиқиб келиб, шофёрни кўриб, йиғлаб юборди. Бир лаҳза бир-бирларига тикилиб қолишди.

— Бекатда турган эдим, улар мени зўрлик билан олиб қочишди. Мана шу уйга қамаб қўйиб, адамдан катта пул талаб қилишмоқчи бўлган экан... Сизни кўриб, қочишди...

— Ярамаслар!— деди қўлида пичоқ, шофёр йигит.— Хайрият, жонингиз омон қолибди. Қани, машинага! Тезроқ кетайлик!

Нигора титраб-қақшаб машинага чиқди.

— Институтга олиб борайми?

— Уйга!— деди у жиддий бир тусда.

Орқада бўзариб ўтирган Нигора миқ этмасди. Ярим соатлардан кейинг улар шаҳар ўртасидаги чиройли коттеджда — Зулфиқоровлар ҳовлисига етишди. Шундоққина дарвоза ёнида тўхтаб, югуриб тушган йигит машина эшигини очди. Нигора машина ичидан чиқиб, индамай уйига кириб кетди. Шофёр йигит бир лаҳза унинг ортидан қараб, тикилиб турди-да, кейин машинасини бошқатдан гуриллатиб, гаражга жўнади.

Нигоранинг институтга бормаи барвақт қайтиб келгани, бунинг устига ҳовлида саррайиб, ранги оқариб, ёқавайрон турганига кўзи тушган онанинг бирдан юраги шигиллаб кетди:

— Вай, сенга нима бўлди? Нега рангинг оқариб кетди? Институтга бордингми? Нигора онага қараб, бошини сарак-сарак қилди.

Она югурганча зинапоялардан ҳовлига тушди.

— Нима қилди, болам? Касалмисан?

— Ҳа,— деди Нигора онага нима деб жавоб қилишини билмай. Қандайдир бир кўринмас қўл унинг оғзини маҳкам бекитди.— Қорним оғриб кетяпти... Институтга боролмадим...

— Нега қорнинг оғрийди, ўша иситилган ошдан мен ҳам еганман, юр, иссиқ чой ич, босилиб қолади,— деди кўксига туфлаб она. Бу, одатий гапни эшитиб, бир оз тинчигандай бўлди,— Ёмон бир нарса бўлибтими, деб, юрагим шигиллаб кетди. Юр, иссиқ чой ич, босилиб қолади. Оғриб турган бўлса, институтга бормаганинг яхши бўлибди.

Нигора шу лаҳза онаси рўпарасида хўнгиллаб йиғлаб юбормоқчи эди, қандайдир бир куч уни ушлади, бирдан ўзини қўлга олди: сохта инқиллаб, қорнини ушлаб, хонага кирди. Аслида унинг қорни оғримасди... У нима бўлганини билмас, саросима ичида онага боқди.

— Болам, ёт, қорнинг оғриётган бўлса кинна солиб қўяман? Бир қошиқ сода ичиб юборасанми?— деди она.

— Йўқ, ҳеч нарса ичмайман,— деди Нигора, сўник нигоҳ билан онасига тикилиб.

Нигора уй кийимларини кийиб, онаси ёнига чиқди. Бугунги кун шундай даҳшатли ўтди. Яхши ҳам бахтига шофёр йигит бор экан. Автобус бекатида қандайдир ёмон одамлар кўпдан бери уни пойлаб, таъқиб этиб юрганини сезиб дарҳол уйга қайтганини айтиб берди. Бўлган воқеани тўлалигича айтишдан тортинди. Қон босими баланд она бундай воқеаларни кўтаролмаслигини пайқади.

— Ҳозирги замонда ёмон одамлар кўпайиб кетган, қизим,— деди она,— эҳтиёт бўлиш керак! Куппа-кундуз куни ечинтириб кетаётганлар бор. Не кунларга қолдик! Уйга, кўп қаватли бинолардаги квартираларга кириб, эгасини ўлдириб, шипшийдон қилиб кетаётганлар бор. Мелисанинг қўлидан ҳеч нарса келмаяпти, дедилар аданг. Қўрқаман. Аданглар айтадилар, квартира ўғриларига жуда енгил жазо берилармиш, деярлик ҳайфсан эълон қилинармиш... Буни отини нима дейилади? «Халқни талаб, ўғирлик қилмасак яшолмайман, ўғирлик бизнинг касбимиз» дермиш улар. Шунинг учун ҳам мансабдорлар пора олишдан хазар қилишмайди, инсофи, диёнати йўқ! Худодан кўрқмайдиган одамлар қўлидан ҳар иш келади. Уйимизга томдан ўғри тушиб, ҳамма нарсамизни олиб кетгани эсимга тушса юрагим шигиллайди. Район милицияси тополмади, аксинча уйимни оёқ ости қилиб юборди. Қоғозлари, сўроқлари қуриб кетсин!

Шу лаҳза она гапини гапириб туриб ёдига бахтсиз бир қўшни қиз келди, у, бир ашаддий безори шахс қўлига тушиб, ҳомиладор бўлган, яширинча туғиб, чақалоғини туғруқхонага ташалаб келган эди. Онанинг юраги шигиллаб кетди...

— Овқат ботмаган бўлса, хайрият, ишқилиб, сени мана бундай нобот ишлардан худо асрасин,— деди она яна кўксига туфлаб.

Нигора ҳеч нарсага ташунмади, у хона ичида гангиб, нима қилишини билмасди. «Наҳотки ўз шаҳрингда юролмасанг! Наҳотки Тошкентга ҳаммаёқдан ярамаслар оқиб келаверади! Наҳотки Тошкент ўғриларга, порахўрларга, босқинчиларга макон бўлиб қолди?»

Йигирма биринчи ҳикоя

Жамшидбек Зулфиқоровнинг ички дунёсига бир нигоҳ

Кейинги йилларда Жамшидбек Зулфиқоровнинг тез-тез тажанглиги тутиб, кўп масалаларда оқорида ўтирган сафдошлари фикри билан келишмасди. Кўп нарсаларда ожизлик қилар, лекин уйга келиб, асаби бузилар, диққинафас чоғларида фақат Маҳбубахонга юрагини очарди. Кўнгли очиқ Жамшидбекни наинки эрим деб, уни бу оиланинг отаси деб билувчи Маҳбубахон юрагидаги ҳамма дардларини тинглар, унга ниҳоятда итоткорлик ҳамда садоқат билан ёндашарди. Дил ғуборини дил олади деганларидек,

Зулфиқоровнинг ўзи ҳам хотинига суяниб қолган, ўзига нисбатан хотинининг садоқатини доимо сезиб турарди. Илгари ўзбек хонадонидаги бундай садоқат унча кўзга ташланмаса ҳам, ҳозирги даврда бу ноёб бўлиб, кўплар диққатини жалб этар, баъзи ёшлар ишонмасди, эру хотиннинг бу даражада бир-бирига садоқатли бўлишидан кулишарди. Бундай садоқат фақат ромонларда ёзилади, ҳаётда бошқача деб, шу «бошқачаликни» одатий тусга киритиб олишган «жумҳурият бўйича ажралиш — оила бузилиш олтимиш олти фоиз...» деган гапни ҳам минбардан айтишарди. «Шундай расво замонга ҳам етиб келдик,— деб юборди бир кунни Жамшидбек Зулфиқоров.— Бу — сиёсий хато-ку!»

— Ҳар кимнинг ўз дарди бор,— деган эди Маҳбубахонга.

— Мен мактабларда ўзбек тили ва адабиёти, ўзбек халқи тарихидан дарс соатлари қисқартирилгани ҳақида гапирсам, дарҳол миллий маҳдудликда айблашади. Бундай шахсларга қарши кураш — адолат учун кураш демакдир! Мен тарихимиз, қисман Амир Темур даври ва унинг босқинчилик сиёсати ҳақида ўз нутқимда айтдим. Лекин ўша мансабдор... Темур номи бир ёқда турсин, Бобур, Улуғбекни ҳам тилга олмайсан, деди. Хўш, нега? Нега гапирмаслик керак, нега мактабларда ўқитмаслик керак! Нега?

Жамшидбек тутоқарди:

— Яқинда, марказий матбуотларнинг бирида хабар қилишларича, Фарбий Оврўполик бир кимсада Наполеон Бонапартнинг тиш чўткаси сақланар экан. Бу чўтка ким ошдида 40 минг долларга сотилди... Наполеон 1812 йилда кўпгина Оврўпо шаҳарларини вайрон қилиб, Россияга ҳужум бошлади. Беҳисоб одамларнинг қонини тўқди, Москвани босиб олиб, мингларча рус кишиларини ўлдирди, дорга осди. Москвани ёниб, кул бўлишига сабабчи бўлди... Хўш, нега энди бу босқинчининг тиш чўткаси қирқ минг доллар? Нега унинг номини «қаҳрамонлик намунаси» сифатида тилга олинади-ю, рус князлигини Олтин Урда зулмидан, Тўхтамиш босқинчилигидан, сўнгги мўғул хони босқинчилигидан озод этган саркарда Амир Темур номини тилга олиш ман этилади! Сабаб нима! Академик Бартольд «Тамерланнинг турк султони Елдириш Боязидни енгизиши Оврўпони ҳамда Россияни мўғул босқинчилигидан озод этди» деган. Амир Темурга нисбатан совуқ муносабат сабабларига тушунмайман! Қайси подшоҳ қон тўкмаган? Петр — Биринчи оврўпога юриш жангаридаги қирғиндан ташқари, стрелецкий полки исёнкорлари калласини ўз қўли билан кундага қўйиб, болта билан узган. Иван Грозний Қозонга юриш қилиб, татарларнинг тухумини қуритган, тириклайин учи найза ходаларга ўтказиб, кун бўйи додлатиб ўлдирган... Россия империяси мустамлакачи қўшинларида хизмат қилган рассом Верешчагин ниҳоятда қуюшқондан чиқиб, Амир Темурни ваҳший ва қонхўр, бадавий қилиб тасвирлаган. Ҳар бир ўрта оқиёлик киши бунга лоқайд ва бепарво қарамаслиги керак, чунки адолат ҳақиқатни айтишни ҳамма вақт тақозо этади. 1812 йили рус ва француз урушида, Наполеон кўшинида хизмат қилган француз офицери Шовье французларни ҳамма халқлардан юқори қўйган, «шовинизм» сўзи шундан бошланган. Бу, манманлик дудидан маст бўлган чор генераллари Горчаков, Скобелев, Кауфман, Черняев ва бошқалар рассом Верешчагинга ўз таъсирларини ўтказганлар. «Туземцы» тарихида Амир Темурдек дунёга донги кетган, мўғуллар истибдодини йўқотган ва ўрта аср тараққиётига асос солган буюк саркарда Амир Темурни тарғиб этиш, тилга олишдан кўрқадилар. Илгариги Ал-Хоразмию Юсуф Хос Ҳожибу Мадмуд Кошғарий, Берунию Ясавий, кейинги Улуғбеку Бобур Навоийлар тараққиёти ҳар томонлама Амир Темурга ва у тузган салтанатга боғлиқдир. Амир Темурнинг пойтахти Самарқанд беш юз йилдан кейин ҳам миллионлаб сўм фойда келтирмоқда. Жилла бўлмаганда шу бениҳоя кўп сайёҳлар ва уларнинг пуллари ҳисоби учун ҳам буюк саркардага тош отмаслик керак эди.

Бошқа халқлар тарихини ниҳоятда ҳурмат қилганимиз, ўрганганимиз ҳолда, ўз тарихимизни билишимиз ва у билан фахр этишимиз керак. Замонимизда тарихий-маданий ёдгорликлар халқимизнинг узоқ кечмишидан далолат бериб турибди, Регистон, Минораи Калон, Арк, Имом Термизий, Имом ал Бухорий, Исмоил Сомонийю Қафқол Шоший мақбаралари, Кўкалдош, Улуғбек расадхонасию беназир мадрасалар, сардобалар, саройлар... Ўзбек халқи тирихи ўз-ўзидан дostonдек куйлаб, нидо бериб турибди. Давлатимиз уларни таъмир этмоқ учун миллионлаб пул аямаяпти, бу катта ғамхўрликдир. Лекин минг афсуски, Ташкентдек шаҳри азимда қадим ўндан ортиқ баланд миноралар бўларди; Шайхонтоҳур, Кўкча, Бегларбеги, Кўкалдош ва Сақичмон маҳалласидаги гўзал миноралар яқин ўтмишда нобопу ножинс шахслар қўли билан бузиб ташланди. Кексаларни қўяверинг, у беқиёс меъморий гўзал минораларни ўз кўзимиз билан кўрганмиз, тепасига чиққанмиз, баъзилари ҳамон кўз олдимизда. Бундай ёдгорликларга нисбатан қилинган ваҳшийликни келажак авлод асло кечирмайди!

Худди у миноралардек, тарихимизни эсга солиб турган, чет эл босқинчиларига қарши курашда ном чиқарган олиму шоирлар, саркардаю қаҳрамонлар, чунончи — Широқ (унинг қаҳрамонлигини Иван Сусанинг такрорлаган) Торобий, Имом Қафқол Шоший, Темур Малик, Томруз (Тўмарис), Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Имом Термизий, Исмоил ал Бухорий, Жалолиддин, Улуғбек ва Бобур, Ал-Хоразмий ва Ал-Фарғоний ва бошқа тарихий шахслар халқимизнинг ниҳоятда бой ўтмишидан далолат бериб турибди. Ал-Хоразмий (Алгоритм), Алжабр (алгебра), Ал-Фарғоний (Лого-

рифм)га шу заминда асос солинган. Адолатли бўлишимиз керак, Поло ва Колумб ҳақида гап кетганда Сандибод Баҳрайн ва ибн Боттутани унутмаслик керак, чунки ер куррамиздаги улар сузиб ўтмаган бирон океан ва улар кўрмаган бирон орол йўқ...

Ҳа, тарихда Темурлар ҳам кўп ўтган; Туғо Темур, Жаҳон Темур, Мангу Темур, Темур Малик, Буқо Темур, Темур-тегин, Амир Темур... Ҳатто бизнинг давримизда ҳам буюк шарқ саркардаси номи фарзандларимизга қўйилмоқда. Саркарда ҳақида хорижда юзга яқин асар ёзилган, инглиз адаби ва драматурги, Шекспирнинг устози Кристофер Марло «Саркарда Амир Темур» деган драматик асар ёзган. Россияни топтаган Москвага таҳдид солган Олтин Урда хони Тўхтамишни қувиб бориб, Кавказда тутиб ўлдирган Амир Темурни тарихан зарарли шахс деб аташ тўғри эмас. Унинг босқинчилигини тарих инкор этмади: Аммо Тобольск шаҳрида рус князлари Амир Темур қизига ёдгорлик минораси қурдирганлар, у ҳозир ҳам собит турибди. Амир Темурнинг катта давлат тузгани, Мовароуннаҳрру Хуросон ва қанча мамлакатларни бирлаштиргани ва унинг даврида илм маърифатда, меъморчиликда, адабиёту санъатда тараққиёт бошланганини, тиббиёт, мунажжимлигу меъморчилик юқори поғонага кўтарилганини қоралаб бўлмайди. Торозунинг бир палласига буларни ҳам қўймоқ лозим. Севикли неварасини кўпроқ илм билан — мунажжимлик фанига йўналтирган бобога тўғри баҳо бермоқ шарт. Уни ўзбек халқига, барлос уруғига, туркий халқларга дахли йўқ демоқлик тўғри эмас, бундоқ илмдан узоқ гапларни айтмоқлик айб бўлади! Бу гапни на Шарафиддин Али-Яздий, на Навоийю Хондамир ва на академик Бартольд, на Қори-Ниёзий ва Бунёдов, на Зиёев ёзган! Ҳатто Москвада, ҳарбий Академияда саркарда Амир Темурнинг ҳарбий санъати кўп соат ўқитилади.

Ўз тарихини яхши билмай замондошимиз ва келажак ҳақида ўлмас асар яратаман, деганларга ишонмайман. Ҳар бир халқ ўз тарихини тиниқ ва ҳаққоний кўрсатилган асарлар орқали яхши билса, камол топади. Менинг асарим Австралия қитъасида машҳур деб кекирганларнинг кекириқлари уч пул! Сен адиб бўлсанг, аввало ўз она юртингда ном қозон, хизмат қил. Чинакам тарихий асар — яхши дурбин, аммо бу ўхшатиш жуда кам, тарихий асарлар ҳам энг яхши замонавий асарлар каби катта ишимизда камарбаста.

Тарихий ҳужжат — адабиёт эмас, адибнинг ёзилган тарихий фактга тўхталиб, фикру хаёли, ўлик исмларни ўрнидан турғазиб, унга жон киритиши, ҳаракатлантириши, бутун бир даврни қайтадан тиклаши, мозийни тиниқ кўрабилиши, одамларни чалғимаслиги — бу, бадий адабиёт деган гапдир...

Азиз китобхон! Юқорида зикр этилмиш фикрлар асар жисмига ёпишмагандай кўриниши мумкин. Ҳар бир саҳифани адабиёт назарияси қолипига солиб, ўлчаш тўғри эмас.

Эндиги ҳикоя Нигоранинг изтироб хусусида.

Йигирма иккинчи ҳикоя

Қиз бошига тушган оғир кунлар

Нигоранинг институтга бормаи барвақт қайтиб келгани, бунинг устига ҳовлида ранги оқариб, ёқавайрон серрайиб турганига кўзи тушган онанинг бирдан юраги шиғиллаб кетган эди.

Нигора ваннахонага кириб, жўмрақлардан шариллатиб сув оқизди. Эшикни ичкаридан илгакларини солди. Ваннага илиқ сув тўлғач, ечиниб, қип яланғоч бўлиб сувга тушди — бугун шунақа кун эканми, у икки бор қип яланғоч бўлди... Ваннага тушишдан аввал ойнага қараб, иттифоқо пастки лабининг кўкарганига ҳам кўзи тушди, ярамаснинг ниҳоятда эҳтирос билан бағридан қўймагани, лабларидан тўймай ўпганини эслади. Томоғи таги кўкарибди, сониди кўкарган ерлар ҳам пайдо бўлибди, беномус йигитнинг бургут чангали унинг сониди из қолдирганидан ғоятда ранжиди, «Бу — очиқдан-очик босқинчилик! Наҳотки мен троллейбус бекатида дод солмадим, наҳотки уларга қаршилик кўрсатолмадим! Наҳотки бирон одам улар макрини фаҳмламаса! Анқовлик қилдим! Газанда илон кетимдан пойлаб юрган экан...»

Ўқишу югур-югурлар сабабли у яқин орада қип яланғоч бўлиб, ўзини-ўзи томоша қилмаган эди. Гарчанд бугун танига чирмашган ўша газандадан омон-эсон қутулган бўлса ҳам, барибир бу беқиёс қадду қомат икки соатлардан сўнг яна ўз ҳолига келди. Яхши ҳам шофёр йигит бор экан, бўлмаса ҳоли нима кечарди. У, қандай гўзал! Гарчи қовоқлари ости кўкариб, кўзлари қизарган бўлса ҳам барибир гўзал, «Гўзаллик маликаси»дан минг чандон гўзал. Ўзига ўзининг ҳаваси келди. «Бу ярамас ит, ямон ниятли шарпа, бир ярим ой кетимдан пойлаб юрибди! Орқадан тушган ўша шарпани ким пайқай оларди! Ҳабибнинг жаҳл устида уни сўкиб юборганлиги бундай муджиш оқибатларга олиб келди,— деди Нигора ўзига ўзи. Яна унинг кўз олдида халоскори — шофёр йигит келди.— Агар у вақтида етиб келмаганида умид-орзуларим поймол бўларди»

Она ваннадан қип-қизил мағиздай бўлиб чиққан Нигорага назар ташларкан, ёдига

бахтсиз бир қўшни қиз келди. У бир ашаддий безори шахс қўлига тушиб, ҳомиладор бўлган. Яширинча туғиб, чақалоғини туғруқхонага ташлаб келган эди. Онанинг юрага шигиллаб кетди... Маҳбубахон билан Нигора ўйлашиб қолишди.

Шаҳар туғруқхоналаридан бирида, кўркам бинонинг иккинчи қаватидаги тўрт каравот қўйилган каттагина хонади кўзи ёриган қизлардан бири дўмбоқ боласини эми- зарди. Бола йўрғакдан чиқиб қолган жим-жима бармоқлари билан ёш она кўксини силар, юмуқ кўзларини баъзан очиб, унинг юзига тикилар, қулт-қулт сут эмарди... Баъзан оппоқ ва гўзал маммани ёғимлар, ёруғ дунёга келиш қувончи унинг мурғак юрагига ҳаяжон солаётгандай... Унинг учун фақат шу онаю сут, нафас олиши учун ҳаво, кўрмоқ учун нур керак, холос. Шу уч нарса гўё унинг борлиғи, тили, эътиқодию хаминидир.

Пешонасини танғиб олган, қаламқош қиз (у ҳали эрга тегмаган) хона бурчагидаги каравотда чордана куриб, эркаланаётган боласи юзларига суқ билан қарамас, ҳозироқ бу ердан учиб чиқиб кетишга тайёр, ўз болаларини эмизаётган бошқа у аёлдан ҳижолат бўлгандай, кўксини бегона бир чақалоқ эмаётгандай ижарғаниб, хомуш ўтирарди. Унинг юрагидаги нияту бошидаги уй-фикрларидан бундаги уч аёл мутлақо беҳабар. Улар бу кўркам ёш жувоннинг ўзларидай ҳисоблаб муомала қилишар, ўзларидек эмгани олиб келгунча чақалоғини соғинади деб ўйлашарди.

Аслида бундоқ эмас, туғруқхона бош врач иш жувон билан учинчи бор холи суҳбатлашиб, «болани ташлаб кетиш ҳақидаги фикрингиз қатъийми?» деб сўради. Она, бу гап қатъийлиги, ҳали эрга тегмагани, бир йигит билан ўйнашиб, ундан бўйида бўлиб қолганини маълум қилган. Бу гап, гўё, унинг бир дугонасига маълум экани, ота-онаси беҳабар эканини ҳам врачдан яширмаган эди. Қизнинг ниҳоятда чиройлилиги, чақалоғининг ҳам қорақош, семизлиги, тетиклиги, сал кам тўрт кило туғилганлиги бош врачни хаёлга чўмдирди. Наҳотки, бу ёшларда ўз боласига муҳаббат бўлмаса? Тилхат бериб, бош врачнинг ўз ўғилчасини кимгадир бериши ва ҳеч қачон даъво қилмаслигини ва умуман, бола туққанини сир сақлашни ҳам жуда илтимос-қилган эди. Соңлари оқариб кетган бош врач қизга тикилар, хаёл сурар, уни қаттиқ айблашга ҳам журъат этмасди, чунки одам танимай бу йўлда адашганлар қанча! Аммо дўмбоқ гўдакнинг ўз онаси бағридан ажралиб, бошқа биров қучоғида бўлиши; бошқа сийна она сийнасидай бўлмаслигини, дунёда абадул абад сир бўлиб қоладиган нарса йўқ, бир куни у катта бўлиб, ўзининг «ҳароми» туғилганини билса, бундан ортиқ жазо бўлмаслигини, туққан онасидан норизо бўлишини, уни қаттиқ айблашини эслади. Лекин гўзал қиз бунчалик хаёлга бормасди, тезроқ бу даргоҳдан чиқиб кетиш, бу иш бир умр сир бўлиб қолишини хоҳларди. Бош врач кўп сирли ишлардан воқиф, бунга ўхшаган қизларни кўп кўрган; ҳарқалай, ишини қилиб қўйиб, ота-она, мутаасиф қавму қариндошларнинг таъна-ю, ҳақоратидан қутулолмай ўзини сувга ташлаган ёки ёндириб юбормаганидан хурсанд, ҳусн бўлиб ақл топмаганлар кўп, дерди ўзига ўзи. Ҳарқалай, бу қиз чириган ёғоч эмас, темир экани, сир сақлаш қобилиятига эга экани, тўй-пўй қиладиган бўлса, «тикдириб» олишини ҳам биларди. «Шумтака,— деди ичида унга тикилиб туриб,— наҳотки шу ишга борган йигит бу қизни тўй қилиб олмаса! Қандай чиройлик, қандай келишган қиз — хонадоннинг кўрки бўлади-ку! Ақлли, зийрак...» Тавба, дерди у, шу замондаги ёшларнинг қилаётган ишларига тушунмай...

«Ҳа, сирсиз гўзал аёл бўлмас экан дунёда, чиройли қизга уйланибсизми, ана шу томонига чидамай иложингиз йўқ,— деган эди куйган зиёлилардан бири,— чиройли жувонларнинг танишлари, мактабдошлари, «амакилари» ва ҳатто «поччалари» кўп бўлади, чидамай иложингиз қанча, бўлмаса уриш-жанжал, меҳр-оқибат кўтарилиб, гўзаллик ҳам шўралаб тушади. Бу жуда ёмон!»

— Овқат ботмаган бўлса, ҳайрият, ишқилиб, сени мана бундай нобоп ишлардан худо асрасин,— деди она, яна кўксига туфлаб.

Нигора ҳеч нарсага тушунмади, у хона ичида ганғиб, нима қилишини билмасди. Наҳотки, ўз шаҳрингда юролмасанг! Наҳотки, Тошкентга ҳаммаёқдан ярамаслар оқиб келаверади? Наҳотки, у ўғриларга, босқинчиларга макон бўлиб қолаверади!

Нигора каравотга чўзилди. Она бир пийла иссиқ чой олиб кирди.

— Ич, болам, Ҳам қўрқибсан, ҳам иссиқдан юрагинг ёмон бўлибди.

Бўлган даҳшатли воқеани онага мукамалроқ айтай дердию ўзини тутарди, ҳозир айтиб, онасининг ҳам юрагини ёмон қилиб қўйгиси келмади. Тилини тишлади. Она тинимсиз гапирарди, миқ этмай ётган Нигора бир лаҳзадан сўнг ухлаб қолди. Маҳбубахон Нигоранинг этакларини тўғрилаб, хонадан чиқиб кетди. Ҳали оғирчиликларни унча кўрмаган, эрка қиз норасида боладик пишиллаб ухларди. Бирон соатлардан кейин у чўчиб уйғониб кетди. «Ой-йе!» деб бақириб юборди. Яна кўз олдида ўша дам соқолда, дам соқол-мўйловини, қора кўзойнагини олиб қўйган безори турарди. Ҳабиб қучоқлаб ўпганида, у қандай гуноҳ иш бўлди, деб ҳаяжонланган эди. Дунёда мана бундақа шафқатсиз одамлар ҳам бор экан. Бу одамлар учун бировни пичоқ уриб ўлдириб кетиш ҳеч гап эмас. Куппа-кундузи бекатдан олиб қочган кимсалар бирон ерда ўлдириб кетиши пашшани ўлдиргандек гап, деди ўзига ўзи. Ёки бу гапни онага билдириб, уни огоҳ этиш керакмикан? Йўқ, деди у, она бечорани ваҳимага солиш нега? Одам-

лар ҳар қандай қийинчиликка чидайди, сабр, ирода керак, деди у ўзини қўлга олиб. Баъзи чиройли аёлларнинг қилиб юрганишлари ҳеч бир қолипга сиғмаслигини ҳам эшитган. Сиртдан қараганда ҳеч ким бузуқ дейишга ҳадди сиғмайдиган бир шахс эри билан сан-манга бориб қолса ўйнашларига телефон қоқиб, сирли жойларда учрашар, эрига хиёнат қилиб қайтарди. Унинг расволиги, ниҳоятда жирканч ва пасткашлиги шундаки, у эри билан хафалашиб қолса, мутлақо сездирмай шу куниеқ бошқа тасқара бир шахс билан дон олишади... «Ғирт-ку!» дерди уни кўплар.

Унинг куракда турмайдиган қилиқлари кўплигини ҳам эшитган эди. Ҳирси қутурган бу аёл, эри бир ҳафта, ярим ҳафта қарамай кўйса, бир нимани тақиллатиб уриш чиқарар, сўккандан сўнг, хотин «Э, оғзингга ч...» деб юбораркан. Эр сени «уч талоқ қўйдим!» деб юборади. Хотинга шу керак, у тўппа-тўғри жазманиникига бориб, ётиб олади. Бир ойлрдан сўнг эри ялиниб, ёлбориб, жазманга пул бериб, «уч талоқ» қўйдириб, хотинини уйига қайтариб олиб келаркан. Мана шундай разолатда яшаётган кимсалар ҳам сизу биз билан замондош бўлиб яшаб келмоқда.

Бир ҳафталардан сўнг Нигора институтга борди. Энди у автобус бекатида таранг, ғўдайиб турмай, адаси машинасида, мабодо бу ҳам бўлмаса такси олиб жўнарди. Оғзи куйган одам қатиқни ҳам пуфлаб ичканидай, телефонда кўшни дугонаси билан ваъдалашиб, кейин кўчага чиқарди. Ортиқча бриллиант тақинчоқлар, хонатласу бориб турган оврўпоча кийимлар йўқ, жўнроқ кийинадиган бўлди. Бу, онага ёқарди: «Ёмон кўзлардан четроқ юрганинг яхши, ҳозир кўчада ғаркўзлар, ўғрилар, ичи қора кимсалар кўп, кўздан холироқ бўлиб юрмоқ кишига хотиржамлик беради».

Бу бир ҳафта ичида Ҳабиб деярлик ҳар кун телефонда қоқди, аммо Нигора ўзининг бетоблигини, дарслар оғирлашиб кетаётганини айтиб, учрашувдан мутлақо ўзини тортди. Ҳабибнинг қаттиқ илтимоси, ҳатто хафа бўлиш даражасидаги илтимосини ҳам рад этди. У қандайдир бир аросатда юрарди, бир томонда муҳаббат, бир томонда зўрланишга бир қадам... Бир томонда — чаман, бир томонда дашту биёбон... Бир томонда дулдул от, бир томонда қашқир... Ҳабиб билан шаҳар боғларида сайр этишга юраги безиллар, қандайдир бир шарпа уни кузатиб юргандай туюларди. Инсон ўзини ғайқиб этилаётганини беихтиёр сизиш қобилиятига эга.

Ҳа, шундай. Дарҳақиқат ўша «шарпа» уни доимо кузатиб юрарди.

Мана, орадан бир ой ўтди. Шанба кунин институтдан қайтишида, дугоналари билан аудиториядан чиқиб, катта кўчага, автобус бекатига кетишаётиб, газета-журналлар дўкончаси ёнида турганида бир барваста йигит унга салом берди. Нигора унга ялт этиб қараб, аввал ҳайрон бўлди. Кейин бирдан юраги шиғиллаб кетди. Йигит аҳволни пайқаб, дарҳол масалага ўтди.

— Мен яхши ният билан бу ерда сизни пойлаб турибман, қўрқманг, мен сизни опқочиб кетмайман. Сизга ҳеч қандай ёмонлик қилмайман.

Нигора унга тикилди, юраги гурс-гурс урди. Соқоли-мўйлаби йўқ, кўзларини ҳам қора кўзойнак билан бекитмаган. Яхши кийинган. Озода ва шай... Ёш домлаларга ўхшаб кетарди.

— Мен ўша «безори»ман...

Нигора индамади. Қовоқ солиб, унга тикилди.

— Милицияга югурмаганингиз, шофёрингизнинг ҳам тинч кетгани яхши бўлди. Мен яна иккинчи бор турмага тушишни мутлақо истамасдим. Шуни айтиш учун келдим. Мен ҳам бир ерда ишлаб, ўз кунимни кўргим келади. Иш тополмаяпман, менга бир иш беришмайди. Паспортга эмас, пешонамизга тамға босилган. Идораларда ўтирган майда-чуйда мансабдорлар, тил билмаслар бизни ишга олмайдилар, бизлар қамалиб чиққан ҳаром одамлармиз. Улар, «хўжайинлар» — паришта! Тушундингизми? Милицияга зинғилламай омон қолдирганингиздан хурсанд бўлиб, шу гапни айтгани келган эдим... Аммо шофёрингиз бамаъни йигит экан, ҳеч қаёққа югурмади. Анави юрадиган олифта йигитингиз — номард!

Нигора индамади.

— Майли, мени босқинчи дейсизми, безори дейсизми, барибир. Атайверинг, бу ном менга жуда муносиб. Бундан қаттикроқ атасангиз ҳам бўлаверади! Сўксангиз гуноҳим тўкилади. Ўлгандан сўнг айтилгандан кўра ҳозир тириклигимда айтилгани маъқул. Бир лаҳза қулоқ беринг, мен сизга жуда бўлмаганда қамалганим сабабларини айтиб берай...

Нигора бақрайиб «безори»га қараб қолди. Лекин бир гап демади.

«Мен асли Ниёзбоши қишлоғиданман... Уйланиб, битта бола кўрганимда ҳарбийга чақирилдим. Москва яқинида, стройбатда хизмат қилдим. Колхоз раиси, номини айтмайман, отнинг қашқасидек ҳаммага маълум, икки йилдан сўнг ҳарбий бурчимни адо этиб келсам, у хотинимни йўлдан оздириб, ўйнаш қилиб олганини эшитдим. Уйимиз тўкин-сочин, гиламу кўрпа-ёстиққа тўла, хотиним бармоғида бриллиант узуклар, ва ҳоказолар... Пойладим... Куркулдек суви бўйидаги, тегиримон ёнидаги ҳовлисига хотинимни машинада олиб кетганини эшитдим. Кётма-кет бориб, уларнинг каравотда ётишганида ушлаб олдим. Бузуқ хотинимга пичоқ урдим, ўлдиришимни сезган кекса раис ёнидан тўппончасини чиқариб, мени отди. Мен ярадор бўлиб, қуладиму аммо худо

асраган экан, ўлмай қолдим. Лекин барибир тузалиб чиққанидан сўнг мени суд қилишибди, «хукумат аъзосига суиқасд» деган модда билан ўн йил беришди. Етти йилда қутулиб келдим. Хотиним тирик, юз кўрмас бўлиб кетганмиз. Аммо номдор раис ўз ажали билан дунёдан ўтди... Қани адолат!? Адолат борми бу дунёда!? Адолат йўқ! Ҳарбийга кетган йигитнинг хотинини бузишдек аблаҳлик борми бу дунёда! Яна шу одам қанча йиллар донг таратди, мақталди, кўксига қўша-қўша орденлар, олтин юлдузлар тақди. Шундай одамлар ахлоқий бузук бўлгач, кимга арз қиласиз! Қамоқдан чиқиб келгач, қимор ўйнаб ялло қилиб юрибман. Чинакам безориман! Нима, менинг безори бўлишга ҳаққим йўқми? Ҳаммага ота ҳисобланган, умр бўйи эъзозу икром қилинган, президиумлардан тушмаган баъзи кишиларнинг қилиб юрган ишларини кўриб, чидаб туриб бўладими! Нега шундай! Ахлоқсизлик қилиш уларга мумкин уларга мумкин эмасми?! Менинг қамалишим, безори бўлиб кетишимга сизнинг ҳеч дахлингиз йўқ, бунинг илдизи чуқур, аммо яхши кўрган йигитингизнинг очиқдан-очиқ ҳақорати ортиқча бўлди. Бу ҳақорат ўша колхоз раиси қилмишини эслатди. Мен ўзимни тутолмай, сизнинг кетингизга тушдим, қасд қилдим. Каллам кетишини, иккинчи бор турмага боришимни билиб туриб, бу жиноий ишга киришдим... Бир ярим ой мобайнида ай-ғоқчилардек изингиздан пойлаб юрдим, охири сизни қўлга туширдим. Аммо мақсадимга етолмадим...»

Нигора миқ этмади. Кўчани нариги бетида, адаси машинасининг деразасидан уларни кузатиб турган Шопур — шофёр йигитга «мана шу!» ишорасини қилди. Шофёр йигит машинадан чиқиб келиб, Нигора рўпарасида турган ўша безорига тикилди... Безори кетгач, Шопур Нигорани машинага таклиф этди.

* * *

Тиним куни айвонга чиқиб газета ўқиётган Нигора йўл тўсар жиноятчилар гуруҳи қўлга тушгани ҳақида ахборот борлигини айтди. Тошкентда, кўчаларда юриб бўлмайд қолгани, умуман шаҳар тоза эмаслиги, баъзан кўчаларди ахлатлар уйилиб ётиши, бунинг устига йўлтўсар, бетайин одамлар кўпайиб кетганидан шикоят қилди. Туғруқхонада бўлган воқеани ҳам дугоналаридан эшитган эди. Оз бўлмаса, Шопур етиб келиб, деразага тош отмаса, ё ҳалок бўларди, ё номуси барбод... Шундай жиноятчи аблаҳлар шарпадек ёнгинангда юради!

У газета саҳифасига тикилганча хаёлга чўмди, ўша кунги воқеани эсласа юраги шифиллаб кетарди. Дунёда ташвиш кўп, лекин ақлли одам шу ташвишлар ботқоғида почасидан ботиб юрмайди, ўзига йўл топади. Инсон умри қисқа, ҳадеб ёмонликни ўйлайвериш ақли расоликка кирмайди.

Тагин ҳам инсон кўп нарсаларни унутади, бу қандай яхши. Табиатнинг берган бу бебаҳо инъомидирки, инсон унутишдек беқийёс фазилатга эга. Унинг вужуди шундай яратилган, мабодо бошқачароқ, ҳеч нарсани унутмайдиган, кинли бўлганида қандай даҳшатли бўларди. Эҳтимол, бутун ер юзи жизгинак бўлиб, қуришиб қолармиди. Яхшиликни ҳам, ёмонликни ҳам унутиш — тўрт фаслни айланишидек зарурий бир ҳодиса, Яхши ҳамки худо илонга на оёғу ва на қанот берган, дейди халқ. Шундай бўлганда инсонга ёмон бўларди. Яхши ҳамки инсонда унутиш фазилати бор, агар бу бўлмаганда биз қанчалар бахтсиз бўлардик.

Нигора чуқур нафас олди. Хўрсинди...

Ўзбекистонимизга кўз тегди. Бириники мингга, мингники туманга! Ҳатто хорижий бир муҳбир суҳбатда биз ўзбекларнинг барчамиз порахўр бўлиб кетганлигимиз ростми деб, сўрагани юрагига ханжардек санчилган. Лекин босқинчи, номардлар-чи! Эй, ярама! Шунчалик ёмон фикрга бориш қаёқдан келди? Наҳотки, биз ўзбекларнинг обрўйимиз шунчалик тўкилса!

Эндиги ҳикоя яна бир ноғиҳоний бахтсизлик ҳусусида. Бир ёмонлик иккинчисини бошлаб келади, дейди ота-боболар. Ана шундай эҳтиёт бўлмоқ учун киши кўрган кунига шукр қилмоғи, олани эсдан чиқармаслиги зарур! Куфрга кетмоғлик, дини исломга зид иш қилмоғлик. Қуръони каримдаги «Уммул Хабоис...» сурасида айтилганидек, ҳамма ёмонликларни келтиради.

Йигирма учинчи ҳикоя Фалокат баъзан оёқ остида

Жамшидбек Зулфиқоровнинг яна қимиз ичгиси келиб, эрта билан Шопурни Саригоч томонга юборди. У шофёр-йигитни шойириб, «сен яхши боласан, оёғингни қўлингга олиб югур, ўнларга етказиб келсанг, кейин хизматга борамиз!» деб, буйруқ қилди.

— Бир соатда қандай олиб келаман? Бориш-келишнинг ўзига бир ярим соат кетади,— деди Шопур.

— Ҳа, майли, билганингни қил. Лекин тез кел!

— Хўп бўлади!— шошилтириш ҳеч қачон шофёрларга ёқмайди, аммо у шундай

машхур кимсага хизмат қилиб юргани, «хўжайини»нинг номи билан фахрланиши, унинг илтимосини буйруқ деб тушуниши сабабли, яна бунинг устига Нигоранинг ҳам қимизга томоғи тақиллаб, шофёр йигитга илтимоснамо жилмайгани сабаб бўлиб (У негадир Нигорага ғоятда пинҳоний кўнгил қўйган эди; лекин буни қизга оз-моз сездиришга журъат этолмасди), «оёғини қўлга олиб», «физиллаганча Сарιοғоч томонга жўнади.

Отаси ҳовлида шофёр йигит билан гаплашиб, унга буйруқ бераётган Нигора ўз хонаси деразасининг пардаларини қия очиб, уларни кузатиб турар эди. Шофёр йигитнинг қадду қомаги, елкаларининг кенглиги, қуюқ қошлари, қарашларининг ўткирлиги қиз диққатини тортарди. Неча бор у Нигорани институтга олиб бориб қўйди, камгап, итоаткор; камсуқмиллиги қисман бўлса ҳам таажужбга соларди. Ҳозирги йигитлар қандай ёмон, Маҳбубахон уларнинг ҳаммасини «ғаркўзлар» деб атарди. Бу йигит Нигора ясан-тусан бўлганда ҳам, икки бор Тошкент денгизига чўмилишга бориб, атайин ундан сал нарироқда яланғоч, келишган қадду қомагини кўрсатиб турганида ҳам бепарво тамошо қилган, машинасига кириб ўтирган... Буларнинг бари Нигора хаёлидан ўтиб, топшириқ олаётган ўз шофёрларига ойна-парда қиясдан тикилиб, кулимсиради. Бир соатлардан кейин каттақон чилпатда, уч литрлик шиша балонларда қимиз келишини, холодильникда муздек қилиб қўйилишини ўйлади. У ҳатто онасидан аввал холодильникнинг пастки хонасини бўшатиб, қимизга жой очиб қўйди. Шофёр йигит Ҳабибдан бир-икки ёш каттароқ. Агар Ҳабибга ўхшаб яхши кийинса хотин-қизлар диққатини жуда ҳам тортса керак, деб ўйлади Нигора.

У қимиз учун Сарιοғоч, Келес, Турбат томонларга кўп борганидан бу ердаги бия боқадиган қозоқлар уни яхши танишарди. Сарιοғоч, Келес бозорларида кўп бўлган, бу ердагилар ҳам «Тошкентдаги мансабдор» кишининг шофёри келганини билишарди.

«Оёғингни қўлга ол!» деганига ҳам қарамай, шаҳар ичида анча секин, ҳовлиқмай, қоидадан чиқмай бораётган Шопур қадимги Ачаобод рўпарасидан ўнгга бурилишда машинани тезлатди. Иттифоқо чап томондаги кўчадан велосипедини дам у томонга, дам бу томонга биланглатиб, илон изи бўлиб келаётган кимса куч билан машинага қарсиллаб урилдида ерга қулади. Машина ғийқ этиб тўхтади, шофёр йигит югурганча пастга тушди, ерда ётган кимса беҳуш, оғзидан қон келарди. Машина велосипедни босиб, филдиракларини арқон қилиб юборган эди. Эрта тонгда кўчада ҳеч кимса йўқ. Капалаги учиб кетган шофёр йигит ўзини қўлга олиб, у ёқ-бу ёққа аланглади, ёрдам сўраш учун бирон кимса йўқ. У иккиланиб ўтирмай ерда ётган кишини дарҳол кўтариб, машинасига олиб, тез ёрдам касалхонасига югурди. Унинг оғзидан шундоқ ароқ ҳиди гупиллаб келарди. Жароҳатланганини топширгач, яна югурганча фалокат содир бўлган кўчага қайтиб келиб, ранги ўчиб, энтикиб, шу ердаги милиция идорасига кирди. Телефон ёнида ўтирган, навбатчи милиция ходимига рўпара бўлди:

— Мен одам босиб олдим. Шофёрман...

— Қанақа одам?— милиция ходими ҳайрон бўлиб унга қаради. Унинг одам босиб, қочмай бу ерга келгани ғайри табиийроқ кўринди.

— Одамдақа одам. Касалхонага олиб бордим. Оғзидан шундоқ ароқ ҳиди келиб турибди...

— Утиринг! Мен ҳозир бошлиққа маълум қилай!

Ун минутча вақт ичида милиция капитани ва беш-олтита одам бўлиб, шофёр йигит билан биргаликда фалокат юз берган жойга боришди. Кимдир касалхонага телефон қоқиб, бахтсизликка учраган кимса аҳволини сўради.

Ҳужжатлар туширилди, қарорлар тузилди, фотосуратлар олинди... Шофёр қамалди... Сўроқ, текшириш. Тоштурма... Хуллас, бева онанинг ғариблик билан ўстирган ёлғиз ўғли қимиз олиб келаман деб, оёқ остидаги фалокатга йўлиқиб, уч йил олиб кетди. Экспертиза айбни эрталабдан туриб ароқ ичадиган кимсанинг ўзига қўйган бўлса ҳам, барибир одам босгани учун шундай қаттиқ ҳукм чиқарилишга олиб келди.

Юраги не-не орзуларга тўла шофёр йигит оний бир фалокатнинг қўрбони бўлиб, ҳозир қамоқ— лагерларда дўзахий қийноқларни бошидан кечирмоқда, ёлғиз она юрагидаги аламларни сезиб, ўзидан ўзи койинар, ноғуноҳий фалокат уқубатини тортарди...

Ҳозирги кунда бошқа бир шофёр Жамшидбек Зулфиқоровни олиб юрибди, бу йигит ўзидан аввалги шофёр одам босганини эшитди. Бир йиллардан кейин Маҳбубахоннинг ачинганини ҳисобга олмаганда, бу хонадонда ҳам, гаражда ҳам уни деярлик эсдан чиқариб юборишди. Фақат битта одам оху воҳ қилиб, алам чекарди, саҳарлаб туриб, уни эслар, жойнамоз устида йиғлаб, худодан ёлғиз фарзандига нажот тиларди.

Бу — Она.

Орадан йиллар ўтди. Кунлардан бир кун Жамшидбек янги шофёрини ҳам қимиз олиб келишга юборди. Шиша банқаларни тўрхалтага солаётган шофёрга кўзи тушган Нигора илгариги шофёрни эслади.

— Ойи, ўша шофёр чиққанмикан ёки ҳозир ҳам қамоқдамикан?

— Билмасам, қизим. Бечорага жавр бўлди. Опаси келиб, хат сўраб, ёрдам қилинлар деган эди. Мелиса, суд... ишларига аралашиб бўлмайди, дедилар аданлар. У яқинда лагердан ҳам хат ёзган эмиш, лекин ҳеч ёрдам бериб бўлмабди. Аканг икки

бор Зангиотага передача олиб борди. Негадир у аканг билан иноқ эди. Акангга машина ҳайдашни ўргатган.

Нигора негадир хомуш тортди. «Уша шофёр йигитнинг юз тузилишлари ҳам кейинги шофёрларга ўхшаш», деди у ўзига ўзи.

Зангиота. Қамоқ лагери... Беҳисоб маҳбуслар... Булар ичида бегуноҳ Шопур ҳам жазо муддатини ўтарди.

Қадрдониз бошига тушган мусибатдан сен ҳам четда қололмайсан, деган қадимги Ровийлар ўз ривоятида, инсон бир либос эмаски, йўқолса янгисини оласан! Садоқатли Шопурнинг қамалиши барибир Жамшидбек юрагини зирқиратарди. У, ўз вазифаси тақозоси, ҳеч нимага аралашмагандай бўлиб кўрингани билан, аслида ҳуқуқни ҳимоя қилиш органларига бир неча бор мурожаат этди, расмий қоғозлар жўнатди. Уч йилни бир йилга олиб келиб, кўп ўтмай уни ҳам очикда юриб, фишт хумдонда меҳнат қилиш билан ўзгартирди...

Иигирма тўртинчи ҳикоя Ярми чин, ярми туш...

Қон босими ошганлиги сабаблими ўхтин-ўхтин юраги безовта бўлаётган Жамшидбекнинг тунда уйқуси қочди. У қандайдир ваҳималарга тўла тун кучоғида бедор ётарди. Ярми кечада иккинчи қаватдаги катта балконга чиқиб, пўстлоқдан тўкилган, тебранади-ган креслосига ўтирди-да, атроф-жонига назар ташлади. Тун қоронғи, аммо баъзи биноларда ёруқ хоналар бор. Баъзи уйлар ой нурида сўмрайиб турарди. У оёқ учида юриб, ғаладондан волидол олиб тили тагига ташлади, келиб ўрнига ётди. Бўлмади, у яна қайтиб балконга чиқди. Болаларини безовта қилмаслик учун шиппакни ҳам оёғига илмай, сарпойчанг юрарди. Ҳиндиларнинг кўп вақт оёқяланг юришлик юракка катта даво эканини ҳам эслади. У яна рўпарадаги беш қаватли бинога тикилди, бир лаҳзадан сўнг ўз кўзига ишонмай балкон ёқасига келиб яна қаради. У чўнқайиб, том қиррасида ўтирган мушук бўлса керак деб турган эди, ёнида яна бир «мушук» пайдо бўлиб, иккинчиси томдан осилиб пастга, бешинчи қават деразасига яқинлаша бошлади. «Ё тавба, бу мушук эмас, ўғри!» деди юраги шиғиллаб. Жонсизгина ой нури ҳаммаёққа сочилган, негадир ҳовли қоронғи, ўша беш қаватли бино эшикларига ёниб турадиган чироқлар ҳам ўчган. Жамшидбек кабинетига, қозикдан осилиб турадиган дурбинини олиб чиқиб, чироқлар нурида томдан осилиб тушаётган «ўргимчак»га тикиларди. Юрак санчиғи ҳам эсдан чиқди, томдан осилиб тушаётган «ўргимчак»га тикилди. Том қиррасида яна икки қора шарпа кўринди. Уғрилар! Рўпарадаги бино балкони орқали осилиб тушган икки «ўргимчак» бемалол хона чироғини ёқиб, қўшни уйида у ёқдан-бу ёққа юриб, титкилаётганини дурбин орқали бемалол кўриб турарди.

Нима қилмоғи керак? У дурбинни қўйиб, тезда оёқ кийимини кийиб, телефон ёнига келди. Милицияга хабар қилиб, тезда елкасига тўнани ташлаб, кабинетда осиглиқ ов милтиғини олиб ўқлади. Болаларига сездирмай, битта-битта қадам ташлаб пастга тушди. Ҳатто бундай фавқулодда жанжалли воқеаларни ёқтирадиган Бобурга ҳам сездирмади. Бешинчи қаватда, техминича бир хушмуомала, камтарин адиб турарди, жавонида у туҳфа этган китоб ҳам бор... Унинг яқинда Кисловодска, санаторияга кетганидан ҳам хабари бор эди. Бир одам дам олгани кетсада, уйини мана бу «ўргимчаклар» шилиб кетса! Бу, адолатми! Эҳтимол битта-яримта бола-чақаси қолган бўлса, тилло тақинчоқларингни, пулларингни топиб бер деб қийнаса, ўлдирса нима бўлади?! Эҳ, қандай замонга қолдик, ўғрилар шунчалик кўпайиб кетса! Уларга нисбатан Қонун ниҳоятда юмшоқ. Халқни таласалар... Сўйиб кетсалар... Бу қандай бедодлик! Муттаҳамлар вокзалдан тушибоқ шерик топиб, «бисмилло»ни ўғриликдан бошлайдилар. Уғирлаш гўё ота меросдай, шу ишни қилмасалар қўллари қичийдигандай.

Зулфиқоров ов милтиғини ушлаганча ўз эшиги орқасида турарди. Бир муддат ўтгач, машинада милиция ходимлари келиб, бинони ўраб олишди. Икки овчарка итнинг вовуллаб, эшикка югурганини, қуролларини қўлига олган милиционерлар зинапоялардан юқорига кўтарилаётганларигача Зулфиқоров кўриб турди. Уй чироғи ўчгани, бир «ўргимчак»ни юқорига тортиб олинаётганига кўзи тушган Жамшидбек милтиғини осмонга қаратиб, панғиллатиб отди. Томда турган шарпалар ғойиб бўлди. У югурганча келиб, милицияга қўшилди, ўғриларнинг баъзиси қўлдан чиқиб, қочиб кетиши мумкин бўлган том туйнуги ёнига келиб; милтиғини ўқталиб турди. Бешинчи қаватдаги квартира эшиги бузиб очилиб, милиция ходимлари бостириб ичкарига киришди, дарҳол чироқни ёқишди. Катта хона ўртасида, гилам устида кампир хотин чавақланган, ўлик эди. Хожатхонага қамаб қўйилган беш яшар, жамалаксоч қизча ҳам бўғилганми, ўлар ҳолатда ётарди. Уч йигитчани ушлаб, қўлларига кишан уриди. Сандиғу тахмондаги китоблар, ғаладонлар титилган, сочилган... Полда юриб бўлмас, ҳамма нарса сочилган. Кампирнинг кўксига санчилган қонли пичоқ, бошга уриб ўлдирадиган темир калтак полда ётарди... Тез ёрдам чақирилиб, беш яшар қизни шу лаҳза пастга олиб тушиб, касалхонага жўнатишди. Бир қисм терговчи, фотограф ва экспертизачилар ҳам етиб келиб, ерда

ётган кампир жасадини, сочилган буюмларнинг суратини олишиди. Қўли қон газанда ўғриллар пастга олиб тушилди, 'ит вовуллар, машиналар эшиги қарсиллаб ёпилар, мотор гуриллар... Лекин шу бинодаги «қадрдон» қўшнилاردан биронтаси уйқусини бузиб чиқмади. Уғри тушгани, милициядан одамлар келгани, ўқ отилгани тепада одам ўлдирилганини билиб, сезиб турганлар бор эди, биронтаси 02га телефон қоқиб, тепамиздаги квартирага ўғри тушди демади. Қандай номард одамлар-а! Шундоқ ёнгинасида одам ўлдирсалару бошларини кўрпага тиқиб ётсалар! «Тўғри,— деди ўзига ўзи Жамшидбек,— гадо душмани гадо!» Бечора адибни ич-ичдан кўролмайдиган қўшниси ҳам борлигини эшитган эди. Улар доимо адибнинг заволани ўйлаб келишган. Аммо бошқалар-чи? Ниҳотки ҳамма аблаҳ бўлиб кетган бўлса! Йўқ, бундоқ эмас, кўплар милиция терговчилари, тафтишчилари қийноғидан кўрқоқ бўлиб қолган. Район милициясидагилар, айниқса бозор атрофидаги милиция ходимларининг деярлик ҳаммаларининг шахсий машиналари бор, бир сўз билан айтганда «итининг туваги олтиндан...» бўлиб кетган. Икки йил оладиган томтешар иши учун гувоҳ ва жабрланувчиларни ўн йиллик азоб билан тергов қиладилар, айтаини қийнаб, уйингга ўғри тушса милицияга югурма деган гапни ишора қиладилар.

Адиб курортдан эртасигаёқ онаси жанозасига етиб келди. Аза, йиғи-сиғи, одамлар... Курорт ҳам бир тийин бўлди. Бир томонда тергов... Чакируқ қоғоз юборилиб, сўроқ қилишлар... Зулфиқоров ҳам балога қолди, бўзчининг мокисидай милицияга қатнар, баъзан идорасидаги ёрдамчиларига «объектга кетяпман...» дерди-ю, аслида милиция терговчиси ёнига борарди. Бормаса бўлмас, чунки ёлғиз гувоҳ у ва яна бунинг устига район милицияси «ишига аралашган...» Каттами, кичикми, мансаб эгасими— қонун олдида ҳамма баробар! Мана шу гап мўйлаб кўйган, ўзбек тилини чала-чулпа биладиган йигитчага куч берарди— у «ўғри ушлайман деб балога қолган» Жамшидбек Зулфиқоровни исканжага оларди. Милицияга бормай кўрсинчи, нима бўларкин! Бу ҳам холва, судда одам ўлдирган ўша ўғриларга ўлим жазоси сўрагани сиёсий хато бўлди дейишди баъзилар. Чунки, улар бошқа халқ вакили экан. Кам деганда жим туриш керак экан!

Ўғрилларнинг суди бўлди. Кимнингдир топшириғи билан жиноят содир бўлган районда эмас, суд Сергели районида бўлди. Нега? Ўзбекистонда тартиб ўрнатаман деб, узоқдан келган мансабдорлар бу ўғри болачалар сал четроқда суд қилинсин, деб фармон берган эканлар.

Кейинчалик халқ таъзйиқи билан суд бузилиб, шаҳар ўртасидаги катта майдонда очик суд қилинди. Қотил, ўғриллар кўлида кишан, юк машинасида бозор атрофи, одам гавжум ерларда айлантирилиб, ҳаммага кўрсатилди. Уғри йигитлар кампир хотиннинг сочидан ушлаб, биқинига пичоқ тикаётгани фотосурати гавжум кўчаларга осиб қўйилди. «Ўғриларга ўлим!», «Томтешарлар юртимизда битта ҳам қолмасин!» деган шиорлар катта бинолар пештоқиға илиб кўйилган. Майдон ўртасига тахтадан сахна қурилиб, суд ҳайъати ўғриларни бозор ичида саззойи қилиб, халққа кўрсатиб, қайтиб олиб келишларини кутиб турардилар. Майдон мингларча одамлар билан тўлган. Ҳамманинг кўзида газаб, бу ярамаслардан жамиятимиз қачон тоза бўлар экан, қачон беҳавф-хатар яшаймиз, қачон кўчаларда эркин юрамиз, деган нидо. Майдон тўла одамлар денгиздек чайқаларди. Жамшидбек Зулфиқоров ҳам шу одамлар ичида турарди.

Суд жуда қисқа бўлди. Ҳукм ўқилиб, қотиллар ўлим жазосига ҳукм этилди. Шу лаҳзанинг ўзидаёқ уларни дор тағига олиб келиб, осиб юборишди. Қотилларнинг жасадлари дорда қуртга ўхшаб бир-икки қимирлаб, кейин қотди... Майдонга тўпланган одамлар: «Э, адолат бор экан-ку!», «Энди бундай ярамаслар ин--инига кириб кетади, шундай кескин сиёсат қилинмаса, улар билан бошқача йўлда курашишнинг фойдаси йўқ!», «Ҳозир халқ тинчини, ҳаётини сақлаб қолишнинг ёлғиз бир йўли— ўғри, порахўр, қотилларга қарши шафқатсиз ўт очиш керак!» деган шиорларни ўқирдилар.

Жамшидбек Зулфиқоров суд ҳукмидан мамнун, одамлар оламони ичидан чиқиб, уйга қайтиб келди...

Тонг отди. Офтоб-оламтоб Зулфиқоров устидаги атлас кўрпачага етиб келди. Маҳбубахон кириб, эрини уйғотди.

— Адаси, туринг, чой тайёр.

— Ҳозир...— деди Жамшидбек кўз очиб.

— Кечаси босинқирадингиз? Икки марта ёнингизга кирдим.

— Э-э... ойиси, туш кўрибман... Туни билан қўлимда милтиқ ўғриларни қувиб юрибман. Суд қилиб, осиди...— деди Жамшидбек кўзларини уқалаб.

— Эркакларнинг туши ўнг келади, — деди Маҳбубахон кулимсираб,— зора ўғрилар, йўл тўсарлар йўқолса, беҳавотир яшасак.

— Бўлади! Ракка даво топилапти—ю, бунга чора топиб бўлмасмиди! Начора, анави ёзувчининг онасини ўлдириб, уйини талаб, орденларигача олиб кетишгани ёдимга тушдимми, ғала-ғовур ичида юрибман. Дарвоқе, ўша ўғриларга икки йил берилибди... Бу нима ўзи!— деди ўрнидан туриб Жамшидбек, қовоқ уйиб,— кескин чора кўриш фақат тушда!

Эндиги ҳикоя Ҳабиб ҳақида, кўплар арвоҳни йўқ дейдилар, арвоҳ бор. Ҳали бу

Йигирма бешинчи ҳикоя

Арвоҳ таъқиби

Ёвда бўлса тегаги тегар, деб ўзига ўзи тасалли бериб юрган бечора Салтанатхон ая ҳам ниҳоят қариялар уйида дунёдан ўтди... Онани ташлаб қўйиш қандай ёмон. Айниқса, у катта ўғли Ҳабибни соғинарди-ю, аммо ражишга ранжимасди, болалар ҳақида ёмон хаёлга борса худога мункир келаётгандай, норизоликни дилидан дарҳол чиқариб ташларди. Ҳеч бир она боласини дилидан қарғамайди, энг ёмон сўзларни айтиб юборганда ҳам тилини учида айтади...

Она қазосига йил тўлди, тириклигида кўп вақт ёнида бўлолмаган, ҳолидан хабар ололмаган, ҳозир бирон кун йўқки, онани эсламаган бўлсин. Боши тақ этиб деворга теккандек бўлди, она ёдига тушди дегунча унинг қадрига етолмагани, «бир обкаш сув олиб келиб беролмагани», юқори мансаб даргоҳларида мажлисма—мажлис юргани, машиналарда ғизиллаб, жумҳуриятнинг узоқ қишлоқларига бориб, одамлар билан расмий мулоқотга вақт топгани-ю, аммо мушукдек ёлинчоқ ёлғиз ўтирган онани бориб кўриб келишга вақт тополмагани армон бўлди. Укалари Рустам ҳам, Ҳотам ҳам, Зеби ҳам акаларидек ўз оналарига меҳрибон бўлишмади. Минг афсус!..

Шанба куни эти увишиб, хизматдан уйга қайтиб келган Ҳабиб телевизор кўришга ҳам тоқати йўқ, тезда ечиниб, каравотига чўзилди. Бир муддат хаёл суриб ётди-да, кейин кўзи уйқуга кетди.

Уч хоналик шинам ва гўзал квартирада ёлғиз ўзи турарди. Баъзан зерикар, баъзан бу хоналар ошнолар билан гавжум ва баъзан Метрополь меҳмонхонасига ўхшаб жимжит, ҳирсий ун — халлослашлар, яланғоч бешармликларни яширувчи бошпанага айланиб қоларди. Ҳарқалай бу квартирада паришта қочган, инсон яшайдиган уйга ўхшамасди. Қўшни кампирнинг айтишича, на мушук ва на уй эгаси — жин бор...

Шу кунларда шаҳарда поликлиникалар тирбанд, «Гонконг гриппи» тарқалгани хусусида гап юрарди. Эҳтимол Ҳабиб ҳам грипп бўлдим, истимаси чиқиб, ётиб қолди.

Ярим тунда хонада Салтанатхон ая пайдо бўлиб, устида ўша кўк товар кўйлаги, бошида дока рўмол, ўғли тепасида тикилиб ўтирарди. Она хомуш, гапирмас, икки кўзи ўғлида. Бир лаҳзадан сўнг ориқ, сертомир қўлини ўғли пешонасига қўйиб, «иссиғинг чиқяпти, болам...» дегандек бошини сарак-сарак қилаётган эди, Ҳабиб бақариб ўрнидан туриб кетди. Беихтиёр тумба устидаги чироқни ёқди, она кўздан ғойиб бўлди. Ҳабибнинг аъзойи-бадани жимирлашиб кетди. Баданидаги туклари игнадек тик бўлиб, юраги гурсиллаб уриб кетди. У ёқ—бу ёққа аланглади. Девордаги онаси ва отаси бирга тушган фотосурат... Суратлар сурат бўлиб турибди... Хона жимжит. Юрагига ваҳима тушиб, деразадан кўчага қаради. Кўча ҳам жимжит, рўпарадаги бино деразалари ҳам қопқоронғи. У келиб каравотига ўтирди, деворларга, шифтга тикилди. «Туш кўрдиммикан, — деди ўзига-ўзи. — Тушимда онам раҳматликни кўрдиммикан, у зот безовта бўлиб юрдилармикан? Еки гриппда алаҳсираяпманми?» У, ошхонага кириб, стаканга чойнақдан совиб қолган чойдан қўйиб ичди. Яна каравоти тепасига келиб, кўрпага ўтирди. Уйқуси батамом қочиб кетди. Хаёл сура кетди, ёлғизлик ёмонлигини, ҳатто кўрқинчли эканини дилидан ўтказди. Укаларини ҳам, қариндошларини ҳам, севиқли Нигорани ҳам ўйлади...

Тун.

Жимжитлик...

Узоқ-узоқ мотор гуриллагани эшитиларди. Орандан бир оз вақт ўтгач, мотор гуриллаши кучайиб, уй тепасидан ҳаммаёқни зириллатиб катта самолёт учиб ўтди. Илгари бундай гуруллашлар ёқмайдиган Ҳабибга ҳозирги шовқин жонига оро киргандек эди. Гўристони жим-житликни бузиб, осмондан вағиллаб ўтган самолёт унга далда берди, бу заминда ҳаёт борлигини кўрсатгандай бўлди. У хомуш ўтирганча ўтираверди, яна хаёлига она келди, одми товар кўйлагида бўлган кўтариб, кўчама-кўча тентираб юргани кўз олдидан ўта боларди. Ҳовли сотилгандан кейин у ҳеч кимникига сиғмай қолгани, болалари олиб кетилган она мушукдек ялинчоқ, миевлаб юрганга ўхшарди. Кўрган бировнинг оёғига бош суйкаб, қўлига қараётгандай бўларди. Наҳотки онани ташлаб қўйишди. Давлат ишлари минг кўп бўлганда ҳам у раҳматлининг ёнига бориши керак эди-ку, холидан хабар олиш мутлақо лозим эди-ку! Ҳабибнинг пушаймонлиги юрагини сиқиб, кўрқув ва армон томоғидан бўға бошлади. У яна ўрнидан дик туриб, ошхонага кирди. Узимга келармиканман деб, иссиғи борлигига ҳам қарамай жўмрақдан сув оқизиб, юзларини ювди. Лунги қолиб, хаёлан ёғлиқ сочиққа юзини артибди. Ётоққа чиқмай, беихтиёр лабига сигарета кўндириб чекди. Нима қилишини билмасди. Юраги сиқилганидан, кўчага чиқиб кетишни ҳам ўйлади. Қаёққа боради? Борадиган жой йўқ, ярим тунда укалариникига бориши мумкин эмас! Дўстиникига борсамикан? Йўқ, бу мумкин эмас! Таниш аёллариникига борсамикан? Аразлашиб қолган — у сўраган пулни

топиб беролмаган. Унинг тугилган куни бориб табрикламаган. Ҳозир қайси юз билан боради! «Уйланиб, бола-чақалик бўлган кишилар қандай бахтли, — деди ўзига ўзи. — Ҳадеб бўйдоқ юравериш жонга төгди-ку!»

Чўзилган ошиқ-маъшукликнинг оқибати шу — гап кўпаяди, дунёда ҳасад бор экан, у мармару метиндан қурилган биноларни кунпаякун қилишга қодир. Ҳасад — ҳамма бахтсизликларнинг келиб чиқиш манбаидирки, бу ёмон дард ҳозирги вақтда ўзбек элида кўп тарқалиб, авж олиб кетди...

Ҳабиб чексиз хаёллар гирдобида: эҳтимол катта масабдор, ўзига тенг даргоҳ билан қуда бўлмоқчидир? (Дарҳақиқат, Жамшидбек билан Маҳбубанинг нияти катталар билан қуда бўлиш... Эки ундан бир поғона кичикроқлар билан...) Катталардан бири уларникида меҳмонда бўлганида Нигорага тикилиб, сени ўзим келин қиламан, деган эди... Бу гаплардан Ҳабибнинг хабари бўлмаса ҳам эшитган. Эки Нигора «келишган асиссент йигит»ни хушомадгўйларни кўпайтириш баҳонасида лақиллатиб юрибдими? Кўп чиройли қизлар хушомадни ёқтиради. «Йўқ, — деди у ўзига ўзи, — бу қиз ундақа қизлардан эмас!» Лекин, барибир унинг ёнига ялиниб боришни кўнглига тугди, Пошшахоннинг қилиғи қилиғи очикдан-очик иғво эканини айтмоқчи бўлди. Аслида бу жувон билан бир маротаба гуноҳ иш қилгани ҳақиқат, бу умрида қилган хатоларидан бири бўлиб, кўплар қатори Пошшахоннинг бир жазмани мен деган эди. Йўқ, Пошшахон унинг нозик ердан маҳкам ушлаб олганга ўхшарди...

Совчи юборишини Нигора асло истамасди, ошнангизнинг онаси дадамларнинг олдида болаб қовун туширди, деди. Шундоқ бўлгандан кейин, сабр қилинг, дедию янги массивдаги барча ҳамшаҳарларини шундай, сал-пал ўпкаси йўқроқ, деб ўйлади. Хуллас, қолган ишга қор ёғди...

Энг мушкул дамларда киши совуққонлик билан ўзини тутабиллишни, ўз кучига ишониш хислатларини мерос сифатида олиб бўлмайди. Бу эса, кишининг қатъийликка қанчалик тайёргарлик кўрганидан келиб чиқади.

Кейинги кунларда содир бўлган бир воқеа, тўғрироғи юракка ханжардек ботган номардлик Ҳабибни ўйлатиб қўйди. Дўсти Патининг Нигораларникига совчи юборгани... Пати ҳамма гапдан хабардор эди-ку! Дўстлари шундай бўлгач, кимга ишонади!

Ҳабиб ўша куни ҳовлида, айвонга чиқавериш зинапояда ўтириб, бошини икки кафтига қўйди, демак... Шундай қилиқларга барҳам беришни бир неча бор Патига айтган эди. Демак, ёқмаган, фоҳишанинг ўзи тавба қилса ҳам, бир ери тавба қилмайди. Шундай бўлиб чиқади!

Куннинг ўрталарида Нигоралар уйига телефон қоқмоқчи бўлди, лекин бугун шанба, Нигора ўқишда бўлишини пайқаб, трубкани дарҳол жойига қўйди. Ётиб, китоб ўқиди. Ҳеч нарса миясига кирмади.

Ошхонадан чиқиб, ётоқхонага кирди-да, яна каравотига ўтирди. Ётмоқчи бўлиб, тумба устидаги лампани ўчирди. Шу лаҳза кўзига яна онаси кўриниб кетди. Салтанатхон аянинг ововзи ҳам эшитилгандек бўлди. У қўшниси, Лазокатхон билан гаплашарди: «Ҳа, ойнаниб кетай, ўлмаган қул кўраверар экан, муҳими ўлмаслик керак, Улган билан ер тўярмиди! Болаларим шундай меҳрибонки, ойижон, ойижон, деб еру кўкка ишо-нишмайди. Мана, эгачи, катта ўғлим Ҳабибжон бугун сизникига ўз машинасида олиб келиб қўйди. Мени яёв юрдиришмайди. Холодильник олиб беришган, шу холодильникни овқатга тўлдириб қўйишади...»

Салтанатхон ая каравот ёнидаги ўриндиқда ўтиргандай, шу ердан қўшниси Лазокатхонга мақтанаётгандай эди. Онанинг нафаси Ҳабиб юзларига урилганай бўларди. Она яна ориқ қўлларини ўғли пешонасига босиб, иссинг борга ўхшайди, дегандек бўлди.

Гангиб ўтиргани Ҳабиб қўчиб кетди. Чироқни ёқди. Онанинг овози ҳам, ўзи ҳам ғойиб бўлди. Ё тавба, бу нима ўзи? Арвоҳ деган нарса бормикан? Яқинда газетада ўқигани, бир олимга «худо борми ёки йўқми?» деб савол беришганида у; «худога ишонган кишига худо бор, худога ишонмаган кишига худо йўқ...» деб жавб берибди. Ҳабиб ўйланиб қолди, демак, арвоҳ бор!

Шу куни Ҳабиб чироғни ўчирмай каравотида ўтирганча тонг оттирди. Эртасига квартирага келишга юраги дов бермай укаси Рустамникига борди. «Қиз танлаб бўйдоқ ўтаётган ака»ни келин ҳам, ука ҳам яхши кутиб олиб, ичкари хонага жой солиб беришди. Идорадан қорни тўқ қайтиб келган Ҳабиб чой ичди, икки яшар жиянини қўлига олиб эркалади, кейин ётиб ухлади. Бу ерда она уни безовта қилмади. Укасига, келинига кейинги кунларда ухлолмай, босинқираб чиқаётганини, кўзига лоп-лоп онаси кўринаётганини, «Сени олиб кетаман, болам, мен сени жуда соғиндим...» деб қучоқлаётганини титраб айтди.

— Чарчагансиз, ака, — деди Рустам, — бирон санаторийга боринг.

— Бу йил бўлмайди.

— Уйланиш керак! Анави, каттанинг қизи Нигорага уйланасиз деган хаёлда эдим.

— Бўлмади... — деди Ҳабиб укасига. Бу гапни кимдан эшитдинг деган саволни ҳам бермади. Келин чиқиб кетгач яна такрорлади, — бўлмади. Мени кўп билан юради деб, унга кимдир иғво қилибди. Бунинг устига хирургликни, илмий ишни ташлаб кетганим унга ёқмабди. Нима, мен жамоат ишига қақирилдим. Раҳбарий иш менга

ёқади. Ҳазинг отаси ҳам раҳбар... Касбимни ўзгартишининг унга нима алоқаси бор! Мана шу сабаблар бўлиб, бизнинг алоқамиз узилди. Ҳазинг ҳам ҳадеб нозу фироқ қилаверди, нима, мен ёш боламанми!

— У бўймаса бошқаси, барибир уйланиш керак.

— Тўғри, — деди Ҳабиб.

Лекин у хотинга «қул» бўлиб қолиш, эркинликни йўқотишни мутлақо хоҳламасди. Баъзан ёлғиз қолишини ҳисобга олмаганда, «егани олдида, емагани орқада...» Манман деган гўзал аёллар унинг квартирасига келишади. Ҳозир туппа-тузук мансабдор бир кишининг ёш хотини билан алоқа қилиб юрибди. Бу жувоннинг гаплари, эркаланишлари, эрининг сирларини айтиб беришлари ва умуман, у эркак зотини ғоятда яхши кўриши, бўйнига осилиши, тўшақда чиройли қилиқлар қилиши кўз олдига келди. «Уйланиб нима қиласиз... Баъзи француз аёллари эрдан ўйнашни афзал кўрадилар», деган гапни ҳам у айтган.

Ҳабиб чуқур хаёлга толди. Умр шундай ўтиб кетаверадими? Бировларнинг хотини билан юриш, бу шаҳвоний хиёнатлар гарчи сезилиб қолмаганда ҳам ўз виждонини қийнамайдими!? Бу ахир жиноят-ку! Агар сезилиб қолгудай бўлса фожиа юз бериши аниқ-ку! У юрган гўзал жувоннинг эри бундақа шармандаликни кўтаролмайдиган, қиличидан қон томадиган киши-я! Сезилиб қолгудай бўлса нима бўлади? Эри командировкага кетганида у деярлик ҳар куни Ҳабибнинг квартирасида бўлади. Томоғининг чақасини, сонининг кўкарганини эридан яширади. Бу гапни Ҳабибга ҳам айтган.

Бундай қалтис иш қилиш — лангар чўп ушлаб, дор устида жон ховучлар юриш нега керак! Чакки қадам ташлаш нега керак! Буларнинг бари бор-ку! Шу аснода хаёлига тарихчи олим айтган воқеа келди. Мадрасаси, масжид қурилаётганда маликанинг бу ерга устолар, меъморлар ёнига келгани, қандайдир бир ёш меъмор саркарда хотинига анчадан буён кўз тикиб, оғзидан суви келиб юрганини фаҳмлаган Бибиҳоним бир табақ тухумни турли ранга бўяттириб, ўша усто йигитга юборибди. Олиб борган маҳрамга тайинлабдики, меъмор йигит шу тухумлардан қайси бири ширинлигини айтсин, дебди. Йигит тухумларни олиб, маликага ташаккур билдирибди, аммо шарм, ҳижолатбозликка чидаммай, мадраса устида ўзига қанот ясаб, Самарқанддан учиб чиқиб кетган экан. «Ҳамма тухумлар бир хил, аммо сирти ранго-ранг...» деди ўзига ўзи Ҳабиб...

«Шундаймикан?... — деди яна тарихий ривоятни инкор этиб Ҳабиб. — Мутлақо!» Хаёлига «кўзи очилмаган мушукбола» Нигора, ундан кейин дунёнинг тагига ўт ёқадиган, «ғалвирагу» «жазава» усулларигача яхши биладиган, йигитларни шимиб ташлайдиган, ханжари ўткир эрининг кўзига чўп ташлаб юрган жонон ҳам келди. Яна бошқаси ҳам келди. «Йўқ, улар бир хил эмас, — деди яна ўзига ўзи. — Лекин ишратдан зерикдим».

Ҳабиб бу бузулишдан чиқа олармикан? «Чиқаман! Албатта чиқаман!» деди у хаёлан. Квартирасига қатнаб юрган иккала жононга ҳам қўполлик қилиб, мен уйланаман, ишорасини қилган эди. «Уйланавер, нодон!» деб кулган эди энг зўри.

Ҳабиб укаси, келини билан бирга нонушта қилиб, хизматига жўнаб кетди. У акасининг тунда ёлғиз ётолмай, босинқираб чиқаётгани, кўрқиб васвасага тушаётганини телефонда укаларига айтди. Улар акаларининг тезда уйланиши кераклигини маслаҳат кўришди.

Кечқурун хизматдан чиққан Ҳабиб ошнасаникига борди — шундай қилиб, у квартирасига киришга юраги безилларди... Машина тўхтаганини кўрган Пошшахон югуриб, сарпочан дарвоза ёнига борди, аввал тешикдан мўралаб, йўлкада сарвқомат Ҳабиб қиличдек турганини кўриб, дарҳол дарвоза эшикчасини очди.

— Келинг, Ҳабиб ака, бормисиз?

— Салом, Пошшахон. Ҳазингиз яхшимисиз? Аямлар яхшимилар? Фатхуллоҳўжа уйдадилар?

— Ҳа.

— Бир оғиз гапим бор эди...

— Ичкарига кираверинг! Кўрқманг! Яхши кўрганингиз кўриб қолмайди.

— «Яхши кўрганим» тамом. Ора бузилди...

— Битта зарбга чок-чокидан сўкилиб кетадиган муҳаббат муҳаббатми! Тамом, бўлган бўлса яхши бўлибди. Қутулибсиз! Хафа бўлманг! Уруғи кўп...

— Сиз менинг ички ишимга аралашманг! Акангизни чақириб беринг!

— Киринг бу ёққа, — Пошшахон сал-пал бўшади. Ҳабибнинг авзойи бузуқлигини фаҳмлаб, ичкарига кириб, акасини чақирди. Пати шошмасдан кийиниб, атайин кечикиб ошнаси ёнига чикди. Совуққина қўл узатди.

— Салом!..

— Салом!

— Қани юр, ичкарига кирамиз.

— Йўқ, шу ерда гаплашақолайлик, — деди Ҳабиб ҳовлига кирмай, — тўғрисини айтсам, айтадиган гапим ҳам йўқ. Нега бу томонга келиб қолдим, билмайман...

— Юр, уйга кирайлик!

— Йўқ! Эшитишимча аямлар Зулфиқоровларникига совчиликка бораётган эмиш-

лар. Менимча, тўғри бўлмас, ака-укадек ўсдик, энди мен оғиз солган қизга сен совчи юборсанг... қандоқ бўларкин?

— Аяллар қиялтилар... Эшитишимча у томон ҳам таги кўрган хўжаларга узатамиз дейишган эмиш. Менга барибир...

— Мен «таги кўрган» эмасми?

— Майда гапларни қўй, юр, ичкарига кирайлик!

— Бўпти! — Ҳабиб кутиб турган машина эшикларини очиб ўтирди-да, жўнаб қолди.

— Вай, жинни! Хайр, демай ташлаб кетди-я! Сен ҳар куни бир аёлни кўрсанг-да, яна сенга Зулфиқоровдек одам қизини берадимиз? Ахлоқсиз! Фоҳишабоз! Бузуқ!

Пати эшикни бекитиб ҳовлига кирган эди, кўкракларини серкиллашиб Пошшахон акасига қаради:

— Нимага келибди? Совчиликка бораётганимизни эшитибдимиз?

— Ҳа, — деди Пати бош қимирлатиб, — кейинги пайтларда у асабий бўлиб қолган. Ҳамма нарсага шубҳалик кўз билан қарайди. Шу одамни катта идорада ишлаб ўтирганига ҳайронман.

— Ҳайрон бўлманг. Катта идорада ишлаётганлар ичида бундан ҳам баттарлари бор.

Пати индамади. Хўмрайди... У дилида синглиси билан Ҳабиб ўртасида гап ўтганини эслади.

Ҳабиб яқин гастроном олдида машинани тўхтатди. Сарёғ, ширинлик, чой, нон ва ҳоказолар олиб, тўрхалтани тўлдириб уйига жўнади. Узига егулик — асосан тўртта тухумни чақиб, товага ташлади. Телевизорни қўйиб, футбол ўйинини томоша қилди. Уйин тугагач, ўчириб, қўрқа-писа каравотига чўзилди. Жимжитлик, деворлар уни ютиб юборай дерди. Шу лаҳза бир нима шитирлади. Ҳабиб ётган ерида ялт этиб балконга очиладиган деразага қаради. Ҳеч гап йўқ. Шундан сўнг, кўзини юмиб, уйкуга кетаётган эди, балкондан яна шитирлаш эшитилди. Жим, қимирламай ётган ерида бир лаҳза қотди-да, кейин беихтиёр кўрпа орасидан чиқиб, полда тик турди. Тумбадаги лампани ёқиб, аста қаради. Ҳеч вақо йўқдек. Балкон эшигини очган эди, бир нима лип этиб қочди, у мушукка ўхшади. Ҳа, баъзан эшик очик қолса қўшнингинг мушуги кириб, ошхонада юрарди. Бир лаҳзада ғойиб бўлган шарпа мушукмиди, ёки?.. «Мушук бўлмай нима бўларди, — деди Ҳабиб ўзига ўзи, — албатта мушук! Ярим тунда фақат дайди мушуклар хўрак излаб юради. Тўққизинчи қават бўлса, ўғри нима қилади. Лифт ҳам гувилламади чоғи, агар бирон ўғри тўққизинчи қаватга чиққанида лифтнинг овози келарди. Бу,

ўзи нима бўлди экан? Бу, албатта мушук! Мушук бўлгани маъқул, — деди ўзига-ўзи тасалли бериб. — Баъзи жонворлар тунда ов қилади, тулки, бойкуш...» Лекин улар шаҳарнинг қоқ ўртасида нима қилсин! Шаҳардан ташқарида ҳам на тулки, на бойкуш қолган. Уларни фақат ҳайвонот боғларидагина кўриш мумкин. Бойкуш дорига ҳам топилмайди, дерди отаси, бойкуш, лайлак Тошкент атрофларида қуриб кетган. Қадим Чорсудаги Кўкалдош мадрасаси, Жома масжиди минораси, гумбазлари устига лайлак ин кўярди. Жуфт лайлаklarнинг тумшугини тақирлатиб «ноғора чалаётгани»ни кўрардик. Ҳозир лайлак у ёқда турсин, қазил иштонун попишак ҳам йўқ бўлиб кетди. Ҳамма ҳовлиларда, гулзор ичра сайрайдиган булбулни ҳозир тошкентликлар билмайди. Бўстонлик — тоғ оралиқларига берсангиз булбулни учратишингиз мумкин...

Ҳабиб ярим тунда хона ўртасида туриб, хаёлларга ботди, ўрнига ётишини ҳам, ётмасини ҳам билмади. Қандайдир бир қўрқув юрагига чанг солиб турарди.

Бир мuddатдан кейин у эҳтиёткорлик билан каравотига ўтирди-да, ёстиққа бош қўйди. Шундан сўнг устига қўрқа-писа астагина кўрпа тортди. Кўзи уйқуга кетди...

Аммо, яна онаси — Салтанатхон ая бўй-басти билан пайдо бўлиб, бу гал у азада киядиган кўк кўйлаги, бошига қора шол рўмолини ташлаган, хона ўртасида дарғазаб турарди. У келиб, боласи пешонасини ушлагани йўқ, «вой, болам-е, оз-моз иссиғинг борга ўхшайди...» дегани йўқ. Қовоқлари солиқ, Ҳабибга ўқрайиб қараб қўяди. Ҳабиб ётган ерида қўрқанидан терлаб кетди. Дарғазаб Салтанатхон панжаларини ёзиб, бароқ мушукдек ҳужум қилишга, томоғидан бўғиб, ўлдиришга шайланмоқда. Ҳабиб она вазоҳатидан батамом қотиб қолди. Хужум қилишдан аввал Салтанатхон ая диллаган, ғайринсоний бир овозда ўғлига мурожаат этди.

«Се-н-н... Уз отанг қабрига бормадинг! Отанг қабрига мрамартош қўймадинг! Сенинг отанг Каримберди акани юрт танирди. Юртга кўп хизмат қилган эди. Сенлар отани унутдиларинг! Сенлар менинг холимдан хабар олмай, Қариялар уйига ташлаб қўйдиларинг! Жанозамга ҳам келмадиларинг! Дунёда яхши одамлар кўп, ўшалар мени кўмди. Дунёдаги энг яхши қариялар — бу уйди! Ёмон фарзандлар ўз ота-оналарини Қариялар уйига олиб бориб ташлайдилар. Ортиқчалик қилдимми, юк бўлиб қолдимми, сен ҳам мени олиб бориб ташлайдинг! Қайси ота-она боласига оғир тушибди!? Мана шу қўлларим билан ҳозир сени бўғиб ўлдираман! Мен сени нега туғдим!»

«Вой дод!» Ҳабиб бирдан бақириб юборди. Онанинг ўткир тирноқлари бўйнига ботиб, куч билан бўғаётганида у оёқ-қўли боғланиб, сўйилаётган қўйдек типирчиларди. Ҳабиб яна гўлдираб, бақириб, ўрнидан туриб кетди. Тўмба устидаги чироқни ёқди. Даҳшат билан тикилиб турган, ўткир панжалари билан ўғлини бўғаётган Салтанатхон ая яна кўздан ғойиб бўлди. Лекин деворда қулиб турган сурати турарди. Ҳабиб нима қилишини билмай, каравотга ўтирди. Бошқа хоналарга киришга юраги дов бермасди. Шу ўтирганча тонг оттирди.

Эрта билан нонушта қилмай, наридан-бери юз қўлини ювиб, ишхонага келди. Кўзлари киртайган, лаблари устига учуқ тошиб кетибди. Боши зирқираб оғрирди. Ҳеч ким билан гаплашгиси келмади. Овқат вақтига яқин синглиси Зебиникига борди, унга ҳамма гапни айтди. Бугун шу ерда ётиб қолди. Куёви инженер, мрамар ишлари билан шуғулланарди, унга эртага пул олиб келиб берадиган бўлди. Бир ой ичида қабристонда, ота-онасига ёнма-ён мрамартош қўйишни, унда исм-фамилиялари, фотосуратлари ҳам бўлишини илтимос қилди. Индинига укаси Адҳамникига бориб, чоршанба куни Келес бозоридан қўй сотиб олиб келиб, шанба куни маҳаллага наҳорга ош бериши кераклигини айтди. Унинг қўлига ҳам пул берди. Уч ака-ука маслаҳатни бир ерга қўйиб, марҳум ота-оналарига ёдгорлик тоши қўйишга тайёргарлик кўришди.

Ҳабиб шу куни укасиникида тунади. Учинчи куни у яна Рустамникига борди, ранги кетган, қовоқлари синиққан, хаёли жойида эмас, бир нарчасини йўқотган кишидек бесаромжон, кўзлари киртайган... Рустам акасининг руҳий беҳаловат бўлиб қолганини фаҳмлади.

— Ака, касалхонага ётиб, даволаниш керак, — деди Рустам хаёл суриб ўтирган Ҳабибга мурожаат этиб. Ҳабиб индамади. Бир лаҳзадан сўнг хаёли тарқаб, укасига қаради.

— Нима дединг?

— Дам олишингиз керакмикан?..

— Ҳа, — деди Ҳабиб. — Ойимлар ҳам чарчабсан, болам, сени боғимга олиб кетайми, деяптилар...

Рустам акасига маънос қараб қолди. Бу гапни у жиддий айтаяптими ёки хаёли парижон бўлиб қолдимикан? Утган куни синглисиникида ҳам шунга ўхшаган беўхшвороқ гап айтиб юборган эди. Аканинг хаёлпараст бўлиб қолгани сингилни ҳам, укаларни ҳам қаттиқ ўйлатиб қўйди.

Ҳеч ким арвоҳини ўз кўзи билан кўрган эмас, лекин у ўзининг борлигини доимо сездириб туради. Қўхна қасрларда, овлоқ уйларда, унинг «эгаси» борлиги ҳам деярлик барча халқларга аён. Қўлим билан ушлаб, кўзим билан кўрмаганимча ишонмайман, демоқлик ҳам ҳозирги кунда унча тўғри эмас. Инсон тафаккури, мия фаолиятини — ақлни тил ифода этмагунча билиб бўлмайди.

Дарҳақиқат, Ҳабиб кўринмас бир куч таъқибда изтироб чекмоқда, онаизор арвоҳи чирқираб, унинг атрофида гир айланиб юрибди...

Оналарни тириклигида эъзозлаш керак.

УЧИНЧИ ФАСЛ

Йигирма олтинчи ҳикоя

Бағри кабоб

Ҳабибнинг профессор билан оралари бузилиб, клиникадан кетганига, ақлли деб юрилган «асистент»нинг кейинги вақтда мансабга ишқибоз бўлиб қолганига ҳеч кимнинг ақли етмас эди. Одам ҳам шунақа тез ўзгарадими! Жамшидбек ака хонадонидоғиларнинг ўйлаганлари сароб бўлиб чиқди. Бу иш Нигоранинг тарвузини қўлтиғидан тушириб, ўйлаиб қўйди. Аслида Ҳабиб мансабга муккасидан кетган йигит экан. «Тавба, — деди Нигора бу ишнинг тагига етолмай, — киши олти йил медицина институтида ўқиса-да, касбини ташласа! Унда нега ўқидинг! Маданий нозирликда тарихий ёдгорликларни муҳофаза қилмоқлик соҳасида ишламоқ учун олти йил тиббиёт илмини ўрганиши шартмиди!? Йўқ, бунда бир сир бор... Нега у сабабини айтмайди? Нега у мендан кўп нарсаларни яширади? Нега у, ҳатто онасини қазосини ҳам билдирмади? Нега? Нега?...»

— Ҳабиб «бир юз саксон даража ўзгариб» қолди, — деди Нигора дугонаси Интизорга. — ҳеч тушунмаётиман, одам ҳам шунчалик тез ўзгарадими.

— Масалан?

— Масалан... Хирургия клиникасидан кетганини мендан яширган!

— Сен ҳозир унинг хотини эмассан-ку, нега сенга бунинг сабабини айтиши керак? Балки, сенга ёқмаслигини билар, норизо бўлмаслигинг учун айтмагандир. Балки кейин айтар... Клиникадан кетиб қолишининг сабабини билиш қийин эмас. Ахир у шунча йил ўқиб, энди ассистент бўлганда кетиб қолиши, дарҳақиқат кишини ўйлатади, бундай воқеалар кам бўлади. Менинг ҳам мутлақо ишонгим келмаяпти. Бир сабаби бўлмаса, бу ўз сўзли йигит бундай ишга бормади. Бу томони менга қоронғи...

— Нега онаси қазосини яширган? Киши она қазосини ҳам яширадими? Бу, жуда ҳам пасткашлик-ку! Мен бу гапни ҳеч миямга сиғдиролмай-ётибман...

Интизор елка қисди. Бақрайиб қараб қолди.

— Қазони яшириб бўлмайди. Она-я!.. Балки, газетада чиққандир, сен ўзинг кўрмагансан?

— Йўқ, мен унинг ўзидан сўрадим, тўғри, шундай бўлиб қолди, деди. Таъзия билдирдим...

— Тушунмаётирман!

— Мен ҳам тушунмаётирман. Туппа-тузук зиёли одам шунчалик ўзгарадими? Мен унинг жарроҳлигидан фахрланардим. Жиддий, камгаплиги, билимдонлиги менга ақарди...

— Сен унинг жарроҳлиги учун тегмайсан-ку! Сенга фақат шу керакми? Эҳтимол у чинакам инсондир. Сизлар бир-бирингизни яхши кўрасиз. Бу муҳим эмасми?

— Яхши кўришига ҳам шубҳам бор.

— И-я, бу гапинг қизиқ-ку?

— Жуда кўп юрар эмиш... Пошшахоннинг ифвосидан ташқари яна бир ишончли одам ҳам айтди. Юрар экансан, бошқа бир қизни алдаш нега керак! Ярамас!... Эҳтимол у мансабдор оилага куёв бўлиш учун мени «яхши кўриб» юргандир. Унинг гапи, кўришнишлари бошқачаю ичи бошқачалигига ҳеч ақлим етмаяпти. Муқоваси чиройли, мазмунли расво китобга ўхшайди. Наҳотки мен одам танимайман! Менинг кўзимни шира босганга ўхшайди. Мен ўзим нодонман, ўртоқжон, ҳатто бу ҳақда аямларга, адамларга ҳам гапирган эдим. «Жарроҳ йигит»ни улар ҳам билишади... Эҳ, қандай ёмон иш бўлди!

— Узимиздан бир гап ўтмадимикан!..

— Яъни, мени айтмоқчимисан?

— Ҳа.

— Нима ўтиши мумкин? Менинг виждоним пок!

Сабру чидам қақшатғич зарбадан кучлироқ, баъзан тўхматдан ловва кўтарилиб, жизғинак бўлиб, юракка озор бериш керак эмас, сабр-қаноат керак. «Сабр қилишга иродаси етган киши рақиби устидан албатта галаба қилади. Зарба берган шахсга ўша лаҳза зарба билан жавоб қайтариш баъзан қўл келмайди. Сабру матонат ҳар қандай зарбдан кучли», дерди отаси. Нигоранинг дами ичида, юрак дардларини дугонасидан бўлак ҳеч кимга айтмади.

Аслида гап бундай бўлган экан. Қандайдир гапни эшитиб, ранги ўчган профессор кунлардан бир кун Ҳабибга жуда ҳам кескин гапириб юборибди:

— Шилта! Мен сени бунчалик паст кетганингни билмас эканман! Сен қачонгача аёлларни таҳқирлайсан! Сенинг афзаллигинг суратининг чиройлилимими? Аслинг расво! Қонинг бузуқ!.. Инсон деган номни таҳқирлайсан! «Ўзи ёпишади, ўзи мени қўй-

майди» дебсан. Аёлни ҳам булгаб, ҳам унга туपुरасан-а! Ҳамкасбнинг хотинига кўз олайтирмаслигинг керак эди! Мен унинг эрини — яхши медикни Москвага, докторлик диссертациясини тугаллашга тарафдор бўлиб, ўзим йўллаган эдим. Демак, эри Москвага кетганларнинг хотинини бузиш мумкин демоқчисан. Бизнинг ёшдаги жароҳлар ичидан сенга ўхшаган шилталар чиқмаган. Сенинг қонингда Чингизхон қони бор, жанжални сотиб олиб, одамни ейсан! Устингдан тушган хат, милиция акти сенинг фахшлигингни тасдиқлайди. Қаерда ишласанг ишлайвер, аммо менинг клиникамда сенга жой йўқ! Тўрт томонинг қибла!

Ҳабиб бир сўз демади, у оқ халатини ечиб, гардеробга илди-да, узун коридордан юриб, ташқарига чиқиб кетди. Шу кетганча ҳеч қачон клиникага қайтиб келмади. Мана, наҳс босишнинг оқибати! У, аввал унча ювинмай, таянмум қилиб кетаверарди. Шахвоний иш, наҳс босиш бахтсизликларга олиб келади, деган гапга ишонмасди. Бу бир ҳавойи гап, бошдан сув қуйиб ўтириш шартми дерди. Демак, мана бу, «шилталар» деган гапдан кўра профессор кўлидаги тифни бўғзига тортиб юборса яхши бўларди.

Ҳабиб профессорнинг сирларидан вокиф бўлганини сезиб, тирик мурда бўлиб қолган. Дарҳақиқат, Москвага кетган бир доцентнинг чиройлик хотини билан юрарди...

Биз, Жамшидбек Зулфиқоров хонадони ҳақида анча сўз айтдик. Марҳум Салтанатхон ая билан Ҳабиблар хонадони хусусида ҳам сўз айтдик. Эндиги ҳикоя — учинчи хонадон — Шарбатхон ая билан Патилар хусусида кетади.

Игирма еттинчи ҳикоя

Шарбатхоннинг ишлари турганда майсаранинг иши уч пул!

— Шошмай турларинг, мен сенларга бир «Алининг ўйинини» кўрсатиб кўяй! — деди кунлардан бир кун телевизор кўриб ўтирган Шарбатхон ая, муштумини қисиб. Ҳеч қачон у бунчалик беомад, бунчалик «хор» бўлмаган эди. Ҳамма вақт ошиғи олчи — иши ўнгидан келиб, энг оғир аҳволда ҳам ўйлаб, тадбир ахтариб, ўз йўлини топиб кетарди. Наҳотки, кимсан фалончини эшигига йўлатмаса! «Катта бўлсанг бўлибсан-да, — деди у, Зулфиқоровни ичдан қарғаб. — Отанг ким — ошқовоқ, онанг ким мошқовоқ. Андилар!» Хўжа авлодидан бўлган Миёнхўжа амаки хонадонини, бахту маржонини менсимаса! Уч бор совчиликка бориб, уч бор терс жавоб олиб келди. Қизини шундай одамга бермаса кимга беради! Бўлмаса уйдаги темир сандиғига солиб қўйсин! Ҳабибнинг «миси чиққани», «Эшак мия» еб, эси кирарли-чиқарли бўлиб қолганини ўғлидан эшитган эди. У яна совчиликка боришга шайланди. «Шошмайтур, Зулфиқорў-ў-ў-п — деди у ўзига ўзи. — мен сенинг калитинг қаерда эканини биламан! Шу «калит» билан юрагингдаги сандиқни шундоқ очайки, ўзинг ҳам лол бўлиб, оғзингни очиб қолгин! Қани, ўшанда нима деяргансан!»

Шарбатхон ўйлай-ўйлай, ўйининг охирига етди. Эшончанинг бир гапи туртки бўлиб, йўл топганидан хурсанд, телевизор рўпарасидан дик туриб, Пошшахонга буйруқ берди.

— Қизим, бир пиёла чой бер!

— Тўхтанг, қизик бўлаёпти...

— Ҳой, тур дейман! Юрагим кўйиб кетди. Йўл топдим...

— Қанақа йўл?

— Аканг масаласида...

Пошшахон ўрнидан туриб, онага термосдан бир пиёла иссиқ чой қуйиб берди.

— Қани айтинг, — деди қизи жовдираб.

— Раҳбаримиз ёнларига нега бошқалар чиқади-ю, мен чиқмас эканман? Қабулларига кираолсам бас, у зотни анча гапга қулоқ соладиган, одам-охун кимса дейишади. Кабинетига кирган одамни норизо қилмас эканлар. Мен ҳам халқдан вакилман, дейман. У ерга ҳамманинг ҳам киришга ҳаққи бор. Қайтанга, бизга ўхшаган оддий одамларни тез қабул қилиб, мурувват кўрсатар эканлар. Қўшнимиз Розия буви фронтвойининг хотининан, эрим урушда ўлган, деб ариза кўтариб кирган экан, ҳамма ишини тўғрилаб — уйини ремонт қилдириб берибдилар. Уйимизни ремонт қилиб беришни Райсоветга ёзсам у ердаги мансабдорлар қулоқ солмаётирлар дейман. Илтимос қиламан. Кейин гап орасида Зулфиқоровни ёмонлаб, ўзини халқдан юқори кўяёпти, дейман. Бизни менсимаяпти, бизлар ҳам ҳукуматнинг ишини қилиб келганмиз, дейман. Яна анча гапларни айтаман. Қани, кўрамыз, шундан кейин Зулфиқоровнинг холи нима бўларкин! Мансабдорлар билан мансабдорлар куда бўлиши керакми, дейман. Уйига совчиликка борсам менсимади, дейман...

Дарҳақиқат, Шарбатхон ая раҳбар номига хат ёзиб, ўзини қабул қилишини сўради. Бу хатни Пошшахон дадасининг эски «Унтервуд» машинкасида кўчириб, почта орқали юборди. Хат кетгандан кейин юқори идорага икки-уч бор телефон қоққанди. Миёнхўжаеванинг хати етиб келгани, рўйхатдан ўтгани, ҳар эҳтимолга қарши келаси ҳафта —

Чоршанба куни Шарбатхон куни Эшончаникига борадигандай яسانيб, қош-кўзларини бўяб, паспортини олиб, ундан ташқари артелда ишлаган вақтида олган мукофоти — Сталиннинг ёнлама тасвири тушган мис медалини атлас кўйлагига тақиб, йўл олди. Пошшахон унга ҳамроҳ бўлди. Онанинг ёрдам сўраб, раҳбариятга киришга жазм қилганини Пати ҳам биларди. У йўлини тўсмади, аксинча машинада маҳкамага яқин ерда онаси билан синглизини ташлаб кетди. Хуллас, соат ўн бирларга қолмай, Шарбатхон Миёнхўжаеванинг навбати келиб, тўрт-беш одамдан кейин раҳбар ёнига кирди. Жуда илиқ салом-алиқдан сўнг, уйини ремонт қилиб берилишини сўради. Шундан кейин, унча қовушмаса ҳам «амалдор Зулфиқоровдек мансабдорлар простой халқни менсимаётгани»ни айтди. У бу гапни савол тарзида бериб, раҳбарни ўйлатиб қўйди. Раҳбар киши Шарбатхон аяга тикилиб, ўз одатича қафти била иягини ушлади, ўйлади. Кейин Миёнхўжаева Шарбат, деб дафтарига ёзиб қўйди. Райисполком устидан қарз қилиш бир ёқда қолиб, барча гап Зулфиқоров устида бўлаётганига раҳбар ҳайрон қолди, қулоғи орқасини қашлади. Сўхбатдошининг бу номни жаҳл билан тилга олгани уни негадир ўйлатди. «Ҳамма ишларингизда ёрдам берамиз, ташвишланманг, ҳаммаси яхши бўлади...» деди. Кейин Шарбатхонга қўл узатиб, хайрлашди. Шарбатхон ая раҳбарга қайта-қайта раҳмат айтиб, эгилиб, қуллуқ қилиб, ташқарига чиқди. Қабулхонада кутиб ўтирган Пошшахонга тўлқинланиб гапирди:

— Иш битди. Каттамиз жуда яхши, дилбар одам эканлар. Барака топсинлар, умрлари узоқ бўлсин! — бу гапни қабулхонада, ёзув столи ёнида ўтирган ходимга атайин эшитдириб гапирди. Икки қўлини фотиҳага очиб, узоқдан-узоқ дуо қилди. Ташқарига чиққандан сўнг, йўлкада кетатуриб, Пошшахонга ҳаяжонини босолмай гапирди:

— Худойи таолло ҳам сендан ҳаракат, мендан баракат, деган. Индамай ўтиравериш тўғри эмас.

Уйга келиб, бўлган гапларнинг барини, хизматга ҳам бормай кутиб ўтирган Патига айтиб берди. Учқовлари ҳовлидаги, устига қизил шолча тўшалган катта каравотда, доира хонтахта атрофида ўтириб, чехралари очик, узоқ гаплашишди. Ора-чора Шарбатхон ая одатдагидек бир ишни қотирса, кимларнидир бопласа мана шундай чордона қуриб ўтириб, ҳаҳолаб тиззасига урарди:

— Бопладимми ўша Зулфиқоровни! — деди Шарбатхон ая ҳаяжонидан тушмай. — Сан қиласан ўттиз, раббим қилур тўққиз! Ана энди сенинг попугинг пасайиб, илдизинг зирқирайди! Мен унинг нозик томонини топдим... Ҳали мен тирик эканман бизга кўз тикканни қўймайман! Ҳа, айтгандек, Фатхуллохон, ўғлим, камёб молларнинг устига пул қўйишингда эҳтиёт бўл. Орқамизда одам юрган бўлмасин! Мансабдор билан гаплашсанг, қўлингга ойболтанг бўлсин, деганлар, ҳарқалай эҳтиёт бўлиш керак.

— Тўғри, — деди Пошшахон бош қимирлатиб.

— Зулфиқоровнинг белини синдирдикми?

— Мана шунақа! — деди Шарбатхон ая лаби устидаги терни енги билан артиб, — энди Зулфиқоровлар томонга қулоқ соламин. Хушёр туриш керак.

Дарҳақиқат кутилмаганда Зулфиқоровнинг номи тилга олинishi раҳбарни бир қадар ўйлатиб қўйди. Шу ҳафта ичи бўлган жумҳурият активи охирида, залда, биринчи қаторда ўтирган Зулфиқоровни раҳбар чақиртирди. Саҳна орқасидаги шинам хонада улар ёлғиз учрашдилар. Узини чақиртирилгани Зулфиқоровни жуда ҳам қувонтирди, бу — катта эътибор. Кўрган, сезиб қолганлар олдида у бошини бандан кўтарди. Лекин раҳбар киши ҳол-аҳвол сўрашгандан кейин гапни лўнда қилди.

— Одамларга эътиборлик бўлиш керак, ўртоқ Зулфиқоров. Халқдан мутлақо ажралиб қолмаслик керак. Биз бу гапни кўп айтамин, — раҳбар кулимсиради, — қизингиз катта бўлиб, бўйи етибди, эшигингизга совчилар келибди, бу ўзи бахт-ку!

— Тушундим, тушундим... — Зулфиқоров раҳбарнинг исми ва отаси исмини, «вич»-ларигача тўлиқ айтиб, икки қўли кўксига, таъвози билан қуллуқ қилди, — тушундим, тушундим, — деди Зулфиқоров яна. Бу сўз «тавба қилдим» маъносини ҳам берарди. Кейин, орқаси билан тисарилиб, хонадан чиқиб кетди.

Орадан бир ҳафта ўтгач, Шарбатхон ая ёнига Пошшахонни олиб, ясан-тусан бўлишиб, яна Зулфиқоровларникига совчиликка келишди. Маҳбубахон уч-тўрт кундан буён Шарбатхоннинг телефон қилишини, келишини бетоқатлик билан кутарди. Ота сўзи — қонун! Бағри кабоб бўлиб юрган Нигора ҳам уларга розилик берди. Ҳатто паканадан келган Пати ҳам кўзига Рустами-достон бўлиб кўриниб кетди. У жинни Ҳабибдан минг чандон юқори, ахлоқий тоза бир инсон бўлиб кўринди. Нима бўпти, умр йўлдоши «хотинбоз жарроҳ» бўлгандан кўра ахлоқий савдо ходими бўлса!

Маҳбубахон Шарбатхонни шундай яхши, очик чехра билан кутиб олди-ки, икки томон ҳам бениҳоя хурсанд бўлиб кетишди. Дастурхон тўла нозу неъмат, гаплар ширин, юзларда табассум...

Хуллас, бир соатча чўзилган сўхбатда шу ой ичида тўйни ўтказишга қарор қилинди.

Йигирма саккизинчи ҳикоя Нотаниш бир маст йигитнинг тўй бўлаётган ресторан деворига бошини уриши

Нигоранинг никоҳ тўйи кеч соат еттиларда ресторанда бошланди. Соат тўққизларга яқин шу ресторанга кираверишдаги мрамар устунга суянган бир маст йигит ёнидаги ошнасининг панд-насихатига ҳам қулоқ солмай, бошини устунга уриб, оҳ-воҳ чекарди. Шериги эпполмас, у қўлидан чиқиб кетиб, қўчқорга ўхшаб яна бошини ресторан деворига гурсса-гурсса урар, пешонаси қон бўлганига қарамай, «энди менга яшашдан нима фойда, пулдорлар, мансабдорлар ҳоким бўлаверадими!» деб бақирарди.

— Ҳей, жинни! Юр бўлмаса, ичкарига олиб кириб, ўша қизни сенга кўрсатай! — деди шериги унинг қўлларидан маҳкам ушлаб, — бир кўрсам бас девдинг-ку! Юр! Узоқроқдан кўз ташлаймиз!

Улар ресторанинг ойна-эшигига келиб, ичкарига кириб кетишаётган эди, бу ердаги гавдали қоровул тўхтатди:

— Тўй бўлаяпти! Бугун чет кишилар киритилмайди!

— Шу тўйга кирамиз! — деди пешонаси қонаган маст йигит.

— Таклифномангиз борми?

— Таклифнома керакми? Қачондан буён ўзбекнинг тўйида, эшикда таклифнома суриштирилади. Тўйга ҳамма киришга ҳаққи бор!

— Унақаси кетмайди, йигитча!

— Тўйда ҳам эшикка қоровул қўйиладими?

— Ҳозир шунақа! Қани, кетинглар! Туйпалон қилиш ярамайди! Ичкарида катталар бор!

Маст йигит билан шериги ресторан рўпарасидаги кўча ва майдонларга қарашди, дарҳақиқат машиналар тўлиб кетган эди. Яқинроқда турган бир машина номерига унча маст бўлмаган шеригининг кўзи тушди — «10 ...ТНО».

— Йўқ мен кираман! — деди маст йигит. — Шундоқ қараб, Нигорани бир кўрамани яна чиқиб кетаман... Сиздан илтимос, бизни қўйиб юборинг!..

— Йўқ! Бўлмайди! — жаҳли чиққан қоровул ичкарига интилаётган йигитни маҳкам ушлаб, ташқарига судраб олиб чиқиб, итариб юборди. — Сен қандақа инсонсан! Бировнинг қанча пул сарфлаб қилган тўйини бузасанми, безори!

Бу гапларга чидолмаган маст йигит оҳ уриб, яна чопиб келиб қўчқордек ресторан деворига калла урди. Яна пешона қонади... Бу «жанжал»га кўзи тушган кўчанинг нариги томонидаги милиционер машиналар орасидан ўтиб, икки йигит тепасига келди.

— Нима гап?

Маст йигит ҳам, шериги ҳам индашмади. Қоровул ҳамма бўлган гапни аниқ айтди. Маст йигит панжалари билан кўксини чангаллаб, яна «қўчқор» бўлишга шайланаётган эди, барваста милиционер уни ушлади.

— Ме-ени узоқдан туриб келин-ни бир кўр-иб кетай десам, киритмайдилар... Энди менга яшашдан нима фойда!..

Бу гапни эшитган милиционер бир лаҳза тўхтаб, юрагини чангаллаётган йигитга тикилди. Унда чуқур изтироб борлигини сезди, дўк, маъмуриятчилик қилмоқ, ҳўшёрхонага олиб кетаман, деб, нарида шай турган мотоциклини кўрсатмоқ ортиқчага ўхшади. Йигитнинг пешонаси қон, зор йиғлаб турарди.

— Укажон, биз мелиса бўлсак ҳам юрак бор. Қайғу чекаяпсан, сезиб турибман. Бошингни ҳам ёрибсан. Қўй, хафа бўлма! Ешлигимда менинг ҳам яхши кўрганимни тортиб олишган. Пул ва бойлик мана шунақа ёмон нарса, севишганларни бир-биридан жудо этади...

Маст йигит билан шериги аввал даҳшатли кўринган милиционерга тикилишди. Ундан шундоқ гап эшитиш мумкинми? Улар саросимага тушишди. Бу, ғайри табиий бир ҳол эди. Судрамай, дўк урмай қилган одамий гапи маст йигитни ҳўшёр торттирди.

— Юринглар, анави ерда машина бор, сизларни ўтқазиб, уйларингизга юбораман. Юринглар! Пешонанг қонабди, укажон, бошинг ёрилса нима бўлади. Қўчқор бўлиб калла ураверганинг билан ресторани иккига бўлиб юборолмайсан! У жуда мустамкам қурилган. Юринглар кетдик!

Милиционер икки йигитни бошлаб, шу ерда турган таксига ўтқазиб, «уйларига олиб бориб қўйинг!» деди. Йигитлар машинага ўтираркан, маст яна машинадан қайтиб чиқиб, милиционерни қучиб, нималардир деб ғўлдирди.

Тўй базми айни авжга чиқиб, музика жаранглаб, меҳмонларнинг кайфи чоғ, «мен сизга айтсам...» бўлиб қолинган бир аснода пешоб қилиш баҳонаси билан ўрнидан туриб, зинаполардан пастга тушган Пошшахон ойна-эшик нарёғида бошини деворга

ураётган йигитга кузи тушди. Пошшахоннинг узи ҳам йикки-уч рюмка коньяк ичиб, кайфи ошган эди. Бу йигит нега бошини деворга ураётгани сабабини пайқади. Кўринишдан иккала йигит ҳам забардаст, елкалари кенг, бири мўйлабли, дудоқлари келишган. Ташқарига чиқиб, бўзлаб турган йигитни қўлга олмоқчи бўлди. Хоҳласалар ичкарига бошлаб киради.

— Ҳой, йигитлар, нега хафа бўлаяпсизлар? Сизлар тўйимизга келиб ранжидингизми? Ким сизни хафа қилди?

Маст йигит билан номаст ошнаси бир лаҳза Пошшахонга тикилиб туриб, рестораннинг ўнг томонига имлаб олиб боришди. Шу лаҳза панада Пошшахонни кучоқлаб, сонидан ушлаб, эзғилай бошлашди.

— Вай, сонимни ушламанг, қўлингизни олинг! Қанақа йигитсиз! Дарров-а...

— Биз, Ҳофиз-Куйкийлик болалармиз...

— Бундақа гапларни қўйинглар, юрларинг ичкарига, базмга олиб кираман!

— Базмга?!

— Ҳа.

— Кимнинг базмига?!

— Йигит эмас экансанлар, бас! Ҳамма ишни оғизларинг билан қиларкансанлар!

— Ҳей,— деди маст йигит шеригига,— буни танийман! Синглиси... Бу ғирт-ку! Йў-ў-ўқ, мен ғиртлар билан юрмайман!

Улар машинага тушиб, уйларига жўнашди. Милиционер ҳам бу гуфтигўга ҳайрон бўлиб қараб турарди.

Энди яна Шарбатхон ая хонадонидан ҳикоя этамиз.

Йигирма тўққизинчи ҳикоя Тўйдан кейинги кунлар ёки олтин қафасдаги тўтича

Қайнонасининг қистови билан узун атлас иштон, бошига қимматбаҳо ҳинд рўмоли, четлари заррин нимча кийиб, чинакам ўзбек келини бўлган Нигора эрта билан ҳовлида келин саломни кутиб турган казо-казолар ёнига келиб, эгилиб салом берди. Бу маросимга онаси Маҳбубахон ҳам кичик қизи билан адаси машинасида катта оқ дастурхонга ўраб совға-саломлар олиб келган эди. Нигорани обдан ясантириб, ҳақиқий ўзбек келини қилган, шу ҳовлининг чўрисига айланган Мастон кеннойи, уни етаклаб, бу ерга, қизил гилам ташлаб қўйилган пешайвонга олиб чиқди. Кейин кучи етганча баланд овоз билан ҳовлидагиларга мурожаат этди.

— Бисмиллоҳи раҳмонур раҳим... Аввало бу хонадоннинг отаси Миёнхўжа амакиларга са-ло-м!

Амаки ўтирган жойида илжайиб, оғзида қолган биттагина тишини одатдагидек тили билан ўйнаб, Шарбатхон аяга қаради. Ая эрига бош қимирлатиб, жойингизда ўтиравенинг, атаганингиз берилган ишорасини қилди. Кейин Мастон кеннойи баландроқ овоз билан гапирди:

— Бу хонадоннинг азиз бекаси, ақли аввалимиз, пушти паноҳимиз, мадинаю мукаррамамиз Шарбатхон опамларга са-ло-о-м!

Нигора айвондан туриб, қайнонасига салом беради. Шарбатхон ая ўрнидан туриб. Нигорани бошидан ўпди, девор тагида ўраб қўйилган икки катта гиламни кўрсатиб,— сизга, болам! Кўп, яшанг!— деди.

Яна Мастон кеннойининг овози жаранглади:

— Доно она, пушти-паноҳимиз, келиннинг валидаи мукаррамалари Маҳбубахон опамга са-ло-о-м!

Маҳбубахон келиб, қизи пешонасидан ўпди, кутичадан марварид олиб, бўйнига тақди. Шарбатхон ая ўз ёнида ўтирган Пошшахонга шивирлади: «Паст кетти-а, ўл, бир шода марварид билан иш битадами! Брилянт йўқ!»

Мастон кеннойи яна мурожаат этди.

— Бу хонадоннинг моҳпора қизи, келинимизнинг қайинсингиллари, оналарининг ёруғ юлдузи Пошшоҳонга са-ло-о-м!

Пошшахон Нигорага чиройли соат тўхфа этиб, бўйнига тақиб қўйди. Ўрнига қайтиб келиб ўтирган Пошшахон онасига мақтанади: «Зўр бўлди-а!» «Қизи билан сени бир хил кўрди, қудамизнинг калласи бор экан» пичирлади Шарбатхон ая мамнун.

— Амакиларига са-ло-о-м!

— Тоғаларига са-ло-о-м!

Нигора айвонда ўтирган хотинларга ҳам келиб алоҳида эгилиб, салом берди. «Кўп яшанг, кўп яшанг қизим!» дейишди хотинлар мамнун.

Куннинг ўрталарида яна икки қариндоши келди. Уларга ҳам ясаниб чиқиб, салом берди. Олиб келинган тўхфаларни дарҳол Пошшоҳон онасига топширарди. Куннинг иккинчи ярмида бу хонадонга яқин бўлиб қолган Эшонча ҳам ўз тўхфаси билан кириб

келиб дөвлә — тахта караватда ўтириб, келин-куёвни тавсифлаб, аруз вазнида ғазал ўқиган эди. Тахаллусли Хилватий экан. Ҳам табиб, ҳам шоир. Унинг назми матбуотда чиқмаса ҳам, тўйларда ўқиб юради. Нигора бу шоирга ҳам чиқиб, салом берди, узундан узоқ дуосини эшитди. Эшонча-Хилватий келиннинг катта даргоҳдан экани, Жамшидбек Зулфиқорнинг қизи экани, бу тўй таратқулида бўлган ҳамма гаплардан воқиф. Келин саломга келган Эшонча-Хилватий Нигорага кичкина қутичадан бриллиант кўзлик сирға туҳфа этди. Унга чой қуйиб бериб ўтирган куёвнинг амакиси хангу манг бўлиб қолди: Эшончанинг бунчалик қимматбаҳо туҳфа билан келгани ўйлатиб қўйди. Эшонча хайрлашмоқ баҳонаси билан айвонга бориб, Шарбатхонга «хайр...» ишорасини қилиб, секин: «Келасизми?» деди. Шарбатхон мийғида кулди «Хўп, бораман...» деди. Эшонча мамнун, айғир от каби кишнаб чиқиб кетди...

Нигора жуда ҳайрон, у тамоман бошқача бир ҳаётга тушиб қолди, бу хонадонда «ҳокими мутлақ» — қайнонаси. У, ёт деса ётиши, тур деса туриши керак экан. Фақат Нигора эмас, қартайган қайнотаси Миёнхўжа амаки, эри — Фатхуллохўжа ҳам, қайнисинглиси — Пошшахон ҳам, ўлиб кетган укасининг етимча бир қизи ҳам, ошхонадан чиқмай хизмат қилиб юрган Мастон кенноийи ҳам унинг тасарруфида. Хуллас, бу хонадонда қайнона ақли аввал, ҳамма «қиличидан қон томган» Шарбатхон измида. Ешликда неча бор қирғинбарот жанжаллар қилиб Миёнхўжа амакини қўрқитиб қўлга олганини, у гаҳ деса қўлга қўнадиган бўлиб қолганини қариндош-уруғлар яхши билади. Ўз ҳолича чойхонага чиқолмас, хотинининг рухсатисиз бирон ерга боролмас, ўйига ҳам хотинидан рухсатсиз иккита ўртоғини бошлаб олиб келолмас эди. Амакининг тамоман иродаси сўниб, уриш-жанжал бўлмай қўяқолсин деб, хотининга измини бериб қўйган. Ўзи ҳам бир латта одам, ҳамма ишга хўп, деб кун кўрарди. Амаки ўлмасин-у, агар ўлиб-нетгудай бўлса тўппа-тўғри жаннатга кириб кетадиган ҳолга тушган эди. Ҳақиқий жаннати... Маҳалла аҳли амакининг ўзи ҳам шунга муносиб кимса эканини билишарди.

Тўйдан кейин, бирон ҳафталар ўтгач, Шарбатхон ая Нигора ёнига кириб, ипакдек товляниб, ширин гаплар билан келинини навозиш этди.

— Қизим, эрталарга бориб адангиз, аянгизларни бир кўриб келинг. Улар ҳам сизни соғингандир. Яхши кийининг, бриллиант узук, зиракларни тақинг, ясанинг. Бахту саодатингизни кўришсин. Хурсанд бўлиб юринг. Мастон хасил пишириб беради. Ёнингизга Пошшахонни ҳам олинг. Эрингизнинг машинасида борасиз. Ёнг муҳими, дадангизга айтасиз, Фатхуллохўжани министр муовини қилсинлар. Эвлаб кетади! Ҳа, деб универмаг директори бўлиб ишлайвермасин, кўтарилсин. Дадангизларнинг қўлларидан келади.

Нигора аввал миқ этмай эшитди. Кейин «хўя» дегандай бош ирғади. Қайнонаси текилиб, жавоб кутиб туравергач:

— Майли, гаплашаман,— деди.

— Гаплашинг! Зулфиқоровдек улуг зот қанча одамларни кўтарди. Қанча одамларга яхшилик қилди. Узининг куёвига ҳам яхшилик қилсинлар. Куёв ҳам фарзанд!

— Айтаман...

— Айтинг! Эрингиз министр бўлса, сизга ҳам фойда, бизга ҳам...

Нигора яна ўйляниб қолди, бу гапни адасига қандоқ айтади! Тўй ўтганига бир ҳафта бўлмай бўйинга бўйинтуруқ солиб, вазифа топшираётди. «Қизик,— деди у ўзига ўзи,— министр бўлиши шартми!» Министр бўлишликни унинг адаси ҳал қиладими? Юқори бор... Нега унинг адаси зиммасига бундай «вазифалар» юкланаётир? Адасининг бундай «илтимослар»ни ёмон кўриши ҳаммага маълум-ку! Жиянининг ёлғиз ўғли институтга киришда ректорга телефонга қилиб беринг, дейишганда туюқиб кетган эди. Ушанда аясини сўйиб, тажанг бўлган одам куёвини министр муовини қилишга киришармикан? Ҳарқалай бу муаммони қайнонаси унинг зиммасига юклагани яхши бўлмади. Кечқурун онаси ёнига кириб, кунлик ишларидан ҳисоб бериб чиққан эри — Фатхуллохон она гапини такрорлади. Эрининг қайинонасига мойнаси ва бошқа нарсаларни бериб, Нигора ёнига қуруқ кирганини ҳам фаҳмлади.

— Нигора-ой, дадангизга бояги гапни айтсангиз яхши бўларди. Катталарнинг ўғиллар катта-катта жойларда... Амал абадий эмас, айтинг, мансаб бор вақда куёвларига ҳам қарашлари керак. Тушунтиринг, сиз адангизларнинг севиқли фарзандларисиз, ҳар нима десангиз гапингиз ўтади...

— Хўп, айтаман.

Фатхуллохўжа Нигорани қучиб, ўпди. Нигорага негадир бу қилиқ жуда совуқ туюлди. Ёдига Ҳабибнинг чанқоқ, эҳтиросли ўпичлари келди. Бу хонадонда ҳамма нарса ҳисоб-китобли, «сендан угина, мандан бугина»... га ўхшаб кўринди. Тўғри, адаси унинг илтимосини ҳеч қачон ерда қолдирган эмас, айниқса Нигора қизини яхши кўрар, унинг ҳамма айтганларини бажаришга қодир, дунёга келиб фарзандларини қувонтирмаса, унда у қандай ота бўлди! Лекин Нигора бу илтимосни отага айтишга жуда тортинарди, бу — ниҳоятда оғир ва ноқулай харсанг тошга ўхшардики, отам бунга елкасига ололмайди, деб тушунди. Отани ноқулай аҳволга солиб қўйишни ҳам ўзига эп кўрмади. Лекин

ўйлаб-ўйлаб, бу гални аввал онасига айтишди, агар она рози бўлса, у орқали отага етказишни кўнглидан ўтказди.

Эртасига, куннинг ўрталарида дарвоза кўнғироғи жиринглади. Бундай пайтларда ё Пошшахон, ё хизматкор хотин Мاستон кеннойи эшик очарди. Бу гал атайин Нигора сарпчанг югуриб бориб дарвоза очишга уринди. У илгари эътибор бермаган экан, дарвоза жуда мустақкам, йўғон темирдан, ҳалқалари ҳам қалин, оғир илгаклари шақиллаб ёпиладиган, яна қандайдир занжир ва қулфу калитлар... Қандай қилиб очилишини билмади. У катта юк машинаси кираоладиган, ҳатто автобус ҳам сиғадиган дарвозага тикилди. Қандай қилиб очини билмай гаранг турди. Кўчада турган кимса иккинчи, учинчи бор кўнғироқ килди.

— Ҳозир... Шошмай туринг...— Нигора у ҳалқани бурайди, бунисини тортади, дарибир сирини билмай, дарвоза қорнидаги эшикни очолмади. Кейин орқасига қайтиб, хонадан Мастон кеннойини чақириб келиб, дарвозани очишди. Кеннойи Нигорага бу йўғон темир мурватларни қандай қилса дарвоза очилишини ўргатиб қўйди.

Ташқарида турган одам келин билан хизматкорга мурожаат этди.

— Опамлар йўқмилар?

— Йўқ эдилар.

— Мана бу нарсани опамларга бериб қўйинг,— деди қўлидаги оқ қоғоз билан яхшилаб ўралиб, катоп билан маҳкам боғланган болалар портфели катталигидаги бир нарсани бериб.— Фатхуллохўжа акамлар бериб юбордилар. Илтимос, фақат Шарбатхон аямларнинг шахсан ўзларига берар экансиз.

— Хўп бўлади,— деди Мастон кеннойи нарсани олиб.

Нигора ҳайрон бўлиб қолди, эри нега унга эмасу онасига беришни тайинлабди. Бу қанақаси? Мастон кеннойи олдида сал-пал ўсал бўлди. Аммо бу ҳижолатпазликни сезган Мастон кеннойи қоғозга ўралган нарсани Нигорага узатди.

— Олинг, эрингиз бериб юборибди.

— Йўқ, у одам фақат қайнонамга беришни айтди-ку!

— Бу уйда шунақа одат, келин, бунь кўнглингизга олманг. Мана, олинг.

— Олмайман! Қайнонамга берарсиз.

— Э, қизгинам-е! Ҳали секин-аста тушунасиз, бу уйда қонун-қоида бошқача. Шарбатхон аясиз ҳеч бир иш битмайди, шунақа. Хафа бўлманг, бу арзимаган нарса-ку.

— Шунга ҳам хафа бўламанми! Хафа бўлиш менга ёт! Тушундингизми?

— Барака топинг, тушундим! Мен, дунёни сув босса тўпиғига чиқмайдиган одамларни яхши кўраман, ойнаниб кетай, келин! Бундақа майда-чуйда нарсаларни кўнглига олмайдиган, очик жувонлар, маладес! Илоҳим умрингиз узоқ бўлсин, сиз эрка ўсган қизга ўхшасиз, ҳаммасини эшитганман, назарингиз паст эмас, нокас одамлардан худо асрасин! Дадангизлар ҳам халқпарвар арбоб эканлар, бир оғиз сўз билан сизни шу хонадонга тушишингизга розилик берибдилар. Давлат арбобларимизнинг кучини қаранг... (Шарбатхон ая юқорига чиққанини мақтаниб гапирганди) Фатхуллохўжа катта даргоҳга қувё бўлди-қўйди. Ҳа, яхшилиқ яхши, ишқилиб яхшилиқлар бўлаверсин!

Мастон кеннойи қоғоздаги нарсани Шарбатхон ая хонасига олиб кириб кетди. Нигора ҳовлини айланиб, ҳали кўрмаган хоналарига, зина билан тушиладиган ерга тушди. Чироқ ёқди. Ертўланинг ўзи ҳам деярлик уя — катта-кичик хоналар, йўлаклар мавжуд. Хоналарда китоб қўядиган жавонларга ўхшаш тагчалар бўлиб, китоб эмас, қопларда ун, гурунч ва сут соладиган катта битонларда ёғ ва кичикроқ битонларда асал ўрлдириб қўйилган. Нигора ертўла аталган хоналарда ҳамма нарса ғамланганини кўрди. Орқасидан кирган Мастон кеннойи қўлида калит, унга мурожаат этди:

— Келинпошша, кўриб бўлдингизми?

— Ҳа.

— Энди чиқинг, қулфлайман. Ая келиб қолсалар яхши бўлмайди!

— Ойимлар қаёққа кетганлар?

— Эшонча домланикига. Ўқитиб келадилар.

— Подвалга тушганим у кишига ёқмайдими? Ахир мен келинлариман-ку!

— Тўғри, қизим, тўғри. Ҳаққингиз бор, аммо аянинг феъли-хуйини яхши биламан. Мен, кимсасиз ғариб хотинман, шуларнинг хизматини қилиб, кун кўраман. Тагин...

— Нега ҳовлидаги деворлар тепасига икки қатор тиконли сим қўйилган,— Нигора тунука том тепасига қўшиллар томига ҳам кўз ташлади,— тунука том ҳам тиконли сим билан ўралган,— Нима бало, бизнинг ҳовлимиз тамом ўраб олинганми? Дарвозамиз турманинг дарвозасига ўхшайди-я! Нега ҳамма деразаларда решетка? Мунча?

— Бу ҳовлига ҳеч ким кирмайди. Маҳалла билан мутлақо алоқа йўқ! Кирди-чиқди йўқ! Бу маҳалла аҳнини ая «андилар», «чувринди ўзбеклар» дейдилар. Ҳатто сўрашмайдилар ҳам. Болалар ҳам кирмайди. Бу ҳовлига мусича ҳам учиб тушмайди, мушукларни қўяверинг. Шунақа! Ҳатто томларини ҳам қўшнилардан тиконли сим билан ажратиб олишган. Йўлкадан одамлар кетатуриб, аямларнинг ҳовлиларига яқин келганда, йўлкадан катта кўча ўртасига тушиб олишади. Кечирасизу аямлардан қўриқшади. Аямларни маҳаллада илон, деб аташади. Аслида илон аямлар эмас. Пошшахон! Вой кунинг захар тиллари қурсин!

— Вой, тавба! — деди Нигора ҳайрон бўлиб, кейин беихтиёр қилиб юборди.

— Ойналиб кетай, келинпошша, гаплашганимизни ая билмасинлар. Мен бир бечора хотинман, шуларникида хизмат қилиб, кун кўраман. Иккита етимчам бор, мени ҳайдаб юборишса етимчаларимнинг ризқи қийилади.

— Йўқ, менинг ундай одатим йўқ. Безовта бўлманг.

Нигора «олиб бўлмас, кириб бўлмас қўрғон»ни айланиб чиқиб, яна ҳовлига тушди. Ҳовлида чорси гулзор бўлиб, асосан ош райҳону жамбил ва гултожихўрозлар барқ уриб турарди. Аслида Миёнхўжа амаки Каллахона маҳалласидаги эски ҳовлиси бузилгач, ер олиб, бу томонга участка солган эди. Шарбатхон ая Каллахонадаги қўшнилари билан чиқишмай, алоқалари узилган. Уйлари бузилишини билган Миёнхўжа амаки жуда хурсанд бўлиб кетган эди. Хотини туфайли маҳалладан ажралиб, дили ғаш юрарди. Чегаралар бекилмаган бўлганда Маккага бориб, ўша ёқда қолиб кетишни ҳам ўйлаган эди. Ҳатто шу хотиндан кутиламанми, деб заҳар ичиб, ўзини ўзи ўлдирмоқчи ҳақ бўлган. Шарбатхон ая уни ўлишга ҳам қўйманг. Уч-тўрт йил иморат солиш билан овора бўлиб, деярлик касалга чалинган.

Нигора қайнонаси хонасига кирди, хонанинг икки томонида икки каравот, она-бола ётишарди. Қўнғир эмандан гардироб, катта тош ойна, олдида атр-упалар, устма-уст қўйилган икки бухоро сандиғи, катта биллурий қандил, деворга қоқилган қизил гилам хонани тўқис кўрсатарди. Ёшлигида кўргани спектаклдаги — бир бойнинг уйига ўхшатди. Хона билан айвон ўртасида даҳлиз бор, даҳлиз четида ханик. Меҳмонхона деб аталган катта уйда, қафасда икки кўкиш тўти мудраб ўтиришарди. Хонага киши кириши билан писта чақишга тутинишди... Нигора катта ҳовли атрофидаги хоналарни бир-бир кўздан кечириб, семент йўлкада, қанотини офтобга солиб ётган мусичага бонди, безовта қилиб учуриб юбормаслик учун нариги томондан ўтиб кетаётган эди. Мاستон кеннойи деразадан Нигорага жилмайди:

— Қизим, мусича учиб кетмасин, деб четлаб ўтдингиз-а?

— Ҳа. Кўриб турибмидингиз?

— Баъзи кунлари шунақа жимжитлик бўлади. Юрагингиз сиқилса ойингизникига бориб келавинг. Лекин аянинг розилигини олиш керак.

— Шу даражада денг?

— Айтдим-қўйдим-да...

— Хўп бўлади, — деди Нигора йўлида давом этиб. У ўз хонасига кириб, каравотга чўзилди. Чалқанча ётиб, шифтдаги алвон тусга бўялган тоқиларга тикилди. Фатхуллохўжанинг хонаси катталигидан хонақога ўхшатишарди.

Хонатлас қўйлагини кийиб, ял-ял ёниб, тирсиллаб кўчага чиқиб кетган Шарбатхон ая пешиндан кейин бўшашиб, шалвираб, писиллаб уйга кириб келди.

— Вай-вай-ей, чарчаб кетдим, Мاستон! Мастонниса-ю, бормисиз? Овқат қилдингизми?

— Мошхўрда қилдим.

— Яхши қилибсиз.

— Келин уйдами?

— Ҳа.

— Аччиқ-чучук қилиб юборинг! Терлаб кетдим, мен ваннахонага кириб, бир ювиниб чиқай. Вай-жонимей, юравериб оёқларимда оёқ қолмади, — Шарбатхон лунги кўтариб, ҳовли четидаги ваннахонага кириб кетди. Ранги синиққан, қовоқлари кўкарган, қўшдан чиққан ҳўкиздек аранг қадам ташларди.

Шарбатхон ваннадан ювиниб-тараниб чиққунча, хонтахта устига косаларда мошхўрда, патир нону қатиқ қўйилди. Ая аччиқ гаримдорини яхши кўрарди, косасига каттагина қизил қалампир ташлади. У ваннахонадан чиқибоқ, хонтахтага кўз ташлади, ҳамма нарса муҳайёлигини кўргач, юқорига ўтирди. Нигора ҳам хонасидан чиқиб келиб, қайнонанинг ўнг томонига, Мастон кеннойи пастга, оёқка ўтирди. Шарбатхон: «Қани, бисмилло!.. Овқатга қаранглар!» дегач, қошиқлар қўлга олиниб, косага солинди... Хуриллатиб мошхўрда ичилди. Қайнона негадир илгаригидай чирсиллаб, юқоридан қарамай, асаблари анча бўшашиб, эснаб Нигорага қаради:

— Эрта билан гаплашолмадик, зарур ишим бор эди, чиқиб кетдим, қалай, бордингизми, ота-онангизлар яхшимилар?

— Яхшилар... Сизга салом айтишди.

— Саломат бўлишсин. Анави гапни айтдингизми?

— Айтолмадим, тилим бормади...

— Ия, нега айтолмайсиз! Бу уят гап эмас, қизим! Айтиш керак эди. Мен сизга топширганман-а! Албатта айтиш керак, албатта бу ишнинг кетига тушиш керак! Дунё шунақа, болам, бир-бирини суямаса бўлмайди. Индмай кетаверсангиз биров миннатдор бўлмайди. Эртага борганингизда дадангизга албатта айтинг! Бу жуда муҳим гап, куёв ҳам фарзанд, Фатхуллохўжа адангизга фарзанддан аъло бўлади. У кўтарилса сизга ҳам яхши, Маҳбубахон аянгизга ҳам яхши — куёвим министр деган гап бўлади. Эшитган қулоққа ҳам яхши! Дўст-душман олдида ҳам бошимизни баланд кўтариб юрамиз. Тўғри гапираяпманми, қизим?

— Тўғри.

— Ҳамма инсонларнинг дўсти ҳам бўлади, душмани ҳам... Дадангизларга душман бўлиб юрганлар ким? Қудачилик — минг йилчилик, дейилади, билиб қўйсак яхши бўлади. Ушандай ёмон кимсаларга зарба берамиз!

Нигора ўзини айвондаги қафас ичидаги тўтиқушга ўхшата бошлади. Отасининг душманлари қайнонага нега керак, умуман отасининг душманлари борми, йўқми-у мутлақо билмасди, ота иши билан қизиқмасди. У икки уч бор уйига бориб келди, аммо қайнонаси илтимосини на дадасига ва на онасига айтди. Бу, жуда пасткашлик, гўё ўғлини министр қилиши учун қизини олгандай... Ҳатто бу «илтимос» эмас, ҳақоратдай туюлди. Бу ҳовлига ҳеч ким кирмаслиги, ҳатто почтачи ҳам қовоғини солиб келиб, битта газета ташлаб кетиши юрагига ботди. «Аҳмоқона насиҳатлар қилади...» деб телевизор ўришмасди.

Кунлардан бир куни Фатхуллоҳўжа ишга кетиб, Мاستону Пошшаҳон, икки етимча ҳам қаёққадир кетишган, катта хонага осиб қўйилган тўтилар қафаси ёнида қайнона, келин суҳбатлашишди.

— Тўти беш юз йил умр кўради, дейишади, — Шарбатхоннинг негадир кайфи чоғ келинига мурожаат этди, — ўзи кичкинагина қуш-у, шунча яшаса-я! Филни узоқ яшайди дердилар...

— Болаларингиз бахтига, ҳаммамизнинг бахтимизга сиз ҳам узоқ яшанг, беш юз ёшдан ҳам ошинг... — Нигора умрида биринчи маротаба мана шундақа ялинчоқ ва чучмал гап айтди. У энсасини қотирадиган одамлар бетига шартта гапирарди. Бу сафар негадир кўнгли бўшашиди. Бунга унинг муқаддас бир ният, катта орзу ҳаваслар билан бу хонадонга келин бўлиб тушгани сабаб бўлди. Бундан ташқари бўйида бўлганга ўхшади. Бошқачароқ бўлса ҳам, ахир шу қорнидаги фарзанднинг бувиси-ку! Ҳамма одамлар паришта эмас, феъллари ҳар хил. Аммо, энди яхшими, ёмонми, қайнонаси, туғилажак боласининг бувиси шу Шарбатхон ая! Уни ҳурмат қилиш керак.

Шу лаҳза қайнона келинининг бошидан, сочи устидан ўпди.

— Менга умр тиласангиз, сизга ҳам худо узоқ умр берсин, эрингиз билан қўша қаринг!

— Раҳмат, ойижон!

— Мана шу тўти келганига уч йил бўлди. Иккала жажжи қуш қафасларига шундай ўргандиларки, эшигини очиб қўйсам ҳам чиқисмайди. Бир куни икковлари қафасдан чиқиб кетишибди, қарасам уй ичида дам у қозикқа, дам бу қозикқа кўнишарди. Пирр-пирр айланиб учиб, охир ўз қафасларига кириб кетишди. Қафас уларнинг уйи, Каъбаси, уйга ўрганганлик, уйни ташлаб кетмаслик кераклигини пайғамбаримиз Муҳаммад салловлоҳу алайҳу вассалам айтганлар, бу Қуръони каримда ҳам ёзилган.

Нигора қайнона гапларига астойдил берилиб, қулоқ солиб турарди.

* * *

Баъзи хотинлар ўз ўғлини келинидан қизғанади, деган гап ҳам бор. Кўплар бунга ишонмайди, йўқ, бундай хотинлар аслида бор.

Шарбатхон ая баъзан ярим тунда бир неча бор келин-куёв ётган хона эшиги тагига келиб, даҳлизда оёқяланг чўққайиб туриб, ичкарига қулоқ соларди. Ҳатто тўшақда ётган ўғлини чақириб, олиб чиқиб кетишга ҳам тайёр. Илғари Патихўжа тўнкадек бўлганда ҳам ўзи билан бирга олиб ётарди, ҳеч қаёққа ишонмасди. (Китобхон дилига ёмон фикрлар келмасин, умуман Шарбатхон ўз ўғлининг тўнғиздек бўлгунча ҳам хонага икки қараовт қўйдириб, ёнида олиб ётишга одатланган) Пати ҳам мўйловдор онаси сўзидан чиқмас, ҳар куни қилган ишлари; кўрган-кечирганлари, одамлар билан мулоқот, кейинчалик тижорат ишларидаги аҳвол... ҳамма-ҳаммасини оқизмай-томизмай айтиб берарди. Шарбатхон унинг айтмаганига ҳам қўймас, газета ўқимайдиган она ҳамма дунё воқеаларини хотинлардан, ўғлидан эшитарди. Лекин ён қўшнилари билан мутлақо алоқаси йўқ, кўплар билан гаплашмасди.

Ярим тунда, келин-куёв хонаси эшигида, заҳ даҳлизда оёқ-яланг тўнқайиб, ичкарига қулоқ солиб турган Шарбатхонга кўзи тушган Пошшаҳоннинг жаҳли чиқди:

— Ойи, бу нимасси! Уялмайсизми бундоқ қилиб тургани!

— Уялмайман! — деди қаддини тиклаб Шарбатхон, кейин кўзойнакли илондек бақ-бақ томоғларини кенгайтириб, қизига дарғазаб тикилди, — акангинг иситмаси бор эди, ишдан иситмалаб келган эди! Шунга безовта бўлиб қараяпман, жувонмарг! Сенинг нима ишинг бор! Бор ўша ёққа!

Бошқалар эшитиб қолмасин, деб улар шивирлашиб гаплашишарди. Дарҳол икковлари ҳам даҳлиздан ўтиб, катта хонага киришди. Пошшаҳон чироқ ёқди.

— Барибир бундай қилишингиз уят! Бундай қилиқларингизни келин сезиб қолгундай бўлса нима бўлади!? Кейин унинг юзига қаролмайсиз! Нариги ҳовлига етиб борсачи! Акам катта киши бўлдилар, энди уни ўз ҳолига қўйинг! Турмуш қурсалар ҳам кичкина боладек ёнингиздан қўймайсиз! Эркак кишига мустақиллик керак! Бир тийинини ҳам

олиб қолмайдилар... Кундузи сиздан берухсат бирон ерга бормайдилар, сиздан берухсат бир иш қилмайдилар! Кечаси ҳам қўймайсизми?

— Сен, ўзинг, ҳамма ишни қилиб келиб, одамлар юзига қарайверасан-ку! Уялмайсан-ку! Мен нима қилибманки, уяламан!? Жувонмарг! Онага замечания беришни қаёқдан ўргандинг! Юзларингни юлиб олайми!

Унинг кўзлари ола-кула бўлиб, арвоҳдек ярим тунда қўл кўтариб, мушукдек панжаларини Пошшахонга тўғрилайётган эди, қиз хўнгиллаб йиғлаб юборди. Ташқари эшик ғирчиллагани Шарбатхонни турган жойида қотирди. Пичирлади:

— Ҳе, башаранг қурсин! Менга ўргатадиган сен қолдингми?! Узингни эвлаб ол! Жалаб! Уч эрга тегдинг, уччаласи ҳам ташлаб кетди. «Бешенний матка» бўлмай ўл!

— Вай-дод, вай-до-о-д!!!

— Ул, бу кунингдан!

Ичкарида қотиб ухлаб ётган Пати югуриб катта хонага чиқди. Ундан кейин Нигора ҳам...

— Нима гап?

Сочлари ҳурпайган она-бола бароқ мушукдек пихиллашиб, бир-бирларига чанг солишга тайёр туришарди.

Бу хонадонда тез-тез бундай уришу жанжаллар бўлиб турарди, ҳамма бақириқ-чақириқларнинг сабабчиси фақат Шарбатхон бўларди. Бундай пайтларда Миёнхўжа амаки ҳужрасига қочиб кириб кетар, игна-ип олиб, ниманидир тика бошларди.

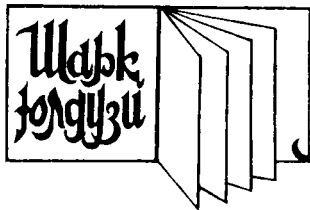
— Бўлди. Бас қилинглар! — деди ярим яланғоч чиққан Пати. Унинг орқасида ички кийимда, кўкракларини диркиллашиб чиққан Нигора ҳам қўрқувдан титрар, нима сабабдан она-бола уришаётганига тушунмай, лол турарди. Бу хонадонда бўлиб турадиган бундан «ҳангомалар»ни умрида биринчи кўриши. Ярим тунда эру хотин даҳлизда титрашарди.

Дарғазаб Шарбатхон бир сўз демай ўз хонасига кириб кетди.

Эрта билан у ҳеч нима бўлмагандек, тўпланишиб чой ичишди. Кейин ўз хонасида пардоз қилиб ўтирди. Қўшниси яҳудий хотиндан ўргангани ип билан мўйлабини олди...

Нигора бу «таги кўрган» бой хонадонда бўлаётган ишларга боши қотиб, бундай пасткашликларни кўриб, баъзан узоқ хаёлга чўмарди. Қандай қилиб, бу ерга келин бўлиб тушгани хатога ўхшаб кўрина бошлади. Юраги орқасига тортиб кета бошлади. Дарҳақиқат, эри онаси чизигидан чиқмас, ҳамма ишни онасидан сўраб қилар, хизматдан келиб оқ онаси ёнига кирар, топган тутганини унга берарди. Шарбатхон баъзан гапириб бўлмайдиган нарсаларни ҳам тортинмай айтар — бавосил бўлиб қолганию шам-дори топиб келиб тузатгани; хотини билан тўшақдаги баъзи ҳангомаларгача суриштирар, ўзингни ая, дерди. Эшик тагига келиб, қулоқ осилларигача сеза бошлаган Нигора: «Мен қанақа оилага тушиб қолдим?» деб боши қотди.

Охири келгуси сонда

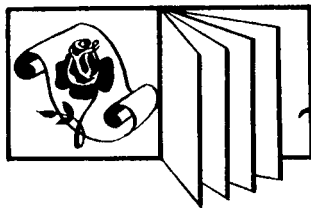

Мақмулдир

1969 йил, 12 ёшимда оғир операциядан чиқиб, оғриқ азобидан тўлғаниб ётганимда, ҳамшира қиз «ўқиб овунарсиз» деб, менга қалин журнал тутқазди. У «Шарқ юлдузи» эди. Соғайиб кетишимда мазкур ойноманинг ҳам озми-кўпми ҳиссаси бор, деб ўйлайман. Менга, айниқса, «Икки эшик ораси», «Жимжитлик», «Чаён йили» романлари маъқул бўлди.

Севимли ойномамиз орқали Қуръон мазмуни таржимасининг берилиши жуда хайрли иш бўлди. Илтимосим шуки, мазкур аъёна кейинги сонларда ҳам давом эттирилса, «Ҳадислар» ва бошқа диний асарлардан эълон қилинса...

Мавлюда Холиқназарова,
Сирдарё вилояти, Боёвут тумани

Шеърят

Ғайбулла Саломов

Дунёда иккита мушкул иш бўлса, шунинг бири ўзинг ҳақингда гапириш. Камина, дорилфунунда муаллим ва мураббий бир одам, шоирликка асло даъво қилолмайман. [Сарт сипо, шоир эса жунуний табнатли, ёнувчан бўлади.] Гарчи, биламанки, сипоҳсолор (саркарда) бўлишни орзу қилмаган сипоҳий сипоҳий эмас...

Инсон, муҳаббат, тақдир, адлу адолат, дунё, ватан, мозий ва келажак ташвишларининг дард, алам, сирли бир туйғуси бор, ҳар бир қалбда шоир яшайди, деб уйлайман.

Ўзимни ҳамда одамларни таний бошлабманки, ҳар нарсани орзу қилган бўлсам қилгандирман, лекин барчага манзур бўлишни орзу қилмаганман. Сабаби, бунинг иложи йўқ. Зотан, ҳаммага бирдай ёқишга интилган одам ҳеч кимга ёқмайди. Менинг шикаста мисраларим ҳам бундан мустасно эмас.

Аммо, бу мени ташвишлантирмайди. Чунки, ижод заруратдан бажариладиган юмушмас, бурч ҳаммас, дафъатан эҳтиёж, изтироб ва муҳаббат фарзанди.

Биламан, сочма, пароканда сатрларим рисолага сиғмайди. Шеърят назариясига далил бўларли санъат намунасини беролмайман. Бармоқларим билан бўгин санаш, қофияни силлиқлаш, «гулдан «булбул»га ошён қуриш, мисраларни вазнга тикиштиришга уринган аснода... ўзимга ўхшамай қоламан. Бу жиҳатдан каминани инкор этиш осон.

Бироқ ашъорфаҳм киши пайқаб оларки, мен калом туйғусига, оҳангдошликка, рамзийликка, сувратийликка мойилроқман.

Истайманки, фикр ёхуд муддао фақат «тушунарли» бўлмасин (бунинг учун ижод қилиш шарт ҳам эмас), балки ўқувчига кўриниб ҳам турсин. Чунончи, Тарас Шевченко мисраларини мен, ўзимна шундай ўқийман:

Шовуллаб
оққан
дарё...
Кўриниб
турсин
менга...

Қисқаси, ўзимни ўзим «тушунтиришим» қийин. Дарвоқе, бу менинг вазифамга ҳам кирмайди.

Муаллиф

Сурмаи Сулаймон

Нуроний оталар,
қадди дол
мушфиқ оналар,
ғанимат, дуоғўй
дурдоналар.
Қаердасиз?
Берингиз нидо!
Утиб кетдингизми
ё
бормисиз омон?
Узим ҳам бугун
бўлиб ногирону
нигорон:
топмасман изларингиз,

заъфарон юзларингиз,
мулойим сўзларингиз,
нурафшон кўзларингиз,
олай дардингиз,
тополсайдим
бир сиқим
гардингиз,
Тавоф қилардим суртиб
кўзларимга тўтиё,
сурмаи Сулаймон.
Сиз-чоғроқ бир
нарвон
орасида илиниб турган
пиллапоа.

Боқмасдан қиёортга,
 қояма-қоя
 биздан тобора
 узоқлашиб бораётган
 карвон,
 Бўталарин чўлда қолдириб,
 ёлғиз, хомуш, фаромуш
 кетаётган
 сорбон...
 Оҳ,
 кекса чинорлар,
 кекса чинорлар,
 оғаётган кошинкор минорлар,
 изтиробдан ёнаётган оналар,
 кўзасин
 хом лойдан
 ясаган
 кулоллар...
 Бизни ва келажакни
 кимга қолдириб
 кетмакдасиз, мўйсафид чоллар?!
Шатранж

Қиссамнинг маҳзун
 тугунин ечмакка,
 Ҳижрат шишасидан
 хуноба ичмакка,
 Дунё ташвишин
 селидан кечмакка,
 Торимнинг айни авж
 пардасин чертмакка
 кўраман ҳозирлик...
 Менга бўл ҳамроҳ,
 ҳамдард бўл,
 мададкор бўл менга,
 азиз биродар,
 Гап келди қадалиб
 қазаю қадарга.
 Хатирчи туманин
 Олтинсой қишлоғинда
 яшардилар
 Мулла Мамасоли —
 Бузруквор.
 Яшардилар тинч, осойишта,
 мисоли малоиквор.
 Мана,
 кун ҳам келди қисқа,
 бориб-бормай
 вақти азонга,
 кафгир тегди
 қора қозонга.
 Чол калимасин ўгириб
 сўнг бор,
 Умр шатранжининг
 тўлдириб
 сўнгги катагин,
 Етим қолдириб
 дунё бевафонию
 хилват ҳужра-катакни,
 кўз юмдилар
 қоқиб этакни...
 Қиблагоҳ ҳалол-пок
 тўксон тўрт йил
 умр кўрдилар.
 Дейдилар шукрона:
 яшабди ёшин.
 Барча ёшу қари

пинҳона мамнун.
 Одамларнинг, қаранг, пандини,
 эмиш:
 бу — отанинг тўйи...
 Менинг эса юрагим қон,
 сийнамада бир доғ,
 дилим бўлар хуфтон.
 Назаримда, карвон кўчди,
 юлдуз ўчди,
 қулаб кетди тоғ...

Яшил китоб

Ҳавасим боради ортиб
 имони басаломат отахонларга.
 Улар-ку яшади
 оқибат билан,
 кун кўрса-да гарчи
 ош-ёвгон билан.
 Биз-чи?
 Не қилди бизнинг авлод?
 Бўлмасин ёлғон:
 биз ҳам
 энг сўнгги дамда,
 тафаккурни пешлаб,
 ўзни қўлга олдик,
 иродани келтириб тобга.
 Йўқолиб бораётган тобора
 Махлуқот зотини солдик —
 «Қизил китоб»га.
 Дарвоқе,
 нега қизил?..
 Қизил —
 бу қон рамзи-ку!
 Махлуқ-ку махлуқ.
 Инсон
 баайни вулқон,
 ўз-ўзини ботирмиш қонга.
 Келинг,
 ҳеч бўлмаса энди
 изн берайлик,
 қон эмас,
 тириклик майлига.
 Гарчи (ўрни билан),
 ихлосим бор
 ҳар хил рангларга,
 Аммо менга бугун
 берингиз бошқа бир рамз —
 жаҳоний тимсол:
 қурбонлик эмас,
 ҳаёт зайлига.
 Осмони фалакка етиб оҳим,
 дорилбақо бўлсин, илоҳим,
 ложувард, обод
 фалак гумбази.
 Чопиб одамзоднинг
 омади, бахти,
 Яшнасин
 абадул-абад
 Яшил ҳаёт дарахти.
 Яратиб...

«Яшил китоб».

сақлаб қолармизми
 она табиатнинг
 муқаддас сеҳрин —
 баний одамнинг
 одамга бўлган
 ибтидоий, азалий Меҳрин?..

Уроз Ҳайдар

Дашт оҳанглари

Учиш истаги

Ҳайиткўл даштида ивирсир шамол,
Қизғалдоқлар ёниб чалур қўнғироқ.
Майсаларни чимдиб ўтлар турналар,
Мовий қанотлари нурдан ярқироқ.

Офтобга теккудай қирлар ўрқачи,
Осмон эстагидан тиккан кўк яйлов.
Майсалар сочини куйдиради жим,
Тўрғайлар куйидан тўкилар олов.

Дашт бу — нур уммони, чайқалар сокин,
Гуллар — нур париси, нур сочиб ўйнар.
Юрак чилторидан чақнайди чақин,
Кўнгил ўйин чулғар асалтаъм бўйлар.

Жуда учгинг келар, сезмай қоласан
Қўлларинг қанотга айланганини
Ва илкис англайсан: сен билан бирга
Даштнинг ҳам учмоққа шайланганини...

Тиловат

Дастурхон қошида пичирлаб бобом
Тиловат қилади, асрагил худо.
Яхшига, ёмонга инсоф бер мудом,
Одамзод қавмидан бўлмасин жудо.

Қора кун даштимга солмасин соя,
Бевадай боқмасин офтоб сарғариб.
Ота фарзандига кўринмасин, воҳ,
Айили бўшаган отдаини ғариб.

Ўлган гўдагига тортмасин елин
Жувонлар тунлари — қиёмат қоим.
Тошойнага дардин тўкмасин келин,
Ҳаргиз маъшуқига етказ, худойим.

Мезон шамолидай лаб ёрар хушбўй,
Инқилобий шаштда учсин хушхабар.
Токи, ўз юртингнинг гули, тошин суй,
Токи, ўз юртингда кезма дарбадар.
Оллоҳу акбар!

Даштда қиш

Қиш чилласи Даштни тарк этган жонзот.
Худди қароқчидай титкилаб бағрин
Бепаноҳ, тизгинсиз инжиқ Изғирин
Чангаллаб сочади қор қиприқларин.

Гоҳи у симзиғин чалур зўр бериб,
Гоҳ думалаб қорга пишиниб ўйнар.
Жимлик васвасаси ҳокимлик шовқин
Унга юқтиргану у бундан қувнар.

Унгирга пуркайди қор уюмларин,
Ҳансираб югурар баландга кейин.
Гўё ёш боладай кап-катта одам
Дуч келганни отиб, кўрсатар ўйин.

Момом ўгити

Чўмилаётган қизнинг баданларидай,
Таранглашар осмон юзи наҳорда.
Дуогўй кексалар тилақларидан
Атласдай товланиб нур ўйнар қорда.

Чарчаган айғирдай пуркайди ҳовур,
Қантар елларидан кўпчиган замин.
Яшаш чун исёй бу! Инсон ҳайтовур
Аритай деб ҳалак дунёнинг ғамин...

— Саҳройи удумдир, болам, жўмард бўл,
Ғаним тўр ташласа, тиғдайин санчил.
Ёв мард келса, унга тиғ ургунча, бил,
Келидаги дондай янчилгин, янчил.

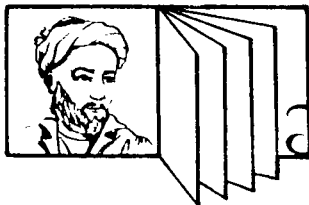
Илло, янчилсанг-да улуғ шавкатинг,
Элга дастур бўлгай, ким кўшиқ битур.
Ёвқурга меросдир мардлик ва шафқат,
Янчилган буғдойни ким елга тутур?!

Кигиз

Чайир билаклари ой келинларнинг
Намхуш юнгни эшар толим ва толим.
Момо ҳазил қотар, четга сув сепиб:
— Кигизми, бу мугуз,
Меҳнати золим.

Келинлар кулгуси гул чатир дилга,
Ўрмак арқоғидай эшилиб гўё.
Меҳнат сўнгида-чи кўзлар ҳайратда,
Кигизда рақс этар ранглар сержило.

Момо кафтин кўяр кигизга:
— Иссиқ.
Бу асли кўшиқни тошга битишдир.
Кулгунгиз нуқсидан — чиройлилиги,
Сизнинг меҳрингиздан — иссиқ тутиши.

Ботирхон Акрам

ТАБИАТ ВА САМОВОТ ТИМСОЛЛАРИ

Навоийнинг шеърий куллиётини варақлаганда табиий хилқатнинг «ақл боши айланар» синоату ажойиботлари бир-биридан рангин, жозиб рамз-мажозларга ўралганидан шавқу хайрат туйғуларини кечирамиз. Азалиётнинг турфа ҳодисалари, уларнинг ўзгача аломатларидан сайлаб олиниб, тасвирий, муסיкий оро берилган, муҳими, инсоний меҳр, дард, ҳарорат бағишланган, ҳаётий ва бадий мантиқ мезонларига солинган, шеърий санъатлар билан музайян этилган сўз-ташбеҳ, сўз-тимсоллар ҳар бир байт мазмунидан шартли равишда «узиб» — ажратиб олинган тақдирда ҳам ажаб бир завқ уйғотади. Мана баъзи намуналар: спехр боғи, даҳр гулзори, чарх шабистони, ахтар гули, ахтар боши, фалак айвони, чарх авроқи, арш лавҳи, чаман саҳфаси, анжум кўзи, кўз боғи, кўз лавҳи, ғунча ғунбази, кўнгул ғунчаси, ғунбази даввор, коргаҳ вазъи, савдо сели, хазон сипоҳи, нўжум учқуни, талаб дашти, ҳайрат водийси, фано ўти, фақр водиси, субҳ яқоси, жамол субҳи, табъ саҳоби, кўнгул вайронаси, фалак ғамхонаси, қайғу тоғи ва ҳоказо. Бундай ғаройиб, фавқуллода нафис бирикмаларда гоҳ ҳар икки сўз табиат ё самовот ҳодисалари заминиди (чунончи, ахтар гули, нўжум учқуни) тартиб берилса, аксарият ҳолларда уларнинг биттаси «табиий унсур» сифатиди (масалан, чаман саҳифаси, арш лавҳи сингари) келиши мумкин. Зотан, ҳар икки ҳолатда ҳам ўша сўз бирикмаси нафақат кузатилган ғояни ўзгача-бетакрор шаклда ифодалаш вазифасини ўтайди, айна пайтда муайян образ-лавҳага табиий рангинлик ва тароват, самовий юксаклик ва кенглик, фалсафий теранлик ва чексизлик, мантикий бутунлик ва мутаносиблик бағишлайди.

Яхши эрди сафҳаи афлок дардим ёзғали.

Баҳри ашким мавжидин борин нам эттинг оқибат.

Бу шохбайтда қутилмаганда улўғ шоир «санъатхонаси» (Шайхзода таъбири) билан... лирик қаҳрамон — ошиқ ҳасратлари латиф бир уйғунлик касб этганига шохид бўламиз: муҳаббат дарди шу даражага бориб етганки, унинг шарҳ-ифодаси учун ердаги мавжуд воситалар кифоя қилмайди: ошиқ аҳволи руҳиясини «ёзғали» фақат самовотнинг мовий кенгликлари саҳифалар вазифасини ўташи мумкин! Навоийнинг ижодий даҳосига хос бундай бепоён хаёл миқёси шеър санъатининг нозик меъёр ва мантиқига қандай сиғдирилган экан? Холбуки, кўҳна Шарқнинг санъаткор саҳҳофлари яратган ипак қоғоз — зарварақ саҳифаларини само кенгликларига нисбат бериш билан шoirнинг мушқули осон бўлмайди (қолаверса, «ёзғали» ташбеҳи икки маънода: кўнгулни бўшатмоқ, саҳифага битмоқ тарзида қўлланиладики, бунда тажнис санъати мавжуд). Ўз-ўзидан иккинчи мисра шарҳига эҳтиёж туғилади: не надоматлар бўлсинки, Навоий тасаввурдаги буюк жафокаш ошиқ ўз «дардини ёзғали» чексиз афлокдан ҳам нажот тополмади. Сабаби, ошиқ кўз ёшлари селобидан ҳосил бўлган баҳрнинг мавжлари шу даражага етдики, унинг тўлқинлари, зарраларидан самонинг нам бўлмаган саҳифаси қолмади...

Қуйидаги шохбайтда эса шоир қаҳрамонининг ошиқона руҳий ҳолати ёки орифона фикратини эмас, мусаввирана нозик нигоҳи инъикос этади:

Куйди қуёш ўтиға зулмат тунни,

Учти ҳаво узра нўжум учқуни.

Анъанага айланган тонг мавзуйга дўхил бирор сўз иштирокисиз, билвосита — «қуёш», «нўжум» ташбеҳлари орқали субҳидамнинг шу қадар рангин, бетакрор образи яратилади: қуёш чиқиб, оламни нурга тўлдиришдан аввал самовот сатҳида илоҳий бир олов улўғ гулханга айландики, унинг алангасидан тун зулмати куйиб кетди, ўтдан ҳавога сачраган учқунлар қаёқларгадир учган юлдузлар («нўжум»)га ўхшайди! Табиатдаги ғаройиб ҳодисалардан бири — кечанинг аста-секин кундузга айланиб бориш жараёни нақадар нозик нуктадонлик билан мушоҳада этилган! Мушоҳаданинг чексиз миқёси-чи! Соҳир шоир тартиб берган бадий силсила шодаси мантиқан қанчалик аниқ, асосли, айна чоғда сирли-ғаройиб: қуёшнинг зулматга нисбати (тазод), куймоқ ташбеҳининг тунга, қуёш ўтининг учқунга, учқуннинг нўжум, учмоқ, ҳаво тимсолларига, юлдузлар-

нинг кўздан йўқолиб бораётган тунга, кўтарилиб келаётган қуёшга нисбати (ташбеҳи мусалсал — занжинг истроялар) булар Навойнинг сўз-образ даҳосидан бетакрор ва жозиб намунадир. Бошқа шохбайтда «тун била тонг» маҳбубанинг «зулфу юз» таърифи учун фон-тимсол бўлиб келади:

Не тунда айш насими, не тонгда меҳр магар,
Ки бўлди зулфу юзинг поймоли тун била тонг.

Навой қаламига хос лутф оҳангидан сезилиб турадики, юз берган ҳодиса, аниқроғи, кечин-манинг ўзи эмас, балки унинг оқибат-натижаси ҳақидаги тасаввур сатрларга кўчирилади: «тахаюл мулкнинг султони» — шоир хаёлан, маҳбубани юзидан пардани кўтарган, зулфини ёзиб, тароқлаб, унинг шабадасидан атрофга мушқу анбар бўйини таратган афсунли бир ҳолатда кўради ва... на чораки, маҳбуба малаҳатининг сеҳр-жозибасидан на тун тунга ўхшайди — унда оромижон еллар («айш насими») эсмайди, на тонг тонгга ўхшайди — гўё кўринмайди. Ҳолбуки, табиатда тунги насим роҳатидан, қуёш чиқаётган чоғдаги манзарддан ортиқ нафосат борми? Навой хаёлидаги маҳбуба ўзининг инсоний ҳарорати, мислсиз латофати, баҳосиз маънавий-руҳий қадрияти — муҳаббат дарди, эҳтиёжи учун яратилгани билан табиатнинг «тун била тонг» каби ғаройиб, лекин ҳиссиз гўзалликларидан устун туради. Шу тариқа, бу гал «тун», «тонг» ташбеҳлари ўртасидаги анъанавий зидлик (тавод) йўқолиб, улар «зулфу юз» билан рақобатга киришади, натижада инсоний гўзалликнинг табиат ҳодисалари қўйнида чизилган бетакрор шоирона қиёфаси яратилади. Қуйидаги байтда мазмун тақозосига кўра оҳанг ўзгаради («мъшшуканинг ҳусни ва нози» таърифи ошиқ ҳасратлари билан алмашади) «кеча» — «субҳ» ташбеҳлари яна ўзгача маъно олади:

Фироқим кечаси бас муҳлик ўлмиш, гар саҳар бўлмас,
Нафас урмоққа гўё субҳни қўймас қаро шомим.

Бу ташбеҳларда аввалги шохбайтдаги бевосита табиатга хос аломатлар ажралиб турмаса-да, лекин ошиқ аҳволини акс эттирувчи дардли-ҳазин қирралар (ўша табиий ранглар воситасида) кучайиб, қабариб кўринади — кеча — «фироқим кечаси», шом — «қаро шомим» шаклини олади. Шунинг учун бўлса керак, кўпроқ ошиқ аҳволининг рамзига айланган кеча одатдан ташқари хатарнок, ҳалокатли («муҳлик») ўтади, у ҳатто ўз моҳиятини йўқотиши — тонгга уланмаслиги ортиқ шубҳа туғдирмайди. Кеча тимсолининг моҳияти бунчалик ўзгаришига мантиқий-бадий асос борми? Улуғ шоирнинг мақсади ошиқнинг бахтсиз-фожеъ қисматиини ёрқин, бетакрор лавҳа-образ орқали, мумкин қадар камёб санъат (масалан, ифрот) усулида ифодалашдан иборат. Шунинг учун «фироқ кечаси»нинг нажотсиз ҳолати «қаро шом» билан, бахтиқаролик рамзи шом эса гўё бу фожеъ ҳол олдида «нафас урмоққа» ожиз қолган субҳидан билан боғланади. Шу тариқа фақат шеърят санъатига хос мўъжиз ҳол — ғаройиб бир имкон яратилади.

Навой ғазалиётида тун билан тонг (субҳ билан шом) муқобил нисбат-тимсоллари воситасида аксарият ҳазин руҳдаги лирик-драматик образлар яратилади.

Шу хилдаги сайёр тимсол-нисбатлардан тартиб берилган яна бир терма байтга эътибор беринг:

Жамолинг субҳидин кулбамни равшан қилки, бошимга
Фалак ғамхонаси емрулгудектур фурқатинг шомим.

Шоирнинг қаҳрамони — ошиқнинг маҳбубага қаратилган нолакор илтижоси, дил-дилдан қилган муножоти санъат, бадиият қонунлари нуқтан назаридан қанчалик асосланган: аввало, субҳ — маҳбуба «жамоли субҳи»га, шом — унинг «фурқати шоми»га айланиши табиат ҳодисаларининг бирига инсоний сеҳр-жозоба, яна бирига ҳайратангиз маъно беради, дунё ҳам «фалак ғамхонаси» қиёфасида ижтимоий дард билан йўғрилади. Бу — анъанавий ташбеҳларга ижодий муносабат намунаси. Қолаверса, бу ошиқ тимсолида ғариб-ўқсик, ҳимоясиз, эрксиз инсоннинг ягона умид маскани — «кулбаси» устида хатарли вазият туғилгани — фожеанинг бутун даҳшатини кучли, ёрқин бадий образларда ифодалаш санъатидир. Бунда шоир мантиқининг ҳаётлиги байт жозибасини оширган: «фурқат шомидаги ваҳмли-қўрқинч кайфият («бошимга фалак ғамхонаси емрулгудектур») «жамол субҳи» инояти билан ариши — тарқалиши ҳам мумкин, лекин маҳбубанинг бундай шафқатга умид боғлаб бўладими? Сўнгра, вайсал субҳи ҳажр шомига айланиши муқаррар (бу — азалий зиддият) экан, «фалак ғамхонаси» ваҳмидан ошиқни халос этиш имкони борми? Унинг ғариблик кулбаси билан фалак ғамхонаси нечун бунчалар ҳамжинсу йўлдош тутилганлар? Бундай дардли саволларнинг жавоби ўзида. Хуллас, юқоридаги шохбайт бизни ўйга толдириши, мубоҳасага тортиши билан гўзалдир.

Навойнинг девонлари ва дostonларида шундай байтлар борки, зоҳиран табиат манзараси чизилгандай туюлса ҳам, сўз-ташбеҳлар, рамз-мажозлар замирида табиатни «инсонийлаштириш» — дард ва қувончларга шеърый, манзаравий нисбат бериш тамойили аён сезилиб туради.

Меҳр гул янглиг айлабон яқо чок,
Нилуфарзор аро кезар ғамнок.

Қаранг-а, табиат ҳодисаси инсон нигоҳида шунчалар нафис, жозиб сувратланиши мумкин экан! Соҳир шоир қуёш («меҳр»)нинг ғаройиб лирик образини табиат манзараси — «нилуфарзор»га таъсил этиб чиқади. Манзаранинг ўзгача хусусияти тақозоси билан қуёш аввал атиргул япроқларининг пора-пора тузлиши — «яқо чок» ҳолатига қиёс этилади (бу — ташбеҳи том санъати билан музайян, асли дунёдан кўнгли совиған, жабрдийда бир ғариб қиёфасини рамзий ифодалаш усули), бундай муқояса қуёшнинг фақат «нилуфарзор аро» инъикос этиши билан ўзини оқлаши мумкин. Лекин байтнинг завқ-шавқ уйғотадиган ажаб аломати шундаки, гўё «гул янглиг... яқо чок» ҳолат бадий мантиқ эътибори билан нилуфар табиатига мувофиқлаштирилади; унинг бошқа гулларга ўхшамайдиган ҳаёти, шакл-шамойили, ранг-туси, сувдаги акси, офтобда жилоланиши, нимаси биландир... мажнунтолнинг мотамсаро қиёфасини эслатувчи сувратини қуёш «ўзлаштириди» — нилуфарзорда «ғамнок» кезади. Ажаб! Осмони фалакнинг муқаддас ва даҳлсиз, ҳар нарсага қодир ҳолиқ бир қудрати қандай қилиб бу ҳолга тушди?.. Навойнинг табиатдаги турли ҳодисаларни, жараён ва манзараларни доҳиёна мушоҳада қилиш, қалб нигоҳи билан

кўриш қобилияти шундаки, қуёшнинг «нилуфарзор аро кезиб», бу мўъжизакор гул ранглиридан ўзгача ранг, жило олган сувдан нурлари «синиши», уларнинг турфа жилвалари, қирралари бири-бири билан кесишиб, тутшиб, ўзаро акс-жило бериб, ажиб товланиб кўриниши — булар «ғамнок кезар» тарзида ифодаланиши табиий ҳолдек чизилади. Бу шоирона манзара орқали руҳий ҳолатни акс эттиришнинг камёб намунасиدير.

Фақат гулзор, бўстон, гул ва хор (тикон) ташбеҳлари воситасида лирик манзара, руҳий лавҳа ё фалсафий образ яратилган шоҳбайтларнинг шарҳ-таҳлили орқали ҳам Навоийнинг шеърӣй даҳоси, санъаткорлик маҳорати ҳақида анчайин кенг тасаввурга эга бўлиш мумкин.

Эй, Навоий, даҳр гулзоридин ўтким, ҳар гули
Кўргузур юз хору ҳар хорида озор ўзгача.

Бу байтда табиатдан олинган уч нисбат-ташбеҳ («гулзор», «хор») моҳиятан жамият ҳаёти зиддиятларини — раҳм-шафқатсиз, вафосиз, дилозор, худбин, қаллоб-риёкор шахсларнинг қилмиш-қидирмишларини мухтасар, рўй-рост рамзий лавҳада кўрсатишга бўйсундирилган. Гулнинг тикони — «хор»нинг ачиқ-алами изоҳ талаб қилмайди, лекин гулзор ва гулнинг кутилмаганда номарғуб маънодаги рамзий тамсилга айланишида кинояли ҳасрат, исён оҳанглари зухур этган: реал ҳаётда (бамисоли кўркам, ораста чамани, гулзорни эслатадиган) обод, пурвиқор, муҳташам, зоҳиран бежирим маскану даргоҳлар (хоҳ давлат мақомидаги, хоҳ шахсий тасарруфдаги), айниқса, адолатталаб, дили ўксик, меҳр-шафқатга зор кишиларга аввалдан-охири лоқайд, ғайринсоний, ғайривиждий муносабатда бўлиши синовдан ўтган, ачиқ ҳақиқат эмасми? Шунингдек, гўзал ташқи қиёфаси билан гулдай жозибадор, ҳатто шакаргуфтор эркагу аёлларнинг зоҳири — суврати алдамчи, тулкиқо, ботини-сийрати қашшоқ, худпараст (баъзан қабих) эканлиги ҳам аксарият ҳолларда ҳақиқат бўлиб чиқади. Демак, Навоийнинг бадий усул — муболағаларида («ҳар гулида... юз хору, ҳар хорида ўзгача озор») мантиқан муболаға йўқ дейиш мумкин.

Бошқа бир байтдаги «боғ» ва «гул» ташбеҳлари оҳангида яна ўзгача жило, ўзгача киноя борлигини кўрамиз:

Икки юзлук бўлмаким, бу боғнинг раъно гули
Гар қизорур бир юзи, лекин яна бир сорғорур.

Аслида ҳуснда, хушбўйликда тенги йўқ раъно гули (ёки гули раъно) маҳбуба рухсорига, айниқса, унинг ғамзаю ишвали дамларининг юзидаги ифодасига қиёс этилиши қанчалар нозик кузатиш, хуштаъблик меваси! «Икки юзлук бўлмаким» иборасидаги беозор, нафис киноя-чи? Йўқ, бу киноя эмас, ўзгача лутф — сўз жилваси-ку! Шеърӣй лутф дейишнинг ўзи кам. Мазкур шоҳбайтда ноёб санъатлардан бири — дийрд яширинмаганмикин? Зеро, «бу боғнинг раъно гули» образли бирикмаси ҳам, иккинчи мисра ҳам («Бир қизорур бир юзи, лекин яна бир сорғорур») бир йўла икки маъно ташийд: гоҳ асл маънодаги боғнинг ва раъно гулининг товланиб, тусланиб кўриниши ифодаланса, гоҳ «бу боғ» маҳбубанинг ҳусну жамолини, «раъно гули» эса унинг гулгун рухсорини, юзидаги ўзгариши акс эттириб келади; «икки юзлик», «бир юзи», «яна бир» бирикмаларидаги иккилик аломати (гул япроғининг товланиб кўриниши ва маҳбуба рухсорининг рангин хусусияти) тажнис санъатидан далолат беради.

Ҳаётӣй ва ижодӣй мантиқ тақозоси билан баъзан шоирнинг қаҳрамони ўз-ўзини «айбласа» бундан ажабланмаслик керак. Мана шундай шоҳбайтлардан бири:

Фалак бежурм эрур, ғам келса бу маҳзун сориқим,
Топиб ўз жинсини келмакка бу маҳзун эрур боис.

Халқимизда ғам-қайғу келаман деса — устма-уст келади, деган надоматли нақл бор. Эҳтимол, Навоий мана шунга ўхшаш халқона ғамангиз сўзлар руҳига таяниб, ҳазин лирик лавҳа яратади. Бунда «маҳзун» сўзи беҳудага такрорланиб келмайди: биринчи мисрада Навоий қаҳрамони (ғазал мазмунида ориф ё қаландардан кўра ошиқ дунёсига кўпроқ тамойил сезилади) — ошиқнинг маҳзунлигига тақдири илоҳий сабабчи эмас («фалак бежурм» — бевайб), у табиатан шундай яралган (Мажнуннинг ишқий эътиқоди — абадий ҳажр дарди билан йўғрилган хос фалсафасини эсланг). Мантиқан бундай маҳзунлик қисмат насибаси бўлиши лозим эди, лекин Навоий ўзлигини шу қадар хоксор, балоларга балогардон, фидойи қиёфада тасаввур қилади. Бундай шикасталик, гуноҳкорлик фалсафаси (бу, шубҳасиз, буюк салафлар — Аттор, Румий каби мутасаввиф шоирлар кўрсатган таъсир) иккинчи мисрада чуқурлаштирилади — сабабати бир қадар очиб берилади; ғам нималигини ғамсизлар, дийрд нималигини дардсизлар билмаганидек, «ғам келса... ўз жинсини топиб» келади. Бас, бу ачиқ насобага ўша Мажнуншиор ошиқ — «маҳзун... боис» бўлса не тонг. Лекин шоир сўзининг бундай гуноҳкорона-шикаста оҳангида яширин норозилик — «ўз жинси» билан «халқ ғамидан узоқ, бедард, лоқайд кимсаларга нисбатан ачиқ киноя зухур этишини инкор қилиб бўладими?..

Қуйидаги шоҳбайт мавжуд ҳаёт манзараси, ҳақиқатнинг шафқатсиз сабоғи таассуротини ифодалайди:

Ул кишимки тузлук эрур шон анга —
Душман эрур гардиши даврон анга.

Бу ҳаққонӣй сатрлар беихтёр бошқа бир пурмаъно байтни эсга солади: «Ҳаққи биров хилқатини қилди пок. Севмаса нопок эл они не бок!» Начора, «гардиши даврон»ки тўғри, ҳалол одамларга душманлик кўзи билан қарар экан, унинг аъмоли «нопок эл» қилмишдан жиддий таовфурт қилмайди (улуғ шоир «гардиш» сўзининг асл маъносини унга мантиқан яқин эгрилик тарзида талқин этаётгани бежиз эмас). Навоий шахсан бутун умри давомида тўғрилик («тузук»)ни инсонлик шънининг бирламчи сифати деб билиб, шу эътиқодга сиғиниб яшади. Надоматлар бўлсинки, бундай одамлар ҳаётда камдан-кам топилганидан, покиза, табаррук зотларни тириклигида қамоли эътибору мурувват билан ардоқлашни, аксарчи бевақт оламдан ўтганларида энг қутлуғ-муборак қаломлар билан руҳларини ёдлашни (чунонки, «Фавойид-ул кибар»даги соқийнома, шунингдек, насрий хотираномалар) ўзининг оддий инсоний бурчи деб билди... Улуғ Навоий чексиз алам, ўкинч, армон

билан мазкур байтга жойлаган ғоя, қани эди ўша замон ёки кейинги даврлардан кўра бугунги кунлар учун, руҳий-маънавий баҳраларга, айниқса, тўғрилиқ ва ҳақиқатга ҳар қачонгидан кўпроқ ташна бўлган бизнинг авлодлар учун имон калимаси, инсоф ҳадиси, виждон ҳайқириғи бўлиб янграса...

Қатор шоҳбайтларда Навоийнинг қаҳрамони ориф, мутафаккир ё исёнкор ринд (қаландар) қиёфасида, бевосита ё билвосита ўз шахсига дохил савдолар, ечими мушкул муаммолар гирдобиди, умидсиз хаёллар, армонли ҳотиралар дунёсида намоён бўлади.

Деманг осийши ҳадисиним, бўлур афлоқдин
Юз балият ояти шаънимға нозил ҳар замон.

Шоир қаҳрамони — ориф чеккан азоблар, топган озорлар шиддатини ташбеҳлар мазмунидан билса бўлади. Лекин муқаддас китоблардан олинган калималар ҳам лирик қаҳрамон — инсон билан афлоқ — тақдири илоҳий ўртасидаги бартараф этиб бўлмас тафовутга қараб кескин маъноқутбларига ажралади. Зеро, ҳар икки тимсол («ҳадиис», «оят») ўзининг фалсафий салмоғи, фавқуллодда таъсир кучи билан зиддиятни аёнроқ кўрсатишга даъват қилингани сезилиб туради: «осойиш ҳадиси» — энг яқин, сирдошу дарддош, вафоли дўсту анис кишиларнинг қандай бўлмасин жабрдийда кўнглида умид чироғини ёқиш илинжида, ҳатто муқаддас китоб сўзларига мурожаат этиши. Агар кўнглил захмига малҳам қор қилса, бундай маънавий шифо вазифасини ҳадис ўташи мумкин эди. Аммо... Чин дўсту ҳабибларнинг эзгу ниятлари, қутлуғ саъй-ҳаракатлари беҳуда эканини Навоийнинг ўзи (қаҳрамон тилидан) инкор этиб бўлмайдиган муқобил нисбат — «юз балият ояти»ни (яна «ҳар замон» ибораси орқали устуворлик, мунтазамлик даъво-таъкиди билан) қарши келтиради. Шу тариқа зоҳиран муқаддас сўзлар ўзоро тазод усулида боғланиб, инсон зотининг табиат, самовот олдидаги нисбатсиз ожиз ҳолини чизади. Бироқ, моҳиятан Навоийнинг (унинг лирик қаҳрамони дунёсида улуғ шоир шахси нуфузли ўрин тутади) бемисл ирода қудрати ҳақида янги, бетакрор мунгли кўшиқ яратилади.

Бошқа бир шоҳбайтда яна анъанавий усул — фалак билан инсоннинг рамзий мулоқоти-мунозараси заминда шоирона образ яратилади.

Эй фалак, зулм эткали йўқтур менингдек бир кишинг,
Тут ғаниматки, бу дам турмуш менинг бирла ишинг.

Навоий ижодиётининг ҳассос билимдони, жафокаш файласуф шоир Шайхзода умрининг охирида шифохонада туғилган бир шеърда: «Розиман бутун куррамиз учун бир қарра мен тортсам барча дардларни» каби сатрларни Навоий ғазаллари таъсирида ёзган бўлса ажаб эмас. Чиндан ҳам: «йўқтур менингдек бир кишинг» сўзлари замирида Навоийдек беназир шоир, мутафаккир ва мураббий, Навоийдек адолатпаноҳ, саховатпеша, улуспарвар, валинеъмату вали сийрат зот, шахсий ҳузур-ҳаловатдан ўзини фориг тутган покдомон, сабр-қаноатда тенгсиз инсон шахсияти, майли, рамзий оҳангда зухур этмайдими?! Агар «фалак»ни ҳам, «зулм»ни ҳам бу сўзлар мафҳумига нисбатан кенг миқёсли маънода англайдиган бўлсак, «бир киши» — Навоий бошига ёғилган, ёпирилиб келган ғаму андуҳлар лоақал ўша даврдаги Хуросон аҳли «тортган барча дардлар»га тенг эканига шубҳа қилиб бўладими? Иккинчи мисранинг: «тут ғаниматки» сўзлари руҳидаги маъно — умрнинг вафосизлиги ғояси — айниқса, Навоий англаган, қадрлаган «бу дам»лар мезони билан ёндашганда, янада теран ва ҳазин ўйчанлик қасб этади. Шу тариқа, эл-улусига дарддош улуғ инсон ва санъаткор шахсияти билан «турмуш менинг бирла ишинг» сўзлари ўртасидаги руҳий муштараклик нисбатидан пурдарад лирик-драматик образ шаклланади.

Куйидаги байтда «фалак» — «мен» муқобил нисбатлари моҳиятан ўзгармагани ҳолда («зулм» бу гал «бедодлик» билан алмашади) ўзгача шеърый лавҳа чизилади:

Фалак бедодидин гарчи мен-э хокий ғубор ўлдум,
Тилармен топмағайлар тўтиёлиққа ғуборимни.

Фалак бедоди... Агар сўз замон, замон аҳли адолатсизликлари хусусида борганида эди. Навоий ўзининг юқори сиёсий мавқеидан қатъи назар, буни ошкор айтиш йўлини топар эди (шундай ижодий журъат маҳсули бўлган, ҳатто шоҳлик салтанати моҳиятини кескин номарғуб баҳолаган шеърлари, байтлари етарли даражада: «Эрур шаҳ мажлиси ўт, кимки ўтқа яқинроқ бўлса, куймак бийми кўпрак» ёки «Жоҳу мол аҳлида йўқ меҳру вафо. Бас, менга меҳру вафо — мол ила жоҳ» в. х.) Демак, дохий санъаткор то ҳануз — бизнинг мураккаб замонамизда ҳам қимматини йўқотмаган чуқур зиддиятли мавзуда баҳс очади: башар авлодининг турфа тоифаси учун ижтимоий, ирқий, миллий, диний ва бошқа тафовутлар белгиловчи омил эмас, аксинча, энг хатарли, ёвуз душман — имонсизлик, виждонсизлик. Бошқа ҳамма бало-офатлар, иллатлар — ёмонликнинг турфа кўринишлари, уларнинг мудҳиш оқибатлари — имонсизлик, виждонсизлик касоратидан. Эҳтимол, Навоий «фалак бедоди» деганда ўзининг шахсий-оилавий тақдирини, ушалмаган орзу-армонларини, ўзига яқин кишилар — «хўблар», ёки буюк салафлар қисматининг қаттоллигини, умуман, дунёнинг нокомиллигини, бахт қуши уни қадрлайдиган одамлардан узоқда парвоз қилиши каби кўпроқ «афлоқдин» келган адолатсизликларни кўзда тутгандир («Осмондин ҳар неким келса, не қилғай чора эл?»). Лекин, ҳарқалай, шоирнинг «фалак бедоди» — «мен... хокий ғубор» муқобил ташбеҳлари замирида бақо-фано фалсафаси инъикос этгани ҳолда, иккинчи мисра мазмунидан замон аҳлига қаратилган аламли, афсусли нолиш ҳам англашилади: «Тилармен топмағайлар тўтиёлиққа ғуборимни». Демак, «фалак бедоди» рамзий образининг бир қирраси ердаги — одамлар ичидаги ёмонлик (ижтимоий-табақавий тафовутлардан қатъи назар) кўринишлари билан боғлиқ бўлиши мумкин. Шундай қилиб, улуғ санъаткор ўзининг азобли хаёллари ёки аччиқ ҳаётий таассуротларини шеърый илҳомнинг дахлсиз эркин қонунлари билан мувофиқлаштирадими, бунинг маҳсули сифатида ўйчан лирик-фожеий образ яратилади.

Алоуддин МАНСУР таржимаси

Бу сура Мадинада нозил қилинган бўлиб, етмиш саккиз оятдан иборатдир. Сура диллар даҳшатга тушиб, ақллар адашадиган, она эмизаётган гўдагини унутиб, ҳомиладор аёл ҳомиласини ташлаб юборадиган Қиёматолди даҳшатларини тасвирлаш билан бошланади ва сурада ўз ҳаётларини Тангри таоло буюрган дини Ислоҳ аҳкомларига амал қилиш билан ўтказган кишилар учун ўша Кунда ҳам ҳеч қандай хавф-хатар бўлмаслиги, дину иймонсиз тирикчиллик қилиб ўтган кимсалар эса у Кунда хору расво бўлишлари таъкидланади. Маълумки, агар Маккада нозил қилинган сураларда сўз, асосан, иймон, эътиқод ҳақида кетса, Мадинада нозил бўлган сураларда ғолибан шарияти Ислоҳиядаги қонун-қондалар зикр қилинади. Инчунин ушбу сура ҳам бун-

дан мустасно эмас. Бу сурада Ислому динининг беш асосий руқнидан бири бўлмиш Ҳаж ибодати ва Одам алайҳи-с-саломдан қолган «Эски Уй — Байтуллох» хусусида анча батафсил баён қилинадикки, суранинг «Ҳаж» деб номланганига ҳам сабаб шудир.

Меҳрибон ва раҳмли Оллох номи билан бошлайман.

1. Эй инсонлар, Парвардигорингиздан қўрқингиз! Зеро (қиёмат) соати (олдидан рўй берадиган) зилзила улғу — даҳшатли нарсадир. 2. Уни қўрар кунингизда барча эмизаётган (оналар) эмизиб турган (боласини) унутар ва барча ҳомиладор (аёллар) ўз ҳомиласини ташлаб юборур; одамларни маст-аласт ҳолда қўрурсиз, ҳолбуки улар ўзлари маст эмаслар, лекин Оллохнинг азоби қаттиқдир. 3. Одамлар орасида ўзи билмаган ҳолида Оллох хусусида мужодала қиладиган ва ҳар бир итоатсиз шайтонга эргашиб кетаверадиган кимсалар ҳам бордир. 4. У (шайтонга эса) ўзини дўст тутган кимсани албатта, йўлдан оздириш ва дўзах азобига йўллаш ёзиб қўйилгандир — ҳукм қилингандир. Эй инсонлар, агар сизлар қайта тирилишдан шубҳада бўлсангизлар, у ҳолда (қаранглар), Биз сизларга (Оллохнинг қудратини) баён қилиш учун сизларни (яъни, отангиз Одамни) тупроқдан, сўнгра (барча жонзотни аввало) нутфа-манийдан, сўнгра лахта қондан, сўнгра яралиб битган-битмаган (яъни, инсон суратида шаклланиб битган ёки битмаган) парча гўштдан яратдик. Биз (сизларни) Ўзимиз хоҳлаганимизча — муайян муддатгача (оналарингиз) қорнида қолдириб, сўнгра чақалоқ ҳолингизда (ёруғ оламга) чиқарурмиз, сўнгра вояга етгунларингизгача (ҳам Ўзимиз тарбия қилурмиз). Сизлардан (гўдаклик, ёшлик йилларидаёқ) вафот топадиган кишилар ҳам бўлур, яна сизлардан (кўп нарса — билимларни ўрганиб) билганидан сўнг ҳеч нарсани билмай қолиши учун энг тубан умрга (яъни, қариб мункиллаб қолишга) қайтариладиган кишилар ҳам бўлур. (Қайта тирилиш ҳақ эканлигининг яна бир далили ушбудир) — сиз(лар) бу ерни қуруқ ўлик ҳолида қўрурсиз. Энди қачонки, Биз унинг устидан сув-ёмғир ёғдирсак, у ҳаракатга келиб қўпчир ва турли-туман гўзал (наботот) жуфтларини ундирур. 6. Бунга сабаб, Оллох Ҳақ экани ва Унинг Ўзи ўликларга ҳаёт бериши ҳамда У ҳамма нарсага қодир эканлигидир. 7. Яна аниқки, (қиёмат) соати, шак-шубҳасиз, келгувчидир ва албатта Оллох қабрлардаги бор жонзотни тирилтирур. 8—9. Одамлар орасида ўзи билмаган ва (Ҳақ йўлига) ҳидоят топмаган ҳолида, бирон нури Китобсиз (яъни, аниқ ҳужжатсиз, Тўғри йўлдан) бўйин буриб, (ўзгаларни ҳам) Оллох йўлидан оздириш учун Оллох хусусида мужодала қиладиган кимсалар ҳам бордир. У (кимсалар) учун бу дунёда раволик — шармандалик бўлур, қиёмат кунига эса унга ўт азобини тотдирурмиз. 10. (Ва унга дермиз): «Бу (азоб) ўз қўлларинг (билан) қилган гуноҳинг сабабдир. Зеро, Оллох ҳаргиз бандаларига зулм қилгувчи эмасдир». 11. Одамлар орасида Оллохга бир четда (яъни, сидқидилдан эмас, балки тил учинида) ибодат қиладиган кимсалар ҳам бордир. Бас, агар унга (диндор бўлгани шарофатидан) яхшилик етса, ўша сабабли, хотиржам бўлур, агар бирор фитна-бахтсизлик етса (диндан) юз ўгириб кетур. У дунёю охиратда зиён қўрур. Бу эса очик-аниқ зиёндир. 12. У Оллохни қўйиб, ўзига зиён ҳам, фойда ҳам бера олмайдиган бутларга илтижо қилур. Бу — йўлдан қаттиқ озишнинг ўлидир. 13. У, шак-шубҳасиз, фойдасидан зиёни яқинроқ бўлган бутларга илтижо қилур. (Лекин у бутлар) нақадар ёмон «хожа»дир ва нақадар ёмон «ошно»дир! 14. Албатта Оллох иймон келтирган ва яхши амаллар қилган зотларни остидан дарёлар оқиб турадиган жаннатларга дохил қилур. Албатта Оллох ёлғиз ўзи хоҳлаган ишни қилур. 15. (Албатта Оллох Ўз пайғамбарига ёрдам берур, энди) кимда-ким: «Оллох ҳаргиз унга ёрдам қилмас», деб гумон қилгувчи бўлса, у ҳолда бир арқон билан осмонга — шифтга осилиб, (ўзини ердан) узсин, (яъни, ўзи учун дор ясаб, унга осилсин), сўнг қарасин — бу найранги газабини кетказармикан?!

Изоҳ: Бу оятни шундай тушуномқ лозим. Оллох таоло Ўз пайғамбари Муҳаммад алайҳи-с-саломга ва Ислому динига ёрдам-ғалаба бермайди, деб ўйлаб юрадиган кимсалар яхшиси бир дор ясаб, ўзларини осганлари маъқул.

Акс ҳолда, Тангри таолонинг мусулмонларга берган галабасини кўриб, у кимсаларнинг бошлари хафачиликдан чиқмай қолар.

16. Биз уни (яъни, Қуръонни) мана шундай аник-равшан оятлар (дан иборат) бўлган ҳолида нозил қилдик. Албатта Оллоҳ Ўзи истаган кишиларни хидоят қилур. 17. Дарҳақиқат, иймон келтирган зотлар, яҳудий бўлган кимсалар, собийлар (фаришталарга сиғинувчилар), насронийлар, мажусийлар (оташпараестлар) ва мушрик бўлган кимсалар — аниқки, Оллоҳ қиёмат кунида уларнинг ўртасини ажрим қилур, (яъни мўминларни жаннатга дохил қилур, кофирларни дўзахга гирифтор қилур). Албатта Оллоҳ барча нарсага гувоҳдир. 18. (Эй Мухаммад), сиз осмонлардаги ва Ердаги бор жонзот, куёш, ой, юлдузлар, тоғлар, дов-дарахтлар ва (барча) жониворлар ҳамда кўпдан-кўп инсонлар (ёлғиз) Оллоҳга сажда қилишини кўрмадингизми? Кўп (одамларга эса кофир бўлганлари сабабли) азоб ҳақ бўлгандир. Кимни Оллоҳ хор қилиб қўйса, бас, уни (ҳеч ким) азиз қилгувчи бўлмас. Албатта Оллоҳ Ўзи хоҳлаган нарсани қилур.

И з о ҳ. Ушбу оят навбатдаги сажда оятидир.

19. Мана шу икки ғаним (яъни, мўминлар билан кофирлар) Парвардигорлари (нинг ҳақ дини) хусусида талашдилар (яъни, мўминлар Оллоҳнинг ҳақ дини бўлмиш Исломининг ғолиб бўлишини истадилар, кофирлар эса бу динни йўқ қилмоқчи бўлдилар). Бас, кофир бўлган кимсалар учун ўтдан бўладиган кийимлар бичилди, (энди) уларнинг бошларидан қайноқ сув қуюлиб; 20. У (сув) билан уларнинг ичларидаги нарсалар ҳам, терилари ҳам эритиб юборилур. 21. Улар учун темир гурзилар бордир. 22. Ҳар қачон улар (дўзах) ғам-азобидан (қочиб) чиқмоқчи бўлсалар, (гурзилар билан) яна унга қайтарилиурлар ва (уларга): «Ўт азобини тотиб кўрингиз», (дейилур). 23. Албатта Оллоҳ иймон келтирган ва яхши амаллар қилган зотларни остидан дарёлар оқиб турадиган жаннатларга дохил қилур. Улар у жойда олтиндан бўлган билакузуклар ва марварид-маржонлар билан безанурлар, либослари эса ҳарир-ипак бўлур; 24. Улар (бу дунёда) хуш-ҳақ сўзга (яъни, Оллоҳ якка-ягонадир, деган сўзга) хидоят қилинурлар ва ҳамду сано эгаси — Оллоҳнинг йўлига йўлланурлар. 25. Албатта ўзлари кофир бўлган ва (ўзгаларни) Оллоҳ йўлидан тўсадиган ҳамда Биз (Маккада) тургувчилар учун ҳам, (бошқа юртлардан) келгувчилар учун ҳам баробар қилиб қўйган Масжид-ал-ҳаромдан (тўсадиган) кимсалар ва кимки у жойда зулм-зўравонлик билан йўлдан чиқмоқчи бўлса (буларнинг ҳар бирига) аламли азобдан тотдириб кўюрмиз. 26. (Эй Мухаммад), эсланг, Биз Иброҳимга Байтуллоҳнинг ўрнини (ўша уйга қараб ибодат қилиши ва уни обод қилиши учун) белгилаб бериб, (унга шундай деган эдик): «Сен Менга бирон нарсани шерик қилмагин ва Менинг Байтим — Уйимни тавоф қилгувчилар, қиём (яъни, намозда тик — ғоз турниш), рукуъ, сажда қилгувчилар (яъни, ўша жойда намоз ўқигувчилар) учун пок тутгин!

И з о ҳ: Ушбу оятдаги «Байтуллоҳнинг ўрни»ни шундай тушуномқ лозим; Одам алайҳи-с-салом жаннатдан Ерга тушганларида, Тангри таолонинг амри билан биринчи бино қилган уйлари Байтуллоҳ бўлган экан. Шунинг учун ҳам қўйидаги оятларда у «Эски Уй» деб ҳам аталади. Лекин Нуҳ пайғамбар замонларида бўлган тўфон балосида Оллоҳ таолонинг фармони билан фаришталар у уйни еттинчи осмонга олиб чиқиб кетган экан. Ҳадиси шарифда айтилишича, ўша даврдан буён самодаги Байтуллоҳни ҳар кун итмиш минг фаришта тавоф қилар, аммо Оллоҳнинг лашкари бўлмиш фаришталарнинг саноғи шу қадар беавад эканки, ҳанузгача бир фаришта икки марта тавоф қилишга улгурмаган экан. Ана ўша самога олиб чиқиб кетилган Байтуллоҳнинг ўрнини Тангри таоло Иброҳим алайҳи-с-саломга билдириб, ўша жойга барча мусулмонлар учун қибла бўлган Байтуллоҳ бино қилишни буюрган экан.

27. Ва одамлар орасида (юриб, уларни) ҳажга чақиргин, улар сенга (яъни, сенинг даъватингга жавобан) яёв ҳолларида ва йироқ йўллардан келадиган орик — ҳолдан тойган туялар устида келурлар. 28. Улар ўзлари учун бўл-

ган (диний ва дунёвий) манфаатларга шохид бўлиш учун ва маълум кунларда (яъни, Курбон ҳайити кунларида Оллоҳ) уларга ризқ қилиб берган чорва ҳайвонларини (қурбонлик учун сўйиш) устида Оллоҳ номини зикр қилиш учун (келурлар). Бас, ундан ўзларингиз ҳам еяверинглар, бечора камбағалларга ҳам едиринглар. 29. Сўнгра (қурбонлик қилганларидан кейин) улар кирларини кетказсинлар, (яъни, ихромдан чиқиб, сочларини олдириб, тоза либосларини кийсинлар), назрларини (зиммаларидаги ҳаж мажбуриятларини) тўла адо қилсинлар ва «Эски Уй»ни тавоф қилсинлар! 30—31. (Ҳақ сўз) шудир. Ким Оллоҳ ҳаром қилган нарсаларни ҳурмат (риоя) қилса, бас, бу Парвардигори наздида ўзи учун яхшидир. Сизлар учун (ҳаром эканлиги) тиловат қилинадиган нарсалардан бошқа (барча) чорва моллари ҳалол қилинди. Бас, сизлар Оллоҳ учун ҳақиқий (йўлдан олмаган мусулмон) бўлган ва У зотга ширк келтиргувчи бўлмаган ҳолингида бутлардан иборат нажосатдан йироқлашингиз ва ёлгон сўздан йироқлашингиз! Ким Оллоҳга ширк келтирса, бас, у гўё осмондан қулагану уни (бирон ваҳший) қуш (ўлжа қилиб) олиб кетган ёки (қаттиқ) шамол йироқ жойларга учуриб кетган кабидир. 32. (Ҳақ сўз) шудир. Ким Оллоҳ қонунларини ҳурмат қилса, бас, албатта (бу ҳурмат) дилларнинг такводорлиги сабабли бўлур. 33. Сизлар учун уларда (Байтуллоҳда қурбон қилиш учун олиб кетаётган қўй, мол, туяларингизда) маълум муддатгача фойдаманфаатлар бордир (яъни, йўлда уларни кўзлатиб, соғиб, миниб фойдаланиб кетишларингиз жоиздир). Сўнгра, Эски Уйга (етгач), уларни сўйиш (вожибдир). 34. Биз (сизлардан аввалги мўмин миллатлардан ҳам) барча миллатга (Оллоҳ) уларни ризқлантирган чорва ҳайвонларини (сўйиш — қурбон қилиш) устида Оллоҳнинг номини зикр қилишлари учун қурбонлик қилишни буюрганмиз. Бас, (барчаларингизнинг) Илоҳингиз бир Илоҳдир. Бас, Унгагина бўйинсунингиз! Итоат қилгувчи зотларга хушхабар беринг! 35. Улар Оллоҳ зикр қилинганда диллари кўркувга тушадиган, ўзларига етган балоларга сабр-тоқат қиладиган, намозни тўқис адо этадиган ва Биз ризқ қилиб берган нарсалардан инфоқ-эхсон қиладиган зотлардир. 36. Биз туя-молларни (Байтуллоҳда қурбон қилишни) сизлар учун Оллоҳ қонунларидан қилдик. Сизлар учун уларни (қурбон қилишда) яхшилик бордир. Бас, улар (сўйиш учун) тизиб қўйилган ҳолларида Оллоҳ номини зикр қилингиз. Энди қачон ёнбошлари билан тушганларида (яъни, жон таслим қилганларида) улардан (ўзларингиз ҳам) еяверинглар, (бировдан бир нарса сўрамайдиган) каноатли кишига ва (муҳтож) тиланчига ҳам едиринглар. Шукр қилишларингиз учун Биз уларни (яъни, туя-молларни) сизларга бўйинсундирдик. 37. Оллоҳга (қилган қурбонликларингизнинг) гўштлари ҳам, қонлари ҳам етмас. Лекин У зотга сизларнинг такво-ихлосингиз етар. Оллоҳ сизларни ҳидоят қилгани сабабли, У зотни улуғлашларингиз учун (яъни, қурбонликларингизни сўяётган пайтингизда Оллоҳнинг исмини зикр қилишингиз учун) уларни сизларга бўйинсундириб қўйди. Яхшилик қилгувчиларга хушхабар беринг. 38. Албатта Оллоҳ иймон келтирган зотларни мудофаа қилур. Албатта, Оллоҳ барчи хоин ва куфрони неъмат қилгувчиларни суймас. 39. Хужумга учраётган зотларга мазлум бўлганлари сабабли (жанг қилиш) изни берилди. Албатта Оллоҳ уларни ғолиб қилишга қодирдир.

И з о ҳ . Муфассирларнинг айтишларича, ушбу оят мусулмонларга жиҳод қилиш учун берилган биринчи рўхсатдир. Пайгамбар алайҳи-с-салом Маккада турган пайтларида ҳам саҳобалар у кишининг ҳузурларига кўп марта мушиқларнинг қилаётган хужумларидан ишқоят қилиб келар эдилар. Лекин у зот: «Сабр қилинелар, менга ҳали Парвардигорим томонидан жанг қилишга рўхсат берилгани йўқ», деб қайтарардилар. Дарҳақиқат, Қуръони каримдаги етмишдан ортиқ оятда мусулмонлар кофирларга қарши жиҳоддан қайтарилгандир. Энди қачонки Мадинага ҳижрат қилинганидан кейин Ислоҳ давлати барпо бўлгач, мазлум мусулмонларга золим кофирларга қарши жиҳод қилиш изни берилди ва бу жангда албатта Оллоҳ йўлида қурашган зотлар ғолиб бўлиши башорат қилинди.

40. Улар ўз диёрларидан фақатгина: «Бизнинг Парвардигоримиз (ягона) Оллоҳдир», деганлари учун қувилган зотлардир. Агар Оллоҳ одамларнинг айримларини айримлари билан даф қилиб турмас экан, шубҳасиз, Оллоҳ номи

кўп зикр қилинадиган (роҳибларнинг) узлатгоҳлари, (насонийларнинг) черковлари, (яхудийларнинг) ибодатхоналари ва (мусулмонларнинг) масжидлари вайрон қилинган бўлур эди. Албатта Оллоҳ Ўзига (яъни, динига) ёрдам берадиган зотларни ғолиб қилур. Шубҳасиз, Оллоҳ кучли, қудратлидир.

Изоҳ. Бу оятдаги бир нуқта айрича эътиборга лойиқдир. Мусулмонларнинг муқаддас китоби бўлмиш Қуръонда масжидлар ўзга диндаги кишиларнинг ибодатхоналаридан кейин — тўртинчи ўринда зикр қилинди. Бундан маълум бўладики, Ислом давлатида ўзга дин аҳллари ҳам мусулмонлар билан бабаравар ҳуқуққа эга бўлар эканлар.

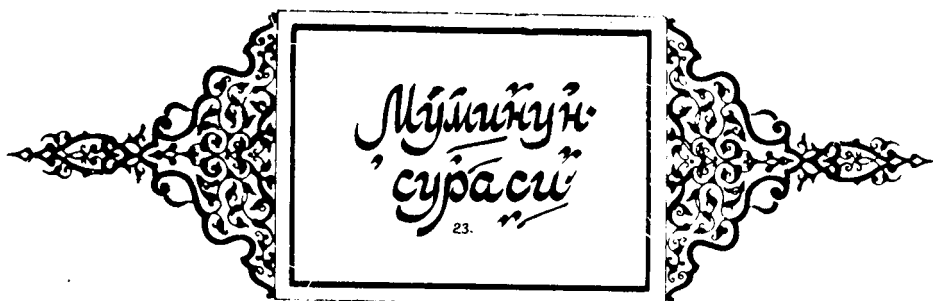
41. Уларни (яъни, мусулмонларни) агар Биз Ер юзига ғолиб қилсак, улар намозни тўкис адо этадилар, закотни (ҳақдорларга) ато этадилар, яхшиликка буюрадилар, ёмонликдан қайтарадилар. (Барча) ишларнинг оқибати Оллоҳнинг (измидадир). 42. (Эй Мухаммад), агар улар (яъни, Макка мушриклари) сизни ёлғончи қилсалар, (билингки) улардан илгари Нух қавми, Од, Самуд (қабилалари) ҳам (ўзларига юборилган пайғамбарларни) ёлғончи қилгандирлар. 43—44. Иброҳим қавми (Иброҳимни), Лут қавми (Лутни), Мадян (шаҳрининг) аҳолиси (Шуайбни ёлғончи қилгандирлар). Мусо ҳам ёлғончи қилинди. Мен эса кофир бўлган кимсаларга муҳлат бериб қўйиб, сўнгра уларни (Ўз азобим билан) ушладим. Бас, Менинг (уларнинг куфрлари учун) инкорим қандай бўлганини (кўринг)! 45. Зотан, қанчадан-қанча золим-кофир бўлган ҳолларида, Биз ҳалок қилган, бас, томлари (йиқилиб) ҳувиллаб қолган қишлоқ-шаҳарлар, (қайча) ташландиқ қудуқлар ва юксак (лекин кимсасиз) қасрлар бордир. 46. Ахир улар (яъни, Макка мушриклари) Ер юзиди сайр қилиб-айланмайдиларми, (ана ўшанда) уларда доно диллар, тинглайдиган қулоқлар бўлур эди. Зеро, (дунёда маънан) кўзлар кўр бўлмас, балки кўкраклардаги кўнгиллар кўр бўлур. 47. Улар сиздан (истехзо билан Оллоҳ ваъда этган) нақд азобни талаб қиладилар. Ҳолбуки, Оллоҳ Ўз ваъдасига ҳаргиз хилоф қилмас. Дарвоқе, Парвардигорингиз наздидаги бир кун (лик азоб) сизларнинг ҳисоб-китобингиздаги минг йилга баробардир. 48. Қанчадан-қанча золим-кофир бўлган ҳолларида Мен (ҳалок қилмай) муҳлат бериб қўйиб, сўнгра (азобим билан) ушлаган қишлоқ-шаҳарлар бўлгандир. Ёлғиз Менгагина қайтиш (ингиз) бордир. 49. Айтинг: «Эй инсонлар, мен сизлар учун фақат бир очик огоҳлантиргувчиман, холос». 50. Бас, иймон келтирган ва яхши амаллар қилган зотлар учун мағфират ва улуғ ризқ бўлур. 51. Бизнинг оятларимиз билан олишишга (уларга қарши курашишга) уринган кимсалар — улар дўзах эгаларидир. 52. (Эй Мухаммад), Биз сиздан илгари юборган ҳар бир элчи ва пайғамбар борки, қачон (улардан биронтаси ўзига нозил бўлган оятларни) қироат қилса, шайтон унинг қироатига (оятда бўлмаган сўзларни) ташлагандир (қўшмоқчи бўлгандир). Бас, Оллоҳ шайтон ташлайдиган нарсани бекор қилур, сўнгра Оллоҳ Ўз оятларини мустаҳкам қилур. Оллоҳ илм ва ҳикмат эгасидир. 53. (Оллоҳ) шайтон ташлайдиган нарсани дилларида мараз бўлган (мунофиқлар), тош дил кимсалар (яъни, кофирлар) учун фитна-синов қилиш учун (пайдо қилур). Дарҳақиқат, золим-кофирлар мангу ихтилофдадирлар. 54. Ва илм ато этилган кишилар у (Қуръон) Парвардигорингиз томонидан келган Ҳақиқат эканини билиб, унга иймон келтиришлари, бас, диллари у сабабли таскин топиши учун (Оллоҳ шундай қилур). Дарҳақиқат, Оллоҳ иймон келтирган зотларни Тўғри йўлга ҳидоят қилгувчидир.

Изоҳ: Айрим ривоятларга қараганда, юқоридаги уч оятнинг нозил бўлишига бундай воқеа сабаб бўлган экан: Бир куни пайғамбар алайҳи-с-салом Қуръон сураларидан «Ван-нажми»ни қироат қилаётганларида шайтон вассаси билан адашиб, Қуръонда бўлмаган сўзларни ҳам қўшиб юборадилар. Бундан шу ерда ҳозир бўлган мунофиқ ва кофирлар шодланиб, хурсанд бўлишадӣ. Лекин Оллоҳ таоло дарҳол Ўз пайғамбарини бу хатодан огоҳ қилади ва мазкур оятларни нозил қилиб, бу иш беҳуда бўлмаганини, балки мунофиқ ва кофирларни яна бир бор синаш ҳамда мўминларнинг иймонларини янада зиёда қилиш учун бўлганини уқтиради.

55. Кофир бўлган кимсалар то уларга тўсатдан (қиёмат) соати келгунича ёки туғмас (яъни, эртаси бўлмаган) Куннинг азоби келгунича (Қуръон)дан шак-шубҳададирлар. 56. У Кунда подшоҳлик (ёлғиз) Оллоҳникидир. У зотнинг Ўзи улар ўртасида ҳукм қилур. Бас, иймон келтирган ва яхши амаллар қилган зотлар ноз-неъматларга (тўла) жаннатдадирлар. 57. Кофир бўлган ва Бизнинг оятларимизни ёлғон деган кимсалар — улар учун хор қилгувчи азоб бордир. 58. Оллоҳ йўлида ҳижрат қилган, сўнгра қатл қилинган ёки вафот топган зотларни албатта Оллоҳ гўзал ризк (яъни, мангу жаннат) билан ризклантирур. Дарҳақиқат, Оллоҳнинг Ўзигина энг яхши ризк бергувчидир. 59. Албатта (Оллоҳ) уларни ўзлари рози бўладиган жойга — жаннатга дохил қилур. Дарҳақиқат, Оллоҳ билгувчи ва ҳалимдир. 60. (Хак сўз) шудир. Ким ўзига берилган азоб-уқубат баробарида ўч олса, сўнгра яна унга зулм-зўравонлик қилинса, албатта Оллоҳ у (мазлумга) ёрдам қилур. Дарҳақиқат, Оллоҳ афв қилгувчи, кечиргувчидир. 61. Бунга (яъни, Оллоҳ мазлумга ёрдам қила олишига) сабаб Оллоҳ кечани кундузга киритиши (яъни, кечани қискартириб, кундузни узайтириши) ва кундузни эса кечага киритиши (яъни, У зот Ўзи хоҳлаган нарсага қодир экани) ва, шак-шубҳасиз, Оллоҳ эшитгувчи, кўргувчи эканлигидир. 62. Бунга сабаб Оллоҳнинг Ўзигина ҳақиқий Илоҳ экани ва сизлар Уни кўйиб, илтижо қилаётган бутлар эса ботилнинг ўзи экани ҳамда шак-шубҳасиз, Оллоҳнинг Ўзигина энг юксак ва буюк зот эканлигидир. 63. Оллоҳ осмондан сув — ёмғир ёғдириб (бутун) ер кўм-кўк бўлишини кўрмадингизми?! Дарҳақиқат, Оллоҳ меҳрибон ва огоҳ зотдир. 64. Осмонлардаги ва Ердаги бор нарса Уникидир. Дарҳақиқат, Оллоҳнинг Ўзигина беҳожат ва ҳамду сано соҳибидир. 65. Оллоҳ сизларга Ердаги нарсаларни ва денгизда Унинг амри билан сузиб кетаётган кемаларни бўйинсундириб қўйганини ҳамда Ўзи осмонни Ерга қулаб тушишидан тутиб туришини, магар (осмон) Унинг изни — иродаси билангина (қулаши мумкинлигини) кўрмадингизми?! Дарҳақиқат, Оллоҳ одамларга меҳрибон ва раҳмлидир. 66. У сизларга ҳаёт берган, сўнгра (ажалларингиз етганида) ўлим берадиган, сўнгра (қиёмат қойим бўлганида яна) ҳаёт берадиган зотдир. Дарҳақиқат, инсон куфрони неъмат қилгувчидир. 67. Биз барча миллатга қурбонлик қилиш (қонунини) буюрганмиз — улар ўша (қонунга) амал қилгувчидирлар. Бас, (эй, Муҳаммад), улар сиз билан (қурбонлик) иши хусусида ҳаргиз талашмасинлар! Сиз (одамларни) Парвардигорингизга даъват қилинг! Албатта сиз Тўғри йўл устидасиз. 68. Агар улар сиз билан мужодала қилсалар, у ҳолда айтинг: «Оллоҳ сизлар қилаётган (ёмон) ишларни жуда яхши билгувчидир». 69. Оллоҳ қиёмат кунда сизлар ихтилоф қилиб ўтган нарсалар ҳақида ўртангизда ҳукм қилур. 70. (Эй Муҳаммад), сиз Оллоҳ осмон ва Ердаги бор нарсани билишини (огоҳ эканлигини) билмадингизми?! Албатта бу Китобда (яъни, Лавҳул-маҳфузда ёзиб қўйилгандир). Албатта бу Оллоҳга осондир. 71. Улар (яъни, Қурайш кофирлари) Оллоҳни кўйиб, У зот (илоҳ эканига) бирон ҳужжат туширмаган ва ўзлари ҳам билмаган нарсаларга ибодат қилурлар. Бу золимлар учун бирон ёрдамчи йўқдир. 72. Қачон уларга Бизнинг очиқ-равшан бўлган оятларимиз тиловат қилинса, кофир бўлган кимсаларнинг юзларида инкор (аломатини) сезурсиз. Улар, ўзларига Бизнинг оятларимизни тиловат қилаётган зотларга, чанг солишга яқин бўлурлар. (Сиз уларга) айтинг: «Энди мен сизларга бундан ҳам ёмонроқ нарсанинг хабарини берайми? (У), Оллоҳ кофир бўлган кимсаларга ваъда қилган дўзахдир. Нақадар ёмон оқибат у!» 73. Эй инсонлар, бир масал айтилгандир, бас, унга қулоқ тутингиз!— Аниқки, сизлар Оллоҳни кўйиб, илтижо қилаётган бутлар агар барчалари бирлашганларида ҳам бир чивин ярата олмаслар, агар чивин улардан бирон нарсани тортиб олса, уни (ўша чивиндан ҳам) қутқариб ола билмаслар. (Демак, ўша бутлардан хожатини раво қилишини) сўрагувчи (мушрик) ҳам, сўралгувчи (бутлар) ҳам ночор-нотавондир. 74. Улар Оллоҳнинг ҳақиқий қадр-улуғлигини билмадилар. Дарҳақиқат Оллоҳ кучли, қудратлидир. 75. Оллоҳ фаришталардан ҳам элчилар танлар, инсонлардан ҳам. Дарҳақиқат, Оллоҳ эшитгувчи, кўргувчидир. 76. У зот уларнинг олдиларидаги ва ортларидаги барча нарсаларни билур. Ва (барча) ишлар ёлғиз Оллоҳга қайтарилиур. 77. Эй мўминлар, рукуъ қилингиз, сажда қилингиз ва Парвардигорингизга ибодат қилиб, яхшилик қилингиз —

шоядки нажот топсангизлар. 78. Ва Оллоҳ (йулида) ҳақ жиҳод-ла жиҳод қилингиз! Унинг Ўзи сизларни (шу муқаддас дин учун) сайлади ва бу динда сизларга бирон хараж — танглик қилмади. Оталарингиз Иброҳимнинг динини (яъни, Исломни ушлангиз)! Токи (қиёмат кунда) пайғамбар сизларнинг устингизда гувоҳ бўлиши учун, сизлар эса (барча динлардаги) одамлар устида гувоҳ бўлишингиз учун (Оллоҳнинг) Ўзи сизларни илгари (ги муқаддас китобларида) ҳам, мана шу (Қуръонда) ҳам мусулмонлар (яъни, Ўзининг динига бўйинсунувчилар) деб атади. Бас, намозни тўқис адо этингиз, закотни (ҳақдорларга) ато этингиз ва Оллоҳга боғлангиз! У сизларнинг хожангиздир. Бас, У зот нақадар яхши хожа ва нақадар яхши мадақдордир.

ЎН САКҚИЗИНЧИ ЖУЗЪ

Бир юз ўн саккиз оятдан иборат бу сура Маккада нозил қилингандир. Сура Оллоҳ Таолонинг борлиги ва бирлигига ҳамда Муҳаммад алайҳи-с-салом У зотнинг сўнги пайғамбари эканлигига иймон келтирган мўминлар, Фирдавс боғларига меросхўр бўлиш учун қайси амалларни қилиб, қайси амаллардан тийилишлари лозим эканлигини баён қилиш билан бошланади. Шу боисдан, у «Мўминлар» деб аталгандир.

Бу сурада ҳам ўтмишдаги айрим пайғамбарлар ва уларга мушриқлар томонидан етган озорлар зикр қилиниши билан пайғамбар алайҳи-с-саломга Макка кофирларининг етказётган азиятларидан тасалли берилади.

Суранинг меҳвари — ўқи, асосан, бу дунёдаги ҳаёт инсоннинг узун умри йўлидаги биринчи нисбатан жуда қисқа босқич экани, шу босқич ўтилгандан кейин охиратдаги абадий ҳаёт учун қайта тирилиш ҳақ экани атрофида айланади.

Яна бу сурада ҳаётларини куфр билан ўтказган кимсаларнинг «сакаротул мавт — ўлим талвасаси» чоғида тортадиган азоблари, ажаллари етиб — орзу-хаёллари пучга чиққан пайтида чекадиган афсус-надоматлари ҳам баён қилинади.

Сура одамлар икки тоифага — бахтли ва бадбахтларга бўлинадиган, ҳар қандай насл-насаб, қариндош-уруғчиликдан тониладиган, фақат иймон ва қилинган яхши амалгина фойда берадиган Қиёмат кунини ҳақида хабар бериш билан ниҳоя топади.

Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.

1. Дарҳақиқат, мўминлар нажот топдилар. 2. Улар намозларида (қўрқув ва умид билан) бўйин эгувчи кишилардир. 3. Улар беҳуда — фойдасиз (сўз ва амаллардан) юз ўгиргувчи кишилардир. 4. Улар закотни (адо) қилгувчи кишилардир. 5. Улар авратларини (ҳаромдан — зинодан пок) сақлагувчи кишилардир. 6. Магар ўз жуфти ҳалолларидан ва қўлларидаги чўрилардангина (сақланмайдилар). Бас, улар маломат қилинмаслар. 7. Энди ким шундан ўзгани (яъни, зино ва шу каби шариати Исломияда ҳаром қилинган бошқа нарсаларни) истаса, бас, ана ўшалар ҳаддан ошгувчилардир. 8. Улар (яъни,

мўминлар) ўзларига ишонилган омонатларга ва (ўзгаларга) берган ахду паймонларига рияо қилгувчи кишилардир. 9. Улар (барча) намозларини вақтида адо этиб (намозларини қазо бўлишдан) сақлагувчи кишилардир. 10—11. Ана ўшалар Фирдавс (жаннатига) меросхўр бўладиган ворислардир. Улар ўша жойда мангу қолурлар.

Изоҳ: Юқоридаги оятлардан маълум бўлишича, мўминлар нажот топиб, бахт-саодатга эришишлари учун, Фирдавс жаннатига киришлари учун мазкур фазилатларга эга бўлишлари лозим экан.

12. (Қасамки), Биз инсонни (яъни, Одам алайҳи-с-саломни) лойнинг мағзидан яратдик. 13. Сўнгра уни (барча инсонларни, аввало) мустаҳкам қароргоҳдаги (яъни, бачадондаги) нутфа — маний қилдик. 14. Сўнгра бу нутфадан лахта қонни яратиб, лахта қондан парча гўштни яратиб, парча гўштан суюқларни яратиб, бу суюқларга гўшт қопладик, сўнгра (унга жон киргизиб, аввал-бошдаги бир томчи сув нутфадан бутунлай) бошқа бир жонзот ҳолида пайдо қилдик. Бас, энг гўзал яратгувчи (яъни, йўқдан бор қилгувчи бўлмиш) Оллоҳ баракотли — буюқдир.

Изоҳ: Ушбу оятда одамнинг она қорнидаги бир томчи сувдан то тирик, комил инсонга айланганигача кечган жариён Яратганнинг Ўз илоҳий қалами билан аниқ-равшан қилиб чизиб берилди.

15. Сўнгра, шак-шубҳасиз; сизлар (эй инсонлар), мана шундан (яъни, яралиб, ҳаётга келганлигингиздан) кейин (ажалларингиз битгач) албатта вафот топгувчидирсизлар. 16. Сўнгра, шак-шубҳасиз, сизлар қиёмат кунинда қайта тирилурсизлар. 17. (Қасамки). Биз сизларнинг устингизда етти йўлни (яъни, етти қават осмонни) яратдик. Биз Ўз халқимиздан ғофил бўлмадик.

Изоҳ: Муфассирлар айтишича, бу оятда етти қават осмоннинг етти йўл деб аталишини шундай тушуномқ мумкин: Оллоҳ таоло инсонни ва барча махлуқотни яратганидан сўнг, уларнинг ҳолидан ғофил бўлиб қолгани йўқ, балки уларга ризқу рўз ёғилиб туриши учун устларида етти йўл — етти осмонни пайдо қилди.

18. Ва Биз осмондан (аниқ) ўлчов билан сув (ёмғир-қор) ёғдириб, уни ерга жойлаб қўйдик. Шак-шубҳасиз, Биз уни кетказишга ҳам қодирдирмиз. 19. Сўнг, Биз сизлар учун у (сув) ёрдамида хурмо ва узум боғларини пайдо қилдик. Сизлар учун у (боғларда) кўп мевалар бўлур, сизлар улардан ейсизлар. 20. Яна (Биз сизлар учун) Тури Сайно (тоғи)дан чиқадиган ёғли ва егувчилар учун (нон) хурусу бўлган ҳолда ўсадиган бир дарахтни (яъни, зайтунни яратдик). 21. Албатта сизлар учун чорва молларида ҳам ибрат бордир — Биз сизларни уларнинг қорнидаги сут билан суғорурмиз, яна сизлар учун уларда (юнларидан кийимлар тўқиш, миниш каби) кўп фойдалар бордир, шунингдек улар(нинг гўшт-ёғлари)дан ейсизлар. 22. Яна уларнинг устида ва (дарё-денгизларда эса) кемаларда юк ташийсизлар. 23. (Қасамки), Биз Нухни ўз қавмига пайғамбар қилдик. Бас, у: «Эй қавмим, Оллоҳга ибодат қилинглар! Сизлар учун Ундан ўзга илоҳ йўқдир. Ахир, қўрқмайсизларми?» деди. 24. (Шунда) унинг қавмидан кофир бўлган кимсалар: «Бу ҳам худди сизларга ўхшаган одам. (Фақат) сизлардан устун бўлиб олмоқчи. Агар Оллоҳ (пайғамбар юборишни) хоҳласа эди, фаришталарни тушурган бўлур эди. Бизлар бу (Нух айтаётган, Оллоҳ якка-ягонадир, деган сўз)ни аввалги ота-боболаримиздан эшитган эмасмиз. 25. У (яъни, Нух) фақат бир жинни бўлган одамдир. Бас, унга бир (оз) вақтгача кўз тутинглар (агар шу сўзидан қайтмас экан, ўлдириб юборурсизлар)», дедилар. 26. (Нух) айтди: «Парвардигорим, улар мени ёлғончи қилганлари сабабли Ўзинг менга ёрдам қилгин (ва уларни ҳалок қилгин)». 27. Бас, Биз унга ваҳй қилдик — Бизнинг ҳифзу ҳимоямизда ва Бизнинг ваҳй — таълимимиз билан бир кема ясагин. Бас, қачон Бизнинг фармонимиз келиб, таннурдан (олов ўрнига) фавворалар отилган вақтида, кемага ҳар (жонивордан) бир жуфтдан ва аҳли-оилангни солгин. Лекин (кофирлардан) қайси кимсалар устида Бизнинг сўзимиз (яъни, сувга гарк бўлиши ҳақи-

даги ҳукминимиз) утган бўлса (уларни гарк қилин) ҳамда у золим кимсалар хақида (яъни, уларга нажот беришимни сўраб) Менга хитоб-илтижо қилмагин. Улар, шак-шубҳасиз, гарк қилингувчидирлар.

И з о ҳ: Айрим саҳобалар «Таннур»дан мурод барча ер юзи, деган фаразни ҳам айтганлар. Шунинг учун биз Худ сурасининг 40-оятнда таннурни ер деб ҳам таржима қилганмиз.

28. Энди қачон ўзинг ва сен билан бирга бўлган кишилар кема устида жойлашиб олгач, айтгин: «Бизларни золим қавмдан қутқарган Оллоҳга ҳамду сано бўлсин». 29. Яна айт: «Парвардигорим, мени бир муборак манзилга туширгин. Сен ўзинг энг яхши (манзилларга) туширгувчисан». 30. Албатта бунда (Нух ва унинг қавми можаросида) оят-ибратлар бордир. Биз имтиҳон қилгувчидирмиз. 31. Сўнгра, Биз улардан кейин бошқа асрларни (яъни, авлодларни — Од қабиласини) вужудга келтирдик. 32. Биз, уларга ўзларидан бўлган бир пайғамбарни (яъни, Худни) юбордик. (У айтди): «Оллоҳга ибодат қилинглар! Сизлар учун Ундан ўзга илоҳ йўқдир. Ахир, кўркмайсизларми?!» 33. Унинг қавмидан кофир бўлган, охиратдаги мулоқотни ёлгон деган ва Биз ҳаёти-дунёда бой-бадавлат қилиб қўйган кимсалар дедилар: «Бу ҳам худди сизларга ўхшаган одам. У ҳам сизлар ейдиган нарсадан ейди, сизлар ичадиган нарсадан ичади. 34. Қасамки, агар сизлар ўзингизга ўхшаган одамга итоат қилиб (ўз бутларингиздан кечсангизлар), у ҳолда албатта зиён кўргувчидирсизлар. 35. У сизларга ўлиб, тупроқ ва суякларга айланганингиздан кейин албатта (қабрларингиздан) чиқарилгувчидирсизлар, деб ваъда бермоқдами? 36. Сизларга ваъда қилинаётган нарса жуда-жуда узоқдир. 37. Ҳаёт фақат (шу) дунёдаги ҳаётимиздир. (Айримларимиз) ўлсак, (бошқаларимиз) ҳаётга келаверемиз. Биз ҳеч қайта тирилгувчи эмасмиз. 38. У (яъни, Худ) фақат Оллоҳ шаънига ёлгон тўқиган кимсадир. Бизлар унга ҳеч иймон келтиргувчи эмасмиз». 39. (Шунда Худ) айтди: «Парвардигорим, мени ёлгончи қилганлари сабабли ўзинг менга ёрдам қилгин (ва уларни ҳалок қилгин)». 40. (Оллоҳ) деди: «Ўзгинадан кейин улар албатта надомат қилгувчиларга айланиб қолурлар». 41. Бас, ҳақли равишда уларни (дахшатли) кичкирик тутиб, Биз уларни хас-хашакка айлантирдик. У золим қавмга ҳалокат бўлгай. 42. Сўнгра, улардан кейин бошқа асрларни (авлодларни) пайдо қилдик. 43. Бирон миллат — авлод ўз ажалидан ўзиб кета олмас. (уни) кетга ҳам сура билмас. 44. Сўнгра, пайдар-пай (яна) пайғамбарлар юбордик. Ҳар қачон бирон миллатга ўз пайғамбарлари келса, уни ёлгончи қилдилар. Бас, Биз уларни (у иймонсиз миллатларни) бирин-кетин (ҳалок қилдик) ва уларни (кишилар ўртасида кўчиб юрадиган) гапга (ривоятларга) айлантириб қўйдик. Бас, иймон келтирмайдиган қавмга ҳалокат бўлгай. 45—46. Сўнгра, Биз Мусо ва унинг биродари Ҳорунни ўз оят-мўъжизаларимиз ва очик ҳужжат билан Фиръавн ва унинг одамларига пайғамбар қилиб юборганимизда улар кибр-хаво қилдилар. Улар мутақаббир қавм эдилар. 47. Бас, айтдилар: «Худди ўзимизга ўхшаган икки кишига иймон келтирурмизми?! Ҳолбуки, уларнинг қавми (яъни, Бани Исроил) бизларга қуллик қилгувчидирлар». 48. Бас, иккисини ёлгончи қилишиб, ҳалок қилингувчилардан бўлдилар. 49. Дарҳақиқат, Биз Мусога (Бани Исроил қавми) ҳидоят топиши учун Китоб — Тавротни ато этдик. 50. (Кейин) Марямнинг ўғли (Исоини) ва унинг онаси (Марямни Бизнинг қудратимизга далолат қилдиган) оят-аломат қилдик ва иккисини бир оқар сувли баланд-кўркам қароргоҳга жойладик. 51. (Юборган барча пайғамбарларимизга шундай дедик): «Эй пайғамбарлар, ҳалол-поқ таомлардан енглар ва яхши амаллар қилинглар! Албатта, Мен қилаётган амалларингизни билгувчидирман. 52. Шак-шубҳасиз, (барчангизнинг) миллатингиз (яъни, динингиз) бир миллат (яъни, Ислоmdir). Мен эса сизларнинг Парвардигорингиздирман, бас, Мендангина кўркингиз!» 53. Сўнг, (одамлар) ишларини (яъни, динларини) бўлақларга бўлиб юбордилар. Ҳар бир гуруҳ ўз олдиларидаги нарса (дин) билан хурсанддирлар. 54. Бас, (эй Муҳаммад), сиз (маълум) вақтгача уларни (яъни, Макка мушрикларини) ўз гафлатларида қолдингиз! 55—56. Улар, Биз уларга бераётган мол-давлат ва болаларни ўзлари учун (Бизнинг) яхшиликларни тезлатишимиз, деб ўйлайдиларми?! Йўқ, улар (буни гафлатлари янада зиёда бўлиши учун қили-

майтаганини) сезмадилар. 57. Албатта Парвардигорларидан кўрмик хавфда тургувчи кишилар; 58. Парвардигорларининг оятларига иймон келтирадиган кишилар; 59. Парвардигорларига ширк келтирмайдиган кишилар; 60. (Камбагал-бечораларга) берган садақаларини (қиёмат кунда ҳисоб-китоб учун) Парвардигорга қайтгувчи эканалларидан диллари кўркиб турган ҳолда берадиган кишилар; 61. Ана ўшаларгина (барчадан) ўзгувчи бўлган ҳолларида яхшиликлар қилишга шошурлар. 62. Биз ҳеч бир жонни тоқатидан ташқари нарсага таклиф қилмасмиз. Бизнинг даргоҳимизда фақат ҳақни сўзлайдиган китоб (яъни, ҳар бир банданинг номан аъмоли) бордир. Уларга (қиёмат кунда яхшиликларини яшириш ё ёмонликларини ошириш билан) зулм қилинмас. 63. Йўқ, (кофирларнинг) диллари бундан (юқорида мазкур бўлган мўминларнинг фазилатларидан) гафлатдадир. Улар учун ўзлари қилувчи бўлган бундан бошқа (динсизлик, риёкорлик, ширк ва дилозорлик каби) амаллар бордир. 64. Токи, қачон Биз уларнинг боёнларини азобга гирифтормиларми (яъни, мол-давлатларини кетказиб, оч-яланғоч қилиб қўйганимизда) баногоҳ улар фарёд қилурлар. 65. (Шунда Биз дермиз): «Бугун энди фарёд қилмангиз! Аниқки, сизларга Биз томонимиздан (ҳеч қандай) ёрдам бўлмас. 66. (Чунки) сизларга Менинг оятларим тиловат қилинганида сизлар кетингизга тисланган эдингиз. 67. (Байтуллоҳ бизники, деб) у билан мутақаббирлик қилган ҳолларингизда тунги суҳбатларингизда (Куръон хусусида) беҳуда сўзлар айтар эдингизлар». 68. Ахир улар бу сўзни — Куръонни тадаббур — тафаккур қилиб кўрмадиларми, ёки уларга аввал ўтган ота-боболарига келмаган нарса келди-ми (яъни, уларга ҳам Оллоҳ тарафидан пайғамбарлар китоблар билан келган эди-ку)?! 69. Ёки ўз пайғамбарларининг (яъни, Муҳаммад алайҳи-с-саломнинг иншончили, ростгўй ва хушхулқ инсон эканини) танимай, уни инкор қилгувчи бўлдиларми?! 70. Ёхуд: «Унда (Муҳаммадда) жиннилик бор», дейдиларми?! Йўқ! (Муҳаммад) уларга Ҳақиқатни келтирди. Уларнинг кўплари эса Ҳақиқатни ёмон кўргувчилардир. 71. Агар Ҳақиқат — Куръон уларнинг ҳавойи-нафсларига эргашса эди (унда — Оллоҳнинг шериклари бор, деган гап келса эди), албатта осмонлар, Ер ва улардаги бор жонзот бузилиб — ҳалок бўлган бўлур эди. Йўқ, Биз улар учун эслатма келтирдик, улар эса ўзларига (келган) эслатмадан юз ўгиргувчидирлар. 72. (Эй Муҳаммад), ёки сиз улардан харж (яъни, Куръон оятларини келтирганингиз эвазига ҳақ) сўрамоқдамисиз? (Йўқ, сиз харгиз улардан харж сўрамассиз, чунки) Парвардигорингизнинг харжи — берадиган ажри яхшироқдир. У энг яхши ризқ бергувчидир. 73. Шак-шубҳасиз, сиз уларни фақат Тўғри йўлга даъват қилурсиз. 74. Албатта охира-га иймон келтирмайдиган кимсалар бу йўлдан озгувчидирлар. 75. Агар Биз уларга раҳм-шафқат қилсак ва улар билан бўлган нарсани (қаҳатчиликни) аритсак, шак-шубҳасиз, улар яна ўз туғёнларида адашиб-улоқиб юришга қайтурлар. 76. Мана Биз уларни азоб-очарчилик билан ушладик. Улар эса на Парвардигорга бўйин эгдилар ва на тавба-тазарру қилдилар. 77. Токи, қачон Биз уларга қаттиқ азоб — қаҳатчилик дарвозасини очиб қўйганимизда эса баногоҳ улар ноумид бўлгувчилардир.

И з о ҳ: Ривоят қилинишича, Макка мушриклари пайғамбар алайҳи-с-саломнинг қарғишларига учраб очарчиликка гирифтормиларми бўлишиб ҳам иймон келтирмаганларидан кейин уларга «азоб дарвозаси очилиб» бу қаҳатчилик етти йилга чўзилган экан. Шунда Қурайш катталари бутунлай умидсизликка тушиб, пайғамбар алайҳи-с-саломнинг ҳузурларига келишганида, Оллоҳ таоло у зотга агар бу кофирларга яна мўл-кўлчилик берилса улар ўзларининг кибру туғёнларига қайтишлари ҳақида хабар беради. Юқорида мазкур бўлган уч ояти карима шу ҳақдадир.

78. (Оллоҳ) сизлар учун кулоқ(лар)ни, кўзларни ва дилларни пайдо қилган зотдир. Сизлар эса камдан-кам шукр қилурсизлар. 79. У сизларни Ер юзиде яратиб ҳар томонга таратган зотдир. Ва сизлар (қиёмат кунда) Унинг ҳузурига тўпланурсизлар. 80. У ҳаёт ва ўлим берадиган зотдир. Кеча ва кундузнинг ўзгариб туриши ҳам Унинг (измидадир). Ахир, ақл юргизмай-сизларми?! 81. Йўқ, улар ҳам худди аввалгилар айтган сўзларни айтдилар; 82. Улар дедилар: «Бизлар ўлиб, тупроқ ва суякларга айланган вақтимизда яна

кайта тирилгувчимизми?! 83. Дарвоке, бизларга ҳам, илгари ота-боболаримизга ҳам мана шу ваъда қилинган. Бу фақат аввалгиларнинг афсоналаридир».

84. (Эй Мухаммад, уларга) айтинг: «Агар билгувчи бўлсанглар (айтингларчи), бу Ер ва ундаги бор жонзот кимники?» 85. Улар: «Оллоҳникидир», дерлар. Айтинг: «Бас, (шундан) ибрат — эслатма олмайсизларми?!» 86. Айтинг: »Етти осмоннинг хожаси ва улуғ аршнинг соҳиби кимдир?» 87. Улар: (Буларнинг барчаси) Оллоҳникидир», дерлар. Айтинг: «Ахир, қўрқмайсизларми?!» 88. Айтинг: «Агар билсанглар (айтингларчи), барча нарсанинг подшоҳлиги қўлида бўлган, Ўзи (барчага) ҳомийлик қиладиган, Унга қарши биров ҳомийлик қила олмайдиган зот кимдир?» 89. Улар: «(Бундай подшоҳлик ва ҳомийлик ёлғиз) Оллоҳникидир», дерлар. Айтинг: «Бас, қандай алданмоқдадирсизлар?!»

90. Йўқ! Биз уларга (кайта тирилишлари ҳақида) Ҳақиқатни келтирдик. Улар эса, шак-шубҳасиз, ёлғончидирлар. 91. Оллоҳнинг боласи йўқдир ва У зот билан бирга (бошқа) бирон илоҳ бўлган эмасдир. Акс ҳолда, албатта ҳар бир илоҳ ўзи яратган нарса билан кетиб, бир-бирларидан устун бўлиб олур эдилар (яъни, ҳар бир «илоҳ» ўз ҳукмини ўтказмоқни истаб, натижада Ер осмон бузилиб кетган бўлур эди). Оллоҳ улар айтаётган шериклардан покдир. 92. У ғайбу шаҳодатни (яъни, йўғу борни) билгувчидир. Бас, У (мушрикларнинг) ширкларидан юксакдир. 93. Айтинг: «Парвардигорим, агар Сен менга, (кофирларга) ваъда қилинаётган (азоб)нинг (уларнинг устига тушганини) кўргузадиган бўлсанг; 94. Парвардигорим, (ўша соатда) мени у золим қавм билан бирга қилмагин». 95. Албатта Биз сизга уларга ваъда қилаётган (азобимизни) кўргузишга қодирдимиз. 96. Сиз (улар қилаётган) ёмонликни энг гўзал сўзлар билан даф қилинг! Биз улар (сизни масҳаралаб) айтаётган гапларни жуда яхши билгувчидирмиз. 97. Ва айтинг: «Парвардигорим, мен Сендан шайтонларнинг васвасаларидан паноҳ беришингни сўрайман. 98. Яна мен Сендан, (ё) Парвардигорим, улар менинг ҳузуримга келишларидан паноҳ беришингни сўрайман». 99. Токи, қачон улардан (яъни, мушриклардан) бирига ўлим келганида, «Парвардигор, мени (шу дунёга) қайтаринглар; 100. Шояд мен қолган умримда яхши амал қилсам», деб қолур. Йўқ! (У асло ҳаётга қайтарилмас.) Дарҳақиқат, бу (жон бераётган ҳар бир кофир) айтадиган сўздир. Уларнинг ортида то кайта тириладиган кунларигача (дунёга қайтишларидан тўсиб турадиган) бир тўсик бўлур.

Из оҳ: Нақл қилишларича, умрини куфру тугён билан совурган кимсага ўлим соати келганида шу қадар надомат ва азобга дучор қилинадики, бу азоб олдида дунёдаги барча уқубатлар роҳат бўлиб қолади. Энди у жаҳаннамда шундай азобларга гирифтор бўладики, бунинг олдида ўлаётган соатида кўрган азоби роҳатга айланиб қолади.

101. Бас, қачон сур чалинганида (яъни, киёмат қойим бўлганида) ана у Кунда уларнинг ўрталарида ҳеч қандай насл-насаб қолмас ва улар бир-бирлари билан савол-жавоб ҳам қила олмаслар. 102. Энди кимнинг (яхшилик) мезонлари (ёмонлик — гуноҳларидан) оғир келса, бас, ана ўшалар нажот топгувчилардир. 103. Кимнинг мезони енгил бўлса (яъни, ёмонликлари яхши амалларини босиб кетса) бас, ана ўшалар ўзларига зиён қилибдилар. Улар жаҳаннамда мангу қолгувчидирлар. 104. Уларнинг юзларини ўт куйдириб бадбашара бўлиб қолгувчидирлар. 105. (Уларга): «Сизларга Менинг оятларим тиловат қилинган эмасмиди, сизлар уларни ёлғон деган эмасмидингизлар?!» (дейилганида); 106. Улар дедилар: «Парвардигоро, бадбахтлимиз бизлардан голиб келиб, адашган қавм бўлиб қолган эканмиз. 107. Парвардигоро, бизларни (жаҳаннамдан ҳаёти-дунёга) чиқаргин. Бас, агар яна (куфр ва тугёнга) қайтсак, у ҳолда, шак-шубҳасиз, (ўз жонимизга) жабр қилгувчидирмиз». 108. (Оллоҳ) айтди: «(Жаҳаннамда) хор бўлингиз ва Менга сўз қотмангиз! 109. Аниқки, Менинг бандаларимдан бир гуруҳи бор эди. Улар: Парвардигоро, (Ўзингга) иймон келтирдик. Бас, Сен бизларни мағфират қилгин ва бизларга раҳм айла. Сен Ўзинг раҳм қилгувчиларнинг яхшироғидирсан», дер эдилар. 110. Бас, сизлар уларни масҳара қилдингиз, ҳатто улар (нинг устидан кулиш) сизларга Мени элашни унутдирди. Сизлар улардан қулган эдингиз. 111. Мен бугун уларни (сизларнинг озор-азиятларингизга) сабр-тоқат қилганлари са-

бабли мукофотладим — улар ҳақиқий (бахт-саодатга) эришгувчиларлар». 112. «Ерда қанча йил турдинглар?» — деди (Оллоҳ). 113. Улар айтдилар: «Бир кун ё ярим кун. Санаб тургувчи (фаришталардан) сўрагин.» 114. (Оллоҳ) деди: «Агар сизлар биладиган бўлсангизлар, (дунёда) жуда оз турдингизлар (яъни, сизлар абадий деб ўйлаган дунё, аслида, жуда оз муддатдир). 115. Ёки сизларнинг гумонингизча, Биз сизларни беҳуда (яъни, дунёда сизларга бирон вазифа бермайдиган, охиратда ҳисоб-китоб қилмайдиган ҳолда) яратдиг-у, сизлар Бизнинг ҳузуримизга қайтарилмайсизларми?! (Ундок эмас)!» 116. Зотан, Ҳақ Подшоҳ — Оллоҳ (бирон ишни беҳуда қилншдан) юксакдир. Ҳеч қандай илоҳ йўқ, магар У — улуғ арш соҳиби бордир. 117. Ким ўзи учун ҳеч қандай ҳужжат бўлмаган ҳолда Оллоҳ билан бирга бошқа бирон илоҳга илтижо қилса, бас, унинг ҳисоб-китоби Парвардигорининг ҳузурнда бўлур. Албатта кофир бўлган кимсалар нажот топмаслар. 118. (Эй Муҳаммад), айтинг: «Парвардигорим, Ўзинг (гуноҳларимизни) мағфират қилгин ва (ҳолимизга) раҳм айла. Сен Ўзинг раҳм қилгувчиларнинг яхшироғидирсан».

Мадинада нозил бўлган бу сура олтинчи тўрт оятдан иборат.

Суранинг асосий мавзуси исломий жамиятдаги ахлоқ-одоб қонун-қоидаларидир. Унда мусулмонларнинг бир-бирлари билан ўрнатишлари лозим бўлган муносабатларидан тортиб, исломий онлаарнинг ичида барпо қилиниши зарур бўлган тоза иқлим ва покиза муҳит йўл-йўриқларигача батафсил баён қилинади.

Яна бу сурада жамиятни фисқу фасоддан тоза тутиш, насл-насабларни аралашиб кетишдан сақлаш ва инсонларни ахлоқий тубанликдан асраш учун Оллоҳ таоло фарз қилиб қўйган айрим жазо чоралари, жумладан зинокорликка қарши, тухматчиликка қарши исломий жазо чоралари ҳам зикр қилинади. Ва бу билан Ислом дини назарида киши учун бировнинг молини ноҳақ олиш қандай ҳаром саналса, бировнинг ор-номусига тегиш ёки ноҳақ обрўсини тўкиш ҳам шундай ҳаром эканлиги уқтирилади.

Суранинг «Нур» деб номланишининг сабаби, биринчидан — унда Оллоҳ Еру осмонларнинг нури — асл ижодкори эканлиги хусусидаги гўзал ояти қарималар ўрин олгани бўлса, иккинчидан — бу сурада инсонлар бахтли, саодатли ҳаёт кечиришлари учун нур каби зарур бўлган илоҳий аҳкомлар мавжудлигидир.

Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.

1. (Ушбу) Биз нозил қилган ва (ундаги ҳукмларни мусулмонлар зиммасига) фарз қилган бир сурадир. Сизлар эслатма — ибрат олишингиз учун Биз унда очик-равшан оятларни (шундай) нозил қилдик. 2. Зинокор аёл ва зинокор эркак — улардан ҳар бирини юз даррадан уринглар. Агар сизлар Оллоҳга ва охират кунига иймон келтиргувчи бўлсангизлар, Оллоҳнинг (бу) ҳукмида (яъни, зинокорларни дарралашда) сизларни уларга нисбатан раҳм-шафқат

туйғулари) тутмасин! Уларнинг азобланишига бир тоифа мўминлар гувоҳ бўлсинлар!

Изоҳ: Бу ҳукм бўйдоқ ёки тул ва бева (яъни, оиласиз) зинокорларнинг жазосидир. Агар оилали эркак ва хотинлар зинокорлик қилсалар, уларнинг жазолари — тошбўрон қилиб ўлдирилмоқдир.

3. Зинокор эркак фақат зинокор аёлга ёки мушрикка уйланур. Зинокор аёлга фақат зинокор эркак ёки мушрик уйланур. Ва бу (яъни, зинокор аёлларга уйланиш) мўминларга ҳаром қилингандир. 4. Покиза аёлларни (зинокор деб) бадном қилиб, сўнгра (бу даъволарига) тўртта гувоҳ келтира олмаган кимсалар — уларни саксон дарра уринглар ва ҳеч қачон уларнинг гувоҳликларини қабул қилманглар! Улар фосиқ — итоатсиз кимсалардир.

Изоҳ: Маълумки, жамият интизомини издан чиқарадиган нарсалардан бири турли миш-мишлар тарқатишдир. Шунинг учун Ислоҳ динида бировлар ортидан миш-миш тарқатиш, бировни бузуқликда айблаб тош отиш фосиқлик деб аталиб, қаттиқ қораланади. Ва бундай кимсаларга мазкур оятдаги жазо берилади ҳамда уларни гувоҳликлари ўтмайдиган ёлғончилар, деб эълон қилинади. Шу ўринда бир савол туғилиши табиий: бир одам ёлғиз ўзи ёки тўртта эмас. масалан, учта гувоҳ билан бирга бировнинг зинно қилаётгани устидан чиқиб қолса ва бу воқеа — жиноятдан ўзгаларни огоҳ қилиб қўйса, бунинг нимаси ёмон, нега у жазоланиши керак? Муфассирлар бу саволга шундай жавоб берадилар: биринчидан — у ўзи гувоҳ бўлган нопок манзарани кўтариб келиб, бир тоза мажлисни ҳам ифлос қилмаслиги яхшироқдир. Иккинчидан — агар ўша зинокор эркак ё аёл жиноятлари очилмай қолгани сабабли бандалар берадиган жазодан қўтулиб қолсалар ҳам, ҳеч шак-шубҳа йўқки, улар ҳар ерда ҳозир у нозир бўлган Яратган берадиган жазодан ҳеч қаёққа қочиб қутула олмайдилар.

5. Магар шу (қилмишларидан) сўнг тавба қилиб, (ўзларини) тузатган кишиларгина (фосиқ эмасдирлар). Зеро, Оллоҳ мағфиратли, меҳрибондир. 6. Ўзларидан бошқа гувоҳлари бўлмаган холида ўз хотинларини (бузук деб) бадном қиладиган кимсалар — уларнинг ҳар бири ўзини, шак-шубҳасиз, ростгўйлардан, деб Оллоҳ номига тўрт марта гувоҳлик бериши (вожибдир). 7. (У эрининг) бешинчи (гувоҳлиги эса) агар ёлғончилардан бўлса, устига Оллоҳнинг лаънати (тушишини сўрамоқлигидир).

Изоҳ: Биронта гувоҳсиз ўз хотинини бузуққа чиқарган эр бу даъвонинг рост эканлигига Оллоҳ номига тўрт марта қасам ичиши гўё унинг учун тўртта гувоҳнинг ўрнига ўтади ва бешинчисидан агар хотинига туҳмат қилган бўлса. Оллоҳнинг лаънатига дучор бўлишини айтади. Мана шу қасамлари билан у саксон даррадан қутулади ва навбат бадном қилинган хотинга келади. Энди у зинно жазосига дучор бўлмаслиги учун қўйидаги икки оятда зикр қилинган қасамни ичиши лозим, акс ҳолда, зинокор деб топилиб, жазоланади.

8. У (аёлдан) азоб-жазони «У (яъни, эри), шак-шубҳасиз, ёлғончилардан» деб Оллоҳ номига тўрт марта гувоҳлик бериши даф қилур. 9. (У аёлнинг) бешинчи (гувоҳлиги эса) агар (эри) ростгўйлардан бўлса, ўзининг устига Оллоҳнинг ғазаби (тушишини сўрамоқлигидир). 10. Агар сизларга Оллоҳнинг фазлу марҳамати бўлмаса ва Оллоҳ тавбаларни қабул қилгучи, ҳикмат соҳиби бўлмаса эди (албатта ё эр, ё хотин шарманда қилинган бўлур эди). 11. Шак-шубҳасиз, бу бўҳтонни (вужудга) келтирган кимсалар ўзларингиздан бўлган бир тўдадир. Уни сизлар ўзларингиз учун ёмонлик деб ўйламанглар, балки у сизлар учун яхшиликдир. Улардан (яъни, бўҳтончилардан) ҳар киши учун ўзи касб қилган гуноҳ (га яраша жазо) бордир. Уларнинг орасидаги (гуноҳнинг) каттасини кўтарган кимса учун улуг азоб бордир.

Изоҳ: Ушбу оятда мазкур бўлган «бўҳтон»нинг тарихи бундайдир: пайгамбар алайҳи-с-салом саҳобалари билан бирга бир ғазотдан қайтарканлар.

Мадинага яқинлашиб қолганларида қоронғу кечада аскарларга бир оз ором олиш учун рухсат берадилар. Шунда пайғамбар алайҳи-с-салом билан бирга ғазотга чиққан жуфти ҳалоллари Ойша — Оллоҳ ундан рози бўлсин,— бир ҳожат учун чиқиб, аскарлардан анча узоққа кетиб қолади ва қайтиб келганида, карвон жилиб кетганини кўради. Шу пайт, одағда, карвон ортидан қолган нарсаларни йиғиб юриш учун тайинланган бир саҳоба келиб қолиб, Ойшани кўриб танийди ва уни туяга миндириб ўзи яёв ҳолда карвоннинг ортидан етказиб боради. Буни кўрган айрим мунофиқ кимсалар Ойшани бадном қилишиб, турли миш-мишлар тарқатадилар. Бу миш-мишларни эшитган пайғамбар алайҳи-с-салом ҳам, Ойша ҳам, унинг отаси Абу Бакр Сиддиқ ҳам ва бошқа мусулмонлар ҳам ниҳоятда изтиробда қоладилар. Орадан тўла бир ой вақт ўтгандан сўнгина пайғамбар алайҳи-с-саломга юқорида мазкур бўлган ва қуйида зикр қилинадиган оятлар нозил бўлиб, Ойшанинг поклиги аниқланади ва бу миш-миш бўҳтон эканлиги ошкор бўлади ҳамда бўҳтончиларнинг ҳар бири учун қилган гуноҳига яраша улғ азоб борлиги ҳақида хабар берилади. Оллоҳ таоло бу можарони мўминлар учун ёмонлик эмас, балки яхшилик, Ойшанинг каломуллоҳ гувоҳлигида оқланиши, деб атайди.

12. (Эй мўминлар), сизлар (бу бўҳтонни) эшитган пайтингизда мўмин ва мўминалар бир-бирлари ҳақида яхшиликни ўйлаб: «Бу очик бўҳтон-ку!» десалар бўлмасмиди?! 13. Улар (яъни, Ойшани бадном қилмокчи бўлганлар, ўз даъволарига) тўртта гувоҳ келтирсалар бўлмасмиди?! Энди агар гувоҳ келтира олмасалар, у ҳолда Оллоҳ наздида улар ёлғончилардир. 14. Агар сизларга дунё ва охирагга Оллоҳнинг фазлу марҳамати бўлмаса эди, албатта сизларни тинмай сўзлаган нарса — бўҳтонларингиз сабабли улғ азоб ушлаган бўлув эди. 15. Ушанда сизлар уни тилдан-тилга олиб, оғизларингиз билан ўзларингиз аниқ билмаган нарсани сўйлар ва буни энгил иш, деб ўйлар эдингизлар. Ҳолбуки, у Оллоҳ наздида улғ (гуноҳдир). 16. Уни эшитган пайтингизда: «Бу (миш-мишни) сўзлаш биз учун жоиз эмасдир. Эй пок Парвардигор, бу улғ бўҳтон-ку!» десангизлар бўлмасмиди? 17. Агар мўмин бўлсангизлар, ҳаргиз унга ўхшаган нарсаларга қайтмасликларингизни Оллоҳ сизларга панд-насиҳат қилур. 18. Ва Оллоҳ сизларга Ўз оятларини баён қилур. Оллоҳ илм ва ҳикмат соҳибидир. 19. Албатта иймон келтирган кишилар ўртасида бузуқликлар ёйлишини истайдиган кимсалар учун дунёда ҳам, охирагга ҳам аламли азоб бордир. Оллоҳ билур, сизлар билмасиз. 20. Агар сизларга Оллоҳнинг фазлу марҳамати (бўлмаса) ва Оллоҳ меҳрибон ва раҳмли бўлмаса эди (албатта сизларга бу қилмишларингиз учун азоб нақд эди). 21. Эй мўминлар, шайтоннинг изидан эргашманглар! Ким шайтоннинг изидан эргашса, бас, албатта (шайтон) бузуқлик ва ёмонликка буюрур. Агар сизларга Оллоҳнинг фазлу марҳамати бўлмаса эди, сизлардан бирон киши (бирон гуноҳдан) пок бўлмас эди. Лекин Оллоҳ (фазлу марҳамати билан) Ўзи хоҳлаган кишини поклар. Оллоҳ эшитгувчи, билгувчидир. 22. Сизлардан фазл ва кенг-катта мол-давлат эгалари қариндошларга, мискинларга ва муҳожирларга Оллоҳ йўлида инфоқ-эхсон қилмасликка қасам ичмасин, балки уларни афв қилиб, кечирсинлар! Оллоҳ сизларни мағфират қилишини истамайсизларми?! Оллоҳ мағфиратли, меҳрибондир.

Из оҳ: Бу оят Абу Бакр Сиддиқ — Оллоҳ ундан рози бўлсин,— ҳақидадир. У киши қизи Ойша ҳақида миш-миш тарқатганлар орасида бўлгани учун ўзининг қариндошларидан бирига ёрдам бармасликка қасам ичган эди. Юқоридаги оят нозил бўлганидан сўнг, қасамини бузиб, унга инфоқ-эхсон қилган экан ҳамда қасамни бузганлик каффорат — тўловини ҳам тўлаган экан.

23. Албатта (бузуқ ниятлардан) беҳабар, покиза, мўмина аёлларни бадном қиладиган кимсалар дунёда ҳам, охирагга ҳам лаънатга дучор бўлдилар. Улар учун улғ азоб бордир. 24. У Кунда — киёматда қилиб ўтган (бўҳтонлари) сабабли уларнинг тиллари ҳам, кўл ва оёқлари ҳам ўзларининг зиёнларига гувоҳлик берур. 25. Уша Кунда Оллоҳ уларнинг ҳақиқий жазоларини комил қилиб берур ва улар Оллоҳнинг аниқ — Ҳақ эканини билурлар. 26. Нопок аёллар нопок эрлар учундир (яъни, лойикдир), нопок эрлар нопок аёллар

учундир. Покиза аёллар покиза эрлар учундир, покиза эрлар покиза аёллар учундир. Ана ўша (покиза эрлар ва покиза аёллар) уларнинг (яъни, нопок эрлар ва нопок аёлларнинг) айтаётган бўхтонларидан покдирлар. Улар учун мағфират ва улуг ризк (яъни, жаннат неъматлари) бордир. 27. Эй мўминлар, ўз уйларингиздан бошқа уйларга то изн сўрамагунингизча ва эгаларига салом бермагунингизча кирмангиз. Мана шу сизлар учун яхшироқдир. Шояд эслатма — ибрат олсангизлар. 28. Энди агар у (уйларда) ҳеч кимни топмасангизлар, у ҳолда, то сизларга изн берилмагунча уларга кирмангиз! Агар сизларга: «Қайтинглар», дейилса (яъни, киришга изн берилмаса), қайтиб кетинглар! Шу сизлар учун энг тоза (йўлдир). Оллоҳ қилаётган амалларингизни билгувчидир. 29. (Биров учун) маскан бўлмаган (мехмонхона, карвонсарой каби) сизлар фойдаланадиган уйларга (изн сўрамасдан) киришларингизда сизларга гуноҳ йўқдир. Оллоҳ ошкор қилаётган нарсангизни ҳам, яшираётган нарсангизни ҳам билур. 30. (Эй Мухаммад), мўминларга айтинг, кўзларини (номахрам аёлларга тикишдан) тўссинлар ва авратларини (харомдан) сақласинлар! Мана шу улар учун энг тоза (йўлдир). Албатта Оллоҳ улар қилаётган хунарлардан хабардордир. 31. Мўминаларга ҳам айтинг, кўзларини (номахрам эркакларга тикишдан) тўссинлар ва авратларини (харомдан) сақласинлар! Ҳамда кўришиб тургандан бошқа зеб-зийнатларини (яъни, устларидаги либослардан бошқа зеб-зийнатларини номахрамларга) кўрсатмасинлар ва кўкракларини рўмоллари билан тўссинлар! Улар зеб-зийнатларини (ҳеч кимга) кўрсатмасинлар, магар эрларига ё оталарига ё эрларининг оталарига ё ўғилларига ё эрларининг ўғилларига ё ўзларининг оға-иниларига ё оға-иниларининг ўғилларига ё опа-сингилларининг ўғилларига ё ўзлари (каби) аёлларга ё қўл остиларидаги чўриларига ё (аёллардан) беҳожат бўлган (яъни, жуда кексайиб қолган ёки ақлсиз-девона) эркак хизматкор — кулларга ё аёлларнинг авратларидан хабардор бўлмаган гўдакларгагина (кўрсатишлари жоиздир). Яна яширган зеб-зийнатлари билинсин (этиборни тортсин) учун оёқларини ерга урмасинлар! Барчаларингиз Оллоҳга тавба қилинлар, эй мўминлар! Шоядки (шунда) нижот топсангизлар. 32. Ўз ораларингиздаги тул-беваларни ҳамда қул ва чўриларингизнинг яхшиларини уйлантиринлар. Агар улар камбағал бўлсалар, Оллоҳ уларни Ўз фазлу карами билан бой-беҳожат қилур. Оллоҳ (фазлу карами) кенг, билгувчидир. 33. Никоҳ (учун лозим бўлган мол-давлатни) топа олмаган кишилар то Оллоҳ уларни Ўз фазлу карами билан бой-бадавлат қилгунича ўзларини (харомдан, зинокорликдан) пок тутсинлар! (Эй мўминлар), қўл остингиздаги куллардан битим тузишни истайдиган кишилар бўлса, у ҳолда, агар сизлар уларда яхшиликни (яъни, диёнат, иймонни) билсангизлар, улар билан битим тузинлар ва уларга Оллоҳнинг сизларга ато этган молидан ато этинлар!

И з о ҳ: Маълумки, Исломи дини келган вақтда қулдорлик даври эди. Бинобарин, мусулмонлар орасида ҳам хожалар ва қул-чўрилар бўлиши табиий ҳол эди. Лекин Исломи мусулмонларга қулларни озод қилишнинг бир қанча йўл-йўриқларини кўрсатган. Шулардан бири мукотаба — битим тузишдир. Унда озод бўлишни истаган қул ўз хожаси билан муайян миқдордаги пулни топиб бериб озод бўлиши ҳақида битим тузади. Мана шу битим тузилган соатидан бошлаб, у қулнинг бўйни қулликда бўлса-да, қўли озод бўлади, келишилган миқдордаги пулни топиши учун хожасининг ўйидан ташқарига чиқиб ишлаб юравериши жоиз бўлади. Қолаверса, юқорида зикр қилинганидек, Оллоҳ таоло хожаларга Ўзи уларга ато этган мол-дунёдан бериб, битим тузган қулларнинг озод бўлишларига ёрдам қилишни буюради.

Покликни истаган чўриларингизни ҳаёти-дунё нарсаларини истаб, зинокорлик қилишга мажбур этманлар. Энди ким уларни мажбур этса, бас, албатта Оллоҳ мажбур этилганларидан сўнг (у чўриларни) мағфират қилгувчи ва (уларга) раҳм-шафқат қилгувчидир.

И з о ҳ: Бу оятнинг иккинчи қисми Абдуллоҳ ибн Салул деган мунофиқ ҳақида нозил бўлгандир. У пул-мол топиши учун ўзининг икки чўрисини зинокорлик қилишга мажбур этади. Улар пайғамбар алайҳи-с-салом ҳузурларига

у мунофиқнинг устидан шикоят қилиб келганларида. Оллоҳ таоло Ўз пайғамбарига юқоридаги сўзларни нозил қилади.

34. (Эй мўминлар), дарҳақиқат, Биз сизларга очик-равшан оятларни, сизлардан илгари ўтган зотлар тўғрисидаги мисолларни ва тақводор кишилар учун панд-насихатни нозил қилдик. 35. Оллоҳ осмонлар ва Ернинг нуридир, (яъни, уларнинг барчасини ёритиб, кўзга кўрсатиб — йўқдан бор қилиб тургувчидир). У зот нурининг (мўмин банда калбидаги) мисоли худди бир тоқча, унинг устида бир чирок, бу чирок бир шиша ичида, у шиша гўё бир дур юлдузга ўхшайди. У (чирок) на шарқий ва на ғарбий бўлмаган (балки заминнинг қок марказидаги) муборак зайтун дарахтининг (мойидан) ёкилуру. Унинг мойи (тиник, мусаффолигидан) гарчи унга олов тегмаса-да, (атрофни) ёритиб юборгудек. (Олов теккач эса) нур устига нур (бўлуру). Оллоҳ Ўзининг (бу) нурига Ўзи хоҳлаган кишиларни ҳидоят қилуру. Оллоҳ одамлар (ибрат олишлари) учун (мана шундай) мисоллар келтируру. Оллоҳ барча нарсани билгувчидир. 36—37. (У чирок шундай) бир уйларда (масжидларда ёкилуруки), Оллоҳ ўларни баланд кўтариб (бино) қилинишига изн берган (амр қилган) эди. У (масжидларда) эртаю кеч У зотни поклайдиган кишилар бордирки, на тижорат ва на олди-сотди уларни Оллоҳни зикр қилишдан, намозни тўқис адо этишдан ва закотни (ҳақдорларга) ато этишдан машғул қила олмас (тўса олмас). Улар диллар ва кўзлар изтиробга тушиб қоладиган (киёмат) кунидан кўрқурулар. 38. Улар Оллоҳ ўзларини қилган амалларининг энг гўзаллари сабабли мукофотлаши ва яна уларга Ўз фазлу қарами билан зиёда (савоблар ато) этиши учун (эртаю кеч Оллоҳни поклаб ибодат қилурулар). Оллоҳ Ўзи хоҳлаган кишиларга беҳисоб ризк беруру. 39. Кофир бўлган кимсаларнинг қилган амаллари эса саҳродаги саробга ўхшайди. Ташна одам уни сув деб ўйлар, токи, қачон унинг олдига келгач, ҳеч нарса эмаслигини кўруру ва Оллоҳни унинг (шу ерда, қилган барча амалининг) олдида топуру. Бас, У зот унинг ҳисоб-китобини комил қилуру. Оллоҳ жуда тез ҳисоб-китоб қилгувчидир. 40. Ёки (кофирларнинг қилган амаллари) устма-уст тўлқин ва унинг ҳам устида (қора) булут қолаб олган денгиздаги зулматларга ўхшайди. (Улар чиндан) устма-уст зулматлардир. У (кофир бўлган киши) ўз кўлини чиқариб (манглайига кўйиб, қанчалик тикилмасин, нурни) кўришга яқин бўлмас. Қимга Оллоҳ нури (иймон) бермаса, бас, унинг (учун) ҳеч қандай нур бўлмас. 41. (Эй Мухаммад), Оллоҳга осмонлар ва Ердаги бор жонзот ҳам, (самода) саф тортган қушлар ҳам тасбеҳ айтиб — поклашини кўрмадингизми? Аниқки, (Оллоҳ) барчанинг дуою тасбеҳини билиб туруру. Оллоҳ уларнинг қилаётган (жамики) ишларини билгувчидир. 42. Осмонлар ва Ернинг подшоҳлиги Оллоҳникидир. Ёлғиз Оллоҳга қайтиш бордир. 43. Оллоҳ булутларни ҳайдашини, сўнгра уларни бирлаштиришини, сўнгра уларни устма-уст (зулматли, қалин) қилишини кўрмадингизми? Сўнг, (булут) орасидан ёмғир чиқаётганини кўрурсиз. (Оллоҳ) осмондан — ундаги (булутлар) тоғидан дўл ёғдириб, унинг (зиёнини) Ўзи хоҳлаган кишиларга етказуру ва Ўзи хоҳлаган кишилардан нари кетказуру. Унинг (булут) чакмоғининг ёруғлиги (қараган) кўзларни кетказгудек (кўр қилгудек) бўлуру. 44. Оллоҳ кеча ва кундузни айлантириб туруру. Албатта бунда (кўнгил кўзи очик) дил эгалари учун ибрат бордир. 45. Оллоҳ барча жониворни сувдан яратди. Улардан қорни билан (судралиб) юрадиганлари ҳам бор, икки оёқда юрадиганлари ҳам бор, тўрт (оёқда) юрадиганлари ҳам бордир. Оллоҳ Ўзи хоҳлаган нарсани яратуру. Албатта Оллоҳ барча нарсага қодирдир. 46. Дарҳақиқат, Биз очик-равшан оятларни нозил қилдик. Оллоҳ Ўзи хоҳлаган кишиларни Тўғри йўлга ҳидоят қилуру. 47. Улар (яъни, мунофиқлар): «Оллоҳга ва пайғамбарга иймон келтирдик ва бўйинсундик», дейдилар-у, шундан кейин улардан бўлган бир гуруҳ юз ўгириб кетуру. Улар мўмин эмасдирлар. 48. Қачон улар Оллоҳ ва Унинг пайғамбарига ўрталарида ҳукм чиқариш учун чорлансалар, баногоҳ улардан бир гуруҳ (пайғамбар ҳузурига келишдан) юз ўгирувчилардир. 49. Агар ҳақиқат улар (тараф)да бўлса, (пайғамбарнинг ҳузурларига) бўйин эгиб келурулар. 50. Уларнинг дилларида мараз борми ёки (Мухаммаднинг ҳақ пайғамбар эканлигидан) шубҳаландиларми ёхуд Оллоҳ ва Унинг пайғамбари ўзларига зулм қилишидан кўрқарларми?! Йўқ! Уларнинг ўзлари золимдирлар. 51. Оллоҳ ва Унинг пайғамбарига ўрталарида ҳукм чиқариш учун чорланган вақтларида, мўминларнинг сўзи «Эшитдик ва бўйинсундик»

(демокдир). Ана ўшаларгина нажот топгувчилардир. 52. Ким Оллоҳ ва Унинг пайғамбарига бўйинсунса ва Оллоҳдан кўркиб, тақво қилса, бас, ана ўшаларгина (бахт-саодатга) эришгувчилардир. 53. (Мунофиқлар) агар сиз амр этсангиз, албатта (жиходга) чиқишлари ҳақида жон-жаҳдлари билан қасам ичдилар. Айтинг: «Қасам ичманглар! (Жиход) маълум ибодатдир (яъни, бу ҳақда қасам ичишга ҳожат йўқдир). Албатта Оллоҳ қилаётган амалларингиздан хабардордир». 54. Айтинг: «Оллоҳга бўйинсунингиз ва пайғамбарга бўйинсунингиз! Энди агар юз ўгирсангизлар, бас, (пайғамбар) зиммасида ўзига юкланган нарса (одамларга Оллоҳнинг динини етказиш) бордир, сизларнинг зиммангизда эса ўзларингизга юкланган нарса (пайғамбарга бўйинсуниш) бордир. Агар унга бўйинсунсангиз, хидоят топурсизлар. Пайғамбар зиммасида (сизларни зўрлаб динга киргазиш эмас, балки) фақат (сизларга Ҳақ динни) етказиш бордир.» 55. Оллоҳ сизлардан иймон келтирган ва яхши амаллар қилган зотларга худди илгари ўтган (иймон-эътиқодли) зотларни (Ер юзига) халифа — ҳукмрон қилганидек, уларни ҳам Ер юзиде халифа қилишни ва улар учун Ўзи рози бўлган (Исломи) динини голиб — мустаҳкам қилишни ҳамда уларнинг (аҳволини, Маккада кўрган) хавфу хатарларидан сўнг (Мадинада) тинчлик-хотиржамликка айлантириб қўйишни ваъда қилди. Улар Менга ибодат қилурлар ва Менга бирон нарсани шерик қилмаслар. Ким мана шу (ваъда)дан кейин куфрони (неъмат) қилса, бас, улар итоатсиз кимсалардир. 56. (Эй мўминлар), намозни тўқис адо этинглар, закотни ато этинглар ва пайғамбарга бўйинсунинглар. Шояд раҳматга эришсангизлар. 57. (Эй Муҳаммад), сиз ҳаргиз кофир бўлган кимсаларни Ер юзиде (бирон жойга) қочиб қутулгувчи, деб ўйламанг! Уларнинг борар жойлари дўзахдир. Нақадар ёмон оқибатдир у! 58. Эй мўминлар, қўл остингиздаги (қул ва чўриларингиз) ҳамда ўзларингизнинг балоғатга етмаган (болаларингиз) уч вақтда (ҳузурингизга кириш учун) сизлардан изн сўрасинлар (сўрамай кирмасинлар — бу) бомдод намозидан илгари, пешин вақтида (иссиқдан) кийимларингизни ташлаган пайтингизда ва хуфтон намозидан кейин (дир. Бу уч вақт) сизларнинг авратларингиз (очик бўлиши мумкин бўлган вақтлардир). Улар ўша (вақтлардан) сўнг (изн сўрамай киришларида) сизларга ҳам, уларга ҳам гуноҳ йўқдир. (Чунки) улар сизларга, бирингиз-бирингизга келиб-кетиб тургувчидирсизлар. Оллоҳ оятларни сизларга мана шундай баён қилур. Оллоҳ билим ва ҳикмат соҳибидир. 59. Қачон гўдақларингиз балоғатга етсалар, бас, улар ҳам худди улардан илгари (балоғатга етганлар) каби изн сўрасинлар! Оллоҳ Ўз оятларини сизларга мана шундай баён қилур. Оллоҳ билим ва ҳикмат соҳибидир. 60. Хотинлардан кексайиб-ўтириб қолган, эрга тегишни ўйламайдиганлари бирон зеб-зийнат билан ясанмаган ҳолларида кийимларини (яъни, рўмол-ёпинчикларини) олиб қўйишларида уларга гуноҳ йўқдир. Ўзларини пок (яъни, рўмол, ёпинчикда) тутишлари ўзлари учун яхшироқдир. Оллоҳ эшитгувчи, билгувчидир. 61. (Жиходга чиқмай қолишларида) кўзи ожиз кишига ҳараж — танглик йўқдир. Чўлоққа ҳараж йўқдир, хастага ҳараж йўқдир (яъни, улар жиҳодга чиқмаганлари учун айбланмас. Эй мўминлар), сизлар ўз уйларингиздан ё оталарингизнинг уйларидан ё оналарингизнинг уйларидан ё оға-иниларингизнинг уйларидан ё амакиларингизнинг уйларидан ё аммаларингизнинг уйларидан ё тоғаларингизнинг уйларидан ё холаларингизнинг уйларидан ё сизлар қалитларига эга бўлган улардан ё дўстингизнинг уйдан (изн сўрамасдан) таомланишингизда сизларга (гуноҳ йўқдир). Тўпланган ва бўлинган ҳолларингизда таомланишингизда сизларга гуноҳ йўқдир. Бас, қачон уйларга кирсангизлар, бир-бирларингизга Оллоҳ ҳузуридан бўлган муборак покиза саломни айтинглар (яъни, «Ассалому алайкум», денглар). Сизлар ақл юргизишларингиз учун Оллоҳ Ўз оятларини сизларга мана шундай баён қилур. 62. Албатта, мўминлар фақат Оллоҳга ва Унинг пайғамбарига иймон келтирган зотлардир. Улар (пайғамбар) билан бирон муҳим иш устида (суҳбат, мажлисда) бўлган вақтларида то ундан изн сўрамагунларича кетмаслар. Фақат сиздан изн сўрайдиган зотлар — ана ўшаларгина Оллоҳ ва Унинг пайғамбарига иймон келтирадиган зотлардир. Энди қачон улар сиздан баъзи бир ишлари учун изн сўрасалар, бас, улардан ўзингиз хоҳлаган кишиларга изн беринг ва Оллоҳдан уларни мағфират қилишини сўранг. Албатта Оллоҳ мағфиратли, меҳрибондир. 63. (Эй мўминлар), пайғамбарни чақиришни

Ўрталарингизда бир-бирларингизни чақириш каби қилмангизлар (яъни, у зотни ҳурмат-эҳтиром билан: «Эй Оллоҳнинг пайғамбари», деб чақиринглар). Сизлардан беркинган ҳолларида (пайғамбар ҳузуридан) суғурилиб чиқиб кетадиган кимсаларни, Оллоҳ яхши билур. (Пайғамбарнинг) амрига хилоф иш қиладиган кимсалар ўзларига бирон фитна — кулфат етиб қолишидан ёки аламли азоб етиб қолишидан ҳазир бўлсинлар! 64. Огоҳ бўлингизким, осмонлар ва Ердаги бор нарсалар, шак-шубҳасиз, Оллоҳникидир. У зот сизлар устида турган нарсани (яъни, мўмин ё мунофиқлигингизни) ҳам, (барча бандалар) Ўзига қайтариладиган (қиёмат) кунини ҳам яхши билур, бас, уларга (ўша Кунда) қилиб ўтган амалларининг хабарини берур. Оллоҳ ҳамма нарсани билгувчидир.

Давоми келгуси сонда

Таҳририятдан: Ойноманинг шу йил 1 ва 2-сонларида нашр пайти йўл кўйилган хато учун узр сўраб, тушиб қолган сатрларни тиклаб ўқишингизни илтимос қиламиз.

1. «Ал-исро» сураси. 81-оят. Яна айтинг: «Ҳақиқат (яъни, Ислом) келди ва ботил (яъни, куфр) ўчиб-йўқолди. Чунки ботил йўқолгувчи нарсадир».

2. «Марям» сураси. 55-оят. У ўз аҳли-умматини намоз ва рўзага буюрар эди. У Парвардигори наздида рози бўлинган киши эди.

БОСМАЧИЛИК: ҲАҚИҚАТ ВА УЙДИРМА

Давра суҳбати

Халқ тарихи халққа қандай етказилмоқда...

Босмачилик?!

Моҳият англаб етилмаганда...

Сўзи бошқа, иши бошқа...

Миллий-озодлик курашчилари...

Хужжатлар тилга кирса...

Тасаввурни ўзгартириш керак...

Давра суҳбатида УЗФА Тарих институтининг Октябрь инқилоби ва фуқаролар уруши бўлими мудири, тарих фанлари номзоди Марат Ҳасанов, шу институтнинг тарихшунослик, манбашунослик ва археография бўлими мудири, тарих фанлари номзоди Валерий Германов, Тошкент халқ хўжалиги институтининг «Ўзбекистон маданияти тарихи» кафедраси мудири, доцент Шоди Каримов, УЗФА Қўлёзмалар институтининг катта илмий ходими, филология фанлари номзоди Қозоқбой Маҳмудов, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг масъул котиби, шоир Миразиз Аъзам, ойнома танқид ва адабиётшунослик бўлими катта муҳаррири Асқар Ҳайдаров иштирок этишди.

Давра суҳбатини ойнома бош муҳаррири ўринбосари, ёзувчи Омон Мухторов олиб борди.

О. Мухторов. Сўнгги пайтлар тарихга муносабат кескин ўзгарди. Тўғрироғи, биз ўзимизнинг йиллар давомида кўзларимиз боғлаб қўйилганини ҳис этдик. Қаршимизда қопқалар кенг очилди.

Бундай пайтда киши бир суюниб, бир маҳзун ҳолга тушасан. Суюниш а сабаб — занжирбанд қилиб чуқур чоҳлар тубига ташлаб қўйилган ҳақиқатнинг ниҳоят юзага чиқаётгани бўлса, маҳзунликка сабаб: замонлар давоми бахтсизлик тўйган халқнинг «бахтиёр бир замонда» янги кўлфатларга дучор қилингани, олдингидан баттар қўллик ҳолатига тушганини ҳис этиб, бу фожиани англай бошлаганимиздadir.

Қисқаси, бугун биз ўз тарихимизни яхши билмаганлигимиз ҳам, тарих бировларнинг иродасига бўйинсунган ҳолда бузиб, нотўғри, чалкаш кўрсатиб келингани, бутун авлодларни шу руҳда тарбиялагани ҳам ошкор бўлиб қолди. Шунинг баробарида, бутун тарих, аждодларимиз наздида бизнинг масъулиятимиз ўсди. Ўтмишимизга бори-ча, тарих ҳақиқати нуқтаи-назаридан баҳо берадиган пайт келди.

Давра суҳбатимизда яқин тарихимиздаги энг мураккаб давр — фуқаролар уруши даври ҳақида фикрлашиб олсак.

Мен бундай деб ўйлайман. Халққа маломат тамғасини босишга уриниб, босмачилик деб аталган ҳаракатни, аслида, халқимизнинг миллий-озодлик ҳаракати деб тушуниш керак. Инқилобми, бошқа буюк бир мақсадданми келиб чиқиб, саргардонликка, қон тўкилишига боис бўладиган ҳар қандай воқеа ҳозир дунёнинг ҳур фикрли кишилари томонидан барибир қораланмоқда. Минглаб одамлар орасида норозилик нега уйғонганини англамай-тушунмай туриб, менимча, биз инқилоб кунларига ҳам, ундан кейинги даврга ҳам тўғри баҳо беролмаймиз.

Жараённи икки оғиз сўз билан тахминан бу йўсинда тасвирлаш мумкин: инқилоб бизга маълум даражада четдан олиб келинган. Халқнинг тарихи, анъаналари, руҳияти, ҳаёт тарзи ҳеч кимни қизиқтирмаган. Халқни ўрганиш, унинг халқ эканини ҳисобга олиш етарли бўлмаган. Зулм зулми, ёвузлик ёвузликни туғдиради. Босмачилик деган ҳаракатнинг илдизлари шу нуқтага бориб тақалса керак.

Аммо кейинчалик кимларнидир ўша давр қаҳрамонлари атаб, қолган кўпчилик халқ босмачилар рўйхатига киритила бошланди. Пировардида, бир қатор китоблар, фильмлар юзага келиб, халқнинг катта қисми нодон, жоҳил, қонхўр экан, деган тушунча ҳаммаёқда ўз ҳукмини ўтказа бошлади. Ўз ери, номуси, тарихи, қарашлари топталган кишилар юзига янгидан лой чаплангандек бўлди.

Бирон халқни оқлаш ёки қоралаш эмас, биз мана шу бор жараёни кўз олдимизга келтиришимиз, бу ҳақда ҳолис фикр юритишимизга тўғри келади. Тарихий ҳақиқатни халққа илмий-бадий жиҳатдан асосли, тўла-тўқис етказишда, англитишда, шубҳасиз, олимлар ва ёзувчиларнинг ўрни, сўзи салмоқли бўлади.

М. Ҳасанов. Сўхбатимиз мавзуи долзарб, айна вақтида ўтказилаётгани хайрли ишлардан бири, деб ўйлайман. Чунки босмачилик Урта Осиё тарихидаги энг мураккаб ҳодисалар сирасига киради. Утган ўн йилликларда шаклланган ва мустақамланган тоталитар мафкура маъмурий-буйруқбозлик тартиби вужудга келишига замин ҳозирлади, бу ўз навбатида тарих фанларига, хусусан, унинг Октябрь инқилоби ва фуқаролар уруши қисмига бевосита таъсир кўрсатди. Ёлғон, нотўғри талқин қилиш, устига-устак, ошқора сохталаштириш, мутлақлаштириш ҳамда мавжуд режимни қўллаб-қувватлаш охир-оқибатда ўз ўтмиши ҳақида хира тасаввурга эга бўлган халқлар ғазабини келтира бошлади.

Бугунги кунда, биз тарихчиларни кўп жиҳатдан ўз ишимизда кўламли иш олиб бормаётганимиз учун тўғри танқид қилишмоқда. Айниқса, фуқаролар уруши тарихи бўйича. Аммо таъкидлаб ўтишим ўринлики, сўнгги вақтларда бу жабҳада олиб бораётган ишларимиз тобора яхшиланяпти. Илмий ҳаётдаги ошқоралик ва демократиялашув жараёни тадқиқотлар табиати ҳамда йўналишини ўзгартириш имкониятини яратди. Бундан олти-етти йил илгари тасаввур қилмаган нарсалар бугунги кунда реаллик касб этмоқда. Шу нарсани айтиб ўтиш жоизки, бўлимимизнинг бир аспиранти тарих фанлари доктори Р. Ражабова раҳбарлиги остида 1918—1923 йилларда Фарғонадаги босмачилик ҳаракати мавзуи устида илмий иш олиб бораётди. Яна бир номзодлик диссертацияси — 1921—1924 йиллардаги Бухородаги босмачилик ҳаракати ҳақидадир. Бундан ташқари, бўлимимиз олимлари, айна дамда «Туркистон мухторияти» деган китоб устида иш олиб боришмоқда. Юқоридагилардан келиб чиқиб, тарихчиларга таъна тоши отиш, назаримда, унчалик адолатдан бўлмас. Бироқ том маънодаги фан шошма-шошарлик билан яратилмайди, шу боис, унинг натижалари ҳам кенг жамоатчиликка бугун-эрта эмас, балки сал кечикиб етказилади.

М. Аъзам. Бу шунчаки жиддий масала бўлибгина қолмай, айна чоқда миллатнинг бор-йўқлигини ёки қанчалик камолотга етганини кўрсатувчи бир белги ҳамдир. Шунинг баробарида, миллий, байналмилал масаладир. Ўз тарихини билмайдиган миллатни бор деб бўлмайти, билса ҳам бу ҳақда баралла гапирмайдиган миллатни етилган деб бўлмайти. Ўз тарихини сохталаштиришга йўл қўймайдиган, у билан фахрланадиган миллатгина комиллик сари йўлда ҳисобланади. Баъзи бир халқлар илмий-техник тараққиёт чўққисига етишган бўлсалар-да, ўзга халқлар тарихини беҳурмат қиладилар, ё атайин сохталаштирадилар. Бу эса нуқсон ва таназзул аломатидир.

Миллатлараро муносабатлар ўтхонадай қизиб турган бу кунларимизда тарихга муносабатимизни асос-асосидан бошлаб тўғри йўлга қўйишимиз зарур, деб ўйлайман.

Туркистонда тарихга муносабат, асосан, 20-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб сохталаштириш йўлига кирди. «Буюк инқилоб» ниқоби остида улўф миллатчилик бутун Урта Осиё ва Қозоғистон кўкларига қанот ёзди.

Зўравонлик билан тарихимизни бузиб кўрсатиш, ўз қўлимиз билан буздириш сиёсати шу қадар кенг миқёс касб этдики, биз гоҳ Яссавийни «реакцион», «диний-мистик», Навоийни «сарой шоири», Бобурни «босқинчи» деб таърифладик, гоҳ темурийлар давлатида қонхўрликдан бошқа нарсани кўрмадик. Жалолиддиннинг қахрамонлик ҳаракатидан кўз юмишга мажбур бўлдик, гоҳ ислом обидаларини оёғости қилдик, ўнлаб асрлик тарихимизни билиб-билмасликка олдик, дарсликларимиздан бир саҳифа ҳам ўрин бермадик, гоҳ миллатнинг ўз мустақил давлатини қуришга интилишини қораладик, халққа маърифат элтишдан бошқа муроди бўлмаган, бунинг учун жондан кечишга тайёр турган фидойи бир ҳаракат — жадидчиликни — буржуа миллатчилик ҳаракати деб ўқитдик.

Хуллас, тарихимизнинг ҳаққоний манзарасини тиклаш учун қиладиган ишларимизнинг поёни кўринмайди.

А. Ҳайдаров. Ана шундай талқинлар олиму ёзувчиларимизнинг китобларидан китобларига кўчиб ўтаверди. «20-йиллар ўзбеклар ҳаётини ёрқин, ҳаққоний акс эттирувчи» ўнлаб ўткир сюжетли фильмлар яратилди. «Ўзбекфильм» эл оғзида «Босмачфильм» деган истеҳзоли ном олди.

**Қолар ёмондан ҳам бир яхши «асар»,
Билолмас сабабин фан ҳам, билим ҳам.
Бўлмаса газанда босмачи агар
Оёққа турмасди «Ўзбекфильм» ҳам,—**

деган сатрлар юзага келди. Буларнинг ҳаммаси халқимиз тарихидан беҳабар бўлган қардошларимиз орасида ўзбеклар босмачи деган таассурот уйғотди. Ҳатто, бизнинг илмдан йироқроқ юрган содда, гўл, тез ишонувчан миллатдошларимиз ҳам ота-боболаримиз босмачи, ўз элининг душмани бўлган экан-да, деган фикрга бордилар. Бир хил овқатни ҳадеб тановул қилиш меъдага теккани каби, босмачиларнинг «жаллод, одам-хўр, фашист...»лиги ниҳоят бизда акс мулоҳаза уйғота бошлади. Биламизки, акс фикрлашимизга етарли асослар бор. Ахир босмачилик ўз-ўзидан туғилган эмас-да.

М. Ҳасанов. Мен илмий изланишлари турғунлик замонига тўғри келган тарихчилар ҳақида мулоҳаза юритарканман, улар қилган ишларни бутунлай қоралаш, ерга уришни кўнглимга туккан эмасман. Тарихшуносликда, жумладан, адабиётшуносликда ҳам, воқеа-ҳодисаларга ноанъанавий қараш, қотиб қолган нуқтаи назарларни чил-парчин этишга уринишлар бўлган. Камтарлик юзасидан ҳам, уларни инкор этиш, менимча, ношукрликдир. Ҳатто турғунлик йилларининг авж палласида ҳам илмий адабиётда Туркистон ҳукуматининг диний сиёсатда йўл қўйган хатолари айтилган эди. Уларда ўша фожеий даврда рўй берган очарчилик ва бошқа детерминистик (нарса ва ҳодисаларнинг сабабий боғланиши ҳақидаги материалистик таълимот) омилларнинг ўрни борлиги ҳақида шунчаки гапирилган эди. Лекин «хўр» йилларда, Шўро жамияти ривожланишининг энг драматик палласида босмачилик ҳақидаги илмий тасаввурлар тадрижий ўсишида қандайдир чоҳ вужудга келди. Барибир ам илмий тасарруфга бугунги кунда мутлақо бошқача идрок қилинаётган ҳужжатлар киритила бошланди. Аини пайтда кескин танқид қилинаётган профессор А. Зевелевнинг «Ўзбекистонда фуқаролар уруши тарихидан» деган китоби 1959 йилда босмадан чиққан эди. Фурсатдан фойдаланиб, диққатларингизни китобдаги мана бу сатрларга тортмоқчиман: «Фарғона фронтидагидек уруш шу пайтга қадар содир бўлмаган эди: тутқич бермас душмани ордан қувишга тушилган эди». Ёки: «Босмачилик билан курашининг олдинги усуллари, яъни уларни гуруҳи билан таъқиб этиш ҳеч қачон бирор натижа бермади ва бермайди ҳам», чунки «бу ерда фронт чизиғи йўқ, қаёққа қарама уруш».

Зевелевнинг ушбу китобида биринчи бор Турккомиссия аъзоси Ф. Голошчекиннинг баёноти ҳам жой олган: «У ёқда (Фарғонада) сиёсий ва иқтисодий ҳаётда фақат ўта тартибсизлик ва даҳшат бор. Синфий кураш йўқ, аксинча миллий кураш шиддатли тус олган, босмачилик эса Шўро ҳокимияти ва гуруҳларимиз саъй-ҳаракати туйфали вужудга келган», «партиянинг барча аъзолари босқинчилик қилмоқда, пора олмоқда». Назаримда, бундай далилларнинг китобдан ўрин олиши унчалик осон кечмаган ҳамда муаллифдан катта жасорат ва қатъиятни талаб этган.

Ш. Каримов. Босмачиликнинг пайдо бўлиш тарихи узун. У XIX асрнинг иккинчи ярмидан, тўғрироғи, Чоризм истилоси давридан бошланган. Бизга умумжаҳон тарихидан маълумки, мустамлака халқлар барибир, қачонлардан ўзининг мустақил давлатини тузиш учун курашадилар. Бунинг учун илғор фикрли кишилар пайдо бўлиб, улар ўз ортларидан бутун халқни эргаштирадилар. Кишилик жамияти тараққиётида муайян даражада таъсир кўрсатган ва миллионлаб одамлар тақдирида кескин из қолдирган Октябрь инқилоби унинг вужудга келишини тезлаштирди. Керенский бошчилигидаги Муваққат ҳукуматни зўравонлик билан ағдариб ташлаган Октябрь инқилобини халқ тез ва тўла-тўқис қабул қилмади. Қабул қилганида мамлакатда даҳшатли фуқаролар уруши бошланмас, «ҳарбий коммунизм» сиёсати жорий этилмас эди. Бу инқилобнинг алланечук тасодиғи, нохуш ҳодиса экани, ҳатто узоқ Туркистондаги рўзнамаларда ҳам ўз аксини топди. Пролетар ёзувчиси А. М. Горький «Новая жизнь»да эълон қилинган «Демократияга» деб аталувчи мурожаатида (бу мурожаат ўша даврда қиқиб турган кўплаб вақтли матбуот нашрларида, жумладан, «Туркестанское ведомости» рўзнамасининг 1917 йил 16 ноябрь сониди ҳам кўчириб босилган) Октябрь тўнтаришига ўзининг салбий муносабатини билдирган эди: «Ленин, Троцкий ва уларнинг ҳамтовоқлари ҳокимиятнинг чуқур заққуми билан заҳарланиб бўлдилар. Уларнинг сўз эркинлигига, демократияга эришган инсон ҳуқуқларига нисбатан шармисор муносабати бунинг яққол далилидир.

Сўқир мутаассиб ва восвосга учраган жаҳонгашталар олди-кетига қарамай, «социал инқилоб» томон елмоқдалар, аслида эса бу йўл — ўзбошимчалик йўли, инқилоб ва йўқсилларнинг ўлим йўлидир...»

Тарих фанлари номзоди А. Крушельницкий ўзининг «Телеграф орқали сўралган диктатура» мақоласида («Фан ва турмуш», 1990 й., 4-сон) бундай деб ёзади: «Турк-фронт қўшинларига суянган Бухородаги инқилобий ҳукуматга аҳоли бегонасираб қаради... 1923 йилда қизил армиячилар сони Бухорода 3 мингдан 30 минггагача ўсди, аини пайтда бухоролик қизил армиячилар атиги 400 нафар эди». Маҳаллий халқ тарихда «босмачилик ҳаракати» деб ном олган, аслида ўзининг миллий мустақиллиги учун курашга отланди.

1917 йил 1 ноябрда Тошкентда аҳолининг табақаларга бўлинишини бекор қилган, диний ва миллий маҳдудликка чек қўйган, ҳокимият идораларига яширин овоз бериш йўли билан сайлов жорий этган, маҳаллий аҳолини мардикорликка олишни тақиқлаган

муваққат ҳукумати қўлатилди. Эртасига Туркистон бутун улка демократик ташкилотларининг кўшма мажлиси бўлди. Унда ҳокимият масаласи муҳокама этилди. Бу анжуманда Улка шўроси, Тошкент шўроси Ижроқўми, мусулмон вакиллари Улка Шўроси фақат маслаҳат овози билан қатнашиш имкониятига эга бўлдилар, холос. Маҳаллий халқлар шўролари бундан норози бўлиб, 5 ноябрда мустақил равишда ўз қурултойларини чақирдилар. Улар Туркистон ишчи, аскар ва деҳқон шўроларининг чақирилмоқчи бўлган навбатдаги III қурултойига ҳал қилувчи овоз билан қатнашиш ҳуқуқларини тала қилдилар. Бироқ қурултой уларнинг бу талабини рад этди.

Энг характерли томони шундаки, маҳаллий мусулмон халқлари иродасига эришган қарорлар қабул қилган Туркистон ўлкаси Шўросининг 1917 йил 15—21 ноябрда бўлиб ўтган III қурултойи Туркистон халқ комиссарлари кенгашини тузди. Унга 7 большевик ва максималист, 8 сўл эсер сайланди. Ҳукумат таркибида маҳаллий миллатларнинг бирорта ҳам вакили сайланмади, уларнинг ҳаммаси марказдан келган кишилар эди. Улар маҳаллий халқнинг на тили, на дини, на маданияти, на миллий урф-одати, ўлкада асрлар оша шаклланган на тарихий иқтисодий-сиёсий муносабатларини билар эдилар. Тасодифий раҳбар унсурулар маҳаллий шарт-шароит билан ҳисоблашмадилар, мустамлака Туркистонда улуғ рус шовинизми сиёсатини зўравонлик билан давом эттирдилар. Бу нарса ҳатто Туркистон ўлкаси Шўроларининг III қурултойи қабул қилган қарорда ҳам ўз аксини топди. Унда «маҳаллий аҳоли ўртасида пролетар синфий ташкилотлар бўлмаганлиги сабабли» улар вакилларининг ўлкадаги ҳокимият органларида ишлашига йўл қўйилмаслиги уқдирилган. Туркистон ўлкаси Шўролар ҳукуматининг аъзоси, ўт шовинист, сўл эсерлар партиясининг бошлиқларидан бири К. Я. Успенскийнинг ўлка Шўроларининг 1918 йил январда бўлиб ўтган IV қурултойида сўзлаган нутқидаги манбу парчага бир эътибор беринг: «Уртоқ мусулмонлар! Шўни билингизки, биз сизларнинг катта оғангизмиз! Сиз кичиксиз ва, тушунарлики, бизга бўйсунингиз керак! 1917 йил 22 ноябрда Лениннинг «Россия ва Шарқнинг барча мусулмон меҳнаткашларига» деб номланган мурожаатномаси эълон қилинади. Унда биз қуйидаги жумлаларни ўқиймиз: «Бундан буён сизларнинг урф-одатларингиз, сизларнинг миллий ва маданий муассасаларингиз озод ва дахлсиз деб эълон қилинадир. Ўз миллий ҳаётларингизни эркин ва бемалол уюштира борингиз, сизларнинг бунга ҳаққингиз бор.

...Сизлар ўзларингиз ўз ватанингизнинг ҳокимлари бўлишингиз лозим. Ўз расм русумингизга биноан ҳаётингизни уюштиришингиз лозим. Сизнинг бунга ҳаққингиз бор, чунки сизларнинг тақдирингиз — ўзларингизнинг қўлингизда».

Ана шу мурожаатномадан руҳланган маҳаллий инқилобчилар ўзлари мустақил иш кўришга мажбур бўлдилар. Буни биз 1917 йил 26—29 ноябрда бўлиб ўтган Туркистон ўлкаси умуммусулмонлари IV қурултойи қабул қилган қарорлар мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Бу қурултой Ленин дастурига мувофиқ Мухтор ҳукумат тузади. Унга қирғиз «Аралаш ўрда» партиясининг раҳбари Муҳаммаджон Танишпаев бошлиқ эътибор сайланади. Ҳукумат таркибига 54 киши киритилиб, уларнинг 32 нафари ерли халқ вакиллари эди. Кўриниб турибдики, Мухтор ҳукуматга асос солган туб аҳоли вакиллари том маънодаги байналмилалчилик ғоялари негизда ўта адолатли сиёсат юритганлар Холбуки, Туркистон Шўролар ҳукуматини тузган вакиллар ўлкада йўқсуллар синфининг шаклланмаганини баҳона қилиб, ҳукумат таркибига биронта ҳам маҳаллий миллат вакилини киритмаган эди. Бутун вужудини ўта миллатчилик ғояси қамраб олган А. Казаков 1919 йил 24 майда мусулмон коммунистларининг I Улка конференциясида, жумладан бундай деган эди: «Туркистон жумҳуриятида 95 фоиз мусулмон ва фақат 5 фоиз руслар яшайди ва шу 5 фоиз бутун ҳокимиятни деярли ўз қўлида ушлаб турибди. Шундай қилиб, озчилик ҳукмронлиги давом этмоқда. Лекин бу вақтинча ҳол. Мусулмон дунёси тайёр бўлгач, биз жумҳуриятни бошқариш ишини уларга топшираемиз. Биз уларга ёрдам берамиз». Маҳаллий аҳолининг ҳукуматни бошқаришга тайёр эмаслиги ҳақидаги асоссиз уйдирмалар шу тариқа кучайиб боради. П. Константинопольский Туркистон Компартиясининг III съездида А. Казаковдан ошириб шундай деган: «Очкўрайтаманки, Туркистонда пролетариат йўқ, ярим пролетарлар бор, назаримда, бу омма тарихий жараёни илгари сурадиган... инқилобий куч бўла олмайди».

Улка меҳнаткашлари Мухтор ҳукуматни қўллаб-қувватлашди. Бунинг тасдиғи сифатида 1917 йил 6 декабрда Тошкентнинг Эски Жўвасидаги Бекларбеги мадрасасида бўлиб ўтган катта митингни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Унда Мунаввар қори, Мулло Одил муфти, Саид Ғанихон, Шерали Лапин, Пирмуҳаммад Аълам кабилар қатнашиб 13 декабрда Муҳаммад пайғамбар таваллудини нишонлашга қарор қилади. Уша кунгитинч митингда Туркистон мухториятини ёқлашга даъватлар янграйди. Аммо Тошкент шаҳар Шўролари Туркистон мухториятини тан олмайди, уни миллий мусулмон буржуа ҳукумати деб ҳисоблайди. Шу боисдан, шаҳар шўроси намойишчиларга қарши отлич қуролланган аскарларни юборади. Аскарлар намойишчиларни ўққа тутадилар, унинг фаол раҳбарларини қamoққа оладилар. Шаҳарда ҳарбий ҳолат эълон қилинади.

1917 йил 26 декабрда Қўқон шаҳрида мусулмон ишчи ва аскар вакилларининг 1 фавқулодда қурултойи бошланди. Қурултойда сўзга чиққан П. Полтарацкий Мухтор ҳукуматни мусулмон буржуа ҳукумати, деб исботлашга уринади. Бироқ қурултой

катнашчилари 30 декабрда Қўқон мухтор ҳукуматини еқлаб овоз бердилар. Қурултой номидан Ленинга телеграмма жўнатилди. Унда биз қуйидагиларни ўқиймиз: «Туркистон мусулмонлари ишчи ва аскар депутатлари I фавқуллодда съезди қабул қилган қарорни Сизга маълум қилиб, Туркистонни ҳалокат ёқасига келтириб қўювчи тартибсизлик, қўш ҳокимиятчиликнинг олдини олиш мақсадида ўлкада ҳокимиятни Вақтли Туркистон мухтор ҳукуматига топшириш тўғрисида Туркистон Халқ Комиссарлари Советига Россия демократик республикасининг Олий ҳокимияти номидан кўрсатма беришингизни сўраймиз».

Афсуски, ишчи-деҳқон ва аскар депутатлари Кенгаши Фарғона водийсидаги маҳаллий шароит билан, туб аҳолининг кайфияти билан ҳисоблашмайди. Аксинча, 1918 йил 14 февралда Туркистон Халқ Комиссарлари Совети Фарғона вилоятида ҳарбий ҳолат эълон қилади. Фарғона темир йўлида эса қамал ҳолати жорий этилади. Қўқон ишчи ва аскар депутатлари Кенгаши 17 февралда Қўқон мухторияти ҳукуматига таслим бўлиш талабини қўяди. Тошкент шаҳридан Перефелъев қўмондонлиги остида қуролли кучлар ёрдамга етиб келгач, 18—19 февралда Қўқон мухториятига қарши ҳужум ҳаракатларини бошлаб юборади. Шаҳарда вазият кескинлашади. Мухториятчилар кучлар тенг бўлмаганини ҳисобга олиб, умумий авф эълон қилади, илгари ўғрилик ва талончилиги учун қамоққа тушганларнинг барчасини озодликка чиқаради. Мусулмонларни мухториятни ҳимоя қилишга давват этади. Шаҳарни ҳимоя қилиш, ўлкани янги зулмдан сақлаб қолиш бир вақтлар ўғрилиги ва талончилиги учун Чор маъмурлари томонидан қамалган Эргашга топширилади. У Қўқон шаҳрининг қўрбошиси, яъни қоровуллар бўлиғи деб жория қилинади. Вазиятнинг қалтислигини тушунган мухториятчиларнинг 15 аъзоси — М. Мираҳмедов, А. Уразаев, Я. Агеев, С. Чанишев, Қўшбеғиев ва бошқалар Фарғонага жўнайдилар. Улар уюштирган намойиш қаттиққўллик билан бостирилади ва мухтор ҳукумат вакиллари отиб ташланади. Эргаш қўрбоши ҳам Қўқондан қочади. Бутун кўргулик халқ бошига тушади. Мазкур воқеалар шоҳиди бўлган М. Шкорупа шундай ёзади: «Тинч аҳолининг уйлари, Туркистон ва Россия учун тансиқ бўлиб қолган мануфактуралар, ғалла омборлари ёнарди. Қўқон уч кун ўт ичида қолди».

Хуллас, ана шу даврдан эътиборан, Туркистон ўлкасида миллий-озодлик (ёки «босмачилик») ҳаракати бошланди ва у 16 йил давом этди.

М. Аъзам. Босмачиликнинг келиб чиқиши ҳақида Шоди ака ўзининг ўринли фикр-мулоҳазаларини билдирди. Мен эса у киши тўхталмаган жиҳатларга эътиборингизни қаратмоқчиман. 1917 йил 26—29 ноябрь кунлари бўлиб ўтган Туркистон ўлка мусулмонларининг IV қурултойида Мустафо Чўқай — ҳукумат бошлиғи ва ташқи ишлар нозири, Ислом Шоаҳмад ўғли — адлия нозири, Потеляхов — озиқ-овқат нозири, Убайдуллаҳўжа — ҳарбий нозир, Чанишев — бош қўмондон, Саидносир Миржалил ўғли — хазиначи бўлдилар ва ҳоказо. Бу қурултой бутун Туркистон ўлкаси мусулмонлари иштирокида ўтган бўлса ҳам ва у Туркистон мухтор жумҳуриятини тузган бўлса ҳам, кейинчалик унга «Қўқон мухторияти» деб ном берилди. Жўрофий жиҳатдан бу тўғри, албатта. Дарҳақиқат, қурултой Қўқонда бўлиб ўтган. Аммо Туркистон мухтор жумҳуриятини Қўқон мухторияти деб аташ уни камситиш ва тарихий ҳақиқатни бузишдир. Сохта тарихчилар бу билан Мухториятга шаҳар мақомини бермоқчи бўладилар, қурултой шунчаки бир шаҳарда бўлиб ўтган оддий ўткинчи воқеа эди, деб унинг қийматини пасайтиришни хоҳлайдилар. Ваҳоланки, қурултойда Фарғонадан, Сирдарёдан, Самарқанддан, Бухородан, Ҳазар бўйидан ва ҳатто ўлканинг Оврупо қисмидан ҳам вакиллар қатнашган эди. Бу ҳам етмагандай тарихчилар ўша қурултойни «буржуазия миллатчи ташкилотларининг қурултойи» деб атайдилар («Большая советская энциклопедия» 2-нашири, 21-жилд, 10-бет). Бу ҳам тўғри эмас. Чунки тузилган ҳукуматнинг учдан бир қисми қардош миллат вакилларига ажратилган эди. 36 ўрин Фарғона, Самарқанд, Сирдарё, Еттисув, Ҳазарбўйи ва шаҳар думалари вакиллари учун ажратилган бўлса, 18 ўрин ўлканинг овруповий ташкилот ва фирқалари, жумладан, темирйўлчилар иттифоқи, ишчи-деҳқон ва аскарлар Кенгаши, социал-демократлар, Дашноқцутюн, ерли ва овруполи яхудийлар, эсерлар, украинлар, поляклар ва бошқаларга ажратилган эди. Демак, бу қурултойни ва у тузган мухториятни «буржуазия миллатчи ташкилотларининг қурултойи» деб таърифлаш асосга эга эмас. Ундан ташқари, ўлка мусулмонларининг IV қурултойи осмондан тушган ғайритабиий ҳодиса ҳам эмасди. Биринчидан, Русияда рўй берган февраль инқилоби Озодлик, Тенглик, Биродарлик шиорларини ўртага ташлаган ва Муваққат ҳукуматнинг табақа-тоифавий, диний ва маҳдудликни бекор қилиш ва маҳаллий идораларни сайлашда умумий, бевосита, тенг ва махфий овоз бериш ҳуқуқини таъсислаш тўғрисидаги дастурамали Туркистон халқида ҳам рус империализмининг парчалаб, демократик қайта қуриш имкони борасида умид уйғотган эди.

Иккинчидан, Туркистонда миллий мустақиллик учун кураш чор Россияси империалистик истилочилиги бошлангандан буён тиним билмай давом этиб келаётган эди. Маълумки, Пётр I 1722 йилда қозоқ ерлари орқали Русиянинг Осиёга ёйилиш режасини ўртага қўйган эди. У «қозоқ ўрдалари (жузлар) бутун Осиё ўлкалари учун эшик ва калитдир. Шунинг учун уларни мутлақо Русия ҳимояси остига киритишга мажбурмиз», «Русия, Туркистон ва Афғонистон орқали Ҳиндистонга кириш йўлини излаши керак»

тарзида таълим берган ва сиёсий васият қолдирган эди. Пётр I дан кейинги барча рус императорлари буни ҳамиша ёдда тутганлар. Дастлаб Туркистоннинг шимолий қисмида жойлашган қозоқ ерлари истилога дучор бўлдилар. Қозоқлар XVIII аср бошларида 3 давлат ҳолида яшардилар. Улар, ўз жамоатларини «жуз»лар дердилар. Улар Катта жуз, Урта жуз, Кичик жуз хонлик давлатларидан иборат эди. 1731 йилдан 1855 йилгача Кичик жуз ва Урта жуз хонликлари, 1855—1864 йиллари Катта жуз хонлиги Русияга қўшиб олинди. 1854 йилда подшо Николай I махсус кенгаш ўтказиб, Сибир чегарасини Сирдарё ҳудудига ўтказиб, уни мустақамлаш тўғрисида фармойиш берди. Бу иш 1864 йилда Авлиёота, Чимкент ва Туркистон шаҳарлари босиб олингандан кейин амалга оширилди. Аммо бу ҳужум шу билан тугамади. 1865 йил ёздаёқ ёпирилиб Тошкентни босиб олдилар. 1868 йилда Бухоро хонлигига юриш бошлаб, Самарқандни эгалладилар. Зарафшон воҳасида Зарафшон округи ташкил этилди. 1874 йилда Хивага қарши юриш бошлаб, Амударёнинг ўнг этаклари Русияга қўшиб олинди ва Амударё бўлмаси тузилди.

Қўқон, Бухоро, Хива хонликлари рус қўшинларининг тазйиқи остида Русия билан шармандали шартномалар тузишга мажбур бўлдилар ва рус подшосининг вассалига айландилар. Вассаллик ҳолида Бухоро ва Хива хонликлари сақланиб қолди. Қўқон хонлиги эса, қирғиз-қипчоқ Абдураҳмон Офтобачи Худоёрхоннинг русларга бўйинсунишига розилик бермай, исён кўтарганда, исённи бостириш баҳонаси билан йўқ қилинди. 1885 йилда Кушка истеҳкомининг босиб олиниши, 1886 йилда Атекиннинг Халтекинга қўшилиши натижасида Туркманистон истилоси ҳам якунланди. Помирда руслар 90-йилларнинг биринчи ярмида ҳукмронликни ўрнатдилар. (Қаранг: П. Г. Галузо. «Туркестан — колония», М., 1929 й.)

Албатта, Туркистон халқлари Русия мустамлакачиларининг бу истилосига қарши узлукли ҳаракатда бўлдилар. Масалан:

- 1) Қозоғистон минтақасида 1783—93 йилларда Сирим Ботир кўзғолони;
- 2) 1822—23 йилларда Жўломон Тиланчи кўзғолони;
- 3) 1836—38 йилларда Исатой Тоймон кўзғолони;
- 4) 1837—46 йилларда Султон Кенасарин кўзғолони;
- 5) 1856 йилда Сирдарё Жонхўжа Нурмуҳаммад кўзғолони;
- 6) 1868 йилда Самарқанд мудофааси ва Бухоро хонлигининг Бухоро шаҳри, Шаҳрисабз беқлигидаги ҳаракатлар;
- 7) 1870 йилда Манғишлоқ қирғизларининг исёнлари;
- 8) 1871 йилда юқорида тилга олинган Абдураҳмон Офтобачи кўзғолони;
- 9) 1871 йилда эшон Эшмуҳаммад бошчилигидаги Сирдарё вилоятидаги чиқишлар;
- 10) 1871 йилда Фарғонада Етимхон кўзғолони;
- 11) 1898 йилда Дукчи эшон бошчилигидаги Андижон кўзғолони;
- 12) 1899 йилда Сирдарё вилоятидаги ҳаракатлар ва ҳоказолар.

Бундай миллий-озодлик ҳаракатлари бениҳоя кўп бўлган. Фақат 1887—1898 йиллар давомида Фарғона, Самарқанд ва Сирдарё мустамлакачилар идораларига қарши 668 марта ҳужум бўлганлиги рўйхатга олинган. 1899 йилдан 1917 йилгача Фарғона, Самарқанд, Ҳазарбўйи, Сирдарё, Еттисув вилоятларида ҳаммаси бўлиб 4922 марта чор ҳукумати идораларига қарши ҳужумлар бўлгани ҳам Галузонинг китобида келтирилган. Бу маълумотлардан шу нарса очиқ-ойдин кўриниб турибдики, Туркистон ўлкаси мусулмонларининг IV қурултойи тарихий ҳодисаларнинг мантиқий бир давоми эди ва деярли икки асрлик миллий-озодлик ҳаракатлари ниҳоят энди ижобий бир якунга келаётгандай эди. Туркистон мусулмонлари рус халқи билан биргаликда озодликка, мустақилликка эришадиган пайт келди, деган умидда эдилар.

Табийки, 400 киши ва ҳарбийлар иштирокида Туркистон ҳокимияти ғайриқонуний йўл билан, маҳаллий аҳолининг иштирокисиз амалга оширилган бу тўнтариш ерли халқнинг катта норозилигига учраган, шу тариқа юқорида зикр этилган Туркистон ўлка мусулмонларининг VI қурултойи қақирилган эди. Рус аскарлари, арманиларнинг «Дашноқцютюн» партияси аскарлари билан бирга 5 февралда Қўқон шаҳрига ҳужум қилганида 180 қишлоққа ўт қўйганлар. Ш. Шомъядиевнинг 1961 йили рус тилида чиққан «Фарғона водийсида фуқаролар уруши тарихидан очерклар» китобида айтилишича, Қўқон уч кун олов ичида қолганида 10 мингдан ортиқ туркистонликлар ўлдирилган экан. Афсуски, сўнгги нашрлардан бири бўлмиш «Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси» номли бир жилдлик қомусда Туркистон ўлка мусулмонларининг VI қурултойи «антисовет фитна» деб таърифланган. «1918 йил 19 февралда Тошкент қизил гвардиячилари билан биргаликда (?) контрреволюция билан (?) курашга отланадилар», деб ёзилган унда. Умидлари сароб бўлиб чиққан Туркистонда миллий-озодлик кураши янгитдан бошланди. Туркистон мухтор жумҳуриятининг қурол кучи билан йўқ қилиниши ва қуролланмаган тинч аҳолининг талон-тороғ, қатли ом қилиниши халқ орасида миллий-озодлик ҳаракатларини кучайтириб юборгани ҳақиқатдир.

Ш. Каримов. Мен бу ўринда озодлик ҳаракати қатнашчиларининг ҳаммасини халқ манфаатини ифода этган, улар миллий қаҳрамонлар, деган ғоядан йироқман. Ҳаракат сафларида албатта, ўзининг тор синфий, шахсий манфаатларини кўзлаган кимсалар, ўғриллар, муттаҳамлар, хуллас, кенг меҳнаткашлар оммаси хоҳишларига ёт кўз билан

қаровчи наурсурлар ҳам бўлган. Аммо бу ҳаракатнинг том маъноси ва йўналиши миллий-озодлик йўналишида бўлганига шак-шубҳа йўқ. Туркистон халқлари чор самодержавие-сига қарши бир қанча қўзғолонлар кўтарган эса-да, улар шафқатсизлик билан бости-рлаверганига юқорида тўхтаб ўтдик. Сўнгра, 1917 йилги февраль ва Октябрь инқи-лоблари меҳнаткашларга озодлик олиб келади, миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилашдан иборат ленинча сиёсат амалга оширилади, эксплуатация ва зулмдан озод бўламиз, деб ўйлаган эди ўлка аҳли. Афсуски, бу орзу ҳам саробга айланди. Ўлка меҳнаткашларининг оддий фуқаролик ҳуқуқлари поймол этила бошланди. Бу ҳолни ўша пайтдаги нуфузи баланд кишиларнинг, жумладан Туркистон Компартияси мусул-монлар бюросининг раиси Турор Рисқуловнинг қуйидаги сўзларидан ҳам билиш мум-кин: «Биз шўрлик мусулмонларни Николай замонида қандай ҳайвон ўрнида кўришган бўлса, йўқсуллар ҳукумати даврида ҳам шундай... Ҳозир ҳам зулматда яшамокдамиз, оч, яланғоч, итга ўхшаб хор бўлиб ўлиб кетяпмиз. Бунинг учун ким айбдор?.. Мен бой-лар тарафини олмоқчи эмасман. Бироқ бир камбағалнинг битта оти бўлгани ва шу отга арава қўшиб оиласини боқиб тургани ҳақида гапирмоқчиман. Бу бечораникига бир қизил армия жангчиси кириб келади, оилани боқиб турган отни текинга олиб кетади, энди оила нима ҳисобига кун кечиради, буни сўраб ҳам ўтирмайди. Наҳотки, шундай қилиш фирқа дастури амалида бўлса? Бойларнинг мол-мулкини бўлиб беряпмиз, деб аслида, 84 минг кишилик бутун шаҳарни талон-торож қилишди. Хўш, бу нима деган гап? Намангандан чиқадиغان барча маҳсулот, қимматбаҳо буюмдан тортиб то қулфгача рўйхатга олинди. Баъзи кишиларни қурол сақлашда гумон қилиб қамашди. Қурол топи-шолмагач эса, уларни шартли равишда озод қилдилар ва 5—10 минг сўм жарима тў-латдилар. Бу пуллар қаерга кетди — шўролар кассасигами ёки чўнтакками? Агар чўнтакка бўлса, бу ҳолга қандай баҳо бериш керак? Ёки ўзлари ҳукмрон бўлишлари учун бу ҳукуматни барпо қилдиларми? Улар... бошқаларнинг ипак-газламалари ва қимматбаҳо буюмлари билан уйларини безадилар. Биз мусулмонларга нима беришди? Қорнимизни тўйғазидими? Йўқ! Устимиз бут бўлдимми? Йўқ! Агар яхши кийинтириш-ганда, камбағаллар ялангоёқ юришармиди? Агар қорнимизни тўйғазишганда минг-минглаб одам очликдан ўлармиди? Бизнинг уйларда нималар қолди? Фақат жулдир тўшаклар, холос. Бошқа ҳеч нарса...» Ўлка меҳнаткашлари бундай оғир аҳволдан чи-қишнинг яққаю ягона йўлини — миллий мустақиллик йўлини танлашдан бошқа иложи қолмади. Бу ҳақда Самарқанд шаҳар ҳокими В. Дориомедов 1918 йил январь ойида «Знамя свободы» газетасида шундай ёзган эди: «Рус большевиклари ҳар қандай мухто-риятни тан олмади ва мазлум халқлар ўз ҳуқуқлари ва тақдирларини ҳақиқатан ўзлари белгилamoқчи бўлганларида бунга йўл қўймадилар». Туркистонда миллий сиёсатни амалга оширишда жиддий хатоликларга йўл қўйилганлиги тўғрисида партия ва давлат арбоби, ўлкадаги инқилобий ҳаракатлар иштирокчиси Д. Манжара рўй-рост шундай баён этади: «Миллий сиёсатда йўл қўйган хатоларимиз туфайли Қўқон мухторияти вужудга келди... Уни йўқотиш пайти яна бир хатога йўл қўйдик. Қурол-яроғи деярли бўлмаган мухториятчилар жойлашган эски шаҳарни қамал қилиш ўрнига, биз тўплардан ўққа тутдик, кейин дашноқларнинг қуролли тўдаларини ишга солдик. Натижада талон-торож, номусга тегиш, қирғин бошланди. Бундан мухториятчиларга алоқаси бўлмаган тинч аҳоли катта зарар кўрди».

Улуғ миллатчилик ғоялари билан заҳарланган овруполик вакиллар туб аҳолига паст назар солдилар, ҳатто улар орасидан чиққан коммунистларга ишонмадилар, ҳақаллий коммунистларни тор даражадаги мажлис ва ййғинлардан қиқариб юборар, қарорларни эса ўз билгиларича тузардилар. Туркистон Халқ Комиссарлари Кенгашининг аъзолари-дан бири Павлюченко бу борада ўз фикрини очиқ-ойдин қуйидагича баён этган эди: «Биз ўзимизни инқилобнинг илғор отряди, энг онгли ва комил жангчилари, деб била-миз ва сиёсатга ғўр бўлган мусулмон меҳнаткашларининг етакчиси бўлишни бурчимиз деб биламиз. Мусулмонларга бирор нарсани топшириш ниятида эмасмиз». Туб ерли мусулмонлар ҳар қадамда, ҳар дақиқада ўзларига нисбатан ишончсизликни, аёвсизлик ва душманликни кўрди. Шундай экан, биз миллий-озодликка отланган кураш қатнашчи-ларини халққа қарши, халқдан ажралган, ўзининг таянч базасига эга бўлмаган бир тўда каллакесарлар гуруҳи ёки «босмачилар» деб айта олмаймиз. Бундай санаш сиёсий нодонлик, калтабинлик ҳисобланади. Ҳурриятчилар, аксинча, ўзларини «ислом аскарла-ри», «мусулмонобод жангчилари», «Ватан мудофаачилари», «ислом мудофаачилари», «Туркистон озодлик аскарлари» деб атаганлар.

М. Аъзам. А. Зевелев, Ю. Поляков, А. Чугуновнинг «Басмачество» китобида (Моск-ва, 1981 й.) шундай сатрларни ўқиш мумкин: «Слово басмач происходит от тюркского глагола «басмак», что означает «давить», «притеснять», «насиловать». У народов Сред-ней Азии понятие «басмач» означает «налетчик», «бандит», «разбойник», «насильник». Кўриниб турибдики, «босмоқ» феълининг биринчи мазмуни олинмаган, эътибор кейин-ги маъноларга қаратилган. «Босмоқ»нинг биринчи маъноси эса «захватить»дир. Яъни, бировларнинг ерини, мол-мулкини босиб олиш маъносида ишлатилади. Муаллифлар атайин бу маънони тушириб қолдирадилар. Агар бу маъно кўрсатилса, ўқувчида ўз-ўзидан савол туғилади: хўш, босмачилар қимларнинг ерини тортиб олган экан? Ўз

уйини, ўз ерини босиб олиш мумкин эмас-ку? Мантиксизлик кўринади-қолади. «Босмачилар» ўз ерини босиб олмаган, балки уни босмачилардан ҳимоя қилган. У ҳолда миллий-озодлик жангчиларига бу сўз қаердан олиб, қандай ёпиштирилган уларга?! Бу саволга жавобни РСДРП Марказий Комитетининг 1922 йил 18 май қароридан топш мумкин. Бу қарорда босмачиликка қарши ҳарбий тадбирлар билан бирга аҳоли орасида жиддий тарғибот ташкил этилиши ҳам муҳим вазифа сифатида кўрсатилган ва жумладан «Анвар пошони аҳоли орасида инглизларнинг жосуси ва Шарқ халкларининг душмани», деб кўрсатилган тарғибот юритиш кераклиги айтилган эди. (М. Эрқаев. «История гражданской войны в Таджикистане». Душанбе, 1963, 328—329-бетлар.) Тарихдан маълумки, Анвар пошо Камол Отатурк билан бирга инглиз империалистларига қарши ҳаёт-мамонт жангларида қағнашган. У «инглиз жосуси» бўлиши мумкин эмаслиги аён эди. Уни эл ичра обрўсизлантириш учун «инглиз жосуси» деб тарғибот юритиш вазифа қилинаётган эди. Худди шунингдек, Ватан мудофаасига отланган мужоҳидларни ҳам халқ орасида обрўсизлантириш учун уларга нисбатан «босмачи» атамасини биринчи бўлиб шовинистлар тарқатганига шубҳа қилмас ҳам бўлади. Шу тариқа биринчи бор 1925 йилда босмачи атамасини француз журналисти Жозей Кастагне ишлатди. 1928 йилда Туркистон мухтор жумҳуриятининг собиқ раиси Мустафо Чўқай ҳам бу атамани инглиз тилида такрорлади. «Босмачилик» атамаси 1930 йилдан кейин расмий тусда кенг қўллана бошлади. Шуни ҳам ёдга олиш жоизки, 1979 йилда «Совет қўшинларининг чекланган контингенти» Афғонистонга киритилганда ўз юртини ҳимоя қилган афғон мужоҳидлари ҳам талай вақтгача совет матбуоти саҳифаларида «босмачилар» деб номландилар. Аммо бу гал бу тавқи лаънатни афғонларга ёпиштиришнинг иложи бўлмади.

М. Ҳасанов. Босмачилик ҳаётда хийла мураккаб кечган. Буни мен ўлка ижтимоий-иқтисодий ҳаётида пахтачиликнинг барбод бўлиши туфайли оммавий ишсизликнинг келиб чиқиши, янги аскарлар орасида люмпен-пролетариат (капиталистик жамиятда қиёфасини йўқотган синф вакиллари) борлиги, босмачилик ҳаракатининг минтақавий турли-туманлиги сабабли айтаётганим йўқ. Шуниси равшанки, ҳукуматнинг диний масалада йўл қўйган хатоси биринчи галда кўчманчи аҳолидан маданий-маърифий даражаси юқори саналган ўтроқ одамлар орасида қаттиқ норозилик уйғотди. Нега десангиз, ислом қадриятлари кўчманчи одамлар орасида деҳқончилик билан машғул ва ўтроқ ҳаёт кечириётган аҳоли орасидагидек катта куч ва қудратга эга эмас эди. Айни пайтда, Туркистоннинг ўша пайтдаги жуғрофий-сиёсий жиҳатларини ҳам кўздан қочирмаслик керак. Янгича сиёсий фикрлаш доираси бизни соғлом мулоҳаза юритишга олиб келган бир даврда, инглизларнинг Туркистон ишига аралашушгани диққат марказидан четда қолмаслиги керак. Эслатиб ўтишим лозимки, мен ўша йиллардаги кураш кескинлигини «халқаро империализмнинг хийла-найранги» дея изоҳлаш тарафдори эмасман. Аммо инглиз махсус маҳкамаларининг Туркистон ишига аралашувини инкор этиш ҳам жоиз эмас. Ва яна нэп (янги иқтисодий сиёсат), яъни бозор иқтисодиётига ўтиш пайтига тўғри келган 1921-22 йиллардаги сиёсий ён босишлар — вақфнинг қайтарилиши, эски услубдаги мактабларнинг қонуний тус олиши, ўлка сиёсий ҳаётига обрўли руҳоний ва бадавлат кишиларнинг жалб этилиши ҳамда бошқа тадбирларни ҳам назардан соқит қилмаслик керак. Бу омиллар ҳокимият ва аҳоли ўртасидаги эҳтиросларни анчайин юмшати, пировардида босмачилик ҳаракати 1923—24 йилларда ўзининг сиёсий аҳамиятини тезда йўқотди; у оддий босқинчилик тусини олиб кенг меҳнатқаш омма томонидан қўллаб-қувватланмади. 1918—22 йиллардаги босмачилик эса аҳолининг ўлка ҳукуматининг нафақат террорга асосланган, айни замонда иқтисодий ва диний соҳада олиб борган сиёсатига жавоб сифатида вужудга келиб, тўғридан-тўғри миллий-озодлик ҳаракати тусини олган эди. Бугунги кунда босмачилик ҳаракатининг пайдо бўлиши ва туб сабаблари ҳақида асл манбалар ҳаммани қизиқтириши табиий, деб ўйлайман. Чунки бундай ҳужжатлар шу пайтга қадар темир сандиқларда сақланар, очилганларини ҳам эълон этиб бўлмас, эълон этилганида эса бир томонлама ёндашилди. Институтимиз ҳужжатгоҳида сақланаётган мана бу асл матн нусхаси мазкур масалага анча ойдинлик киритади. Кўпчилик фикрига эид келувчи бундай ҳужжатлар ҳозирга қадар матбуот юзини кўрмаган. Мана ўша ҳужжат:

«Ишчи, қизил аскар ва мусулмон депутатлари Қўқон кенгашига

Қўқон тасарруфига қарашли Бувайда туманидаги

Ялғунзор қишлоғида турувчи Эшмуҳаммад Бойбочи кўрбошидан

Сизларга ушбу мурожаатномамизни юборар эканмиз, уни ҳар икки сиёсий партиядан муҳокама этиб, ўз қарашларингиз, хоҳиш ва истакларингизни бизга ёзма равишда билдиришларингизни илтимос қиламиз.

Қўқон шаҳри ва унинг атрофи қирқ уч йилдирки, Русия давлати ихтиёридадир, мусулмонлар ҳокимиятга тобе бўлиб, сўнгги пайтда унинг фарзандлари ҳам бўлиши мумкин эди. Икки йил аввал, хонимиз ҳаёт чоғида ҳам рус ва маҳаллий ҳукуматнинг барча фармонлари мусулмонлар томонидан ҳеч монеликсиз батартиб бажариларди.

Ҳукумат ўз кучи билан тартибсизлик ҳамда бебошлик келиб чиқишига йўл қўймас-

Суратда: Шермухаммадбекнинг таслим бўлган ёрдамчиси қўрбоши Алиёр ўз йигитлари билан.

ди, аҳолини қийноқ-қистовга олаётган безориларни тутиб, интизом устидан назорат қилиб борарди, ҳарёқда осойишталик ҳукм сурарди.

Эркинлик бўлиши билан шаҳарда ҳамма эркин бўлиб қолди, қишлоқларда хавотир кучайди, тартибсизлик ва безорилик кун сайин ошиб бораверди, пировардида биз қўрбошилар партияси тузиб, ўз маблағимиз ҳисобига қурол-яроғ — милтик, тўп-понча ва бошқа нарсалар сотиб олиб, 15000 кишини қуроллантирдик. Шаҳар атрофидаги ҳар қандай безорилик, талон-торож ва қиморбозликни даф этдик, қўлга тушганларни қаттиқ жазолаб, тартиб ва осойишталик ўрнатдик.

Бизнинг қўрбошилар партияси шу вақтга қадар мавжуд ҳукуматга қарши бормади, тартибсизликлар келтириб чиқармади, аксинча осойишталик ҳукумат вакиллари томонидан бузилмоқда, масалан, Холовот қишлоғига большевиклар келиб, қурбонбийларга ҳеч қандай зарар келтирмасдан қишлоқни хонавайрон этдилар, нуқул тинч, қашшоқ одамлар нобуд бўлди, уларнинг мулки большевиклар томонидан талаб кетилди.

Аҳолига келтирилаётган бу каби зарарларингиз фақат сизлар тарафдан эмас, бошқа жойларда маҳаллий ҳукумат вакиллари томонидан ҳам йўл қўйиб берилаётгани аниқланмоқда.

Агар сизлар тўла маънода ҳокимият тепасида бўлсангизлар, бундай ҳол ҳеч қачон юз бермасди. Ахир бизлар ҳам шаҳар атрофида ва заводларда ишлаётган рус ва арманларни ўлдиришимиз мўмкин-ку.

Ҳар қандай талончилик, қотиллик, ўзбошимчалик, малъунлик, камбағалларни хўрлаш ва шип-шийдам қилиш бизнинг қонунларимизга, шариатга тўғри келмайди. Уйлаимизки, Холовот ва бошқа жойларда содир бўлган бундай ҳоллар, масалан, қишлоқлардаги ҳеч бир гуноҳсиз одамларни, миллатидан қатъи назар рус, арман, яҳудийларни, ҳатто болалар ва аёлларни ўлдириш, уларнинг хўжалигини талаб кетиш, муқаддаслик манфаати деб чалаўлик ҳолида қолдириш сизларнинг ҳам қонунларингизга тўғри келмайди.

Сизлар ва шунингдек, «Тўртинчи»га ёзилган биз мусулмонлар томонидан ҳам шаҳар бозорига бирон нарса харид қилиш ёки сотиш илинжида келган қишлоқ одамларини қўрбошилар йигити ёки қариндош-уруғи деб ҳисоблаб, ушлаб қамоққа олишмоқда ва шип-шийдам қилиб талашмоқда.

Бундай ҳол давом этаверса, қишлоқ аҳли шаҳарга ҳар турли озиқ-овқат маҳсу-

лотлари келтиришни тўхтатиб қўйиши мумкин, натижада шаҳар мушкул аҳволга тушиб қолади.

Илгари бизнинг шарият ҳеч ким томонидан бекор қилинмаган эди, мусулмонлар ўз урф-одатларига амал қилиб яшашарди. Сизлар эса айна замонда олди-сотдини тақиқлаб қўйдингизлар, бу бизнинг шариятга мутлақо зиддир. Сизларнинг бундай қадамларингиз юқорида қайд этилган тартибсизликларга бориб уланавереди.

1919 йил 28 февралда Эшмуҳаммад Шермуҳаммадов муҳри босилди».

А. Ҳайдаров. Шу ўринда эътиборингизни фуқаролар уруши тарихининг, тўғрироғи, Фарғонада вазиятнинг кескин ўзгаришига сабаб бўлган яна бир жиҳатиغا диққатингизни тортмоқчиман. «Дашноқцютюн» партияси аъзоларининг «Туркистон мухториятини» тугатишда қандай ўрин тутганлиги кўпчиликка маълум, бироқ Туркистон ҳукумати аъзолари ундан дарҳол сабоқ чиқариб олмаганлар. Шу сабабдан бўлса керак, бу масалада ўлка қўмитаси раҳбарияти, шахсан И. Тоболиннинг нуқтаи назари бутунлай бошқача эди. «Дашноқцютюн» партияси маҳаллий йўлбошчисининг кутилмаганда Туркистон Компартияси I съездини табриклаши ва съезд муносабати билан: «сизларнинг инқилобий кайфиятингиз бизникига яқиндир, ҳамоҳангдир», «бизлар сизлар билан биргалик, машаққатли онларда ўзларингиз каби бизларга ишонишларингиз мумкин», дея билдирган муносабати унинг айна кўнглидан чиқади. Тоболин бу гапни фақат «ютибгина қўя қолмасдан», жавоб нутқида шундай қўшимча ҳам қилади: «Сиз билдирган нуқтаи назарларга қўшилган ҳолда пролетариат ҳуқуқ ва идёалларини амалга оширишда, биз «Дашноқцютюн» инқилобий партияси қиёфасида ўз иттифоқдошимизни кўраяпмиз, йиртқич империализм ярамасларча суқилиб кирса ёки таҳдид солса жанговар сафларимизда сизлар бизга елкама-елка бўлишларингизга умид қиламиз». («Наша газета», 1918, 22сон.)

Бу фикр айнан Фарғонада сиёсий вазият мувозанати марказга жипслаша бошлаган вақтда айтилган эди. Қўқон воқеаларидан кейин Фарғонада бўлган Т. Рисқулов А. Казанов номига мурожаатномасида тўғридан-тўғри шундай деб ёзади: «... фронт, асосан, Қўқон воқеаларидан дам ўтмай Шўро арбобларининг салбий хатти-ҳаракатлари туфайли келиб чиққан. Фарғона вилоятидаги барча ҳодисалар марказида «Дашноқцютюн» арманлар партиясининг ғаламисона иши қизил ип бўлиб ўтади. Қизил Армия отрядлари босқинчилар билан курашиш ўрнига нуқул арақхўрлик қилишган, қуролларини сотиш билан овора бўлишган, шаҳар чеккасига чиққанларидан тинч қишлоқларни қароқчиларга ҳомийлик кўрсатишда айблаб талашган». Айнан дашноқлар «ўзбек қизлари номусига мажбурлаб текканлар, болалар ва аёлларни қатл этганлар. Буларнинг ҳаммаси мусулмонларнинг диний мутаассиблиги ва ҳис-туйғуларига теккан, натижада уларнинг ихлоси қайтиб қочганлар ва босқинчилар гуруҳига бориб қўшилаверганлар». Бу далилни ўлка мусулмонлари партияси коммунистлари ҳам тасдиқлайди. Унинг қарорларидан бирида айтилишича, «айнан» мусулмон ва дашноқлар ўртасида адоват: «Дашноқцютюн» миллий партиясининг маҳаллий шўро ташкилотлари билан алоқа боғлашига киришиши ва унинг ҳарбий таянчи бўлишига имкон яратди... Тинч аҳолига қилинган зўравонлик, жалон-торожлар босқинчиларнинг ўсишига шароит туғдирди».

Туркистон Жумҳурияти Марказий Ижроия Комитетининг 1919 йил 19 июндаги махсус буйруғига биноан мазкур партия тарқатиб юборилди. Уша қарорда шундай дейилган: «Боку, Кавказорти ва Фарғона вилоятида содир этилган ҳодисалар шуни аниқ кўрсатмоқдаки, у социалистик партиядан миллий-буржуазия партиясига айланган, бу давр мобайнида ўзининг Совет ҳокимияти маслагидан тўғилганини расман тан олганига қарамай, ошқора муросачилик сиёсатини олиб борди ва мушкул дақиқаларда Боку пролетариатини сотди. Фарғона воқеалари юз берган пайтда эса миллий низо чиқаришга эришди, тинч меҳнаткаш оммага анча зўравонлик ўтказди».

М. Ҳасанов. Шуни ҳам унутмаслик жоизки, воқеалар қаҳатчиликнинг давом этиши, пахтачиликнинг емирилиб, оммавий ишсизликнинг келиб чиқиши, ҳеч кутилмаган нон монополияси ва унинг озиқ-овқат развёрсткаси (Шўро давлатининг ҳарбий коммунизм даврида қишлоқ хўжалик маҳсулотлари тайёрлаш усули)га алмаштириш даврида ўса борди. Устига устак, ўша пайтда босмачиликнинг ижтимоий асоси кенгайиши учун мафкуравий замин ҳозирланди. Мен бу ўринда жумҳурият ҳукуматининг вақфни бекор қилиш, эски мактаб-мадрасаларни ёпиш, қозилик судлови ва бошқа нарсаларни тақиқлаш борасида чиқарган қарорларини кўзда тутаетирман.

Туркистон жумҳурияти ҳукумати юқори ташкилотларининг сиёсий хатолари туфайли минглаб партия ходимлари, чекистлар, ҳарбийлар ва деҳқонлар умри зомин бўлди. Туркистон жумҳурияти ички ишлар халқ комиссарлигининг маърузаларидан бирида шундай дейилади: «Марказ яхши хабардор бўлмай туриб (таъкидлар бизники — М. Ҳ.) босмачилик ҳаракати сиёсий сабаблари нимада эканини билмай ва уларни жиноятчи дея гумон қилиб, босмачилар гуруҳини яқсон этиш учун мунтазам равишда оворупвий ҳарбийларни жўнатаверди... Бу — ўтга ёғ қўйиш билан баробардир. Кўплаб қон тўкилди, бироқ самара бермади. Босмачилик тинчиш ўрнига, аксинча ўсиб, шундай қамровга эга бўлдики, Фарғонада мавжуд ҳукумат бугун-эрта емирилиши мумкин». Армия ҳақиқатан ҳам ғоят мураккаб аҳволга тушиб қолган эди. «Советское слово» рўзнамаси-

нинг 1922 йил 22-сонида ёзилишича, «Босмачилик уруши Совет федерациясининг бошқа жанггоҳларидан кескин фарқ қилади, босмачи гуруҳлар ерни, турмушни билишда Қизил Армия қисмларидан жуда катта устунликка эга, шунга кўра улар мавжуд вазиятларда осонгина йўл топа оладилар... Қизил Армия қисмлари ўз душманининг барча йўналишларини билиш имконига эга эмас». Мақолада тўғридан-тўғри таъкидланишича, «босмачиликнинг бунчалик узоқ вақт фаолият юритишига асосий сабаб, одамлар сўнги дамларгача босқинчиларга нисбатан ўзининг кескин сўзини» айтмагани экан.

Мен босмачилик тарихининг баъзи жиҳатларига диққат қиларканман, бу билан қизил аскарлар ва чекистлар қаҳрамонлигини қораламоқчи эмасман, балки Фарғона водийсида эҳтиросларнинг бир неча йил жўшиб туришига замин ҳозирлаган чет эл махсус маҳкамаларининг босмачилар, руҳонийлар ва бой-бадавлат кишилар тоифасига ҳарбий ёрдам бериши сабабларига тўхталиб ўтмоқчиман. «Қизил террор» мавзуси профессор Ю. Кораблёвнинг эътироф этишича, «бекик мавзу ҳисобланади. Фавқулодда жазо ташкилотлари фаолияти ҳақидаги ҳужжатлар эса тадқиқотчиларга ҳалигача очилган эмас».

Бу мавзуда ҳам қўлимда бир талай ҳужжатлар бор. Уларнинг бирида ошкора шундай дейилади: «одамлар кутганичалик келгиндилар (яъни, мунтазам армия — М. Ҳ.) қиёфасида асрий қулликдан халос этувчи ва пролетариат умумдиктатурасига йўл бошловчиларни кўрмади, аксинча улар қиёфасида янги асоратга солувчиларни кўрди, урф-одат ва дин келгиндиларга тобе бўлишга имкон бермади. Ошкора кураш ниш урмасиданоқ уруғлар орасида ғалаён кўтарилди. Муайян сиёсий ёндашув йўлларидан беҳабар алоҳида бўлим ҳамда Фавқулодда Комиссия органлари бундан хабар топиб ҳаракат раҳбарларини таъқиб эта бошладилар, дуч келган одам, ҳатто эл орасида обрў-эътибори баланд уруғ сардорлари ўнгдан ҳам, сўлдан ҳам қўлга олинаверди. Отирмай қолганлари эса барибир таъқиб остида бўлдилар. Таъқибга олинганларнинг аксарияти узоқ муддат алоҳида бўлимлар ертўлаларида ўтиришга тоқатлари етмай, иссиқ жойларини ташлаб овруполикларнинг ўткир нигоҳи тушмаган манзилларга яшири-нардилар». Ушбу ҳужжатда жазоловчи орган ва армия фаолияти таҳлил этилиши баробарида, шундай сатрларни ҳам ўқишимиз мумкин: «асл сиёсий ходимлар билан бир қаторда тарих, умуман Туркистон тарихидан мутлақо беҳабар бўлган кишилар — тушунчаси паст ишчилар, қизил аскарлар ва матрослар келишиб, улар қишлоқда инқилбни алоҳида бўлимлар ва Фавқулодда Комиссия органлари орқали эҳтимол, Рязань губерниясида қўлланилган, лекин Туркистонга бутунлай ёт услублар билан чуқурлаштира бордилар. Агар киши нафратини келтирадиган далилларга батафсил тўхталадиган бўлсак, инқилобга мутлақо дахлсиз бундай кимсаларнинг қаҳрамонлигини ёритиш учун бир уюм қоғоз қоралаш мумкин. Гуноҳсиз одамлар икки-уч қўшниси бўҳтони билан отиб ташланар, ашаддий аксилинқилобчилар эса номаълум сабабларга кўра қўйиб юбориларди. Масалан, Самарқандда жазоловчи органлар ходимлари ўртасида қўлга тушганларни кечаси ким кўп ўлдириш бўйича мусобақа ўтказилган, улар мусулмонлар ҳаётининг асрий дарахтини қўпоришга киришиб, мамлакатнинг азалий турмуш тарзини бузиб, дин аҳлининг ҳиссиётларини поймол этиб, уларни салкам бир йил ичида байналмилал руҳда тарбияламоқчи бўлдилар». (ЎзШСЖ Марказий Давлат ҳужжатгоҳи, фр. 17. оп. 1 ед. хр. 45.)

Помирга инспекцион сафар билан борган Туркистон Марказий Ижроия Комитети айғоқчисининг А. Раҳимбоев номига ёзган мурожаатномасида тўғридан-тўғри шундай эътироф этилади: «Жазоловчи орган раҳбари ва Помир учлиги раиси бир одам бўлиб, у алоҳида бўлимнинг эски ходими саналади. 1918—1919 йилги алоҳида бўлимдаги мавжуд ғоялар қон-қонига сингиб кетган. Қўрқитиш, тақиқлаш, жазолаш — бу кимсанинг бутун дунёқараши ва сиёсий фикри ана шу уч омилдан таркиб топган».

Ушбу баённома муаллифи бундай ёндашувларнинг сиёсий натижаларини баҳолаётган экан, шундай деб давом этади: «Ҳозир чет элда мамлакат тасарруфидан чиқиб кетаётганларни хушнудлик билан кутиб олишмоқда. У ерда эса Шўро ҳукуматига нисбатан қаҳр-ғазаб кўпирапти, биздан норози бўлганлар сони ошиб бораётди, улар мавжуд шарт-шароитни таҳлил этолмай ўз норозиликларини айрим ходимларга эмас, бутун Шўро ҳукуматига тўнкамоқда, бироқ бу ҳол давом этаверишига йўл қўйиб бўлмайди. Ахир инсон ўлик нарса эмаски, унда илмий мақсадларни кўзлаб жарроҳлик қилверсак...»

Уша йиллари Помир ва Фарғонада содир этилган бу сира майллар бошқа ҳужжатларда ҳам ўз аксини топган. Туркистон Коммунистик партияси Марказий Комитетининг РКП(б) МКига ёзган хатида мазкур ҳолга алоҳида тўхтаб ўтилган: «Жазоловчи органлар улар орасидан кўпуровчи ва бошқа унсурларни тозалашга асосли зарурат сезмаса ҳам, умуман ҳозирги шарт-шароитларга етарлича мослашмаган ҳамда ўз хатти-ҳаракатлари билан халқ оммаси ғалаёни ва нафратини оширмоқда (Помир ва Ўшда), баъзан эса миллий ихтилоф ва ғўво уйғотмоқда (Кўқон, Наманган, Андижон). Шу боисдан, ТКП МК энг аниқ унсурларни РКП(б) МК Урта Осиё бюроси раҳбарлиги остига олиши зарурлигини алоҳида таъкидлайди». Шулар баробарида айтиб ўтиш ўринлики, мен махсус хизмат маҳкамалари ва ҳарбийларнинг аксилинқилобчилар ва босмачилар билан кура-

шидаги фаолиятини қоралашни истамайман. Негаки, аксилинкйлобчилар ва босмачилар гуруҳларининг ижтимоий таркиби ғоят хилма-хилдир. Шу сабабдан ҳам туркистонлик ҳекистлар Туркистон жумҳурияти давлат хавфсизлиги органларида пайдо бўлган вазият ҳақида биринчилардан бўлиб бонг урган эди. Туркистон Фавқулодда Комиссияси коммунист ходимларининг РКП(б) МКига 1921 йил мартада қилган баёнотномасида шундай қайд қилинган: «Бу қанчалик оғир бўлмасин, лекин биз идрок этишимиз лозимки, коммунист жазоланич органга тушиб қолса, инсонийликдан чиқиб, атоматга айланади ва ҳаракатлари механик тус олади. Ҳатто ғайритабiiй равишда фикрлайди, уни нафақат эркин гапириш ҳуқуқидан, балки ўзига хос фикрлашидан ҳам жудо этади. У ўз қарашларини эркин билдирилмайди, изҳор қилолмай фақат отиш билан кўрқитади...» Яна шу нарса ҳам қайд этиладики, ФК ходимлари «жумҳурият сиёсий ҳаётидан четда қолмоқдалар... Уларда аҳмоқона майллар — ўзини юқори олиш, иззатлабалик, шафқатсизлик, ҳовуқ худбинлик ва ҳоказолар ривож топмоқда. Ва улар аста-секин ўзлари сезмаган ҳолда партиявий оиламиздан ажралиб чиқмоқдалар, бу бурунги жандармчилар табақасини даҳшатли равишда эсга соладиган табақаларни вужудга келтирмоқда. Партия ташкилотлари уларга илгариги ҳимоя этувчиларга қарагандай ҳайиқиш ва шубҳа билан қарамоқда... Улар партиянинг махсус муштумзўрлари бўлиб, айнан шу муштумзўрлар партия бошига мушт туширмоқда». (Қаранг: Г. Бордюгов, В. Логиков. «Еввош тарих ёки янги публицистик жаннат». Ғамгин қайдлар. «Коммунист» журнали 1989 йил, 14-сон.)

1921—22 йиллар охирида партиянинг босмачиларга қарши кураши тактик режимлари механизмларини тушуниш масаласида ҳарбий доирадаги кишиларнинг қарашлари ҳам ойдинлик киритади, деб ўйлайман. Уларнинг фикрича, босмачиликни биргина қатли ом билан тугатиб бўлмайди. Бу фикрни Туркфронт Ҳарбий Инқилобий Кенгашининг 1921 йил 20 июнида, яъни РКП(б) МК Сиёсий Бюросининг Фарғона вилоятида сиёсий ён беришлар ҳақидаги машҳур қарори чиқишидан тўрт ой илгари бўлиб ўтган мажлисидаги сўзлар ҳам тасдиқлайди. Туркфронт кўмондони В. С. Лазаревич: «ҳарбий ғалабаларни иқтисодий омиллар билан мустаҳкамлаш учун Фарғонада озиқ-овқат развёрсткасини бекор қилиш керак, чунки озиқ-овқат развёрсткаси босмачилик авж олган районларда жуда оз наф бериб, аҳоли қаҳр-ғазабини келтирди, холос», дейди. Шунингдек, Туркистон fronti Ҳарбий-Инқилобий Кенгаши аъзоси П. И. Баранов эса бундай дейди: «Фарғонага қилган сафаримга асосланиб шундай хулосага келдимки, босмачиликни ҳарбий воситалар билан тугатиб бўлмайди. Шу сабабли бир қатор иқтисодий омиллар ўтказиш зарур, шундагина биз қутилган сиёсий натижага эришишимиз мумкин. Бундай тадбирлардан биринчиси, Фарғонани тезлик билан озиқ-овқат развёрсткасидан халос этиш; иккинчиси, фарғоналиклар билан мол айирбошлаш учун моддий фонд ташкил этиш; учинчиси, Фарғона вилоятига кўчиб келган русларни ер фонди тузиб кўчириш ва ҳоказолар».

Уни муҳокама қилишда қатнашган Я. Рудзутак, Сольц ва бошқа кишилар масаланинг бу тарзда қўйилишига тўла хайрихоҳлик билдиради. Боз устига бундай ёндашувлар Туркфронт ҳарбий-Инқилобий Кенгаши қабул қилган қарорда ўз аксини топган.

Назаримда, ҳарбийлар тутган мавқе фақат тактик жиҳатдан узоққа мўлжаллангани билан эмас, балки инсонийлиги билан ҳам аҳамиятлидир. ТКПнинг VI қурултойида Н. Тўрақулов қилган маърузадан маълум бўлишича, ҳарбий ҳаракатлар туфайли Туркистон жумҳуриятида 200 минг киши ўлади ва майиб-мажруҳ бўлади.

Ҳақиқий тарихга ён босиш майли ётдир, аммо Туркистонда қурбон бўлган кишилар сони нисбатан озчиликни ташкил этса керак. Чунки туркистонликлар учун альтернатив ёндашувлар бўлган эди. Ахир, 1918 йил апрелида Туркистон мухторияти эълон қилинган, исломга нисбатан ёндашув ва қарашлар ўзгарган эди. Жумладан, 1918 йил ёзида Туркистон жумҳуриятининг миллий масалалар бўйича халқ комиссариати Москвага «вақфларни тезда умумий мулкка айлантириш» биргина аҳоли хайрихоҳлигини йўқотишга эмас, балки, жиддий норозиликнинг ўсиб фаол қарши ҳаракат вужудга келишига сабаб бўлади», деб хабар беради. Уша ҳужжатда мана бундай сатрлар ҳам бор: «Марказий ҳукуматнинг никоҳ ва ажралиш ҳақидаги Фармойишини тўғридан-тўғри амалга ошириш ҳам мураккаблик келтириб чиқариши мумкин: мусулмонлар ҳаёти бус-бутун шарият қоидаларига асосланган, мабодо янги мезонлар ҳаётга бошдан-охир тадбиқ этилса, янги ҳукуматга хизмат қилаётган, таянч бўлган одамларни ҳам Шўро ҳукуматидан беэриш мумкин». Бу ҳужжатни келтиришимдан мақсад шуки, 1918 йилда Туркистон жумҳуриятининг юқори идоралари Бутуниттифоқ Марказий Ижроия Комитетининг у ёки бу қарорларини, жумҳуриятнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиб, тузатиш ҳуқуқига эга бўлганини билдиришдир. Буни Туркистон МИК раиси номига келган телеграмма ҳам тасдиқлайди: «Урт. Ленин билан қилган шахсий музокараларимизга кўра, ТМИК ўлка аҳолисининг турмуш шарт-шароитларига зид келадиган фармойишларнинг айрим бандларини тузатиш ҳуқуқига эгадир». (А. Гордиенко. «Туркистон АССРнинг ташкил топиши». 1968 й.)

Бироқ 1918—20 йилларда бу мустақилликдан ўлка ҳукумати тўла-тўқис фойдалана билмади.

Ш. Каримов. Марат келтирган далиллар яккам-дуккам эмас. Биз ўша давр ҳодисалари акс этган ҳужжат-далилларни кўплаб келтиришимиз мумкин. Фурсатдан фойдаланиб, мен ҳам айрим маълумотларни айтиб ўтишни лозим топдим.

1921 йил 9 мартда Фарғона вилояти инқилобий ижроия кўмитасининг мажлисида Қизил Армиянинг Фарғона қўшинлари кўмондони Коновалов ва Турлонинг Фарғона водийсидаги босмачилик ҳаракати тўғрисида маърузалари тингланади. Унда Бирюшев, Певзнер, Алиев, Захаров, Кирзнер ва бошқалар иштирок этади ва Коновалов босмачиликка қарши кураш «муваффақиятли» олиб борилаётганлигини таъкидлайди. Аммо 1922 йил 18 июлда Туркистон ижроия кўмитасининг IV нутқами бешинчи мажлисида Туркистон ижроия кўмитасининг аъзоси Отабоев қилган лутқда «муваффақиятли» олиб борилаётган курашнинг ёвузликлари очиб ташланади. Коновалов босмачилар тўдасининг Бозорқўрғон қишлоғида экани тўғрисида маълумот олади ва ўзи бошчилик қилаётган отрядни ўша ёққа етаклайди. У отряд ҳаракати йўналишини босмачиларга хабар қилишлари мумкин, деган шубҳага бориб, йўл-йўлакай олдидан чиққан туб аҳолини битта қолдирмай қириб боради. Қишлоқ яқинида босмачиларнинг кичик бир гуруҳига дуч келганида бир кеча-кундуз жанг бўлади. Босмачилар кўздан ғойиб бўлиши билан Никольское қишлоғидаги русларга Бозорқўрғонни талашни топширади. Никольскоеликлар Бозорқўрғонни 28 кун давомида «босмачилардан тазалашади». Бу ҳам етмаганидай қишлоқ аҳли битта қолдирилмай — гўдакдан тортиб аёлу қариясигача отиб ташланади. Уларнинг фикрича, қишлоқ болалари келажакда босмачи бўлиб етишармиш. Бир илож қилиб қочиб қутулган бозорқўрғонликларга никольскоеликлар қишлоқларингга қайтиб келишларинг мумкин, дейди. Улар қайтиб ўликларни йиғиштириб кўмишаётганда, жамики тўпланганларни яна отиб ташлайдилар. Босмачилар мудофаа жанглари олиб боришаётганда улар қуршаб олиниб, аёвсиз ўққа тутилади. Тинч одамлар қишлоқдан дарё бўйига бориб яширинганларида пулемётлардан ўқлар узилиб қишлоқ аҳлини битта қолдирмай ўлдиришади. Мурдаларни кўмишга ҳеч ким келолмайди ва уларни итлар ғажиб ташлайди.

Албатта бундай хатти-ҳаракатлар одамларга Қизил Армия ва Шўро ҳукуматига нисбатан ишончсизликни кучайтирди, босмачилар ҳаракатига янгидан-янги кучларнинг келиб қўшилишига сабаб туғдирди. Турккомиссия фаоллари маҳаллий шароитни, халқ тарихи, урф-одати, тили ва маданиятини билмай, эски дунё деб барча мавжуд мадрасачитларни хонавайрон этади. Қози, домла, муллалар қамоққа олинади. Динга қарши кураш шиори остида Андижондаги Жомье масжиди мусулмон отрядларининг казармасига айлантирилади. Кўплаб меъморлик иморатлари оёғости этилади.

В. Германов. Ҳозир айтилган гапларнинг асосий қисми Фарғона водийсидаги босмачилик ҳаракати ҳақида борди. Лекин Хива хонлиги ва Бухоро амирлигида босмачиликнинг вужудга келишида водий босмачилариникидан, умуман, фарқланадиган томонлар ҳам бор. Биз бу ҳаракатни имконимиз етганча таҳлил этарканмиз, босмачиларнинг ҳар бир гуруҳи мурод-мақсадларини, йўналишларини ўрганиб, умумлаштиришимиз даркор, шундан сўнггина унинг ижтимоий табиатини аниқ айта оламиз.

Мен яқинда марказий давлат ҳужжатҳоқларида бўлиб, айнан ҳозир биз муҳокама қилаётган даврга оид бир талай ҳужжатлар билан танишимизга тўғри келди. Бу ўринда Хоразмда, қисман Бухорода босмачиликнинг пайдо бўлиши сабабларини Г. И. Бройдонинг илмий мероси орқали баён этмоқчиман. Хўш, Бройдо ким? У 1883 йили Вильно шаҳрида туғилган. Юрист. 1909 йилдан бошлаб Тошкентда адвокат ёрдамчиси бўлиб ишлайди. 1912 йили Тошкент темирйўлчилари ўртасида инқилобий ғояларни ёйгани учун Пишпек (Фрунзе)га сургун қилинади. Февраль инқилобидан кейин Бройдо қисқа муддат аскар депутатлари Тошкент Шўроси раҳбарлиги остида ишчи ва аскар депутатлари ўлка кенгашига аъзо бўлиб киради. Сўнг Москвага кетиб, ленинизмнинг миллий сиёсати назарий асосларини ишлаб чиқиш билан шуғулланади. 1918 йили Туркистон АССР Марказий Ижроия Комитетининг Москвадаги мухтор вакили, Шарқий Фронгдаги I-IV армияларнинг сиёсий комиссари бўлиб ишлайди. Сўнг 1920 йил августигача РСФСР Халқ Комиссарлари Кенгаши ва Бутуниттифоқ Марказий Ижроия Комитетининг Турккомиссиясида хизмат қилади, кейинги йилларда бир қатор раҳбарлик ишларида бўлади. 1941 йили троцкийчиликда айбланиб, қамоққа олинган. 1955 йилда оқланган.

Бройдо Турккомиссиянинг ташқи алоқалар бўлими мудири лавозимини эгаллаб турган пайтда, Ленин номига йўллаган баённомасида, Октябрь инқилобидан кейинги йилларда Туркистон, Хоразм ва Бухоро жумҳуриятларида юритилган сиёсатга баҳо берар экан, миллий ва мустамлакачиликка оид нуқтаи назарларини билдириб ўтган. Ҳозирга қадар Хоразм ва Бухоро инқилобига бағишланган тарихий-партиявий адабиётларда, Туркистон жумҳурияти ҳукуматининг хонлик ва амирликда инқилобий жараёнларни сунъий жадаллаштириш ва тезлаштиришга уринганига диққат берилмай келинмоқда. Яхши мақсадлар изидан тушган туркистонлик коммунистлар гоҳ-гоҳида ҳақиқий сиёсий вазиятни ўрганмай туриб ҳаракат қилганлар. Еш бухороликларнинг Туркистон Қизил қўшинлари ёрдамида амирлик тузумини афдарошга уриниши («Колесов юриши») 1918 йил баҳорида муваффақиятсиз тугаган эди. Мағлубият сабабларидан бири шундаки, халқ оммаси амирлик тузумини афдарош заруратини англаб етмаган,

унга тайёрланмаган эди. Бройдо ҳаётнинг ўзи берган шафқатсиз сабоқни диққат билан ўрганади, бундай хатти-ҳаракат такрорланмаслигига қарши жон-жаҳди билан тиришади. Туркистон Ҳарбий-Инқилобий Кенгаши аъзоларини эҳтиёткор, мулоҳазали бўлишга даъват этади. «Бухоро амирлигини ташқаридан берилган кичик бир зарба билан ағдариш мумкиндай туюлган, — деб ёзади у. — Назаримда, Колесов ҳам худди шундай ўйлаган бўлса ажабмас... Оқибати кутилганидан мутлақо бошқача бўлиб чиқди. Юриш миллатчиликни ҳаддан ташқари кучайтириб юборди, қуролсиз халқ тўп ва пулемётлар ўқиға қарши турарди. Юриш Бухоро армиясини шошилини ва зудлик билан ташкил этишга замин ҳозирлади, жамиятнинг барча табақасидаги кишилар тахт ёнига тўплана бошлади. Амирлик ҳукумати кучая борди. Уруш тамом бўлиши билан бизнинг маънавий бузуқ қисмларимиз ва партизан сўл эсерлар гуруҳлари амир сарбозларига милтиқ, снаряд, пулемётлар сота бошладилар». У ўз лавозимидан фойдаланиб, «Колесов тажрибаси» асоратларини тугатишга ҳаракат қилади. Чегарачилар талон-торож билан шуғулланиб, ҳар хил можаролар чиқара бошлайди, натижада Бухоро билан муносабат мураккаблашади. Турккомиссиянинг сиёсий йўналиши ўзгариши унда хавф уйғотади. Устига-устак «Бухоро ва Хива — ички фронт» деган сиёсий формула ишлаб чиқилади. 1919-20 йилларда Бройдо Бухорога қарши шошилини ва ўйловсиз уруш очишнинг олдини олишга уринади. У бу ҳақда шундай ёзади: «...Бухорода бу инқилобий ҳаракатни батамом яқсон этади. У навбатдаги шовинизмни келтириб чиқаради, камбағалларнинг руҳоний ва амалдорлар атрофиға тўпланишиға имкон яратади». Айни шу пайтда Туркистон сиёсий, ҳарбий ходимлари ўртасида Бухоро амирлиги қўшинини икки-уч полк билан мажақлаб ташлаш мумкин, деган ақида кенг тарқалган эди. Бройдо бунга қарши ёзади: «Аксинча, амирликни ҳарбий йўл билан ағдариб ташлаш мумкин, лекин бу урушнинг узоққа чўзилишиға имкон яратади. Натижада Қизил Армия озодлик келтирувчи эмас, эзувчилик қиёфасини кўрсатади, бухоролик партизанлар эса Бухоро мустақиллиги учун курашувчилар бўлиб майдонға чиқади». Демак, бундай қилинса, Бухоро ер билан яқсон этиладиган уруш ичида қолиши мумкин. Бухоронинг мўрт инқилобий кучлари мавжуд шарт-шароитда фақат истилочи қўшин ва унинг қўллаб-қувватлашиға таянарди, холос. Бу шубҳасиз, Бухоро коммунистларини одамлар кўз ўнгиде мустақилликнинг бой берилишида айбдор қилиб кўрсатарди. 1920 йил февралда Қизил Туркистон қўшинларининг Хивани қўлга киритганларида ҳам шу мавқедан туриб баҳо беради. У юқори лавозимда ишласа-да, РСФСР ХКК ва БМИК комиссиясининг Туркистон ишлари ҳақда ТАССР Ҳарбий-Инқилобий Кенгаши Хива-Амударё бўлими мухтор вакили Б. Скаловнинг ўз ҳукуматиға қарши кўзғолон кўтарган хиваликларға ҳарбий ёрдам бериш вақти ва унинг ҳарбий қўшинлар устидан сиёсий раҳбарлик қилиб боришида ўз ҳуқуқларини билмаслигини ҳам ёзиб қолдирган. Б. Скалов номиға ёзган мақтубида шундай сатрларни учратамиз: «Колесовнинг Бухородаги тажрибалари бизнинг шундай тахмин қилишимизға тўлиқ асос берадики, Хиваға бостириб кириш ишларимизни мутлақо пучға чиқаради. Хон ҳам, халқ ҳам бизға: «РКП(б)нинг миллатларнинг ўз тақдирини ўзлари белгиллаши ҳақидаги ҳуқуқи унда нимани ифодалайди?» деган аччиқ саволни беради. Бизнинг ноҳўя қадамларимиз туфайли инглиз элчихонаси ўз мавқеини Бухоро ва Афғонистонда янада мустаҳкамлаши мумкин... Биз ҳозирги хатти-ҳаракатларимиз билан ёш хиваликларни ҳам, шубҳасиз, обрўсизлантириб қўямиз».

1920 йил 10 февралда Турккомиссия йиғилишида Бройдо яна шундай дейди: «Ўзимиз қилаётган тартибсизликларни тушуниб етолмаяпман, комиссиянинг ҳар бир аъзоси мустақил иш юритмаяпти, назаримда Скаловнинг бундай ишға қўл уришиға кимдир йўл-йўриқ берган. (Унга кўрсатмани Элиава ва Кўйбишев имзоси остида Туркистон Ҳарбий-Инқилобий Кенгаши берган — В. Г.). Мен эса бутунлай бошқача кўрсатма берган эдим, ҳарби гуруҳларимиз Хива ишларига аралашса қандай мураккабликлар келиб чиқшини эслатгандим. Биз ўнғайсиз ҳолатға тушиб қолдик, ундан чиқишимиз ғоят мушкул, негаки мавжуд вазиятни тиклаш эса ишни янада чигаллаштиради. Туркманлар ўзбеклар додини бериб бостириб киради, биз ҳаммани ўзимиздан қочира бошлаймиз. Шу сабабдан, менинг таклифларим қуйидагичадир: 1) сиёсий ва ғўр гўдак — ёш хиваликлар партиясини оёққа турғазиш; 2) Туркистон мусулмонлари орқали Хива қўшинини ташкил этишға кўмак бериб, қисмларимизни иложи борица тезроқ олиб чиқиб кетиш; 3) Туркменистонни ташкил этишға тез киришиш керак, шундагина хивалик туркманларға етказилган жароҳатни битириш мумкин; 4) қисмларимизнинг Хиваға кириб келиши Хива ҳукумати билан келишилган ҳолда бўлиши лозим, келганида эса Хўжайли, Тўрткўл... да рус оқ-гвардиячиларини тугатиш зарур; 5) рус ходимларини четлаштириб, ўрнини туркман (туркистонликлар бўлса керак — В. Г.) мусулмонларға бериб, улар орқали инқилобий ҳаракатларни ривожлантириш, хонликни емириб, меҳнаткаш омма кенгашини чақаришға эришиш; 6) руҳонийлар ва амалдорларни ишдан олиш; 7) Турккомиссия ташқи алоқалар бўлимиға отрядлар Хивани босиб олиши Турккомиссия ва Ҳарбий-Инқилобий Кенгаш фармони билан бўлганини эълоғ қилиб, қисмларимиз йўл қўйган хатоларни тугатиш борасида мухтор вакил белгиланганлигини айтиш керак», дейди.

Скаловнинг 1920 йил 17 январда Турккомиссия раиси Ш. Эливаға йўллаган мақту-

беда айтилишича, «Хивада инқилобий тўнтаришни мустақил бошқара оладиган реал инқилобий партия бўлмаган. Ёш хиваликларнинг кучи ҳаддан зиёд кўпиртирилган. Ходимлар шунчалик бўшқи, биз русларга Хивага кирганимизда мулла ва эшонларни қириб ташлашни таклиф қилишмоқда. Улар бошқа бирон ножўя ишга қўл урмаслиги учун ортидан доимо кузатиб боришга тўғри келмоқда». Скалов худди шу нарсани 1920 йил 16 мартда Турккомиссия ташқи алоқалар бўлимига йўллаган мактубида ҳам таъкидлаб, Хива инқилобини ривожлантиришга оид ўз нуқтаи назарини мустаҳкамлайди: «Ҳеч қандай оммавий ҳаракат сезилмайди. Фақат юқорида ўтирганлар алмашган, ижтимоий муносабатларда эса ҳамон эскича тартиб, балки янгидан келган ёш хиваликлар бирон нарсага эришар, чунки ҳозиргача ҳеч бир ходим ташвиқот ишлари олиб бормаяпти, мамлакат ҳамон ғафлат уйқусида».

Хивада сиёсий воқеалар мураккаблашади, Амударё бўлими раҳбарлари хатога йўл қўймаслиги, РСФСРнинг ожиз давлатларга бўлган муносабатидаги мезонлар бузилмаслигининг олдини олиш учун БМИК комиссияси Бройдони мухтор вакил этиб тайинлайди.

1920 йил 29 мартда Бройдо бошчилигида 150 га яқин киши Петроалександровскка (ҳозирги Тўрткўл) келади. Миссия аъзолари мавжуд вазиятни ўрганар экан, жиддий суистеъмолликлар юз берганини айтади. Ҳарбий Трибунал раиси И. Р. Фонштейннинг Тошкентга ёзган мактубида шундай жумлалар бор: «Биз бу ерда кўрган нарсалар шунчалик даҳшатлики, бунақасини ҳеч қаерда кўрмаганмиз. Ошқора ҳарбий талон-торожликлар уюштирилган, қўлга тушган нарсалардан штаб раҳбарлари ўзларига кўпроқ улуш олиб қолиб, қолганини тақсимлашган. Хотинларни олиб кетишган, уларни асира сифатида сақлаб, Петроалександровск ва Хива бозорларида ким ошди савдосида сотишган. Хива саройлари яқсон этилган, Қизил Армия аскарлари олдидан чиққан одамни отиб ташлайверган. Скалов буларнинг бошида туради ва у жинояткорона лояқатлиги учун айбдордир...»

БМИК комиссияси аъзоси Шокиров 1920 йил 4 апрелида Тошкентга ёзган хатида хабар беришича, Скалов томонидан ташкил этилган Муваққат ҳукумат бу ердаги талон-торожчи қисмларнинг ҳарбий буйруқчиси вазифасини бажарган, улар аҳоли мулкини очикчасига талаб, қўлга тушган ўлжаларни ўзаро баҳам кўрганлар. Амударё бўлимидаги мустамлакчи газандалар гуруҳи аёлларни очикчасига сотиш билан кенг шуғулланган. Айрим қизил аскарларга, мана буни отасиз, деган кўрсатмалар берилган. Скаловнинг ўзи Хива ҳарбий нозири Сардорбойни отиб ўлдирган. Ана шулардан келиб чиқиб, Бройдо скаловчилик, колесовчилик — бошқа мамлакатлар меҳнаткашларининг ижодий кучига ишонмаслик оқибати, деб баҳо беради. У Турккомиссия раҳбарлари билан ҳам худди шу масалада келишмай қолади. Уни Тошкентга чақириб олишади. Хива ишларига фавқулодда мухтор вакиллик ҳуқуқи Скаловга тегади.

Бройдонинг Хоразмдаги фаолияти алоҳида ўрганишга арзийди. Афсуски, Бройдо юқорида санаб ўтган таклифларнинг биронтаси адо этилмайди.

Москвадалик пайтида эса у МК диққатини Хоразм жумҳуриятини тузишда туғилган муаммоларни, ярим мустақил феодал давлатда инқилобнинг ноёб тажрибасини ўрганишга қаратади. Афсуски, у қўйган масалалар эътиборсиз қолдирилаверади. Хоразм жумҳурияти тугатилганга қадар сиёсий, иқтисодий, маданий ривожланиш жаҳҳасида муайян натижаларга эриша олмайди. Ўзбек ва туркман уруғлари ўртасидаги қарама-қаршилиқ кучаяди, фуқаролар уруши ва босмачилик ҳаракати тўхтамайди. Сўнг Қизил Армияни қурол-яроғ билан таъминлаш учун уюштирилган Бухоро операцияси ва Ҳисор экспедицияси жумҳуриятнинг ҳарбий-сиёсий раҳбарлигига етук одамлар келмаганини кўрсатади.

Бройдонинг асосий фикрларидан бири сиёсий ходимларни тарбиялаш масаласи эди. Унинг эътирофи этишича, Туркистон ҳудудидан ташқарида тузилган Қизил Армия қисмлари сиёсий жиҳатдан ҳалокатга маҳкумдир, чунки улар маҳаллий сиёсий вазифаларни билишмайди, Қизил Армия қисмлари эртами-кечми сиёсий моҳиятини йўқотиб, бошқариб бўлмайдиган техник кучга айланади. Юборилган сиёсий ходимлар туб пролетар ва ярим пролетарлар билан тил топиша олмайди, уларга қай йўсинда ёндашишни билмайди. Бройдо бундай фикрга узоқ кузатув ва мулоҳазаларидан кейин келган. У Туркистонга ходимлар юборишни диққат билан кузатиб борган. Турккомиссиянинг баъзи ходимлари ўлкага жазони ўташ сифатида, сургунга жўнатилгандай жўнатилаверган. Бу ҳол, ҳатто марказда «Урта Осиё неъматларидан баҳраманд бўлишга жўнатиш» деган истеҳзоли таъриф ҳам олган. Бундай «вакиллар» маҳаллий шарт-шароитни билмаса-да, истар-истамас, ўлганининг кунидан йўлга чиққанлар, келишганида эса халқ урф-одатини менсимаганлар, маҳаллий ходимлардан ўзларини юқори тутганлар. Катта раҳбарлар кўз ўнгида яхшироқ кўринишлари, оқланишлари учун жўялию жўясиз ишлар қилаверишган.

Озодлик, маданият, маърифат олиб келишни тарғиб қилган инқилоб, унинг байроқдорлари маҳаллий аҳолини назар-писанд қилмай ўз билгиларича иш тутаверса, ҳар хил бебошликлар қилаверса қайси бир халқ бундай хўрликларга чидаб туриши мумкин эди?! Миллий ғурур, миллий ор-номус — босмачиликни келтириб чиқарган омил эмасми?! Нега Бройдо айнан Турккомиссия ташқи алоқалар бўлимида ишлаб турганида

унинг устидан ҳар хил ифволар уюштирилган? Чунки у бор ҳақиқатни айтган, рус инкчи-лобчилари маҳаллий шарт-шароитларни билмаслигидан нолиган, туб аҳоли майли билан иш кўриш лозимлигини уқтирган, инқилобни зўравонлик йўли билан амалга оширишни қоралаган. Бу эса Турккомиссиянинг кўп аъзоларига ёқмаган. Шу комиссиянинг аъзоси Голубнинг тавсияси билан Чичериннинг Ленинга ёзган мактубида, Бройдо 1917 йилгача фарибгар, Керенский даврида меньшевик, Шўро тузуми даврида шўро ходими, ашаддий авантюрачи бўлгани таъкидланади. Бройдо каби рус пролетарлари, сиёсий ходимларининг илмий мероси кўрсатиб турибдики, босмачилик туғилишига объектив омиллар сабаб бўлган. У биз юзаки тасаввур қилгандек, ўғри, қароқчиларнинг уюшган тўдаси эмас.

Ш. Каримов. Инсофи борнинг баракаси бор, деган нақл мавжуд. Ўлка аҳли инсоф-сизлик, диёнатсизлик ва баъзи кимсаларнинг инсонийлик қиёфаларини йўқотганликлари оқибатида қанчадан-қанча азият чекди. Хива хони Жунайдохонга уруғчилик негизида рақиб бўлган Фулом Али ва Қўшмамад Қизил Армияга ёрдамга келади, мадад беради ва хонлик тор-мор этилади. Аммо бироз вақт ўтгач, ҳар иккиси устидан Шўро ҳукуматига қарши давлат тўнтариши тайёрламоқда, деган ифво тарқатилиб, йўқ қилинади. Воқеа тафсилоти шундай: Шўро ҳукумати вакиллари Бухорога юриш қилиш баҳонасида уларни Хивага чақиради. Фулом Али ва Қўшмамад ўз йигитлари билан шаҳарга етиб келган заҳоти уларга кўққисдан ҳужум уюштирилади ва қуролсизлантирилади. Қўшмамад ва унинг йигитлари қиличдан ўтказилади, Фулом Али эса қочиб қолишга эришади. Жазо отряди Фулом Алининг орқасидан таъкиб этади. Йўл-йўлакай барча эришлоқлар таланиб, ясон этилади. Воқеадан хабар толган ёвмуд туркманлари мол-мулкларини ташлаб дуч келган томонга қоча бошлади, уларнинг аксарияти Эронга қочиб ўтади. Босмачилар тинч ҳаёт кечираётган аҳолининг қони тўкилаётганини кўриб, бир неча марта Шўро ҳукумати билан яраш битимлари тузишни таклиф этганлар, жумладан, Фарғона водийси миллатпарварлари 1921 йил август ойида Туркистон Шўролари Х қурултойига қуйидаги диний, ҳўжалик ва сиёсий шартлар билан музокаралар олиб боришни махсус таклиф қиладилар: шариатни очиқ тан олиш, мачитлар, мадрасалар, мактаблар очиш, қозилик судлови, вақф мулклари, диний бошқармаларни қайта тиклаш, бозор эркинлиги, деҳқончилик ва майда ишлаб қичариш корхоналари ривожланишига йўл бериш ва босмачиларнинг отрядларини Қизил Армия сафига қабул қилиш. Агар Шўро ҳукумати вакиллари ўз вақтида бундай талабларга кўнганларида эди, давом этаётган фожиа бунчалик узоқ муддатга чўзилмасди. Ўз ихтиёри билан Шўро томонига 40 йигити билан ўтган Бойтуман Қўрбоши ва яна бошқа босмачилар тўдаси Туркфронтнинг Фарғона гуруҳи кўмондони Зиновьев аскарлари томонидан қириб ташланади. Бундай ҳолатлар ҳам босмачиликнинг янада ўсишига, уларнинг бадтар қаҳр-ғазабга минишига омил бўлган.

М. Аъзам. Юқорида айtilган А. Зевелев, Ю. Поляков, А. Чугуновнинг китобида «Фаворитом Ферганской контрреволюции стал Мадамин Ахмадбеков» деб ёзилган. Аслида эса Мухторият ҳукумати Марғилон шаҳар кўрбошиси Мадаминбек Ахмадбек ўғлини «амир ал-муслим» қилиб сайлаган эди. Сал кейинроқда «Реввоенсовет Ферганского фронта, приступил к переговорам с Мадамин-беком, не прекращая организацию преследования противника. Мадаминбек вынужден был капитулировать 6 марта 1920 г. Он подписал с командование Красной Армией соглашение, которое предусматривало его полное подчинение Советской власти. 12 марта 1920 года всадники Мадаминбека прекратили сопротивление» деб ёзилган. Аслида, Фарғона водийсида Мадаминбек, Шермухаммад, Нурматбек, Холхўжа, Парпи кўрбоши каби миллий кураш кўмондонлиги остидаги мужоҳидлар Қизил Армияни ташвишга солаётган эдилар...

Қ. Маҳмудов. Вақт ўтиши билан Туркистон озодлик кучларининг ичига турли айғоқчи, ифвогар, сотқин кучлар тўплана бошлади. Миллат фидойилари ўлжа тушган қуроллар, контрабанда (яширинча) йўл билан чет эллардан сотиб олинган қуроллар билан жанг олиб борардилар. Расмий равишда уларга ҳеч бир мамлакат ёрдам бермаган. Фарғонадаги озодлик кучлари бир томондан очарчиликка учрагани, четдан мадад бўлмагани, озодлик кучлари қўлидаги қуроллар замонавий аср тифига бас келиши қийинлиги, шунингдек, Марказий Русиядан келган бир юз эллик минг кишилик қўшин билан курашиш қийинлигини инobatга олиб, Мадаминбек февраль-март ойларида Шўро ҳукумати билан музокара олиб боришга мажбур бўлади. Аммо ўша музокара чоғида ҳукумат вакиллари уларга нисбатан зимдан зўравонлик, таъийқ ўтказадилар. Мадаминбек сиёсат ишида тажрибасизлик қилади. Янги ҳукумат, Мадаминбек ўз олди-га Туркистонни сиёсий, иқтисодий жиҳатдан тўла мустақилликка эришиши лозим, деган талабни қўйиш имкониятига эга бўлмаган. Шунга кўра, Туркистонда мусулмонларнинг шариат қонунларига аралашмасликини, ерли халқ тили ва маданияти ҳурмат қилинишини, озодлик кучларининг дахлсизлигини, ўз гуруҳининг сақланиши ҳамда Наманган шаҳри ва вилоятини ўз тасарруфида бўлишини талаб қилган, шу каби шартларга рози бўлган тақдирда Шўро қўшинларига ёрдам беришини таъкидлаган. Шўро ҳукумати вакиллари эса қўйилган шартларнинг маълум қисмига рози бўлганлар. Аммо яраш битими имзолангандан сўнг Туркистонда сиёсий вазият, иқтисодий аҳвол ўта жиддийлашади. Умуман,

бу яраш битими нималардан иборат эканидан ўқувчилар тасаввур ҳосил қилиши учун унинг тўла матнини келтириш ўринли бўлади, деб ўйлайман.

МАДАМИНБЕК БИЛАН ЯРАШ БИТИМИНИНГ ТУЗИЛИШИ

2-Туркистон ҳарбий қўмондонлигининг ўқчи дивизияси ва Мадаминбек қўмондонлигидаги ислом қўшини ўртасидаги битим матни

1920 йил, 6 март, Фарғона шаҳри

Мадаминбек, 7 март 1920 год.

Заключение мирного соглашения с Мадаминбем.

Текст составлен на основании восточного Командования 2-й Туркестанской стрелковой дивизии и командующего мусульманской армией Мадаминбея.

6-го марта 1920 года. Гор. Фергана.

Мы, нижеподписавшиеся я: с одной стороны — начальник 2-й Туркестанской стрелковой дивизии Веревкин-Рахальский и временнополномоченный комиссар дивизии Слепченко, действующие на основании приказа Революционного Военного Совета Туркестанского фронта и с другой стороны: — командующий мусульманской армией Мухамед Амин-Бек Ахмед Беков заключили настоящее соглашение в следующем:

1. Мухамед Амин-Бек, вместе с моей армией, курбанами и сотрудниками, которые мне лично выразили на то свое полное согласие, торжественно объявляю, что признаю Советскую Власть и обязуюсь быть ей верным слугою, подчиняясь всем ее приказам и распоряжениям при условии:

1) Советская власть при организации гражданской жизни Туркестана сохранять основы шариата, защищая интересы трудового населения, предоставив права мусульманскому населению на этот Шариату, то-есть признать и местные условия и обычаи мусульманского населения.

2) Местом постоянной стоянки моего отряда назначается гор. Наманган.

3) Защищать всемерно Советскую Власть от ее врагов, внутренних и внешних, и обязуюсь временно в пределах Ферганы, не выходя на другие фронты.

4) Все русские, служащие в моих отрядах, получают полную амнистию и по их желанию, остаются на службе в моей армии.

5) На ночь 18 марта с. г. обязуюсь выехать со своими представителями в Ташкент для засвидетельствования перед Революционным Военным Советом Туркестанского фронта и Туркестанской центральной властью своей преданности Советской Власти.

Начальник 2-й Туркестанской стрелковой дивизии Веревкин-Рахальский

Временный полномочный комиссар Слепченко.

Командующий мусульманской армией Мадаминбек

1597

Биз қуйида имзо чекувчилар: биринчи томондан — Ҳарбий-Инқилобий Кенгаш бўйруғига асосан, Туркистон фронтда ҳаракат қилаётган 2-Туркистон ўқчи дивизиясининг бошлиғи Веревкин-Рахальский ва дивизия ҳарбий-сиёсий комиссари Слепченко, иккинчи томондан: — ислом қўшинининг қўмондони Муҳаммад Аминбек Аҳмад Беков мазкур битимни тубдангича туздиқ:

Мен, Муҳаммад Аминбек ўз қўшиним ҳамда ўзларининг батамом розилиklarини шахсан менга изҳор қилган кўрбоши ва аъзоларим билан биргаликда тантанали қасам-ёд қиламанки, эндиликда Шўро ҳокимиятини тан оламан ҳамда унинг содиқ хизмат-

кори бўлишга сўз бераман, унинг барча буйруқ ва топшириқларига қуйидаги шарт-шароитларда амал қиламан:

1) Шўро ҳукумати Туркистон фуқаролари ҳаётини йўлга қўйишда шариат асосларини сақлаб қолиб, меҳнаткашларнинг манфаатларини ҳимоя этиб, аҳли исломга мавжуд шариат, яъни мусулмонларнинг маҳаллий шарт-шароити ва урф-одатларига ҳуқуқ берганида;

2) Отрядимнинг доимий қароргоҳи Наманган шаҳри этиб тайинланганида;

3) Мен, бошқа фронтларга чиқмасдан, вақтинча Фарғона тасарруфида, Шўро ҳокимиятини ҳар томонлама ҳам ички, ҳам ташқи душманлардан ҳимоя қилишга ваъда бераман.

4) Отрядимда хизмат қилаётган барча руслар тўла озод этилади ва хоҳишларига биноан отрядимда хизматда қолишлари мумкин.

5) Шу йилнинг 13 мартдан кечикмай ўз вакилларим билан Туркфронт-Ҳарбий Инқилобий Кенгаши ва Туркистон Марказий ҳокимиятига содиқ эканимни билдириш учун Тошкентга боришга сўз бераман.

2-Туркистон ўқчи дивизиясининг бошлиғи **Веревкин-Рахалский**,
Ҳарбий-сиёсий комиссар **Слепченко**.

Ислом қўшинининг қўмондони **Мадаминбек**.

МАДАМИНБЕК БИЛАН ЯРАШ МУЗОКАРАЛАРИ

1-кун

2-Туркистон ўқчи дивизияси штабининг Мадаминбек парламентёр [вакил]лари билан яраш битими ҳақидаги музокаралари

1920 йил, 4 март, соат 14.

2-Туркистон ўқчи дивизияси штабидан иштирок этувчилар: дивизия бошлиғи **Веревкин-Рахалский**, 2) дивизия ҳарбий комиссари **Слепченко**, 3) штаб бошлиғи **Ходоровский**, 4) штаб ҳарбий комиссари **Богаевский** 5) сиёсий комиссариат мудир **Шафранский**, 6) вилоят инқилобий қўмитасининг раиси **Хўжаев**, 7) отлик бригада қўмондони **Кужелло** ва 8) бригада ҳарбий комиссари **Антонов**.

Мадаминбек тарафидан вакил сифатида иштирок этувчилар: 1) **Радзевский**, 2) **Ситняковский Б. Н.**, 3) **Мулла Мўмин Карим хўжаев**, 4) **Мадали Мирза Мухаммаджонов** ва 5) **Ҳайитохун Исломбоев**.

Котиблар: **Блюм** ва **Левашев**.

Веревкин-Рахалский. Мен бу ерга, музокарага йиғилганларни яраш битими тузишга чин қалбдан, очиққўнгиллик билан ва кўпдан буёнги тилаklarини амалга ошириш учун келган, деб ҳисоблайман.

Ситняковский. **Веревкин-Рахалский** баёнотини қўллаб-қувватлайман. Бек номидан айтаманки, у ҳеч қачон Шўро ҳокимиятига қарши бормади, у ҳаракатлари марказ фармонлари билан айри бўлган ҳокимиятнинг баъзи вакилларига қарши чиқди. Босмачиларни тийиш учун юборилган отрядлар аҳолини талон-торож қилди, зўрлади. Бек эса омма тарафини олди. Энди у яраш музокаралари бошланаётганини табрикламоқда ҳамда яраш битими тузилишини хоҳламоқда, чунки ижобий силжишлар рўй берди. Шўро ҳокимиятининг йўлбошчилари ўзгарди.

Мухаммад Али Мирза Мухаммаджонов. Бек ҳокимиятни эгаллашга интилмади — унинг учун халқ манфаатлари азиздир. Шўро ҳукумати бераётган ваъдаларга ишонмасан-да, у сизлар билан ёнма-ён яшашни ва сизларнинг ҳаракатингиз адолатли бўлишини кузатиб боришни истамоқда.

Веревкин-Рахалский. Яна ким нима демоқчи?

Хўжаев. Мадаминбек жамики мусулмонлар номидан гапириш ваколатига эга эмас, агар у қўрқоқлик қилмаганида эди, музокаралар олиб бориши учун албатта ўзи етиб келган бўларди. Барча камбағал-мусулмонларни у, яъни унинг номи билан ким хонавайрон этди? Мадаминбек жамики аҳолини йиққан эмас, уларга ўз фикрларини баён этган эмас ва уни халқ сайлаган ҳам эмас. Агар у Шўро ҳукуматига ишонса, ҳукумат билан ёнма-ён эмас, балки бирга яшаши керак. У қўрқоқлик қилмаганида эди, бизларга қарши очиқчасига курашган бўларди. У эса дилисиёҳ одамларнинг ишонч ва муҳаббатига сазовор бўлмагани, қўллаб-қувватламаслигини билгач, ярашиш ҳақида гапирмоқда. Мадаминбек жўнатган вакиллар айни дамда, ҳап сеними деб турмасдан ошкора гапиришлари, бор ҳақиқатни айтишлари керак.

Ситняковский. Хўжаев Мадаминбекка маломат ёғдирмоқда, гўё Бек аҳолининг ўзи билан бирга эканини исботлай олмас эмиш. Ўзим шунга гувоҳ бўлганманки, Бек келиши ҳамона одамлар унга пешвоз чиқишади, ҳатто аёллар юзларини очишади. Агар одамлар менга қарши чиқса, дарров Шўро ҳукуматига бўйин эгман, деб Бек бир неча марта таъкидлаган. Хўжаев Бекни қўрқоқликда айблаётир, бироқ Бек дастлабки музокаралар чоғидаёқ қўшинини ташлаб кета олмайди. Биз, қачонки ижобий натижаларга эришиб борсак, шундагина Бек битимни имзолагани келади.

Хўжаев. Мен Мадаминбекнинг келишини шартлигини назарда тутаяётганим йўқ, аммо у ўзининг ишончли вакилларига мақсадини — қўшничиликда яшаш ва Шўро ҳукумати-нинг фаолиятини текшириб боришини айтиб юбориши билан ўзининг қўрқоқлигини намоен этаётир ҳамда кимлар билан музокаралар олиб бораётганини тушунмаётир. Мадаминбек шўро ҳукумати яхши-ёмонлиги ҳақида фол очмасдан вакилларига ўзининг қатъий қарорини аниқ айтишига ваколат бериши керак эди.

Веревкин-Рахальский. Мадаминбек Шўро ҳукумати билан яраш битими тузиш, унинг вакилларига бўйинсуниш учун қандай шартларни мақбул деб ҳисобламоқда?

Ситняковский. Бизнинг нималарга дахлимиз бўлса, шулар ҳақидагина гапиришимиз мумкин. Мадаминбек яраш битимига ўзи ҳамда қўшинига Шўро ҳокимияти ўрнатилган жойдан тасарруф ажратишини шарт қилиб қўймоқда. Мадаминбек ўша тасарруфда ҳаётнинг осойишта кечилишига кафолат беради. Шўро ҳукумати қачонки ўз ваъдаларини бажарса, у ўша заҳоти Шўро ҳукумати учун хизмат қилишга ўтади.

Шафранский. Мадаминбек Шўро ҳукуматига ишонса ҳамда унинг хоҳишлари бизга самимий бўлса, у бу ҳолда ҳеч қандай текшириш ўтказмаслиги, ажралмаслиги керак, — у ҳокимиятга бутунлай бўйсунуши лозим.

Ситняковский. Сизлар олдинги вакилларнинг кўзғолон чиқишида айбдорлигини тан оласизларми?

Веревкин-Рахальский. Сизларга шўро ҳукумати чиқараётган барча фармонлар маълумдир, уларда ҳукуматнинг айрим вакиллари хато ва адолатсизликка йўл қўйгани туфайли босмачилик вужудга келгани аниқ айтилмоқда. Мадаминбек ва унинг аъзолари ҳам аёнки, ҳукуматнинг бундай вакиллари хатти-ҳаракатлари учун қаттиқ жазо-ланадилар. Сизлар биласизларки, Шўро ҳукуматининг фаолияти очарчиликни тугатиш, осойишта ва фаровон турмуш яратишга қаратилган. Қўшинларимиздан талон-торожчи-лар бутунлай тозаланди, қатъий тартиб-интизом ўрнатилди, барча ишларимиз халқ фаровонлигини оширишга йўналтирилган. Булардан хабардор бўлган Мадаминбек Шўро ҳукуматини қандайдир текширишни гапирмасдан, аксинча келиб, унга бўйсуну-ши керак эди. Агар ҳақиқатдан ҳам айрим шахсларнинг тартибсизлигию адолатсизли-ги уни бизлар билан курашга мажбур этган бўлса.

Ситняковский. Матбуот бошқа, амалиёт бошқа. Агар биз марказ фармонларининг турмушга тадбиқ этилаётганини кўрсак, унда дарҳол яраш битимини тузишга кири-шамиз, мабодо адолатли ҳокимият ҳақидаги масала чигал бўлса, унда ўрни билан кўпориб ташлаш зарур.

Хўжаев. Шўро ҳукуматига ишончсизликларингиз нимага асосланган? Нега сизлар бизнинг ҳамма фармонларимиз турмушга, меҳнаткашлар манфаатига, асосан тўғри тадбиқ этилаётганига ишонмайсизлар?

Ситняковский. Сизларнинг фармонларингиз турмушга, меҳнаткаш омма фойдаси-га қанчалик тўғри оширилаётганини биз кўрмаймизми? Сизлар буни бизга исботлаб беринг, биз уни Бекка етказайлик. Сизлар бизларни ҳап сеними деб туришда айбла-ётирсизлар, афсуски «Мадамин, ялқовлик қилма!» деган мақола бунинг акси эканини исботлаб турибди. Биз эмас, сизлар ҳап сеними деб турибсизлар.

Веревкин-Рахальский. Рўзномадаги мақола шундан иборатки, Мадаминбекка ишо-ниб бўлмади, бунга эса ўзи айбдор, чунки у Балиқчиға ёндош Наманган депара-сида музокарага чорлаб, вакилларимизни кутишга мажбур қилган, ўзи эса қочиб кетган, худди шу ҳол ўша мақоланинг ёзилишига туртки берган, афсуски мақола анча кечикиб чиқди.

Ситняковский. Биз музокаралар олиб боришдан воз кечган эдик, негаки айғоқчила-римиз бизни ўраб олишяётгани ҳақида хабар етказган эди.

Веревкин-Рахальский. Шуни қатъий таъкидлайманки, ўша пайти бизнинг мавжуд кучларимиз музокаралар олиб борадиган жойдан бутунлай бошқа жойда бўлиб, қў-шинларимиз сизларни ўраб олиши мумкин эмас эди, буни дивизияга берилган буйруқ ҳам тасдиқлайди.

Ситняковский. Ушбу ҳолда, балки англашилмовчилик бўлгандир.

Мадали Мирза Муҳаммаджонов. Олдинги сафар музокаралар бўлиб ўтмаганига отрядларингиз сабабчи, чунки улар бизни қуршовга ола бошлаган эди. Айти пайтда муддоимиз тўла самимий, биз тинчлик ўрнатиш тарафдоримиз.

Веревкин-Рахальский. Шуни ошкор айтишим ўринлики, марказнинг қарорига кўра, яраш битимининг асосий шартларидан бири — таслим бўлганлар Шўро ҳокимиятига тўла бўйсунушлари керак. Бордию тузилаётган турк бригадасини ўша йигитлар ҳисоби-га тўлдириш лозим топилса, албатта бу амалга оширилади, устига-устак Мадаминбек ўша бригадада маъмурий вазифалардан бирини эгаллайди ёки қўмондонлик қилади. Бўлак отрядлар, тақрор айтаман, марказ қарорига кўра тузилмайди.

Муҳаммаджонов. Бек ўз қўшини билан яшаши мумкин бўлган тасарруфни қатъий талаб қилган. Шўро ҳукумати қозилар ўрнига судьяларни келтириб қўйдик, бу ҳол шариатга мутлақо хилофдир. Бек тасарруфни Шўро ҳукуматининг шариатга муносаба-ти нечоғли муносиб келишини билиш учун ҳам талаб қилаётир.

Ситняковский. Бек тасарруф олиш тарафдори. Уйлаймизки, биз қўйган битим

шартлари бандари бандка бабу қилинади. Биз юқорида кўрсатилган шартларни бузишга ваколатли эмасмиз, сизларнинг шартларингизни эса Мадаминбекка, албатта етказамиз. Бордию Мадаминбек сиз тарафингизга бутунлай ўтса, у ўз қўшинига бош бўлиб қолаверадими? Реквизиция (мол-мулкни, қийматини тўлаш шarti билан мажбурий равишда давлат ихтиёрига олиш) бекор қилинадими?

Хўжаев. Шариат ва суд талабларига мувофиқ айтишим зарурки, биз шариатни бузиш тарафдори эмасмиз. Махсус диний судлар ташкил этилади, уларга шариат асос қилиб олинади. Айни маҳалда Шўро ҳокимияти томонидан реквизиция ва конфискация (мол-мулкни мусодара этиш) қўлланилмаяпти. Ҳамма нарсалар сотувчилар билан келишилган ҳолда харид қилиб олинади. Фарғонадаги ҳарбий ҳаракатлар чоғида кўрилган зарарни қоплаш учун марказ томонидан 200 000 000 сўм ажратилган.

Ситняковский. Сизлар бизлар билан мустақил ҳолда музокара олиб боришга ваколатимисизлар ёки Тошкентдан бирон буйруқ борми шартларни келишилган ҳолда ўзгартиришга? Бундан ташқари, музокаралар чоғида отрядларингиз билан тўқнашув чиқмаслиги учун холис, аниқ бир жой келишиб олинса айни муддао бўларди.

Верекин-Рахальский. Сизларнинг таклифларингиз бўйича Тошкент билан келишиб оламиз. Бизнинг шартларимизни эса Мадаминбекка тўлиқ етказинглар. Музокаралар олиб боришга эса холис бир жойни аниқлаймиз.

Дастлабки талаблардан воз кечиш

Вақтинчалик аҳдлашувдан сўнг Мадаминбек ҳузурига юборилган вакилларимиз у билан музокара олиб борди, пировардида Мадаминбек ўзининг тасарруф талабидан воз кечганлигини билдирди. Мухтор турк қўшинига ён берди ва штабга ўз таклифи — шу йилнинг 5 мартида Кўҳна Марғилонда музокаралар олиб боришни белгилаб, унда шахсан ўзи иштирок этишини билдирган.

2-кун

5 март куни оқшомга яқин бизнинг тинчликпарвар делегациямиз Мадаминбек қароргоҳига етиб келди. Делегациямиз Кўҳна Марғилон бўйлаб бораркан, бутун бозор ва унга ёндош кўчаларда халқ гуруҳ-гуруҳ бўлиб ўтиришарди, улар орасида тинчликпарвар делегациянинг келиши ҳақидаги хабар яшин тезлигида тарқалган эди. Нафақат бозор ва унга ёндош кўчаларда, деярли барча томлар устида сартлар оломони юрарди. Тўпланганларнинг кайфиятлари кўтаринки бўлиб, улар ҳар хил тусда кийинган эдилар.

Соат 5 дан 50 дақиқа ўтганида яраш музокаралари бошланди.

Штаб тарафидан: дивизия штаби бошлиғи Верекин-Рахальский, дивизия ҳарбий комиссари Слепченко, отлик бригада кўмондони Кужелло, отлик бригада ҳарбий комиссари Антонов, отлик полк ҳарбий комиссари Филиппов, вилоят ҳарбий комиссари Ковров, «Пролетарская мысль» рўзномасининг муҳаррири Савин ва котиблардан Блюм ва Левашев ўртоқлар иштирок этди.

Мадаминбек штаби тарафидан: ислом қўшини кўмондони Мадаминбек, штаб бошлиғи Белкин, адъютант Гейер, ходимлардан Ситняковский, Ненсберг, Константинов, Бакелов, Поплавский, Мадали Мирза Муҳаммаджонов ўртоқлар қатнашди.

Тинчликпарвар делегациямиз раиси **Верекин-Рахальский** қуйидагиларни баён қилди:

«Мен бу ерга Туркфронт Ҳарбий-Инқилобий Кенгаши номидан икки йилдан буён чўзилаётган фуқаролар урушига чек қўйиш учун келдим. Сизларнинг битим тузиш ва Шўро ҳукумати билан урушини бас қилиш борасидаги тилакларингиз самимийлигига ишониб, умид қиламанки, биз ушбу ярашиш музокараларимизда хонавайрон бўлган Фарғонада осойишталик ўрнатишга муваффақ бўламиз.»

Ўртоқ **Верекин-Рахальский** давом этиб деди: «Ярашиш музокараларимизда битим масалаларини ҳал этишдан аввал биз Мадаминбекдан битим тузишининг бош ва асосий сабабларини билмоқ истаймиз, фуқаро Мадаминбек ва унинг қўшини Шўро ҳукуматига бўйсунадими, уни тан оладими?»

Мадаминбек. Агар мен Шўро ҳукуматини тан олмаганимда эди бу ерга келиб ўтирмаган, сизларни эса ярашиш битими тузишга таклиф қилмаган бўлардим. **Шўро ҳукуматини тан оламан** (матндаги барча таъкидлар нашрдан олинган—Ред.), бироқ ярашиш битимининг маълум талаблар асосида тузилишини хоҳлардим. Бордию битимни имзолашга эришсак, унинг биринчи банди Шўро ҳукуматининг шариатни тан олиши, иккинчиси эса қўшинининг майда-майда қилиб юборилмаслиги бўлади. Қўшинимни қаерга жўнатиш лозим топилса, мен ҳам шу ёққа боришим керак.

Мен Марғилондан чиққанимда, талон-торож билан шугулланиш ва кўмондон бўлишни мақсад қилган эмасман. Чиқишимга сабаб—Шўро ҳукумати вакилларининг аҳли исломга ўтказган муносабатларидаги адолатсизликлардан анчайин хўрланишим бўлди. Сизлар ўз рўзномаларингизда энди Шўро ҳукумати янгиланаётганини, уни номуносиб вакиллардан тозалашга киришаётганларингизни ёзмоқдасизлар. Мен ўшандаёқ: **агар Шўро ҳукумати шу йўлга кирса, мен у билан бирга бўламан, деб айтган эдим.**

Суратда: Фарғонада Шермуҳаммадбек (Кўршермат) билан Шўро ҳукумати вакиллари олиб борган музокара қатнашчилари.

Мен Марғилондан чиққанимда юз бераётган адолатсизликлардан қаҳр-ғазабга минган эдим, жон-жаҳдим билан душманларга қарши курашдим. Шуни тан олишим керакки, қон тўкилаётгани, шунингдек, бу курашда хўрланган Фарғона халқи хонавайрон бўлаётгани менга оғир ботарди. Уйлашимча, биз урушни давом эттираверсак, халқ деҳқончилик билан шуғуллана олмай қолади, баттар қашшоқлашади ва очликдан нобуд бўла бошлайди. Сизлар билан курашаётганимга икки йил бўлди. Ана энди Шўро ҳукумати ўзгаргани, ғояли одамлар билан янгиланаётганини билиб, Шўро ҳукумати билан муроса қилиб яшашни хоҳладим.

Мен томондан тузилаётган битимнинг муҳим шартлари қуйидагилар ҳисобланади; қўшиним ўзим билан бирга бўлиши ҳамда менингсиз ҳеч қаяққа жўнатилмаслиги керак. Мабодо Фарғона сарҳадларига ҳужум бошланса, шу заҳоти ўзимнинг ишончли йигитларим билан уни душманлардан муҳофаза этишга киришаман.

Антонов. Мадаминбек душман деганда кимларни назарда тутаётганини билсак бўладими?

Мадаминбек. Мен бу ўринда ташқи душманларни назарда тутаётирман, уларга қарши Шўро ҳокимияти тарафида туриб курашаман, шунинг баробарида унинг ички душманларига ҳам қарши тураман.

Веревкин-Рахальский. Маълум бўлишича, Бек Қизил Армиянинг нега тузилгани ҳақидаги тушунчага эга эмас. Армия ўз сафига чақирилган ва унга кўнгилли бўлиб кирганлардан ташкил топган. Қизил Армияга у ёки бу йўсинда кирганларнинг ҳаммаси, шубҳасиз, унинг умумий низомига бўйсунди. Собиқ партизанлар отрядидан биз томонга ўтганлардан алоҳида турк бригадаси ташкил этилади, унга бўйин эгган йигитлар ҳам қабул қилинади. Бу хилдаги ҳарбий қисмларни ташкил этиш худди Қизил Армияни ташкил этишдаги каби бўлади.

Ҳақиқатдан ҳам, Мадаминбек ва унинг ходимлари Шўро ҳукуматини самимий тан олсалар, бўйин эгганларнинг истакларини ҳисобга олиб, Туркфронт **Ҳарбий-Инқилобий** Кенгаши ўз буйруғида **биз томонга ўтган йигитлар ёнларида қурол олиб юриши** ҳамда уларнинг ташкил топаётган бригадага қўшилиб кетишига рухсат берган, аммо такрор айтаман, Мадаминбек ва унинг аъзолари бизга қарши курашганига тавба қилиши ҳамда шўро ҳукуматини тан олиши ва унга бажонидил бўйсунishi керак.

Ненсберг. Ушбу шартга биноан Бек ва унинг аъзолари ҳам тавба қилиши керак экан-да, унда мен унинг яқин ходими сифатида, шунингдек, бошқалар номидан норозилик билдираман, чунки биз Шўро ҳукумати билан унинг айрим вакиллари хатти-ҳаракати туфайли кураш олиб бордик. Марказий ҳукумат вакиллари бу ерга келгунича обрўсини тўкканлигини биламиз. Шу боисдан, тавба қилишимиз ноўрин, негаки биз Шўро ҳукуматининг номуносиб вакилларига қарши кураш олиб бордик.

Мадаминбек. Биз талон-торој билан шуғулланмаганмиз, шу туфайли тавба қилишимизга ҳожат йўқ.

Веревкин-Рахальский. Марказдан юборилган ўртоқлар томонидан бошқарилаётган Шўро ҳукумати таъкидлашича, илгариги номуносиб вакилларнинг ҳаммаси қаттиқ

жазога торталади, бу иш амалга оширилаётир ҳам. Уртоқлар, марказдан келганлар инқилобий қонунларнинг адолатли бўлиши ҳамда ҳўрланган оммага тезроқ мадад беришга диққат қилмоқдаки, бу ҳам шўро ҳукуматининг асл моҳиятини англатади. Аммо Мадаминбек урушни давом эттирмоқда, қон тўкилишига йўл қўймоқда. Марказдан янги вакилларнинг келганига 4 ой бўлди. Биз Туркистонда олиб бораётган сиёсатимизнинг кескин ўзгарганига Мадаминбек ишонч ҳосил қилиши учун вақт етарли бўлган, деб ўйлаймиз. Биз ҳукуматнинг олдинги барча аъзолари билан алоқани узишимиз ва уларни судга беришимиз ҳам сизларга қоронғими?

Қизил Армиянинг кейинги вақтда, барча фронтларда улкан муваффақиятларга эришгани сизларга маълум бўлса керак. Шўро давлати ўсиб кетди ва мустақамланди, унинг ҳарбий қудрати эса тобора ошиб бораётир. Утган ойлар мобайнида, сизлар Шўро ҳукумати жамики ҳўрланганларни озод қилажаги борасида кураш олиб бораётганига ишонч ҳосил қилишларингиз мумкин эди. Ўз муассасаларингизни ёт унсурлардан тозалашга киришиб, олдинги хатти-ҳаракатларингиз учун ростакамига тавба қилишларингиз ҳамда Шўро ҳукуматини тан олишларингиз зарурдир.

Мадаминбек. Мен ҳукуматнинг олдинги вакиллари билан олиб борган курашим учун тавба қилишим керакми?

Веревкин-Рахальский. Шўро ҳукумати ўзининг олдинги вакилларини қаттиқ жазога тортаётганини гапирар эканман, Мадаминбек бундан 3-4 ой олдин курашни тўхтатмагани учун тавба қилиши керак, чунки бу пайтда янгиланган ҳукумат ўзининг номуносиб вакилларини жазога тарта бошлаган эди, демоқчиман.

Ненсберг. Шўро ҳукумати сўздан ишга ўтганини, сизларнинг эса яхши сўзлардан яхши ишларга уринаётганингизни кўриб, курашни тўхтатиш учун сизларга мурожаат қилдик. Биз бунга аввалроқ ишонишимиз лозим эди, ана энди ишонгач, Шўро ҳукуматини тан олганимизни ҳамда ўзаро урушни бас қилишни истаб ҳузурингизга келдик.

Веревкин-Рахальский. Утган ишга салавот, энди ярашиш битими масалаларига ўтайлик, унинг шартларини ишлаб чиқайлик. Шундай қилиб, биз бир ярим соатлик музокараларимиз давомида сизларнинг Шўро ҳукуматини самимий тан олганларингизга батамом ишондик. Мен Туркфронт Ҳарбий-Инқилобий Кенгаши номидан айтаманки, Мадаминбек отрядининг таслим бўлган қисми қўролсизлантирилмайди, аксинча улар турк бригадасига қарашли алоҳида ҳарбий қисм бўлиб қолаверади. Мадаминбекнинг ўзи йигитлари билан биргаликда, албатта Фарғона ёки Қўқон шаҳрига келиши шарт, шу ерда унинг кўшини аъзолари муайян ҳарбий ташкилотга тегишли тартибларга солиниши учун қароргоҳларга жойлаштирилади. Мадаминбек кўшини бозор куни, яъни 7 мартда Қизил Армия тузилганининг 2 йиллигини нишонлашда қатнашиши, сўнгра Бек ўз ўрнига ўринбосарини қолдириб, Туркфронт Ҳарбий-Инқилобий Кенгашига ва Марказий ҳукумат вакилларига шахсан маъруза қилиши учун Тошкентга бориши шарт.

Белкин. Менинг ўйлашимча, Бекнинг Тошкентга бориши бирмунча фурсат кейинга қолдирилгани мақбул, чунки вилоят бўйича кичик-кичик гуруҳларга бўлинган йигитларимизнинг йиғилишида унинг ўзи албатта, қатнашиши зарур. Сабаби — йигитлар дастлабки тинчлик битими натижаларидан беҳабар қолса, Бек тушунтириб бермаса, уни аъзоларимиз сотқинликда айбашлари мумкин.

Мадаминбек ва фуқаро Ненсберг ҳам худди шу фикрда қатъий турадилар.

Веревкин-Рахальский. Бу ҳолда, мени ярашиш ҳақидаги масалани мустақил ҳал этадиган ислом қўшинининг қўмондони билан музокаралар олиб бориш шарафига муяссар бўлиши қизиқтириб қолди, ёки мен билан қўшиннинг оддий аъзоси гаплашяптими? Бек ўз қўшинини ярашиш битимига тайёрламаганини аввалроқ билганимда эди, мен бу ерга қадам босиб ўтирмасдим. Агар, ҳақиқатдан ҳам Мадаминбекнинг йигитлари унга ишонса, ҳурмат қилса, тўла бўйсунса, унда у Фарғона шаҳрига келиб, ўз қисмларига яраш битими имзолангани ҳақида буйруқ ёзиб тарқатиши мумкин, шунда у йигитларини тезда ҳузурига тўплай олади.

Мадаминбек. Яна такрор айтаман, мен сизлар билан битим тузишга очиқкўнгиллик билан келганман, сизларга қандайдир тузоқ қўймоқчи эмасман ҳамда ўзим ҳам тузоққа тушишни хоҳламайман. Сизлар менга ишонмас экансизлар, биз урушни давом эттиришга мажбурмиз, айна пайтда музокаралар олиб бориш учун Тошкентга ўз вакилимни жўнатаман. У қайтиб келиши ҳамона ҳарбий ҳаракатларга чек қўяман. Устига-устак, гуруҳларимни шахсан ўзим йиғишни нега зарур эканини тушуниб етмаяпсизлар. Сизлар бу билан ўзларингизнинг мусулмонлар руҳиятини, жумладан йигитларим руҳиятини, умуман билмасликларингизни ошкор этаяпсизлар. Бундан ташқари, мени Фарғонада ўрнатилажак янги турмуш асосида шариат бўлиш-бўлмаслиги, шариат ақоидига асосан суд қиладиган қозилар бўлиш-бўлмаслиги, уларнинг халқ томонидан сайланиш-сайланмаслиги масалалари қизиқтирмоқда.

Филлипов. Фуқаро Бекка тушунтиришга рухсат беришингизни илтимос қиламан. Шариатга нисбатан бундай муносабат марказий ҳокимият вакиллари диққат марказида турибди, улэр мусулмонлар истагини эътиборга олишмоқда. Тошкентда туземликлар турмуш тарзида шариат амал қилиши масалаларига бағишланган мусулмонлар қурул-

тойи чакирилади. Фарғона маъмурий фуқаролик бошқармаси ҳар жиҳатдан шариат фармонлари ва ақидалари асосида идора этилади.

Шундан сўнг, **Веревкин-Рахальский** Мадаминбек Тошкентга борганида марказий ҳокимият ҳамда Туркфронт Ҳарбий-Инқилобий Кенгаши вакиллари билан суҳбатда бўлиб, шартларнинг қисмларига ўзгартаришлар киритиш мумкинлигини айтиб, музокараларни тўхтатишга даъват этади.

Веревкин-Рахальский. Сиз нима дейсиз, ўртоқ Бек? Агар Шўро ҳукумати ҳамда унинг буйруқларига итоат қилсангиз, унда мен сизга шундай таклиф қиламан: **Қизил армия вужудга келган кунни нишонлашда қатнашингиз** ҳамда турк бригадасининг отлиқ полкига қўшилиш учун тезда ўз қўшинингиз билан етиб келишингиз керак.

• **Ненсберг.** Мен Бекнинг қўшинни ўзи тўплаши, шундан кейингина Фарғонага етиб келиши ҳақидаги фикрларини батафсил тушуниб турибман. Шу боисдан ҳам Веревкин ва Бекка мурасага боришларини таклиф қиламан, яъни Қизил Армия тузилганини нишонлашга қўшинимиздан фақатгина бир қисми (100—150 киши)ни унинг яқин ходимлари бошчилигида юбориш мумкин. Ўзи эса ҳузурларингизга фақат қўшинни тўплаганидан сўнггина кела олади.

Шундан кейин танаффус эълон қилинади, бу пайтда Бек Ненсберг ва Белкин билан кенгашиш учун узоқроққа боришади. Кенгашишгач, Мадаминбек шундай дейди:

«Мен музокараларимиз узилиб қолмаслигини истамайман, сизлар чиқарган фармонларга бўйсунман, истақларингизга биноан 7 март кунни Қизил Армия тузилган кунни нишонлашга яқин ходимларим раҳбарлигида 100—150 кишини юбораман, аммо таъкидлайманки, бу ҳол туфайли қўшиннинг қолган аъзолари орасида кўнгилсиз ҳодисалар рўй бериши, менга ишончсизлик уйғониши ҳамда талон-торож билан шуғулланган майда гуруҳларга бўлиниб кетиши мумкин.

Веревкин-Рахальский. Шундай қилиб, мен ҳамда дивизия ҳарбий комиссари сизларга аниқ, тўла-тўқис ушбу шартларни қўямиз: 1) Шўро ҳукуматига батамом бўйсунуш ва тан олишни; 2) эртага, 6 март кунни соат 16 да мавжуд отрядингиз билан яраш битимини имзолаш, йигитларингизни тўплаш учун зарур муддатни белгиллагани етиб келишингиз; 3) мавжуд отрядингиз 7 март кунни эрталаб соат 9 да Қизил Армия тузилганини нишонлашда иштирок этишини ва 4) Тошкент шаҳрида Туркфронт Ҳарбий-Инқилобий Кенгаши ва марказий ҳукумат вакилларига қилажак ўз маърузангизда яраш музокаралари шартлари қисмларини ҳал этиш талабларини қўямиз.

Мадаминбек. Ўз номим ва штабим номидан айтаманки, дивизия бошлиғи **Веревкин-Рахальский** ҳамда дивизия ҳарбий комиссари **Слепченко** қўйган шартларга амал қиламан. Ўз навбатида, мен дивизия штабига келгунгача биз томондан қўйилган талабларнинг муҳим жиҳатларини сиз орқали аниқлаб қўйишларингизни илтимос қиламан.

Соат 9 дан 50 дақиқа ўтганида яраш музокалари тугайди.

(Яраш битими матни 2-Туркистон дивизияси сиёсий бўлимнинг 1920 йилги нашридан таржима қилинган.)

Яраш битими ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмагани учун бошқа беклар Мадаминбекни хоинликда қоралашди. Холхўжа кўрбоши Учқўрғон тегарасида Мадаминбек билан жангга киришиб, уни қатл этади.

• **А. Ҳайдаров.** Афсуски, Мадаминбек хийла ён босиб тузган яраш битимидаги бандлар шавкатли Қизил Армия раҳбарлари томонидан бажарилмайди. Дивизия қўмондонлиги битим матнини вилоят партия қўмитаси ва Туркфронт Ҳарбий-Инқилобий Кенгаши билан келишиб олмагани аён бўлади. Негаки, орадан кўп ўтмай, Туркистонда ўзининг анча «муборак изи»ни қолдирган В. Куйбишев Фарғона фронти раҳбарларини қоралаб шундай дейди: «У (яъни битим) шу ҳолида сиёсий соҳада ҳам, ҳарбий соҳада ҳам ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин... Биринчи банди бизни Фарғонада ва ҳатто Туркистонда фуқаролар орасида олиб боражак ишларимизни чеклаб қўяди ва Шўро ҳокимиятга ёт бўлган мезонларга амал қилишга мажбур этади». У битим матнида бошқа шарт-шароитлар кўрсатиб тузишни, «Мадаминни аста-секин шаштидан тушириб, уни оддий бир итоат этувчи киши даражасига келтириб қўйишни таклиф қилади. Фарғона вилояти партия комитети бу хусусда махсус қарор қабул қилади: «Туркистон Компартияси,— дейилади бу қарорда,— ўлка комитетидан ва Туркфронт Ҳарбий-Инқилобий Кенгашидан Мадамин билан тузилган яраш битими матнининг кириш қисми ва 5-бандидан бошқа ҳаммасини бекор қилиш сўралсин, чунки у вилоят комитети ва Ҳарбий-Инқилобий Кенгашнинг баъзи аъзолари фикрича, сиёсий жиҳатдан мутлақо нотўғридир». Битимда кўрсатилганидек, ўша пайтда иккита алоҳида турк бригадаси тузилади. Лекин орадан ҳеч қанча вақт ўтмай, улар тарқатиб юборилади, Шўро ҳукуматига бўйин эгган миллий жафокашларга ишончсизлик билдирилади. Бу хусусда Туркистон Марказий Ижроя Комитети фракцияси, Туркистон КП ўлка комитети ва Турккомиссиянинг қўшма мажлисида сўзга чиққан муруватли саркарда Фрунзе: «Собиқ босмачилардан тузилган бригадаларни тарқатиб юбориш керак», деган эди.

Энди Бухородаги босмачилик хусусида тўхталмоқчиман. Аёнки, амирлик тузумини ағдариш, халқнинг маданий-маърифий даражасини ошириш Бухоро жаҳидларининг асосий мақсади эди. Бухоро инқилоби яқинлашиши билан улар ўртасида ихтилофлар

юз бериб, иккига ажраладилар. Биринчи гуруҳдагилар Бухоро Коммунистик партиясига кириб, ўз тақдирини Октябрь инқилоби ва жаҳон коммунистик ҳаракати тақдири билан, жаҳон социал инқилоби учун кураш билан қўшади. Иккинчи қисми эса инқилобий тўнтарини қилишга қарши чиқади. Уларнинг фикрича, Бухорода инқилобий вазият пишиб етилмаган эди. Худди ана шу тоифадаги жадидлар Бухоро инқилоби амалга ошганидан сўнг босмачилик ҳаракатига қўшилиб кетади. Шўро ҳукумати раҳбарларидан Мухиддин Хўжаев, Усмон Хўжаев, Орипов каби шахслар юқори лавозимларда ишласалар-да, партия ва ҳукумат юргизаётган сиёсатга қарши чиқиб, халқ ҳимояси учун курашга отланади. Босмачилар жазавасини кўзғатган нарса, дағалроқ қилиб айтганда, ҳукуматнинг бебурдлиги эди. Бухоро инқилоби ташаббускорлари ўзларини қанчалик кучли, қудратли қилиб кўрсатмасинлар, аммо халқ оммасидан таркиб топган босмачиларнинг кўп сонли гуруҳлари қаршисида ожиз қолардилар. Ҳокимиятни эгаллаганлар эса ўз мавқеларини сақлаб қолиш учун Қизил Армиядан мадад сўрарди. Чунончи, 1922 йил 8 мартда Жаббор бошлиқ миллатчилар жумҳурият пойтахти Эски Бухорони ҳамма томондан қуршаб олади. Шу сабабли БХСР ҳукумати ғарбий Бухородаги босмачиликни тугатишга ёрдам сўраб Туркфронт Ҳарбий-Инқилобий Кенгашига мурожаат қилади. Самарқанддан етиб келган отлик қисмлар Вобкент ва Ғиждувон олдида бўлган жангларда Жаббор гуруҳини тамомила яксон қиладилар. 1922 йил 25 майда Бутун Бухоро Советлар Марказий Ижроия Комитетининг қарорига биноан, ўз ихтиёри билан таслим бўлган босмачиларга амнистия берилади. Аммо умумий авф берилса-да кўп ўтмай Жаббор ва бошқа босмачилар гуруҳлари алдаб олиниб, отиб ташланади. Албатта бу найранглар улар руҳиятига таъсир этмасдан қолмасди. Хўш, Бухоро амирлигидаги босмачиларнинг муддаоси не эди? Менимча, буни Бухоро ҳукумати раҳбарларига ёзилган қуйидаги хат тўлиқ ойдинлаштириб беради:

«Саломимизни қабул қилгайсиз, алҳамдиллоҳ биз соғ-саломатмиз.

Бемаъни хатингизни олдик. Сизнинг бизга нисбатан ғалати илтифотингиздан жуда таажжубландик. Сиз хатингизда бундай деб ёзибсиз: «Сизлар Бухоро инқилоби бошланганидан бери кўп ишладингиз, лекин сизни ғарбий ишлар нозиридек жуда муҳим мансабдан кўтармоқчи бўлиб турганимизда баъзи инсофсиз кишиларнинг гапига алданиб, биздан кетиб қолдингиз, келаверинг. Гуноҳингиз кечирилади». Бизга бундай илтифот қилганингизга шунинг учун яна бир марта таажжубланаётирмизки, сиз ўз биродарларингиз бўлган рус большевиклари билан Бухоро тупроғига кириб миллат қонини тўқдингиз, унинг мулки бўлган олтин ва ғаллани йўқ қилиб ташладингиз, худлас, халқнинг барча зарур мулкни йўқотдингиз, маъит ва мадрасалар каби табаррук жойларни оёғости қилдингиз, Фавқулодда Комиссия орқали камбағал аҳолининг мол-мулкни ва ҳаётини тортиб олдингиз, уларга оқсоқоллар, аксилинқилобчилар, бойлар ва буржуйлар деб ном қўйиб, шундай қилдингиз. Большевизм ва коммунизм ғояларини амалга оширишга киришдингиз.

Ўз динингизни, имонингизни ва виждонингизни бир парча нон эвазига лънати русларга сотдингиз. Рус большевиклари жабр ва зулми авж олдириб юбордилар. Бухоронинг мустақиллиги қуруқ сўз бўлиб қолди, ҳақиқатда ундан дарак йўқ. Шу сабабли, Бухоро инқилобчиларидан бири бўлган қаҳрамон Усмонхўжа Бухоро жамиятининг раиси бўлишига қарамай, рус консулига ва сизларга қарши виждонан уруш эълон қилди. У мана шу жабр-зулмларга тоқат қилолмади. Ватанимизнинг фарзандларидан бири бўлган мен ҳам мамлакатимизнинг бахт-саодати ва тараққиёти йўлида қаҳрамонларча жанг қилдим ва бундан буён ҳам рус большевикларига ва сизлар сингари хоинларга қарши қаҳрамонларча жанг қилавераман.

Бухоро фарзандларидан, миллатимизнинг ҳақиқий қаҳрамонларидан биронтаси ҳам сизларнинг қабиҳ ғояларингизга асло қўшилмайди, ўзининг ор ва номусини асло сотмайди.

Бир ярим миллион кишидан иборат бўлган Бухоро аҳолиси чўл ва тоғларда ўзининг иссиқ қонини тўкиб, қўлига қилич олиб миллат хоинлари билан жанг қилаётганлигини ҳозирги кунда кўриб турибмиз. Биз ҳам ватанимизнинг ҳақиқий фарзандлари билан бирга мамлакатимиз мустақиллиги ва равнақи учун сиз коммунистларга қарши курашаверамиз. Бизлар босмачилар эмасмиз, балки миллатимизнинг ҳақиқий ва итоатли ходимларимиз, душманларимиз бўлган русларни ватанимиздан ҳайдаб чиқарамиз ва уларни абадий йўқотамиз. Худога минг қатла шукрки, бизнинг йўлимиз ва ғоямиз ҳақ йўлдир ва ҳақ ғоядир, биз ишимизни соат сайин ҳеч бир тўхтовсиз авж олдирмақдамиз. Мусулмонлар қўлларига қурол олиб ғазавотда қатнашмоқ учун ўз ихтиёрлари билан ҳамма томонлардан тўпналиб келмоқдалар, ислом динини ва мусулмонларни қўтқариш учун биз билан бир бўлиб курашмоқдалар. Исломининг фатҳи учун ҳамма отланган. Шу сабабли биз шарафли ватанимизни яқин фурсатда кофирлар ва виждонсизлардан тозалашимизга ва уларни йўқ қилиб ташлашимизга аминмиз.

Сўнгра хатингизда бундай деб ёзибсиз: «Агар сизлар таклифимизни эътиборга олмасангиз, сизларга кучимизни ва зарбамизни кўрсатуришимиз». Бу гапингизни биз ўзимизнинг ҳақиқий истагимиз деб ҳисоблаймиз, ўртоқларингизнинг тўп-тўпхоналари ва замбаракларига қарамай, сизларга қарши жанг қилишга ҳаммиша тайёрмиз. Зафар

худодан, кимга хоҳласа шунга беради. Биз ҳеч қачон ва асло жангдан қайтмаймиз, ҳамиша олға бораверамиз.

Миллат хоинларининг бошлиғи бўлган сиз шунақа қаҳрамон бўлиб чиққанлигингизга ҳайронман, сиз фақат халқнинг қаҳрини эшитасиз.

Азизлар! Маслаҳатимиз учун афв этгайсиз, фурсатни қўлдан бермай, биз томонга ўтингиз ва миллатга хизмат қилиб қилиб унинг ташаккурини олингиз. Тарихда яхши ном қолдирмоқ учун ислом йўлида курашаётганларнинг сафида ишлангиз.

Сизга яна сиҳат-саломатлик тилаймиз.

1318 йил, 18 рамазон.

(1921 йил 18 сентябрга тўғри келади.)

Агар ислом учун курашаётганлар билан иттифоқ бўлишни истасангиз, русларни шарофатли ватандан чиқариб юборингиз. Шундай қилсангиз, ватан равнақи йўлида бирга ишлайверамиз — бизнинг бирдан-бир тилагимиз мана шу.

Эҳтиром билан:

Бош қўмондон Ғози
Бухоро инқилобчиси Қори Абдулла
Норқул ботир
Дониёрбек элликбоши».

Кўриниб турибдики, босмачилар шарият ҳимояси йўлида курашганлар. Аммо ислом муҳофазаси бу — руҳ ва вужуд, яъни инсон муҳофазаси демак. Ислому муҳофазаси бу — асрлар оша шаклланган миллий маданият, тарих, эътиқод муҳофазаси демак. Ушбу хато келтирилганидек, миллат фидойилари русларни қувиб чиқариш деганда, юқорида айтилганидек, ўз бурчи ва вазифасини унутган, билмаган талончиларни кўзда тутганлар. Негаки, Бухорода инқилобдан илгари ҳам руслар маҳаллий аҳоли билан бақамти яшаган эдилар.

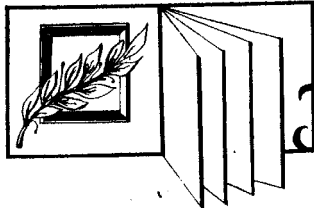
М. Аъзам. Туркистон миллий-озодлик ҳаракати ҳукумат ҳужжатларида, матбуот нашрларида ва бадий адабиётда ҳар доим фуқаролар урушининг бир қисми деб баҳоланган ва «босмачилик ҳаракати бойлар ва муллалар томонидан олиб борилган очиқ сиёсий бандитлик» дея таърифланган. (Сталин. Асарлар. М., 1960 й. V жилд, 143-бет.) Аммо бу ҳақиқатга тўғри келмайди. Фуқаролар уруши деганда биз бир миллат ичида олиб борилган биродарлик урушини тушунамиз. Туркистонда эса бутун миллат ўз устидан бошқа давлатнинг ҳукмронлигига қарши курашган. «Бандитлик» деганда биз давлатга, армияга алоқаси бўлмаган тасодифий олишувларни тушунамиз. Бандитчилик, одатда шахсий бойлик орттириш йўлида ва ёки шахсий қасоскорлик туйғулари билан олиб борилади. Босмачилар эса Туркистон мухтор жумҳуриятини сақлаб қолиш учун ва жумҳуриятнинг ҳарбий кучлари сифатида шовинистик тузумга қарши кураш олиб борганлар ва бу кураш 16 йилга чўзилган. Демак «босмачилик» деган атама Туркистон миллий-озодлик жангчиларига мос келмайди.

Туркистон фронтининг бош қўмондони бўлган Фрунзе: «Босмачилик безорилик эмас. Агар шундай бўлсайди, уларни аллақачон йўқ қилиш мумкин бўларди», дейди. В. Куйбишев эса: «Босмачилик ҳаракатини шунчаки бандитлик деб қабул қилиш хато бўлади. Чунки у сиёсий инқилобдир», деб ёзади. Комиссар Скалов фикри: «Босмачилик Туркистон халқининг бегона ҳокимиятга қарши миллий исёни»дир. Комиссарлар Гинзбург ва Васильевский фикри эса мана бундай: «Босмачиликнинг шиорлари «Туркистон туркистонликлар учун!» «Туркистонни Русиядан қутқарамиз», «Зулмсиз Туркистон!» каби мақсадларга қаратилган эди. Совет адиби Борис Пилняк: «Босмачилар юксак исм ва шараф соҳибидирлар» деб ёзган.

Босмачилик ҳаракатини объектив баҳолашга интилиш бизнинг адабиётимизда ҳам дастлаб Мамадали Маҳмудовнинг «Боғдон қашқир» қиссасида юз кўрсатган эди. Яқин ўтган йилларда Шукур Холмирзаевнинг «Қора камар» драмасида бу мавзуга янада яқинроқ ёндашилди. Аммо ҳали мукамал асарлар, эпопеялар олдинда кутиб турибди.

М. Ҳасанов. В. Германов. Умуман, жумҳуриятимиз марказида 20-йилларнинг, яъни миллий-озодлик ҳаракатининг беғуноҳ қаҳрамонлари хотирасига ёдгорлик ўрнатиш мавриди келди, деб ўйлаймиз.

О. Мухторов. Бугунги давра суҳбатимиз, назаримда, анча кенг ва чуқур ўтди. Биз халқимиз тарихининг энг чигал даврига оид ўз хулосаларимизни самимий гаплашиб олдик. Уйлайманки, узоқ йилларга чўзилган босмачилик ҳаракатини биргина суҳбат миқёсида узил-кесил ҳал этиш қийин. Табиийки, юқорида айтилган фикрларни ягона ва ҳал этувчи хулоса, деб қабул қилмаслик керак. Уларга қўшилувчилар ҳам, қўшилмайди-ганлар ҳам бўлиши мумкин. Бугунги ошкора фикр олишув замонида биз ойнома саҳифаларида 20-йиллар ҳаёти чуқур таҳлил этилган бошқа муаллифларнинг ҳам мақолаларини ёритиб бориш ниятидамиз. Шундагина кенг ўқувчилар оммасининг босмачилик ҳаракатининг бутун мусбат ва манфий томонлари ҳақидаги фикрлари равшанлашади, таассуротлари бойийди. Уша давр воқеалари шохидлари ўз хотиралари билан иштирок этишса, нур устига аъло нур бўлади.

ЗАВҚ ДАРЁСИ

Адабиёт фақат кўрсатмалар билан яшаган, ўзининг асил ҳур туғилганини унутган даврларда эркин фикрли, ҳалол бадий ижоднинг моҳиятини чуқур тушунган адабиётчиларнинг борлиги, уларнинг очиқ кўз билан фаолият кўрсатишлари миллий адабиётларнинг бахти эди. Бундай адабиётчилар ижодга турли шаклдаги машъум тазйиқлар ҳукм сурган оғир, чигал, умидсиз паллада эркин бадий сўзнинг азалий нурафшон чироғи ўчиб қолмасин, деб хизмат қилдилар.

Эллигинчи йилларнинг охири, олтинчи йилларнинг бошларида насрда Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Учқун Назаров, Улмас Умарбеков, Уткир Ҳошимов, Шукур Холмирзаев, Худойберди Тўхтабоев каби ёзувчилар, шеъриятда Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Ҳусниддин Шарипов, Рауф Парфи сингари шоирлар овозлари миллий адабиётимиз учун қанчалик янгилик, ўзгариш, тўлқин, ҳаяжон ва буларнинг барини бирлаштириб жонбахш, сафобахш, навобахш лиризм олиб кирди. Адабиёт ҳали тугамаган турли ижтимоий зўравонликлар ичида ва уларнинг шафқатсиз қуршовида туриб, ўз қалбига қўлоқ сояди. Адабиёт халқ қалбига ҳам қўлоқ солишга эҳтиёж сезди. Ҳолбуки, қаламкашларнинг кўпчилик қисми қарийб эллик йил давомида ўз қалбига эмас, ҳужрон партия оғзига қарашга, унинг қалбигагина қўлоқ тутишга, ўз қалбининг сўроқларини эса бутунлай унутишга уринди.

Инсоний қалбнинг сўроқлари, табиий эҳтиёжларини тан олмаслик уларни кўмиб ташлашга қалб хоҳишларини фақат биргина ижтимоий гуруҳнинг қотиб қолган ақидаларига мослаштиришга уринган ва бу йўлда ортқ даражада зўр берган, кучанган адабиётнинг бели майишиб кетган, унинг қадамлари шу боис зўраки, сохта тус олган эди.

Юқорида эсланган қаламкашларнинг илк ижодлари бадий ижоднинг эркинликни йўқотиб, мунофиқлашиб бораётганига қарши осуда исён тарзида майдонга чиқди. Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романи тамом тор-мор этилгандан сўнг узоқ замон ўзини йўқотган, гезариб кетган лиризм гўё баҳор нафаси тегиб жонланди. Шунинг учун мен бу каби адибларни— баҳор адиблари, миллий адабиётимизга янги инсоний нафас олиб кирганлар, деб атагим келади.

Баҳор адибларининг илк асарлари янгича қарашли, янгича равишли адабий танқиднинг шаклланишига хизмат қилди. Худди шу пайтда Иззат Султон, Матёқуб Қўшжоновнинг Қодирий, Ойбек, Қаҳҳор ижодиётининг ички сирларини теран очиш йўлида ёзган тадқиқотлари юзага чиқди. Муболаға бўлиб туюлмасинки, Баҳор адибларининг нафасидан Озод Шарафиддинов, Умарали Норматов, Салоҳиддин Мамажонов ва сал кейинроқ Норбой Худойбергенов, Наим Каримов каби адабий танқидчилар адабиётимизда куртак отдилар. Улар адабий танқиднинг касбий (профессионал) шаклланиши учун жиддий сазъ-ҳаракат кўрсатдилар. Адабий танқидимизнинг профессионал қиёфага эга бўлиши, обрў-эътибор топиши, фойдали баҳслар ичига кириши шулар номи ва ижоди билан чамбарчас боғлиқ. Адабий танқиднинг ҳалоллиги, яхши маънодаги қатъийлиги, илмийлиги учун авж олган курашда ҳам шулар найзабардор бўлдилар. Бу гапларни мен ихтиро қилаётганим йўқ. Умарали Норматовнинг ашаддий найзабардорлиги тан олинган. Худого минг қатла шукрим, уларнинг найзалари истеъдодларга қарши қаратилмаган эди. Аксинча, улар истеъдодларни ўз фикр қалқонлари остига олдилар. Солиқ қаламкашларни эҳтирос ва фидокорлик билан ҳимоя қилдилар. Қўшжонов, Шарафиддинов ва улар изидан Норматов истеъдодларни ардоқловчи ва ҳимоя қилувчи адабий танқид вакиллари сифатида кенг танилдилар. Кейин уларда ҳимоя қилиш туйғуси бошқа бир олижаноб туйғу— тарбиялаш туйғуси билан туташиб кетди. Улар адабий танқидга ўзларининг мураббийлик хислатларини олиб кирдилар ва сингирдилар. Ҳар қандай шароитда ҳам олижаноб асар ҳақида олижаноб сўз айта олдилар. Эҳтимол, узоқ йиллик курашларда улар баъзан найзаларини жанг майдонларида унутиб қолдиргандирлар, лекин улар фақат қалқон билан жанг қилиб бўлмаслигини ҳам тушундилар. Лекин, энди адабий танқид ҳам даврдан орқада қолмай умумий қуролсизланиш замонида кириб борапти-да. Энди адабий танқид учун найзабозлик эмас, таҳлил ва тадқиқ замони келиб етди.

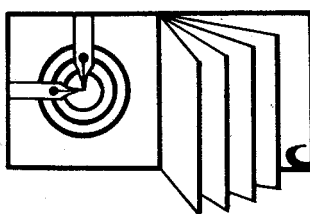
Истеъдодлар энди ўзларини ўзлари ҳимоя қила оладилар. Улар тобора таҳдид ва зўравонликлардан холи кунларга кириб борадилар. Шунга яраша энди истеъдодларга адабий танқиднинг юксак савиядор таҳлиллари керак. Адабий танқид адвокат ва оқловчи-қораловчи бўлишдан безди. Умарали Норматов адабий танқидга янги сифат кераклигини нозик илға олганлардан бири бўлди. Шунга кўра, унинг мақолларида таҳлил майли кучайди. Таҳлил эса юксак иқтидор, теран хабардорлик, чин билимларигагина бўйсунди.

Умарали Норматов бадий адабиётнинг шайдоси, мухлиси ва ҳаммишқ миннатдор дўстидир. Дўст муҳаббатли бўлади. Муҳаббат эса ҳаяжонларга ёр. Умарали Норматовнинг сўзи — ҳаяжонли сўз. Адабиёт ҳақида ҳеч қачон лоқайд ва бепарқ сўйлаган эмас.

У салмоқли фикр кишиси. Умарали Норматовнинг шахси ҳам, сўзи ҳам адабиётимизнинг маънавий таянч нуқталаридан биридир.

Эй дўст, олтимиш ёшингиз муборак бўлсин!

Иброҳим ҒАФУРОВ,
Ҳамза номдаги жумҳурият
Давлат мукофотининг соҳиби

Умарали Норматов

СЕРЖИЛО КУЛГИ

Абдулла Қодирийнинг ҳажвий мероси ҳанузгача тўлалигича йиғилган, атрофлича ўрганилган эмас.

Адибнинг ҳажвий истеъдоди 20-йилларда тўлароқ намоён бўлган. Ёзувчи ўша кезлари бизда «ўтқир кулги ижодчилари йўқлигидан», «бу кунги ҳажвийетимизда кескинлик» етишмаётганлигидан афсусланади. «Бироқ яхши хусусиятимиз шундаки, ҳар замон жамиятнинг қитиғини излаймиз, излашдан чарчамаймиз ва ўтириб ҳам қолмаймиз», дея ўзига таскин беради: янги инқилобий ҳажвчилик «кешлиги жиҳатидан дағаллиги, қўполлиги ва камчилиги бўлиши ҳам табиий» эканини эътироф этади.

Дарҳақиқат, ўтган асрда Гулханий, Муқимий сингари ҳажвчиларни берган ўзбек адабиётида асримизнинг дастлабки йигирма йили давомида ёрқин ҳажвий истеъодларни, баркамол ҳажвий асарларни деярли кўрмаймиз. Агар инқилобдан бурунги ҳажв кўпроқ тараққийпарвар адиблар қўлида маърифатпарварлик — жадиличлик ғояларини тарғиб этишга, «қолоқ удумлар»ни қоралашга хизмат қилган бўлса, инқилобдан кейин янги ҳукмрон инқилобий мафкуранинг «ўтқир қуроли»га айланди; эски тузумни, унинг маънавий асосларини, эски жамият устунлари бўлмиш мансабдор, бой ва руҳонийларни қаҳру ғазаб билан қоралаш, савалашга тушди. Бу даврда яратилган аксари ҳажвий асарларда қаҳру ғазаб, қоралаш, фош этиш бор-у, чинакам санъат асарига, чин маънодаги реалистик ҳажвийетга хос, Қодирий ибораси билан айтганда, «характер кулгиси», ҳаётнинг, турмуш ҳодисаларининг ҳолис ва теран таҳлили йўқ. Қодирийнинг кўплаб ҳажвиялари ҳам бундай камчиликлардан холи эмас. Айни пайда, 1915 йилда битилган «Улоқда» ҳикоясидан бошлаб ёзувчи ижодига кулгининг хилма-хил товланишлари — энгил ҳазил, нимтабассум, киноя-кесатиқ, пичинг йўллари билан халқ турмуши манзараларини ҳолис туриб чизиш, персонажлар қисмати ва табиати моҳиятини очиш майллари кўзга ташлана бошлаган эди. Бу жиҳатдан «Отам ва большевик», «Тинч иш», «Бечора Розикбой ака», «Маслаку мақсаддан шаммаи изҳор» каби асарлари ажралиб туради. 20-йиллар миёнасида яратилган «Қалвак маҳдумнинг хотира дафтарида», «Тошпўлат тажаник нима дейди?» қиссалари янги инқилобий ҳажвийетимизнинг жиддий ютуғи бўлди. Бу асарларда ёзувчи кулгиси чиндан ҳам «характер кулгиси» даражасига кўтарилди, муаллиф энди ҳаётдаги, одамлар табиатидаги муайян салбий ҳодисаларни соф мафкуравий мавқеда туриб нуқул бирёқлама қоралаш, фош этиш йўлидан бормай, характер ва ҳодисаларни бутун мурқабалиги, зиддиятлари билан кўрсатишга жазм этади. Ҳа, Қодирий буюк сўз усталарига хос реалистик тасвирнинг сеҳрли қудратини кўрсатди, ҳаттоки ҳажвий персонажлар талқинида ҳам бир хилдаги ранг, оҳанглардан қочиб бўёқларнинг ранг-баранг жилоларини намоён этди. Бундай фазилат «Ўтган кунлар» романидаги Ўзбек ойим, «Меҳробдан чаён»даги Солиҳ маҳдум, «Обид кетмон»даги Хатиб домла, мулла Муҳсин образлари ифодасида яна ҳам сайқал топган. Мазкур сиймолар жаҳон адабиётидаги ҳажвий характерларнинг энг мумтоз намуналари қаторидан ўрин олишга ҳақли.

Қодирийга, Қодирий ижодига жоҳилларча муносабат айни унинг ҳажвий асарларини нотўғри тушуниш, талқин этишдан бошланди: чунончи, адибнинг 1926 йили «Муштум»да босилган «Йигинди гаплар» ҳажвийетидеги жумҳурият раҳбарлари ҳақида овсар бир персонаж тилидан айтилган беозор танқид, ҳазил аралаш ҳақ гап учун унга сиёсий айб қўйилиб қамоққа олинди, адиб устидан иғво, бўҳтонлар уюштирилди. Ўзбек ойим, Солиҳ маҳдум каби персонажлар ўша давр танқидчилигида, умуман ёзувчининг ютуғи сифатида нисбатан ижобий баҳоланган бўлса-да, бу хил образлар моҳияти анчайин юзаки талқин этилди. Сўнги пайтларда «Меҳробдан чаён», «Обид кетмон» персонажлари теварагидаги айрим баҳслар, янгича изланишлар жараёнида фақат мазкур асарлар персонажларига эмас, умуман Қодирий ижодидаги ҳажвий характерларнинг адабиётшуносликдаги талқини кескин танқидга, қайта кўриб чиқишга муҳтож экани маълум бўлиб қолди. Шуниси қизиқки, аксар тадқиқотчилар «Меҳробдан чаён»даги Солиҳ маҳдумни салбий тип, қабоҳатлар тимсоли тарзида баҳолайдилар, ўз даъволарини романдан олинган далиллар асосида исботлашга ҳаракат қиладилар. Танқидчи Азим Раҳимов «Солиҳ маҳдумда нима айб?» мақоласида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1980 йил 3 август) эса бу шахс устига қўйилган айбларни рад этишга, ҳар боб билан уни оқлашга — реабилитация қилишга тиришади, маҳдумнинг «ижобий ишлари»ни,

«кинсоний фазилатларини тасдиқлайдиган далиллар келтиришга уринади. Ёш адабиётшунос Муртазо Қаршибоев «Солиҳ махдум фарштами?» мақоласида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1990 йил 2 ноябрь) эса ислом мафкуриси нуқтаи назаридан келиб чиқиб А. Раҳимов даъвосига эътироз билдиради. Солиҳ махдумни ўта салбий кимса сифатида қоралайди. У ҳам романдан ўз қарашларини тасдиқлайдиган талай далилларни топишга эришади. Эҳтимол, яна бир тадқиқотчи мазкур образга бошқа томондан ёндашиши, ўз қарашини исботи учун янги далиллар топиши мумкин. Хўш, нега шундай? Гап шундаки, адиб бу образ тасвирида реализмнинг энг мўтабар мезонларига амал қилган, ўзининг шахсий майллари, мафкуравий мақсадларидан юксакроқ турган; бу шахс ёзувчининг хоҳиш-иродаси билан эмас, ўз ички мантинки асосида объектив шароит, вазият тақозосига қўра ҳаракат қилади, оллоҳ инъом этган зуваласидаги мавжуд табиий хусусиятларни ошқор этади. Характер ва ҳаракат мантинкига қўра, менингча, Солиҳ махдум асардаги икки кутб — «номарғуб-манфий қахрамонлар» ёки «марғуб қахрамонлар» тоифасига ҳам кирмайди. У икки ўт орасида қолган, табиатидаги ожиз майлларнинг қўлига айланиб, шайтон вазасасига учиб, вазият, шароит ҳукмига бўйсуниб ҳам аянчли, ҳам кулгили аҳволга тушиб қолган шўрлик бир банд. Дарҳақиқат, унда қатор ижобий фазилатлар бор, бироқ улар ўқувчида ўзига нисбатан жозиба, меҳр уйғотишга тўла қодир эмас; унда кўп ярамас одатлар бор, бу ҳол эса, негадир, унга нисбатан сизда кескин бир нафрат ҳам туғдирмайди: кўп ўринларда, хусусан, пировардида унинг аянчли ҳолига сиз ҳеч қачон астойдил ҳамдам бўлолмайсиз. Ёзувчи халқ кулгисининг ғоят хилма-хил жилоларини ишга солиб махдум табиатининг жамики қирраларини кўрсатади. Мазкур образ туб моҳиятини мана шу ифодалар ранг-баранглигини назарда тутмай туриб очиш, тағига етиш мушкул; фақат бир ёки икки жиҳати билангина у ҳақда узил-кесил ҳукм чиқараман деган киши, шубҳасиз, янглишади.

Шундай бирёқламалик адибнинг «Калвак махдумнинг хотира дафтаридан», «Тошпўлат тажанг нима дейди?» каби асарлари талқинида ҳам кўзга ташланади. И. Султон ўзининг «Абдулла Қодирий» тадқиқотида биринчилардан бўлиб бу икки асарни анча кенг таҳлил этган, уларнинг асосий руҳи «ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида, айниқса кишиларнинг онгида» сақланиб қолаётган эскилик қолдиқларига, эксплуататор синфлар идеологияси саналмиш динга, «фақат капитализм сарқитларигагина эмас, феодализм қолдиқларига қарши кураш»дан иборат эканлигини айтиди. Бугина эмас. Олимнинг фикрича, «Абдулла Қодирий салбий характерларни тасвирлаш орқали ижобий ҳодисаларни тасдиқ этади», «ёзувчи совет давридаги ижобий ҳодисаларни шу ҳаётда эскилик сарқити бўлган салбий персонажлар орқали тасвир этади» (И. Султон. Тўрт жилдлик, 11-жилд, 345-бет).

«Ўзбек совет адабиёти тарихи»да (1-жилд, 1968) ҳам, «Калвак махдум...» билан «Тошпўлат тажанг...» асосан феодал ўтмишнинг кишилар онгидаги сарқитларини фош этувчи асарлар сифатида қаралади. «Ёзувчи бу асарларда, — дейилади ўша китобда, — ўтмиш сарқитлари, руҳонийлар ва текинхўр тақасалтанларни қаттиқ танқид қилади, уларнинг янги ҳаёт куришимизга кўрсатаётган қаршиликларини очиб ташлайди» (71-бет.) Бу асарлардаги етакчи персонажлар моҳияти одатдаги қарашлар доирасида шарҳланади. Чунончи, Махзум — реакцион руҳоний, эски тузумнинг кўпгина ярамас томонларини ўзида мужассамлаштирган, у янги тузум афзалликларини тушунишдан жуда узоқ кимса (262-бет). Калвак махдум ўтмишга оид тасвир маъноси шундай изоҳланади: «Таржимаий ҳол» билан танишар эканмиз, ички дунёси чирик, ташқи дунёси кулгилик калвак Махзумгина эмас, балки бундай тубан тушунчали бузуқ ахлоқли кишиларни етиштирган ўтмиш жамяят, қолоқ ижтимоий тузум иллатлари ҳам кўз ўнгимизда намоён бўлади» (264-бет). Махзумнинг шўро давридаги саргузаштларига оид тасвир маъносининг «Тарих»даги талқини эса мана бундай: «Октябрь социалистик революциясидан кейинги янги тарихий шароитда — Калвак Махзум каби кишилар тоифасининг илдиэига болта урилган бир вақтда — реакцион руҳоний уламолар дарғазаб бўлдилар, прогрессив кишиларга қарши ғийбат ва бўҳтонларни ёғдирдилар». (264-бет). «Тарих»да «Тошпўлат тажанг» хусусида мухтасар қилиб у «ўтмишдаги қолоқ ижтимоий тузумнинг ярамас сарқитларидан қўтила олмаган тубан кишиларнинг типик бир вакили» дейилади (261-бет). А. Алиев «Абдулла Қодирий» китобида «Калвак большевикларнинг, янгича кишилар ва янгича тартибларнинг ашаддий душмани», «калваклар гуруҳи совет замонасидаги энг реакцион элементлардан бири» (67-бет); Тошпўлат эса «бекорчилик орқасида текинхўрликка ўрганиб, янги ҳаётдаги ҳамма нарсага нафрат билан қарайдиган бевурд чапани» деб ёзади (62-бет). Азим Раҳимов «Солиҳ махдумда нима айб?» мақоласида яна ҳам кескинроқ қилиб «Калвак махдум жоҳил ва нотавон, жисмоний ва маънавий мажруҳ бир шахс», «унда қизғин фаолият учун куч ҳам, билим ҳам, қобилият ҳам йўқ», «ўта кетган худбин, ақли кўтоҳ бир нодон», «юз бераётган катта ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларга тор манфаатпарастлик доирасидан қарайди», «у жамяят тараққиёти томонидан четга улоқтириб ташланган жирканч кимса» дейди. Ниҳоят, энг кейинги манбалардан бири «Ўзбек совет адабиёти тарихи» дарслигида ҳар икки асардаги асосий гап эскини, салбийни инкор этиб, фош қилиб янгининг улғувор, ҳаётий, пўртанавор одимларини тасдиқлашда ва олқишлашда экани таъкидланади (32-бет).

Мен «Калвак махдум...» ва «Тошпўлат тажанг...» ҳақидаги бу хил фикрларни бутунлай рад этмоқчи эмасман, уларда бир қадар ҳақиқат бор, албатта. Аммо ҳар икки асарнинг, улардаги етакчи персонажларнинг маъно-мазмун доираси фақат шулардангина иборат эмас.

Авалло ҳар икки асарнинг асосий руҳи ўтмишнинг қоралаш, феодал ўтмиш сарқитларини фош этиш, совет даври воқелигини, ҳаётдаги янгиликларни тасдиқлаш ва олқишлашдан иборат деб санаш, яъни асарларни соф мафкуравий тарафкашлик маҳсули деб қарашнинг ўзида муаяян бир-ёқламалик бор. Ҳар икки асарни тадқиқ этишга киришганда ёзувчининг мазкур асарлар ва уларнинг етакчи персонажлари хусусида айтган мулоҳазаларини ҳам назарда тутмоқ даркор. Махзум ҳақида Қодирий дейди: «Калвак махдумни ўқинг: кўбдан ҳақиқий ҳаёт билан алоқаси узилган, мадраса хурофати билан мияси ғовлағон холис бир маҳалла имонини кўрасиз. Сўнгра Тошпўлат ҳақида мана бундай дейди: «Тошпўлатни ўқинг: ишсиз, бири бит, бири сирка бўлмаган ва шу фақирлик орқасида ўғрилиқ ва фахшият денгизиде сузиб тажангланган холис бир чапанини кўрасиз». Эътибор беринг, адиб бош қахрамонлари — Махзум, Тошпўлат характерлари ирода йўна-лишларининг етакчи жиҳатларига ишора қилапти, шунинг баробарида ҳар иккала шахс табиати-

нинг бир муштарак жиҳати — уларнинг «халис» одамлар эканини уқдириятти. Маълумки, ҳар иккала асар ҳам ўша етакчи персонажлар тилидан ҳикоя қилинади. Табиийки, улар ҳодисаларни ўз савияси, нуқта-назаридан туриб баҳолайдилар. Бироқ улғу реалист ёзувчи санъатнинг сеҳри шундаки, муаллиф мадраса хурофати билан мияси ғовлаган мутаассиб руҳоний — Махзум, ишсизлик ва фақирлик орқасида эзилиб тажангланган чапани — Тошпўлат табиатига хос ажиб бир холисликни ҳам кашф этади. Бир қарашда хийла тарафқашлик билан ҳикоя қилинаётган ҳодисаларда ҳаётнинг холис, объектив манзараси гавдаланади. Ҳар икки асарни синчиклаб ўқир экансиз, уларда сиз фанат феодал ўтмишни қоралаш, эскилик сарқитларини, мутаассиб руҳоний ва тажанг-безори-ни фош этиш шўро даври янгиликларини тасдиқлаш, олқишлашигинга эмас, айна пайтда ўтмишдан мерос қатор халқ удумларини — қандай бўлса шундайлигича, манфий ва мусбат томонлари билан кўрасиз. Махзум, Тошпўлат ва уларга яқин кишиларнинг кечмишдаги талай нохуш жиҳатлари баробарида уларнинг табиий, инсоний қувончу ташвишларига шерик тутинасиз: шўро даври воқеалари қаламга олинганди адиб нуқул етакчи персонажлар нигоҳида салбий бўлиб туюлган марғуб ҳодисаларгагина эмас, балки 20-йиллар ҳаётига, социалистик воқеликка хос бир қатор жиддий, нохуш ҳодисаларга ҳам эътиборимизни тортади, янги инқилобий давр ривожининг мураккаб ички зиддиятларини бадий таҳлил этади. Бу ҳол 20-30-йилларда жоғли кимсалар даъво қилганидек, асло ёзувчининг янги жамиятга нохуш муносабати, қандайдир «ғарази», «душманлиги», «революцияга қарши хатти-ҳаракати» аломати эмас, балки виждони пок, ҳаққўй адибнинг чин фуқаролик бурчини адо этганлиги тасдиғидир.

Гапни Калвак махзумдан бошлайлик. Сир эмас, асар бошида Махзумни фош этишга уриниш хийла кучли, ёзувчи ҳар боб билан Калвакни қоралаш, масқаралашга тушади, айрим ўринларда муаллиф қаҳрамонини характер мантигига зид хатти-ҳаракатлар қилишга мажбур этаётгандай туюлади. Чунончи. Махзумнинг ит уриштираётган болалар қилиқларидан завқланиши, ўн икки ёшли қиз болага беҳаёлларча тегажойлик қилиши, уни чапанларча сўроққа тутиши, қизалоққа қарата: «Эмчагинг олмадек бўлиб қолибдир: ўйнашинг ҳам борми?» дейиши — булар мадраса хурофати билан мияси ғовлаган мулла одамнинг гапи эмас, бу гапларни Тошпўлат тажангга ўхшаш чапани одам айтса, унга тўла ишониш мумкин эди. Шунингдек, Махзумнинг дунёга келиш тарихи, чакалоқлик йиллари, касалликларга чалиниш воқеалари баёнида ҳам инсон шахсини таҳқирлаш, масқаралаш, бу борада метёридан чиқиб кетиш ҳоллари учрайди. Бунинг муайян объектив сабаблари бор, албатта. Маълумки, «Калвак махзум» 1923 йили ёзила бошлаган эди. Ўша кезлари мамлакатда «феодал ўтмиш»га, «ўтмиш сарқитлари»га, жумладан, динга, диний ақидаларга, диндорларга қарши шафқатсиз кураш авж олдириб юборилган, кўплаб зиёлилар, ижодкорлар мана шу курашга сафарбар этилган эди. Қодирийдек эътиқоди бутун аллома ҳам замона зайли туфайлими, ихтиёримми ёки шайтон васвасаси, шубҳа-ғумонлар, руҳий-маънавий иккиланиш, изланишлар оқибатиданми — қандайдир сабаблар билан муайян муддат шу жангу жадалларда қатнашди, дин ва диний удувларни ёппасига қораловчи, рад этувчи асарлар ёзади. Биргина мисол: «Замонанинг зайли» мақоласида «Миллатнинг пешонасининг шўри бўлган, тўғриси, миллатнинг соф ва тоза миясини сиқиб олиб, ўрнига ҳайвон мияси ўрнаштирган оқ саллани девларни бир чуқурга тиқиб, устига маориф ва маданият асосини курсак қандай ур-йиқит базм бўлур эди», деб ёзади.

«Калвак махзум» Қодирий худди шундай қарашлар гирдобидида пайтида ёзила бошлаган. Табиийки, бу ҳол асарда, руҳоний Махзум образи талқинида ўз муҳрини қолдирган. Аммо реалист ёзувчи ўзининг ўша кезлардаги мафкуравий ақидаларидан, майларидан юксакликка кўтарилиб, айна ўша ҳажв тигига рўпара қилинган руҳоний Махзум, унинг шахсияти, муҳити, ўтмиши ва шўро давридаги саргузаштлари билан боғлиқ объектив ҳақиқатни ҳам айтишга, кўрсатишга муваффақ бўлган.

Ҳеч шубҳа йўқки, ота-она тилаб олган, оилада якка-ягона ўғлон — Калвакнинг ўта эркатой ўсгани, мударрис ота паноҳида мадрасада шалтоқ ишлар билан машғул бўлгани, отасининг ҳам шалтоқ ишларга алоқаси борлиги, қаллоб йўллар билан фариштадай қизга уйланиши, кўнгилсиз келинга ваҳшиларча тажовузи ва бу ишинг нохуш оқибатлари — шу каби ўринларда ёзувчининг кулгиси ҳақиқатан ҳам захарханда қаҳқаҳага айланади, муаллиф қаҳрамони табиатидаги қабоҳатларни боплаб фош этади. Шулар баробарида, адиб ота билан онанинг ёлғиз фарзанд тарбияси, саломатлиги, камоли, истикболи, бахти деб чеккан азиятларини ҳам тушуниб, юракдан ҳис этиб қалам тевратади. Бу дардчил, кўрimsиз, ношуд-нотавон, калвак табиат ўғлон ота-она бошига не-не ташвишу савдоларни солмади, ахир! Хусусан ўғлининг мадрасадаги шалтоқ ишлари ошкор бўлган кезлардаги ота ҳолати, сўнгра нобоп ўғлоннинг чимилдиқда келинчакка қилган тажовуздан кейин қудалар, эл-юрт олдида шармандалик ва қўрқувдан тахликага тушиши, яна ўша бахти қаро ўғилнинг бошини иккита қилиш йўлидаги ташвишлари — ҳажвий асар бағридан шундай тигиз, мунгли руҳий драматик тасвирларнинг жой олиши санъатда сийрак учрайдиган ноёб ҳодиса! Шунингдек, китобхон мадраса хурофати билан мияси ғовлаган Махзумнинг ҳаётдаги бир қатор мақбул ўзгаришлар, янгиликлар, таркиб топиб бораётган янгича таомилларни ҳазм қилолмай ноқулай аҳволга тушиб қолишдан қаҳқаҳа отиб кулади; қироатхонада эркак ва аёлнинг оддий инсоний муносабатлари Махзумга фаҳш бўлиб туюлади; у қироатхонанинг одамларга текин хизмат қилиши сабабини тушунолмайди, янги илмий китобларга нафрат билан қарайди, уларни «ағда-риш-тўнтарниш қилуб кўчага чиқариб» ташлагиси келади; маҳаллий халқ ёшларини марказга ўқишга юборилиши унга зўравонлик бўлиб кўринади ва ҳоказо. Бундай ўринлардаги пичинг, киноя-кесатиқлар муҳим ижтимоий маъно касб этади. Аммо Махзум қисмати, саргузаштлари ифодасида бошқа жиҳатлар ҳам мавжуд. Махзум табиати эътибори билан ҳар қанча кулгили бўлмасин, у аянчли кимса. Аввало Оллоҳнинг ўзи унинг бахтини кемтик қилиб яратган, болалиги дарду ташвишлар билан ўтган, вояга етиб уйланганида илк қувонч азага айланган; орадан анча фурсат ўтиб, ўзига муносиб аёлга унашув асносида ота оламдан ўтади, тўйга аталган нарсалар ота азасига харж қилинади; сўнг отадан қолган мулкнинг бир қисмини сотиб уйланади, фарзанд кўради, бахтли бўлдим деб қувонади, аммо бирин-кетин икки фарзандини қаро ерга бериб жудолик ўтида ўртанади. Ниҳоят, яккаю ягона қизини вояга етказиб, узатиб энди «тинчигани»да юртда инқилобий ўзгаришлар бўлиб, большевойлар сиёсати туфайли мадрасалар ёпилади, диндорларга, эски зиёлиларга муносабат кескинлашади, кўплар қатор Махзум ҳам тирикчилик манбаидан — имоматдан

ҳайдалади, кўча-кўйларда сарсон бўлиб қолади: «бу вақтда тириклик тошдан қаттиқ, бола-чақанинг ташвиши кишини қайси кўйларга солмайди...» Махзум ночор дуохонлик қилишга мажбур бўлади, ammo дуохонлик орасида кун кўриш бисёр қийин, бахтига кампири бор экан «ипу иплич қилиб» рўзгорни тебратлади; Махзумнинг «Муштум» идорасига ёзган хатидаги имоматдан тушиб қолгандан бери бениҳоя дилгирлиги, эртадан-кеч қиладиган иши уйга кириш, эшикка чиқиш — бундан бошқа гап йўқлиги, бекорчиликдан эр-хотин орасида дилхунлик давом этаётгани ҳусусида қилган шикоятлари ифодасида кулги оҳангидан кўра қаҳрамоннинг ночор аҳволига ачиниш туйғуси устивор.

Махзум саргузаштлари талқинидаги яна бир ғоят муҳим йўналиш ҳозирга қадар адабиётшунослар эътиборидан четда қолиб келаётир. Гап шундаки, гўё Махзум учун тушуниксиз, ғайритабиий, кулгили бўлиб туюлган ҳодисалар замирида тамомла бошқа бир маънони ўқиб олиш қийин эмас: бир қарашда Махзумни «фoш этиш»га қаратилгандек бўлиб кўринадиган кулги тиги ўша давр — 20-йиллардаги ижтимоий-сиёсий ҳодисаларнинг кўпгина жиддий томонларига, адиб ибораси билан айтганда «жамият қитиғига» тегиб ўтадики, ёзувчи бундай қалтис ишни бениҳоя усталик, катта маҳорат билан адо этади. Бунда у кўҳна адабиётимиздаги муҳим бир санъат — тажоҳи ул орифин — билиб-билмасликка, кўриб-кўрмасликка олиш усулини ишга солади. Эсланг, Махзум Муҳафи Усмоийни — Қуръони қаримнинг нодир нусхасини қидриб қироатхонага боради: маълум бўладики, уни ҳалқдан яширин — «пўлод сандикқа солуб соқлор эканлар». У қироатхонада муқаддас диний китобларни сўраб-суриштиради, лекин бирортасини ҳам тополмайди. Демак, жамоатчилик аллақачон улардан маҳрум этилган. Махзумнинг бухоролик таниши тилидан шўро ижроясига ёзган мактубида ўз-ўзини фoш этувчи жиҳатлар талайгина, шулар баробарида шўро одамлари билан ўта эҳтїёкорона муносабатда бўлиш зарурлиги ҳақидаги гаплари кишини ҳушёр торттиради, чунки Махзумнинг «ул ҳаромзодалар андак сабабини айтиб дарҳол қамоққа олмоқдин ҳам тоймаслар» деган гапларида жиддий ҳақиқат бор. Бошқа бир ўринда ҳикоя қилинишича, Махзум масжидда ер ислоҳати ҳусусида амри маъруф қилиб, шариат бўйича бировнинг мулкини олиш аҳли мўминларга ҳаромлигини айтгани учун эртаси кунийёқ милиционер келиб оёғини ерга теккизмай олиб кетади, аксиланқилобчи сифатида қамалиб кетишга оз қолади.

Калвак махзум бир неча ўринда шўро ҳукумати, фирқа ходимларига рўпара келади. Одатдагидек, улар билан мулоқотда Махзум оvsарлиги туйфайли бир қадр кулгили ҳолатга тушади, айни пайтда ўша кулгили ҳолатларнинг ўзида ҳодисанинг бошқа жиҳатларига имо-ишора, пичинг-киноя мавжуд. Масалан, кўчада кетаётган Махзум милтиқ кўтарган милиционерга дўх келади, уни «ўрус» деб ўйлайди, кейинроқ билса у рус эмас, муслмон боласи, ўзининг куйи маҳаллик таниши экан, ул йигит тирикчилик тошдан қаттиқ бу замонда бола-чақанинг ташвиши билан милицияга ишга кирганига иқрор бўлади; Махзум унга «Яширинча бўлса ҳам намозингни ўқи, чўқингонингда ҳам ичингдан «худоё ўзинг кечир...» деб тур, қани бўлмаса бир «таджики имон» қилайлик!» деганида бечора теваракка аланглаб калима айтади. Эҳтимол, 20-йиллар шароитида фидойи инқилобчилар назарида милиционер йигитнинг бу қилими мунофиқлик, шўро ходимига нолойиқ хатти-ҳаракат бўлиб туюлар. Ammo унинг ҳадикла теваракка аланглаб калима айтишида энгил кулги билан баробар нақадар самимий бор: устига устак одамларнинг виждон эрки, эътиқоди учун ҳадиқирашга мажбур этган сиёсатга муайян муносабат ҳам бор. Ўша ўринда Махзумнинг шундай сўзлари келтирилади: «Ул (милиционер — У.Н.) кетгандан сўнг муслмонларнинг ҳолига ниҳоятда афсус қилиб йиғладим: — оҳ, дедим, бу кофир муслмонларнинг бошига нималар солмади — дедим». Бу ўша давр сиёсати учун хийла кескин айбнома. Бироқ бу гапларни Махзум, яъни «мадраса хурофати билан мияси ғовлаган», «овсар», «калвак», «қолоқ» одам айтгани учун билинар-билимас елдек ўтиб кетади, ўқувчи унинг оҳларига, кўз ёшларига унча эътибор бермайди, ammo булар сезгир китобхонни бирдан ҳушёр торттиради...

Улуғлардан бири вафот этади, марҳумнинг яқинлари Махзумни жаноза ўқишга таклиф этадилар. Маълум бўлишича, «марҳум ўзи ўшал наузанбиллоҳ ҳақдин тонғонлардин эрди, ammo ботинда дини исломни дўст тутаб, кабзи руҳ асносида васият қилибдиларким, «агар чандики, махфий бўлса ҳам фақирни жаноза бирлан дафн қилингиз», деб...» Ёзувчи ҳодиса тафсилотини давом эттиради. Махзум сўздан бир қадр кулгили, ammo аччиқ ҳақиқат аён бўла боради: «ўзга улугларнинг қулоғига бу маънидин чизи хабар етмасин, деб» ўша маҳалланинг имомига ҳам буни билдирмайдилар, узоқ-яқин қавм-қариндошлар тўпланиб ярим тунда махфий тарзда жаноза ўқилади: эртаги кун учун эса ажиб бир тадбирга ҳозирлик қилиб қўйилади: «Эрта бирлан ўшал мансабдор партиналар тушиб, муззакон бирлан закунска қилиб, марҳумни кўмар эрканлар...» Қарангки, 20-йилларнинг ўрталаридан бошланган, эҳтимолки, сўз санъатида илк бор Қодирий томонидан қаламга олинган бу хил таажжуб ҳангомалар ҳаётда, афсуски шу кунга қадар давом этиб келди, ҳатто бу аччиқ ҳақиқат гуржи адиби Н. Думбадзенинг машҳур «Абадий қонуни» романида ҳам қаламга олинди.

Асарда ўз даврининг ақл бовар қилмайдиган ғаройиб зиддиятлари ҳақида йўл-йўлакай имо-ишоралар, қистирма гаплар кўп учрайди. Бир ўринда муаллиф Сўфи Оллоёвнинг «Агар дарё тагида бўлса жойинг Бахона бирла еткурғай худойинг» деган байтини келтиради-да парвардигорнинг бу иноятдан аҳли куффор ҳам насибадор эканини айтади ва бунинг далили сифатида Махзум тилидан шуларни сўзлайди: «Ўзбекистон деб тасмия қилибдурлар, неча лак аҳли бедин умргузаронлик қилурлар ва яна ул қавми лоуфлиунлардин қар рўз ва ҳар шаб оташ ароба бирлан вақон-вақон соруло бараҳна хўрду калон бул жанобларга азимат қилиб ва андак фурсатларда хўраклик ва пўшаклик бўлиб даражот ба даражот ўшал мағриб заминда умргузаронлик қилғувчи фарангилардек кўпас бўлиб кетар эрканлар. Ваҳоланки, биз калимагў аҳли мамлакатлар ул парвардигорнинг чизи марҳаматиға як рўз ташна ва як рўз гурусна бо ин ҳама шуким ва зикр илоҳийга забон гўелик қилурмиз».

Бу кулгили эътироф — 20-йиллардаги, янги иқтисодий сиёсат давридаги Ўзбекистоннинг, туб миллатга мансуб халқларнинг қисматиға оид шафқатсиз ҳақиқатнинг ўзгинасидир. Кўпчиликка аёнки, «Калвак махзум...» 1923 — 27-йиллар давомида ёзилган. Бу йиллар мобайнида ҳаётнинг ўзида, қолаверса Қодирий қисматида, қарашида кўп жиддий ўзгаришлар содир бўлади; Октябрь инқилоби берган эрк, ҳақ-ҳуқуқ, бирин-кетин тартиб олини бошланди, ваъда

қилинган нарсалар, кутилган кўп ширин орзу-умидлар саробга айланди, маъмурий қўмондонлик ҳокимиятининг таҳдид ва зулми кучайди; Қодирийдек шўро ҳукуматиға, социализм ишиға содик, ўзини «Маркс ва Лениннинг ҳароратлик шогирди» санаган аллома адиб арзимас баҳона билан қамоққа олиниб «контрреволюцион ҳаракат»да айбланди, «инсонлик шаъни, орзу-умидлари топталди. Адиб қисмати, қараши ва руҳиятидаги мана шу кескин драматик фожией жараён ёзувчининг ижодий тадрижида чуқур из қолдирди; буни жумладан, «Калвак маҳзум...»да ҳам кўриш мумкин. Бошда кўпроқ жонли ҳаёт билан алоқаси узилган, қолюк, оварс бир рухоний устидан кулишға қаратилган асар бора-бора даврнинг ижтимоий зиддиятлари ва иллатларини фош этувчи ўткир памфлетга, асардаги бош ҳажвий персонаж эса «ҳажв объекти»лигидан чиқиб, давр қурбони, аянчли бир кимсга айланади. Асар охиридаги икки ҳолат: бюрократизмни фош этувчи «Қавондул умаро» хангомаси ҳамда ўша даврда ўртага ташланган «одамизотнинг ақли етмайдиған» «Қишлоққа юзингни ўғир!» шioriнинг асл маъноси ҳақидаги киноя-кесатикларға тўла мулоҳазаларни эсга олинг.

«Қишлоққа юзингни ўғир!» шiori маъносини қидириш йўлидаги ҳангомалар ва бу шiorға берилган изоҳлар, яъни большевиклар шаҳарда амалға оширган ўзгаришлару энди қишлоқда рўйбға чиқармоқчи бўлган режалар шарҳи, одатдагидек, ўқувчини ҳам қулдиради, ҳам қулдириб туриб ўйға толдиради. Мана улар:

«Энди қишлоққа юз ўғирингиз, яъни юғурингиз! Уларни ҳам бир ярим олчинлик кўйлак ва лозимлардан барҳамдан қилингиз, яъни калтадум айлангиз! Янги мактаблар очиб, эр ва қиз болаларни ўқиттириб, мактаб фойдасиға йиғилғон донларни шаҳарға кетириб уйингизға босиб олиб, муаллимларға ўз тишларининг кирини сўрдилингиз! Сигирларға ҳўкиз ва ҳўкизларға бузоқ деб ном берингиз! Отлиқ кишини эшакка ва эшакли кишини отға миндилингиз! Қишлоққа қадам ранжида қилиб борғонингизда боорбу, оғзи катта шахсларнинг хоналарига меҳмон бўлиб, шул шахсларнинг маслаҳати билан бир тангалик солиқни ўн танга қилиб йиғиб, ортинги орада бўлиб олингиз!» Бу хилдаги орачидиқ пичин-киноялар — нақд «жамият қитиғиға» тегадиган гаплар ўз даврида жамоатчилик орасида қандай таассурот қолдирган экан?! Айниқса «Сигирларға ҳўкиз ва ҳўкизларға бузоқ деб ном берингиз! Отлиқ кишини эшакка ва эшакли кишини отға миндилингиз!» деган захарханда иборалар ўша кезларда юргизилаётган бемаъни сиёсат ҳақида ўткир айбнома эмасми?!

Ёзувчи булар билан чекланмай яна давом этиб, танқид тигини бундан ҳам кескинлаштириб дангалиға «Қишлоққа юзингни ўғир!» деган қақирининг асл маъноси қишлоқни талашдан иборат эканини, уни «Қишлоққа қопингни ўғир!» деб тушуниш мумкинлигини таъкидлаб, кескин бир оҳангда мана буларни ёзади: «Қишлоққа юзингни ўғир!» бойचेгаги ўрниға «Қишлоққа қопингни ўғир!» шiorини қабул қилиш ва ундан сўнг ҳар биримизни қишлоқдаги катта мансабларға; масалан: ижроқўм, саркотиб, суд, ер-сув, шўьба, милисия бошлиғи, ҳўжалик, идора (аммо муаллим белгилаш яна ярамайди, чунки бу дунёда шундай расво ва унумсиз хунар йўқ!) ва бошқа амалларға белгилулиб, бағдазон ҳар биримизнинг қўлимизға топилса қоп, топилмаса халта бериб қишлоқларға чиқориш керак эди. Бу тақдирда ҳалиғи «қишлоққа юзингни ўғир!» шiori хоҳ-нохоҳ амалға ошиб шаҳарда қолғон катта гўзимларни ҳам биз каминалар топиб тутқон жойда халталаримиз билан қишлоқ томонға табассум қилдирғон бўлар эдик».

Бу давронинг тасдиғи сифатида ўша кезлари бўлиб ўткан кичик бир воқеа келтирилади: Кўр-кўлдак суви устиға кўприк солмоқчи бўладилар; бу кўприк ҳам деҳқонлар, ҳам пахтақўм идораси эҳтиёжига хизмат қилиши керак. Бироқ кўприк солишда «иштонсиз деҳқонлар» жонини жаборға бериб ишлайдилар, пахтақўмдан пахтақўм эшиғиға «ўн икки донна хари сўраб «шайан олло» ўқийдилар», пахтақўм эса уларнинг илтижоларига нописандларча «попирисининг кулини черта-черта «Худой берсин!» жавобини қилади. Хулоса шуки, «пахтақўмдек бир идора ҳам аптини четға буриб қопини кенг қилиб, қишлоққа ўғирди!»

Биз юқорида Калвак маҳзумни ҳам қулғили, ҳам аянчли шахс, давр алғов-далғовлари қурбони, деб эдик. Асар охириға томон уни ҳажв қилишдан кўра унға нисбатан ачиниш, ҳамдардлик туйғуси ортиб боришини эслатган эдик. Биламизки, Калвак маҳзум саргузаштлари 1927 йили тўхтаб қолади.

Умуман Қодирий анча вақт ҳажвиётни тарк этиб кетади. Ниҳоят, адиб 1935 йил 10 мартда «Еш ленинчи» рўзномасининг адабий тўрағидаги учрашувда «яна ўзининг ҳажвчилигини янғидан бошлаш тилағи бор»лигини айтади. (Қаранг: «Ёзувчи ўз иши тўғрисида» мақоласи) Шу ниятда, у аввало чала қолган машҳур «Калвак маҳзум...» қиссаси устидаги ишини давом эттиради. Ҳабибулла Қодирийнинг эслашича, орадан ўн йил ўтиб адиб 1936 йили яна Маҳзум тарихиға қайтади, асарнинг аввал журнал ва рўзномаларда чиққан бобларини жамлаб, каттагина — ўн икки varaқли дафтарға жо бўлган хотима боби билан тўлдиради. Бу нусхани ёзувчи машҳур туркшунос — филолог олим Е. Д. Поливановаға таржимага беради, уни ўзбек ва рус тилларида китоб ҳолида чиқармоқни ният қилади. Афсус, бу нусха (эҳтимолки, унинг тайёр бўлган таржимаси ҳам бирга) ўша кезлардаги мудҳиш воқеалар тўзони ичра йўқолиб кетган. Янғидан ёзилган хотима бобини ўқиб чиққан Х. Қодирийнинг айтишича, унда Маҳзумнинг қишлоққа сафари ва у ердаги кўргиликлари ҳикоя қилинган. Маҳзум иш тополмай рўзғор вақидан қийин аҳволда қолади. Ниҳоят, таниш-билишлар ораға тушиб Тошқўрғон қишлоғи масжидиға имомьямак тайинланади ва эшакда қишлоққа отланади: не-не орзу-ҳавасу машаққатлар билан қишлоққа етиб келиб энди иш бошлағанида «ўрисча кийиниб, соч қўйган» ёш бир қосмомол йигит масжидға кириб домлага: «Ҳа, шаҳардагиларнинг миясини чиритиб бўлиб, энди қишлоқдагиларнинг миясини чиритгани келдингизми?» дея дағдаға қилади. Домла ўзидек одамлар, ҳатто қишлоқларда ҳам хор бўлгандан бениҳоя афсус кечади. Шу орада қишлоқда қолхозлаштириш, кескин синфий кураш, қулоқларни синф сифатида тугатиш сафарбарлиғи бошланади, бой хонадониди ётиб юрган Маҳзум тўс-тўполон пайти қўлга олиниб «синфий душман»лар қаторида яланғоёғ, ички кўйлак-лозимда ҳайдалиб қишлоқ шўросиға олиб борилади. Сўроқ-текширувдан сўнг Калвак оқланади, аммо у бундай нотинч қишлоқда яшайдан воз кечади. Ҳ. Қодирий маълумотиға кўра, асар хотимаси «Калвак тоғам яна Тошканд шаҳрида эски бекорчилар. Энди имоматчилик топилмаса, бирон қоровулчилик хизматиға ҳам розидирлар», деган сўзлар билан тугалланади. (Х. Қодирий. «Отам ҳақида», 1983, 43-44-бетлар.)

Ҳ. Қодирий хотирида сақланиб қолган тасвир умуман асар рўҳи, воқеалар ривож манотиғи мос. Унда Махзумнинг бир қадар қулгили, аммо асос эътибори билан аянчли қисмати бу ерда муайян интиҳога етади. Қиссини охириги бобларида муаллиф қаҳрамонни қишлоққа олиб боради, унинг ачиқ саргузаштлари ва нигоҳи орқали энг кескин, драматик палла — коллективлаштириш даври ҳодисаларига ўз муносабатини билдиради. Афсуски хотима бобнинг барча тафсилотлари бизга қоронғи. Модомики асарнинг эълон этилган охириги боблари шу қадар кескин тарзда битилган экан, ўз-ўзидан драмаларга тўла коллективлаштириш воқеалари ҳам шу йўсинда тасвир этилган, давр зиддиятлари хийла кескин тарзда очиб берилган, ҳодисалар моҳияти теран таҳлил этилган, деб тахмин қилиш мумкин. Ҳ. Қодирий қисқача баён этган воқеалар тафсилоти, чунончи, «ўрчисча кийинган, соч қўйган» комсомол йигитнинг масжидга кириб қишлоқ қариялари олдида шаҳардан келган домлани, нима бўлганда ҳам четдан келган меҳмонни, кекса одамни менсимай ҳақорат қилиши, қишлоқдаги синфий кураш туфайли таҳлиқали ҳаёт, Махзумнинг синфий душманлар қаторида таъқиб этилиши, қишлоққа сизмай шаҳарга қайтиши — шуларнинг ўзиёқ хотима бобининг жиддий бир руҳидан далолат бериб турибди.

«Калвак махзумнинг хотира дафтаридан» асаридagi шу хил ўринлар ҳозирга қадар адабиётшунослик эътиборидан четда қолиб келаётганлиги кеңиб бўлмас бир ҳолдир. «Тошпўлат тажанг нима дейди?» асарининг «таҳлил» ва «бахоси» бундан ҳам ночор. Тошпўлат «ўтмишдаги қоқоқ, инжирнинг тузумнинг ярамас сарқитларидан қўтила олмаган тубан кишиларнинг типик бир вакили», у «бекорчилик орқасида текинхўрликка ўрганиб, янги ҳаётдаги ҳамма нарсага нафрат билан қарайдиган бекорд чапани», асарнинг бош ғояси эса «эксини, салбийни инкор этиб, фош қилиб янгининг улўвор, ҳаётий, пўртанавор одимларини тасдиқлаш ва олқиш»дан иборат, деган хулосалар қиссани юзак мутолаа қилиш туфайли туғилган бирёқлама тасавурлар самарасидир. Қолаверса, бу ҳол чинакам реалистик асарга воқеликнинг ҳолис, ҳаққоний тасвири, ҳаёт ҳақиқати, ривож ички зиддиятларининг объектив бадиий тадқиқи деб эмас, нуқул унга «ғоявий қурол» деб қараш, асарни мафзуравий мақсадлардангина келиб чиқиб баҳолаш оқибатидир. Шунинг учун ҳам «Калвак махзум...» таҳлилида бўлгани каби «Тошпўлат тажанг...»ни баҳолашда ҳам ундан асосан феодал ўтмишни; ўтмиш сарқитларини «фош этадиган», шўро воқелигини эса «тасдиқлайдиган» ва «олқишлайдиган» жиҳатларига эътибор қаратилади, Тошпўлат сиймоси эса нуқул сарқитлар, тубанликлар тимсоли деб таъкин этилади.

Такрор айтаман, «Калвак махзум...»да бўлгани каби, «Тошпўлат тажанг...»да ҳам бундай ҳолатлар йўқ эмас, албатта. Дарҳақиқат, асар етакчи персонажи Тошпўлат табиятида кўп ноёп зиддиятли жиҳатлар мавжуд: у болалигида яхши тарбия кўрмаган, мактабда ёлғизлик билан олмаган, саводсиз-оми, маърифатдан йироқ, ҳаётда йўлини топа олмаган, омадсиз одам. Тошпўлат фақш ишлардан — нашавандлик, қиморбозлик, безориликдан ҳам тоймайди. Маърифатсизлик туфайли у кўп ҳолларда оддий турмуш чигалликларини ечолмай, ҳаётдаги ўзгаришлар, янгиликлар моҳиятини англаб етолмай қийналади, қулгили, танг аҳволга тушиб қолади. Хусусан солиқ қоғозининг, умуман солиқ тартиботининг маъносига тушунмай довлдираши, бобоқ хўрозини қувлаб мактабга кириб қолиб, ягича таълим-тарбия, ўқувчилар ҳақида ўзича бадбин ҳаёлларга бориши — шу каби ўй-хаёллари, бемаъни хатти-ҳаракатлари билан чиндан ҳам у ўз-ўзини фош этади. Бироқ асар персонажида баҳо бераётганда унга йўқ айбларни тақаш, ҳажвий асар қаҳрамони экан, деб жамики ёмон хусусиятларни тиркайвериш тўғри эмас. Айниқса, унга нисбатан айтилган «тубан кишиларнинг типик вакили», «бекорчи», «текинхўр», «ҳамма нарсага нафрат билан қарайдиган бекорд чапани» деган айблар асоссиз. Ёзувчининг ўзи бу образ табиатиға хос етакчи хусусиятни жуда аниқ таърифлаб берган. Муаллифнинг фикрича, Тошпўлат — ишсиз, бири бит, бити сирка бўлмаган ва шу фақирлик орқасига ёмон йўللарга кириб қолиб тажангланган чапани. Тошпўлатни такасалтанг бекорчи, текинхўр деб бўлмайди; у ўзини ҳар хил соҳаға уради, дўкондорлик қилади, тегирмонға аралашади, деҳқончиликка қўл уради, мардикор бозорға тушиб ёлланиб бировларнинг хизматини адо этади — бироқ бу билан унинг сира косаси оқармайди: дўконни барҳам беради, бир йил бурун тегирмонға аралашгани учун катта солиқ тағида қолади, «нон ўрниға. кесак тишлаб, ёз бўйи сув ичиб ишлаб оёғида битта чилим қоқоққа эга» бўлади; касалданг ночор одам билан бировға мардикорликка ёлланиб, ҳамма ишни ўзи бажариб, олган ҳақини ночор шеригиға инъом этиб ўзи қуруқ қолади... Хуллас, ўз ибораси билан айтганда, у «одамизод фарзандининг ғариби». Уни емаган сомса учун ҳақ тўлашға мажбур этганларида, тегирмончи деб солиқ солганларида айтган мана бу гаплари тағида фақир ўқир одамнинг фийони яшириниб ётибди:

«— ... Нима, пул қоқябманми?

Чойчақасини ундан-мундан қилиб, таралласини тортиб юрган Тошпўлатнинг етти ярим сўлкавойни тағин қайси гўсхўрдан олсин, а? Бобоғимни сотиб берайми? Ёки сайратманми? Ётигим бўлса-ку ўн беш кундан бери гаравда, чопонни бўлса ўтган кунни ўзининг олдиндагача уч сўлкавойға сотдим. Худой ҳаққи, галавам айнади...» Худди ўша ишсизлик, адолатсизлик, йўқчилик туфайли чин нажот йўлини тополмай аламиндан асабийлашади, нашавандликка берилади, беданабозлик, хўроз ўриштириш билан ўзини овунтиради, гоҳо гуноҳ ишларға қўл уради, йўлда кетаётган нотаиниш беғуноҳ одамнинг ёқасидан олади, мушкул аҳволдан, қалтис вазиятдан чапаниларча безорилик йўли билан чиқмоқчи бўлади. Бундай ўринларда Тошпўлатнинг ҳолат ва хатти-ҳаракатларидан ҳам қуласиз, ҳам ичдан зил кетасиз.

Худди «Калвак махзум...»да бўлгани каби бу ерда ҳам муаллиф Тошпўлат саргузаштлари орқали сизни 20-йиллар ҳаётининг зиддиятли ҳодисаларига, даврнинг ўткир муаммоларига рўпара қилади. Тошпўлатнинг мардикор бозоридagi кўрганлари ва ўша топдаги аҳвол-руҳиятини эслайлик: «Қиссаи кўтоҳ шуки... тунов кун мардикор бозорига тушкан эдим — қўлинг, қарасанг кетмон кўтарган хумсоларинг арофат. Қўлинг ҳам қаторға кириб ўлтирдим. Ҳайтовур, мардикор бозорининг ижараға олгон хумсо йўқ экан. Санга ёлғон, худого чин, ука, одамзоднинг юзтаси тўққуз пул: ўзваги, тожиги, маҷочси, қозоғи, қалмоғи... борчи етмиш икки жамғармасидан ҳам топасан. Боҳо олтига, одам оладирғон хумсонг бўлса анқо. Фейли айнади, вой, камбағалчиликни чиқаргонни дедим...»

Булар шўро ҳокимиятнинг еттинчи-саккизинчи йилларида Тошкентдай шаҳри азимда бўлаётган воқеалар. Ана, фуқаронинг аҳволи, хилма-хил миллат, жамоаға мансуб оддий меҳнат аҳли-

нинг ҳоли, қадри! Буни кўрган, бошига ўша ғарибларнинг кунни тушган Тошпўлатдек фақр, чапани одам феъл айинмай, тажарганмай, фақирликдан нолимай тура оладими, ахир! Воқеаларнинг давоми яна ҳам изтиробли, изтироб тўла кулгили. Тошпўлат ҳикоя қилади: «Кетмонни тағимга қўйиб ўлтирдим. Ёнимда бир безгак; рангини қарасанг сариқ сумалар; Бунинг устига эҳ-эҳи қилиб йўталиб ҳам қўяди. Ҳа, дедим; касалингни мардикор бозорида тортасанми, ака, дедим. Ёки бу ерни пошшоликни касалхонаси, деб ўйладингми, дедим. Эй, ука, деди, йўқчилиги курсин, жўжа-вирдек жонман, деди. Ўзи деҳқон фарзанди экан, бобойи деҳқон топа қўллаптилар камбағални! Азбаройи худо, таъбим тирриқ бўлди. Борди-келдимни ҳисоблаб қараган эдим, чўлоқ кетмондан бозорга ҳеч гапим йўқ, ранги рўйига қарасам жуда увол, Сан кет, ака, — дедим. Ана шу букун қанчаки ишласам саники бўлсин, касалингни уйингда торт, — дедим. Безгак хумсонг марҳаматимга сира ишонса-чи. Индамадим. Қаҳрим билан мардикор бозоринг бўйича ёғрин бериб гурс-гурс одим тошлоб бир-икки ўтиб солдим. Ақли кўзида бўлгон бир хумсо совлатимга пўрт учди. Ҳа, дедим, ўн бир кунлик ишингни бир кунда бажариб берайми, ака, дедим. Етти оқ тага гаплашдик. Безгагни ҳам шу баҳога сўзлашиб ёнига келдик. Афти башарани кўриши биланоқ ҳужайининг кайфи учди. Ҳа, дедим, бу хўроз-ку, ака, дедим. Бунингни ранги ўзи туғма: ўнта наърашерингни ишини қилмаса ҳалол тузингни сол, — дедим. Бўлмади, хумсонг жудаям пих ёғрон туллак экан. Аранг отанг яхши, онанг яхши билан бир сўлкавоёйга баҳаял иторибман. Бордик. Хайтовур ҳужайин жониворинг бизни ишка солиб ўзи бозорга жўнаб солди, касофатингни салқинга чўзилтириб ўзим куюш кетмоннинг оловини чиқардим. Хумсо асиргача егулигини еб ёткан ерида волдираб ётди. Кечқурун баминадор ўн икки оқ тани олиб ўн бирини безгакка узотдим, бир оқ тани ўзим нашамга олиб қолдим, хумсонг ҳали ҳам марҳаматимга ишонса-чи; нуқул, «ортиқ бердингиз», дейди-я; вой сани эгам чақирсин, дийман.

Кеча кетмонни ҳам олти ярим тага сотиб жубордим. Нима, очингдан ўл дейсанми. Ахир уч кунгача киши иш тополмаса нимани ёйди?»

Қаранг, нақадар тиниқ, жонли, ўта шафқатсиз, драмаларга тўла лавҳа! Ёзувчи кулиб туриб ҳаётнинг мунгли, аянчли ҳақиқатини қойиллатиб айтган. Бугина эмас. Бу лавҳада Тошпўлат характери туб моҳияти — қанақа одам экани жуда яхши очилган. Маълум бўляптики, у оми, чапани, безори, нашаванд, қиморбоз бўлса-да, унинг вужудида, руҳида кўп олижаноб хислатлар мавжуд. Ўз турмуши, аҳволи не ҳолатда-ю, ўзини эмас, кўпроқ ўзига ўхшаш фақир фуқаролар қисмати ҳақида ўйлайди: ўйлаб эзилди; ғарибу мискин, ўта ночор нотаниш одам ҳолига ачинаиб, унинг жонига ора киради. Кези келганида айтиб ўтай: Тошпўлатга дуч келган фақир; хаста мардикор деҳқон образи, унинг бадий ифодаси, талқини ёзувчининг муҳим бадий кашфиётидир. Юқорида кўриб ўтилганидек, Калвак маҳзум талқинида ҳам мунгли садолар учраса-да, моҳият эътибори билан у комик образ, чунки унинг бисотида кулги, истеҳзо учун асослар етарли. Тошпўлат дуч келган мардикор деҳқон эса ўта ғариб, мискин бир кимса, унинг ҳолати, қисмати фақат мунгли-фожий-сентиментал йўналишдаги талқинни тақозо этади. Қарангки, адиб мана шундай одам учун ҳам ҳажвий асар бағридан жой топиб бера билган. Гап шундаки, ёзувчи бу ночор одам ҳаётига Тошпўлат типигаги чапани одам нигоҳи билан қараб ўта мунгли ҳолат-ҳодисалар бағридан ажиб бир кулгили жиҳатларни топади. Бошқачароқ қилиб айтганда, кулги йўли билан аянчли, фожеий ҳодисалар моҳиятини очади. Тошпўлатнинг бу хаста, ночор шахс билан чапаниларча муносабати, хийла-найранглар билан бу «кўтмас матоҳ»ни пуллаб ётиши, қолаверса ҳаётга, одамларга, уларнинг марҳамату саховатига ишончли йўқотиб қўйган ғариб кимсанинг ғаройиб танти одамга дуч келиб, ғалати аҳволга тушиб қолиши, ишга бориб кеча қадар ишламай салқинда «еб ёткан ерида волдираб ётиши», Тошпўлат меҳнат ҳақининг кўпини унга ҳада этганида, гўё унда ўзининг ҳам ҳисса-си бордек, нуқул «ортиқ бердингиз» деб туриши — шу каби кулгили ўринлар мунг тўла ҳодисага қандайдир «енгиллик» ўзгача руҳ бахш этади. Аслини олганда бу ердаги кулгида «енгиллик»нинг ўзи йўқ, кулгили бўлиб туюлган ҳолатлар аянчли истеҳзоларга тўла.

Шу лавҳадан ҳам кўриниб турибдики, Тошпўлат асло тубан, ишқмас, бекорчи такасалтанг эмас, танида куч-ғайрат, кўнглида эзгулик, шижоат тўлиб-тошиб ётибди. Аммо ўша ночор муҳитда куч-ғайратини ишга сололмай, ўз меҳнати, куч-ғайратининг нафи-самарасини кўролмай сарсон-саргардон: ишсизлик, бинобарин фақирлик орқасида нима қиларини билмай гаранг-тажанг, алам-зада. Аиниқса, ҳаётдаги ажиб жумбоқларни — тенгсизлик ва адолатсизликларни кўрганда ку-фурлиги ортади: ҳиссиз бюрократ мансабдорлар, шундай оғир замонда «камбағалнинг бошини силашни» ҳаёлига келтирмайдиган, юрт ободончилиги ҳақида қайғурмайдиган, фақат ўзини, маишати йўлайдиган бадавлат кимсалар, олифта кийиниб юрадиганлар кўзига бало бўлиб кўринади, ўзига ўхшашларнинг фақир яшашига, сарсон-саргардон юришига фақат шулар айбдор деб билади. Шунинг учун ҳам уларга дуч келганда асабийлашади, безорилги тутати. Ночор, ўзини овутиш учун нашавандликка ружу қилади.

Асарда Тошпўлат бисотини ёрқинроқ очиб берадиган, даврнинг шафқатсиз ҳақиқатини, аянчли драматини бундан ҳам кескинроқ кўрсатадиган яна бир лавҳа бор. Бу лавҳада ёзувчининг бояги ноёб бадий кашфиёти — мунгли, аянчли ҳодисаларни ҳам кулги — аянчли истеҳзо билан ифода-лаш санъати янада ёрқинроқ намоён бўлган: Тошпўлат Салим сўтак деган танишникнига томсувоқ ҳашарига боради. Салим ҳам косаси сира оқармай келаётганлардан. Унинг оилавий аҳволи ҳам кулгили, ҳам ночор. Тошпўлат ҳикоя қилади: «Анави йил Тожи ямоқчининг қизига уйланган эди. Хотинчаси тозиям ташлаб берипти. Қарабманки бешта гўдак! Ҳа, дедим бу чувринди баччаларни қаёқдан йиғиб олдинг, хумсо, дедим. Салим сўтагинг кулади. Ҳа, дейди, ҳаммаси ҳам худой берган қулбаччаларинг, Тошпўлат, дейди. Вой, дедим, вой ўйламай иш қилгон одам фарзандига, дедим. Битта арпа саватинг борми, Салим дедим. Бўлса, дедим, қама ҳамма жўжаларингни, пуллаб берайинчи мен сенга, дедим. Худой ҳақки, Салим сўтакка жудаям оғир бўпти: ёнингни қовласанг оғзини очади, гўдакларни тушқир!»

Икки фақир, соддадил дўстининг ҳазил-мутоиба билан айтган гапларини эшитиб туриб, Салим сўтакиннг, бешта норасида гўдакнинг ночор ҳолига боқиб, аиниқса, гўдакларнинг ённи қавлаганда оғзини очилларини кўриб эт-этинг увишиб кетади. Очиги, шу пайта қадар адабиётимизда 20-йиллар ўзбек турмушининг, жўжабирдай фақир ҳақир деҳқон ҳаётининг бунақа ёрқин, аянчли, шафқатсиз манзараси ифодасини кўрган, ўқиган эмасман!

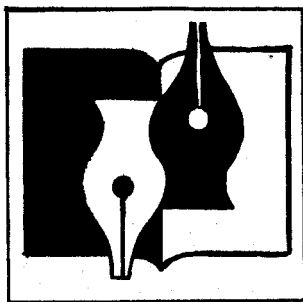
Ёзувчи қисқагина қилиб Салимнинг шу ҳолга тушиш тарихини ҳикоя қилади. Авваллари Са-

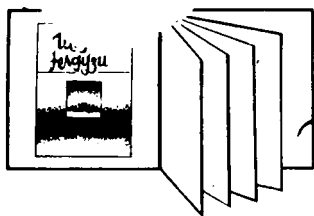
лимнинг «иши йирик: тагида от-араваси, ёнида чой-чақаси готоп» бўлган; пул топиб ақл йўқотган бу бандан мўмин бир «наҳс босқон билан шерик бўлиб» амиркон пахта экади, «фабрикончи ўрусвой» билан битим тузиб, ундан беш-ун сўлкавой пул олади. Кузда ёмғир уриб бериб ҳосил нобуд бўлади-ю қарзга ботади, «вой-воёғи бола очиб, қиши билан жўжаларига от-аравани сотиб» едиради, энди у ҳам Тошпўлатга ўхшаб бекорчи, ишсиз, на қиларини билмай ҳайрон. Уша дамда Тошпўлатнинг: «Ҳа, дедим, бўлар иш бўпти, энди наشانгни баҳузур чекавер, Салим, дедим. Монови жўжаларингни бўлса, дедим, худо йўлига қўявер, дедим», дея берган «далда», «маслаҳати» даврининг шафқатсизликларига нисбатан шафқатсиз киноя-кесатиқ бўлиб эшитилади.

Мана шу аянчли вазият асносида дард устига чипқон, деганларидай яна бир кўнгилсиз ҳодиса юз беради. Фақир одамнинг дўстлари унинг жонига аро кириб томини суваш учун ҳашарга тўпланганида — қизгин иш пайтида олифта бир мансабдор пайдо бўлади, «Салом йўқ, алик йўқ, ҳормабор бул ҳам қўлтигида» зақун суриштиради, Салимни одамлар кучидан фойдаланаётганликда айблайди; бу оддий халқ удуми, меҳр-оқибати эканини тушунишни ҳам истамайди; «Ҳашар ишлаб ухлогонга ўлмас маҳшор кун и азоб ўлмас, тойбас қилиб шароб ичанг яна сенга ҳисоб ўлмас», — деган китоб сўзлари эслатилганида унга қулоқ ҳам солмайди, ҳашарчиларни, улар қатори Тошпўлатни ҳам хатга солиб тергов учун давлат маҳкамасига боришга мажбур этади. Салим сўтак бу ишлардан жон-пони чиқади, безгаги хуруж қилиб мансабдорга нима деганини билмай қолади. Тошпўлат эса, одатдагидек, бу ишлардан тажанг, «шу замоннинг оқибатидан хафа» бўлади...

Энди асардаги тўғридан-тўғри давр сиёсатига оид баъзи ҳодисалар тафсилотиға диққатингизни тортаман. Ишсизликдан, фақирликдан, адолатсизликдан бора-бора Тошпўлатнинг тоқати тоқ бўлади, адолатсизликларга қарши ўзича «кисён» кўтаради, совет идораларига бориб, ер ислоҳоти қилиб фуқароларга ер улашган ҳукуматдан савдогарлар дўконини тортиб олиб, ўзига ўхшашларга бўлиб беришларини сўрашга қатъий жазм этади, синдикатлардан «мол олиб бирни икки қилишни хўб биламиз» дея гердаяди, ўзини билагон қилиб кўрсатади. Қизиги шундаки, шу хилдаги фаоллиги, жангарилиги билан у дарҳол эл назарига тушади. Сайлов арафасида саккизта камбағал уни ўраб олиб «Сени улуг сайлаймиз!» дея ундан розилик сўрайдилар. Шу ўринда пичинг-кинояларга, нозик имо-ишораларга тўла зиддиятли ғаройиб ҳодисалар қаламга олинади; бурунги «оқ соққа, қора соққа» сайлови, сайлов пайтидаги казо-казоларнинг, қози-домлаларнинг таъмаргирларча саховати, пул улашишлари эслатилади; эндиги сайловда улар ҳақсиз, уйларига қамалиб устидан қулф солиб олишган. Бу гал камбағал меҳнаткаш халқнинг сайлови, энди катта мансабларга фақир-ру ҳақирлар сайланиши, ҳа, Тошпўлат каби кечаги ялангоёқ, оми, чапани, «юк орқалайдиган», «хулеган», безорилиқдан, «гакнак топилса эрмак» деб қимор ўйнашдан ҳам тоймайдиган кимсалар давлатни бошқариши лозим! Энг ачинарлиси шундаки, амалда бундай ишлар бўлган. Аммо Тошпўлатда андак андиша, инсоф бор. «Шу кўл кўтардиминан усталчасига ўлтирсам» дейдию одамларнинг маломатидан чўчийди, бундай масъулиятли лавозимга ўзини нолайиқ санайди, бу соддадил фақир одам фуқаропарвар жамиятнинг фуқаропарвар сиёсатидан ажабланади, «шу замонангни борди-келдисига тушунолмаё» тажанг бўлади. Ахир ўшандай сиёсат туйфайли, гарчи фақир-ру ҳақир, меҳнаткаш халқ орасидан чиққан бўлса-да, ўзи мутлақо тажрибасиз, ғирт оми, маърифатсиз одамлар мўтабар мансабларга кўтарилиб ўзини ҳам, эл-юртни ҳам не-не кўйларга солмади, ахир! Ҳушёр адиб Тошпўлат билан алоқадор бояғи ҳодисаларни қаламга олиш билан ўз вақтида гўё жамоатни шундай кўнгилсиз ҳодисалардан огоҳ этаётгандай туюлади. Ёзувчи Тошпўлат сингари фақир-ру ҳақирлар ҳолига қанчалар ачинмасин, уларга ҳамдард бўлмасин, уларнинг ҳам «орқасига офтоб тегаётгани»дан қувонмасин, барибир, ҳали улар масъул вазифаларни бажаришга, давлат ишларини бошқариши каби ўша йиллар шўролар замонасида содир бўлаётган бу хилдаги янгиликларни ўйламай-нетмай ҳар боб билан маъқуллаш, оқлаш, олқишлаш йўлидан қормай, бу хил жараёнларни ҳолис туриб, зиддиятлари, мусбат ва манфий томонлари билан бор ҳолича гавдалантиради, жанр имконияти даражасида ҳалол бадийий таҳлил этади.

Хулласи калом, Абдулла Қодирийнинг машҳур ҳажвий асарлари — «Калвак маҳзумнинг хотира дафтаридан», «Тошпўлат тажанг нима дейди?» қиссаларининг мазмун-мундарижа доираси мавжуд тасаввур-қарашларга қараганда анча кенг, ёзувчи кулгиси бениҳоя сержило. Энг муҳими, реалист адиб 20-йиллар шўро воқелигининг кўп нозик жиҳатларини, ўша даврда юз бераётган муҳим тарихий жараёнларнинг ички зиддиятларини гоёта зийраклик билан илғаб ололган, ҳалол ва фавқулудда маҳорат билан бадийий ифода этишга эришган.

«Ўзбекистон шўро адабиёти»

1932, 6—7-сон

М. Горький. «Она» романидан

Эртаси кун маълум бўлдиким, бу кун Самойлов, Сомов ва яна беш киши қамоққа олинганлар. Кечқурун, югурганча Федя Мазин кириб келди. Уникада ҳам ахтариш бўлган — шу учун ул ўзида йўқ даражада хурсанд, ўзини зўр бир қахрамон хаёл қиларди.

— Кўрдингми, Федя?— деб сўради Она.

Федянинг ранги ўчди, юзлари жиддийлашди, бурунлари қалтираб кетди.

— Зобит урмасин деб қўрқдим! Ўзи қорасоқол, йўғон, қўллари шундоққина юнг, бурнида қора кўзойнаги бор, худди кўзи йўқ одамга ўхшар экан. Ушқириб, ер тепкилаб берди! Умрингизни қамоқда чиритаман, деди! Мени бир умр на отам, на онам урган эмас, мен — ёлғиз ўғил, мени яхши кўришади.

Ул, бир нафасга кўзларини юмди, лабларини қимтиди, иккала қўлини жуда тез ҳаракат қилдириб сочларини тарқатди ва қизарган кўзлари ила Павелга қараб туриб, деди:

— Қачон бўлса ҳам мени урғундай бўлсалар, мен, худди пичоқдай одамнинг баданига сукуламан, шундай ёмон тишлаб узаманки, майли, нима қилсалар бир йўли қилсинлар!

— Нозик, нимжон бир нарсасан сен!— деди она.— Муштлашмакни ким қўйибдир, сенга?

— Мушлага бераман,— деди Федя оҳистагина.

Ул чиқиб кетгандан кейин она Павелга қараб:

— Мунинг ҳаммадан бурун «мулла мушук» бўлади...— деди.

Павел индамади.

Чўлпон таржимаси

Фитрат

Пахта теримидан

Расмлар, лавҳалар, безаклар-ла
Жонли-жонли шоир тилаклар-ла
Яшнатилган чиройли чойхонанинг
Чарчамас соати, ғурур чолиб
Урди саккизни
Ундади бизни:
Эр, хотин-қизни
Ижтимоий вазифани бошиға.

Биз,
Колхоз аъзолари бутун, ҳаммамиз,
Азамат гуллаган ясов тортиб

Маълумки, 30-йиллардан бошлаб, шўро, жумладан узбек бадии адабиётида ҳам партия гоёларини куйлаш, амалиётга тадбиқ этиш етакчи ўринга олиб чиқилди. Пролетарлар ҳаёти акс этган насрий ва назмий асарлар таржимасига кенг ўрин ажратилди. Сал илгари мафқураси бузуқ, миллатчиликда айбланган ёзувчилар ўзларини оқлаш, Шўро ҳукуматида содиқликларини намоён этиш учун ана шу сирадаги асарларни таржима этганлар, улўғ доҳийга атаб қалам тебратганлар. Мамлакат ҳаётида рўй бераётган «улкан воқеалар» матбуот нашрларида қизгин муҳокама этилар, бадий ижод намуналарида эса одамларни «буюк ишларга сафарбар этиш»дек даъват силқиб турарди. Буни сиз «Шарқ юлдузи» ойномасининг дастлабки сонлари саналган «Ўзбекистон шўро адабиёти», «Ўзбекистон совет адабиёти», «Совет адабиёти» саҳифаларидан кўчириб олинган мисоллардан ҳам кўришингиз мумкин.

Ерни титратувчи қадамлар-ла
 Қайғусиз, шод, жонли дамлар-ла
 Илгари юрдик
 Юрдик илгарига...
 Бориб турдидик:
 Ой чечакларидан
 Хандалар гуллаган,
 Ниҳоятсиз,
 Кенг
 Соҳанинг қошиға...

«Ўзбекистон шўро адабиёти»

1934, 6-сон

Чўлпон

Ҳн йил Ленинсиз

Бошқармадан:

Бунғача буржуазия куйини куйлаб келган шоир Чўлпон мамлакатимизда социализмнинг бутун фронт бўйича ҳужуми натижасида ўз ижодини социализм фойдасига хизмат қилдиришга бурмаган эди. Шоир Чўлпоннинг бу шеъри эса ВКП(б) МҚнинг 23 апрель қароридан кейин совет тематикасида ёзган бир шеъридир.

Бироқ бу шеър Ленинсиз ҳн йил давр ичида Иттифоқ меҳнаткашларининг партия раҳбарлиги остида эришган тарихий ғалабаларини ёритишда жуда заифлик кўрсатади. Шоир Чўлпоннинг совет поэзиясига ўтиш ва социализм ғалабаларини ўз ижодида санъаткорлик билан ёритишга муваффақ бўлиши ишларнинг социализм қурилишига актив қатнашуви билангина бўлиши мумкин.

10 йилимиз. 10 йилимиз ўтди Ленинсиз.
 Шу 10 йилда кемамизни шу очиқ денгиз
 Ўз қаърига тортиб кўрди неча марталар,
 Оҳ, нималар кечирмади бу буюк сафар.
 Бизни очиқ денгизларга бошлаган Ленин,
 Энг даҳшатли онларда ҳам гўзал ва майин
 Кулишини тарк этмасдан, сурди кемани,
 Ҳар этапда усталик-ла бурди кемани.
 Энг биринчи тўлқинларни у билан енгдик,
 У биринчи енгиларга қандай севиндик...
 Фақат 10 йил бундан бурун улуғ капитан
 Кўзларини мангу юмиб кетди орадан...
 Очиқ денгиз кўйнидайдди ҳали кемамиз,
 Кемамизга жон бағишлаб бизлар ҳаммамиз
 Ундан сўнги тўлқинларга мунтазир эдик,
 Фақат бутун кўнгилларда бир алам сездик...

28 январь. 1/34 йил, Масков.

«Совет адабиёти»

1935, 2-сон

Элбек

Куйларим

(«Чирчиққа»)

Сени олқишлайман, эй гўзал дарё,
 Тўлқининг дилимдан жой олган сенинг.
 Сени мақтайдирман, эй ҳаёт барпо —
 Қилувчи, суюкли илҳомим менинг...
 Мен ҳам сен сингари тўлқинланаман,
 Қувончим дилимдан тошиб кетадир:
 Таърифинг шеъримнинг саҳнига сиғмай
 Шодлиғим устидан ошиб кетадир...
 Созим тўлқинингдан ўрнак олажак,
 Куйларимни мақомингга солажак,
 Қирғоқларга сингиб оққан наърангдек,
 Созим товши юракларда қолажак...

А. С. Пушкин

«Боғчасарой фонтани»

Татар қўшиғи

1

Йиғи, жафоларни бошдан кўтариб
Тангри ўзи берар охирда замон:
Бахтиёрдир, йиллар сўнгинда қараб
Макка бориб зиёрат қилган инсон.

2

Бахтиёрдир, Туна соҳилларини
Қони билан тақдис этган баҳодир:
Жаннат қизи ёзиб кокилларини
Унга ширин кўлги билан боқадир.

3

Аммо, Зарема, эшиткил тағинда,
Дунё ва роҳатка бермай эътибор.
Худди гулдай сени ўз кучоғинда
Эркалатган ҳаммасидан бахтиёр.

Усмон Носир таржимаси

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати»

1938 йил, 3-сон

Троцкийчи-бухаринчи бандитларга шафқат йўқ

Энг қонхўрларнинг ҳам қабиҳи — фашизмнинг қутурғон ити, кўп йиллик жосус ва провакатор, энг яхши ва олижаноб кишиларнинг қони билан билакларигача бўялган Иуда — Троцкий, Гесс билан Франконинг ана шу муносиб иттифоқчиси буржуа тузумининг паноҳи остида, ўз фашист хўжайинларининг ҳимояси остида халқнинг одил судидан яшириниб ётипти. Лекин тарих аллақачонлар унинг устидан ўз ҳукмини чиқариб қўйган. Мисли кўрилмаган қабиҳлик ва паскашликни ифодалаш учун белги бўлиб қолган унинг номига абадий лаънат тамғаси босилган.

«Унгла ва троцкийчилар блоки»даги ёвузлар устидан бошланган суд бутун совет халқининг суди бўлади. Совет одил суди халқнинг иродасини жойига келтириб, қонли жиноятлар туғунини тамомила очиб ташлайди ва ашаддий хонларга қилмишларига яраша жазоларини беради. Бу қонхўрлар учун бизнинг ажойиб еримизда жой йўқ!

«Правда» газетасидан

6-сон

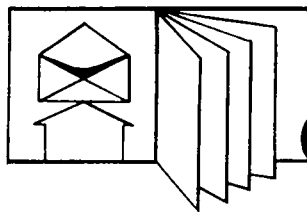
Коммунистлар билан партиясизлар блокнинг порлоқ ғалабаси

«...Сенинг раҳбарлигинг остида сочилган, тарқоқ ўзбек халқи уюшди, бир миллат ҳолига келди ва ўзининг Совет социалистик давлат мустақиллиғига эга бўлди. Сенинг йўлбошчилигинг остида ўзбек халқи ва Ўзбекистон халқлари ишлаб чиқариш кучларининг гуркираб ривожланиш йўлига, ижодий кучларнинг чексиз кўтариш йўлига, халқлар ижодиётининг гуллаши йўлига тушиб олди, тараққий қилди ва қилаётир. Колхозимиз тоғ-тоғ пахталар, хирмон-хирмон донлар, энг яхши қоракўллар, мамлакатимизнинг бахтиёр халқларини шоҳи, атласларга ўраш учун кўплаб ипақлар бераётир. Колхозларимизнинг даромади йилдан-йилга ортаётир, қишлоғимиз тамом ўзгариб гуллаб кетди». Ўзбек халқи буюк доҳига ёзган бу хатида ўзининг Ленин — Сталин партиясига бўлган самимий муҳаббатини жуда содда ва мукамал айтиб берган. Севимли Сталин номи бахтимиз чўққиларида ҳилпираган байроқ, Сталин номи ўзбек халқи тилида жарангловчи қўшиқ:

Сенинг номинг бизнинг жонимиз,
Сенинг номинг бизнинг қонимиз,
Сенинг номинг бизнинг шонимиз,
Сенсан бизнинг жонажонимиз!

Сталин конституцияси қуёшининг порлоқ нурлари остида социализмнинг барча халқлари билан бирга эркин нафас олаётган Ўзбекистон халқлари бу қўшиқни кўкларга кўтариб буюк доҳийни сайлаш билан бахтлидирлар.

Нашрга тайёрловчи: Ортиқбой Абдуллаев

ХОЛИС БАҲО

Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм. Кейинги пайтда севимли ойномамиз «Шарқ юлдузи» халқимизга ҳақиқатни етказишда ибратли ишларни амалга оширмақда. Унинг саҳифаларида авваллари ман қилинган, лекин бир куни халқ барибир билиши зарур бўлган нарсалар ҳақидаги кўплаб мақолалар эълон қилинаёптики, бу барчанинг таҳсинига сазовор ишдир. Айниқса, Қуръони карим маъносининг ҳозирги замон ўзбек тилида нашр этилиши улкан ҳодиса эканлигига ҳеч қандай шак-шубҳа йўқ.¹

Қувончлиси шуки, ойнома ҳайъати қийинчиликларга ўзини янада кўпроқ уриб, ҳақ гапни халққа етказишда мардонавор қадам босмоқда. Жумладан, менга мурожаат этиб, ҳозиргача айтилмай келаётган ҳақиқатлардан бири — чўчқа гўштининг ҳаромлиги ҳақидаги илмий мақолани таржима қилиб беришимни сўрашди.

Шахсий мулоқотлар чоғида, Ливия Жамоҳириясидаги «Исломга даъват» куллияси мажалласининг 6-сонида нашр этилган «Чўчқа гўшти ва саломатлик» сарлавҳали мақола ҳақида бир неча бор гапириб ўтганимда ва кишиларнинг бу ҳақдаги саволларига жавоб берганимда, «Шарқ юлдузи» билан алоқадор баъзи биродарларимиз ҳам бунинг гувоҳи бўлган эдилар. Натижада ойнома ходимларининг бир неча бор илтимосларидан сўнг, бу ишга қўл урдик. Мазкур мақола матнининг бевосита таржимасидан аввалги кичик муқаддимада, бу масалага Ислом дини нуқтаи назарини баён этишни лозим кўрдик.

Маълумки, Ислом — Оллоҳнинг сўнги, мукаммал ва инсонга икки дунё саодатининг кафили бўлган динидир.

Исломнинг инсонга берган буйруқлари ва қайтариқлари аввало унга бу дунё саодатини ва қолаверса, у дунё бахтини беради. Қил деб буюрилган нарсалар яхши, қилма деб қайтарилган нарсалар ёмон.

Шунингдек, ҳалол дегани — фойдали дегани, ҳаром дегани — зарарли деганидир. Ароқ, зино, чўчқа гўшти ҳаром деб эълон қилинганми, демак, улар инсон учун зарарлидир.

Оллоҳ таоло Қуръони каримнинг бир неча оятларида, пайғамбаримиз ўз ҳадисларида чўчқанинг ҳаром эканини таъкидлаб ўтганлар. Аввалда мусулмонлар бу фармонларни сўзсиз бажарганлар. «Оллоҳ буюрганми, демак бажариш керак» деган ақида уларнинг шиори бўлган. «Нима учун?», «Қилса нима бўпти?» каби саволлар берилмаган. Кейинроқ иймон заифлашиб, бошқа халқлар билан аралashiш, улардан таъсирланиш натижасида мазкур саволлар туғилганида, уларга жавоб беришга тўғри келиб қолди. Худонинг ҳикматини қарангки, бу саволларга жавоб бизнинг динимизга мансуб бўлмаганлардан

Ҳурматли «Шарқ юлдузи» ойномаси таҳририяти ходимлари! Мен ноҳия совети депутатиман. Яқинда партия аъзолигига қабул қилиндим. Ойномада чоп этилаётган Қуръон мазмуни таржимасини жуда қизиқиб ўқияман. Мутолаа жараёнида хаёлимда шундай савол туғилди: нима учун христианларда, яъни Исо алайҳи-с-салом мазҳабида чўчқа гўштини ейиш ман қилинмайди-ю, Исломда у ҳаром ҳисобланади? Умуман, чўчқа гўштини тановул қилиш тақиқланишининг қандай илмий асослари бор? Шу ҳақда муфассалроқ маълумот беришларингизни сўрар эдим.

Г. АБДИМУРОВА,
Қорақалпоғистон Мухтор жумҳурияти,
Қораўзақ тумани, Энгельс бўлими

ҳам чиқди. Исломдан ҳеч хабари йўқ олимлар, жумладан, мазкур мақола муаллифи, немис олими доктор Хайз Хизиш Ровфиг, жаноблари ҳам ўзларининг илмий текширишларидан сўнг, динлари ва урф-одатларига қарши чиқиб, Ислом бундан 1400 йил аввал айтган ҳақиқатни тасдиқладилар. Ушбу ҳол ҳам Ислом — илоҳий дин, Қуръон — илоҳий китоб эканлигининг ёрқин далилидир.

**Муҳаммад Содиқ МУҲАММАД ЮСУФ,
Урта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари
диний бошқармаси раиси, Муфтий, СССР халқ депутати**

Хайз Хизиш Ровфиг

Чўчқа гўшти ва саломатлик

Бир неча йиллардан буён мендан чўчқа гўштининг зарари, аниқроғи, чўчқа нўҳсини деб номланган заҳарли моддалар ҳақида илмий-оммабоп мақола ёзишимни сўраб келардилар.

Бу ишга кўп марта қўл урдиму, лекин баҳсининг кенглиги ва вақтнинг камлигини ҳисобга олиб, аҳдимдан қайтдим. Аниқроғи, журъятим етмади. Шунинг учун бу баҳсимда кўплаб мисоллар келтиролмадим ва хулосаларимни жуда қисқа тарзда баён қилдим. Шундай бўлса-да, бу мўъжаз мақола кишиларга таомлардаги заҳарли нарсаларни йўқотиш орқали соғлиқни қандай муҳофаза этиш йўллари кўрсатиб беради.

Менимча, чўчқа гўшtidан сақланмай туриб, соғлиқни ҳеч қачон тиклаб бўлмайд.

Шу ўринда, Оврўпо маданиятига (цивилизациясига) асосий таъсир кўрсатган маданиятлар (цивилизациялар) соҳибларига Мусо пайғамбар ва бошқа пайғамбар алайҳис-с-саломларни ва хоссатан, пайғамбар Муҳаммад алайҳис-с-саломни эслаб ўтмоқ лозим. Уларнинг рисолатлари (пайғамбарликлари) табиат қонунларига мувофиқ бўлган.

Яҳудий миллатига мансуб Яхве таълимоти табиат қонунларига тўғри келарди. Инсонга бу қонунлардан четга чиқиш жоиз эмас, акс ҳолда, шубҳасиз, азобга учрайди.

Чўчқа гўшти ейишнинг хатарли эканлиги иссиқ минтақаларда ўтказилган тажрибаларда очиқ-ойдин кўринади. Бу, Африкадаги мусулмон ўлкаларни ғарбий маданиятга эргашган ўлкалар билан солиштириб кўрилганда, очиқ-равшан бўлади. Бир хил иқлимда яшасалар-да, бу ҳолни Ҳимолай тоғларида истиқомат қилувчи қабилалар ҳам кузатиш мумкин. Мусулмон қабилалар чўчқа гўштини истеъмол қилмайдилар ва саломатликлари ҳам яхши: улар кексайиб қолган пайтларида ҳам кўплаб экспедицияларда ишчи бўлиб ишлайдилар. Лекин водийнинг бошқа тарафида яшовчи, овқатланишда ислом таълимотларига амал қилмайдиган Ҳанза қабилалари аъзолари маълум касалликлардан азоб чекадилар.

Ислом таълимоти асосида яшаётган кишиларнинг саломатликлари жуда яхши, ғарбий маданият асослари бўйича яшаётганлар бўлса, аксинча, чўчқа гўшти истеъмол қилиш натижасида келиб чиқадиган барча касалликлар билан оғрийдилар. Маълумки, чўчқа гўшти фақат яҳудий динидагина эмас, балки, мусулмонларда ҳам батамом ҳаром қилинган. Баъзилар бу тақиқлаш дин уламулари тарафидан чўчқа гўштида бўладиган микроб— «тарихина»дан сақланиш учун киритилган сиҳҳий бир васила деб даъво қиладилар. Асл ҳақиқат ҳеч кимнинг хаёлига келмаган улкан бир тажрибада аён бўлади. Унда кўпгина табиб биродарлар иштирок этишган.

Иккинчи жаҳон уруши пайтида, генерал Румел бошчилигида Шимолий Африкага қилинган ҳарбий юриш даврида, немис аскарлари ичида «иссиқ

минтақалар яллиғланиши» деб номланган касаллик кўпайиб кетди. Бу касалга дучор бўлган аскарларнинг болдирларига яра чиқиб, юролма қолардилар. Уларни аскарый касалхоналарда узоқ вақт даволашга ва ҳатто мўтадил минтақаларга юборишга мажбур бўлишарди. Кўрилган чоралар натижа бермагандан сўнг, баъзилар яра чиқишининг сабаби аскарларнинг овқатида бўлса керак, деган фикрга келишди. Чунки маҳаллий араблар бу касалга мутлақо чалинмасдилар. Шундай қилиб, аскарларнинг овқати чўчқа гўшtidан ҳоли, ерли мусулмон аҳолининг овқатига ўхшаш қилинди. Натижада яра чиқиши батамом йўқолди.

Урушдан аввал ҳам чўчқа гўштининг нақадар заҳарли эканини билардим. Лекин бу нарса янги чўчқа гўшtidан тайёрланган турли овқатларгагина таалуқли; тузланган, дудланган ва колбаса қилинганларининг зарари йўқ, деб ўйлардим. Янги чўчқа гўшtidан тайёрланган овқатлар, одатда, ошқозон-ичак йўлларининг яллиғланиши, тиф, ўткир экзема, яра чиқиши ва бошқа кўплаб оғир касалликларни келтириб чиқарар эди.

Уша пайтда қуритилган чўчқа гўшти ёки ёғидан тайёрланган таомлар ҳам касалликларга сабаб бўлишини англай олмаган эканман.

Лекин кутилмаган бир тажриба фикримни батамом ўзгартириб юборди. Уруш давомида ва ундан кейинги йилларда ҳам немис халқининг соғлиги яхши эди. Уша пайтларда немислар ичида тўйиб овқат ейдигани кам эди, чўчқа гўшти йўқ эди. Ёғ жуда оз тарқатилар эди, қанд эса аҳён-аҳёндагина учрарди. Донлардан тайёрланадиган овқатлар, нон, ҳамирли нарсалар, шунингдек, сабзи ва кўкларни эса, ҳарҳолда, топиш мумкин эди.

Уша пайтларда кўричакнинг яллиғланиши, ўт пуфагининг касалликлари ҳали илмга маълум эмасди. Шунингдек, ревматизм(бод), умуртқа суякларига касалликлар деярли батамом йўқолиб кетганди. Юрак клапан(найча)ларининг тўсилиб қолиши, атеросклероз, қон босимининг ортиши каби хасталиклар ҳам камайганди.

1948 йилдан сўнг, бу ҳолат бошдан-оёқ, батамом ўзгариб кетди. Иқтисодий ислохот ўтказилиб, чўчқа гўшти, хусусан, ёғи кўпайди ва янги тдан кўричак, ўт пуфагининг яллиғланиши, ўт-пуфак касалликлари, турли ўсимталарнинг пайдо бўлиши каби оғир касалликлар юзага келди. Даволаш учун ишлатилган кимёвий дорилар натижасида кўплаб бошқа хасталиклар ҳам келиб чиқди. Энг даҳшатлиси, саратон (рак) касаллиги кўпайиб кетди, авваллари соғ-саломат юрган кишилар 60-70 ёшларига ошқозон касалликларига чалиндилар. Аён бўлишича, бу ҳолнинг сабаби қизилўнгач, ошқозон ва ичак йўлларининг саратонга йўлиқанида экан. Тадқиқотлар давомида тинимсиз урчиётган хасталанишнинг бош айбдори заҳарланиш эканлигини аниқладим.

Бу ҳақда инсон учун зарарли моддалар ҳақидаги биринчи мақоламда ёзган эдим. Йиллар ўтгач, тажрибалар давомида бўғинларнинг яллиғланиши, унга таалуқли касалликлар ва бошқа кўпгина шунга ўхшаш беморликларнинг асосий сабаби чўчқа гўшти тановул қилиш эканлиги маълум бўлди.

Шунингдек, бу гўштни ейиш бошқа кўпгина дардларни ҳам келтириб чиқариши ойдинлашди. Аёлларнинг таносил аъзоларидан келадиган чиқиндиларнинг кўпайиши, қулоқнинг, эски жароҳатлар, шунингдек синган жойларнинг йиринглаши ва бошқалар шулар жумласидандир. Бундай касалликка чалинган кишилар чўчқа гўштини истеъмол этишдан батамом ўзларини тиймагунларига қадар, дори-дармон таъсир қилмайди.

Аввал-бошда бу мулоҳазаларимнинг тўғрилигига шубҳа билан қарардим, бирёқлама қараш ёки бошқа хатолар туфайли келиб чиққан бўлса керак, деб ўйлардим. Шунинг учун ҳам, ҳайвонларда ўтказиладиган тажриба пайтида одатдагидан кўра қаттиқроқ шартлар қўярдим. Мулоҳазаларимнинг тўғрилигини текшириб кўриш учун ўттизта катта шиша идишга оқ сичқонларни жойлаштириб, уларга турли овқатлар бериб, тажриба ўтказдим.

Натижаларни 1955 йилда чоп қилинган китобимда ёзганман. Чўчқа гўшти бериб боқилган сичқонлар бир-бирларини ейишга мойил бўлиб ўсдилар. Маълум муддат ўтгач, сичқонларнинг кўпчилиги саратон касалига йўлиқди. Шунингдек, бошқа тери касалликларига ҳам дучор бўлишди.

Оддий овқат еган сичқонлар эса саратонга ҳам, бошқа хатарли касаллик-

ларга ҳам дучор бўлмадилар. Шунингдек, уларда бир-бирини ейишга мойиллик ҳам кузатилмади.

Айтиб ўтмоқчиманки, бу ҳақда бошқа бир қанча олимлар ҳам ёзган эдилар. Шунингдек, чўчка гўштини боксер турига мансуб итларга ҳеч бериб бўлмаслигини билдим. Акс ҳолда, албатта қўтир ва бошқа тери касалликларига йўлиқади. Худди шу нарса цирк ҳайвонларига, хусусан арслон ва қоплонларга ҳам тегишли бўлиб, уларга чўчка гўшти бериш мумкин эмас, йўқса семириб, тез ҳаракатланолмай қоладилар, қон босимлари ошиб, бурунлари қонайди ва ниҳоят, ҳалок бўлишади.

Дарё балиқларини боқувчи бир танишим, агар балиқларга майдаланган чўчка гўшти берилса, бир неча кунда барчаси қирилиб битишини айтган эди.

1948 йили, шифохонамдаги беморларни даволаш жараёнида кишини даҳшатга соладиган маълумотлар тўплашга эришдим. Улар ўткир ва сурункали дардларга чалинган кишилар эди. Инсоннинг заҳарланиши ҳақидаги илмга суяниб, мазкур маълумотларни тартибга солишга муяссар бўлдим.

Чўчка гўшти инсон учун заҳарлидир ва шу заҳар сабабидан жисмда ўзгаришлар бўлиб, киши турли касалликларга чалинади. Агар тиббий адабиётларда келтирилган натижаларга қарасак, чўчка гўштидаги кўпгина моддалар инсонни заҳарловчи ва соғлигига путур етказувчи тоифага мансуб бўлиб чиқади. Бу моддаларни чўчка гўштидаги заҳарлар деб номлашимиз ҳам мумкин.

Маълумки, инсон ёки ҳайвон истеъмол қилган ёғ жисмда асл ҳолида йиғилади. Мисол учун итга қўчқор ёғи берилса, шу ёғ унинг жисмида тўпланади. Устига-устак, қонда ҳам ёғ нисбати кўпаяди. Бу эса қон босимининг ортишига, юрак томирларининг сиқилишига олиб келади.

Кейинчалик, ёғли овқатнинг бу борадаги катта зарарини кашф қилдим. Профессор Ҳавс ўз китобида ёғнинг жисмга зарари ҳақида батафсил сўзлаб, айниқса, чарчаш, ҳориш каби бошқа омиллар қўшилса, ўлимга олиб келувчи хатарли касалликлар келиб чиқишини айтган эди.

Бу борада чўчка ёғи энг хатарли эканини таъкидлаб ўтмоқ лозим. Франкфуртлик профессор Фанд қон томирларининг қотиши, қанд касаллиги, қон айланшининг бузилиши каби касалликларнинг асосий сабабини балғам моддаси ҳосил қилувчи ёғлардан деб билади. Балғам ҳосил қилувчи модда эса чўчкада бўлади.

Чўчка гўштидаги зарарли моддалар

Чўчка гўшти ва бошқа гўшлар орасидаги фарқ ҳақида ўзимга ўзим кўп савол берардим. Бу ҳақдаги илмий ишларни топиш қийин, борлари эса талабга жавоб бермас эди. Шунга қарамасдан, қуйидаги натижаларга эришдим:

1. Чўчка гўшти жуда ёғли. Ҳатто ёғсиз бўлиб кўринган бўлаклари ҳам анчагина ёғни ўз ичига олади. Чунки чўчка гўштида, бошқа гўшлардан, жумладан қўй ва мол гўшtidан фарқли ўлароқ, тўқималарида жуда кўп ёғ бор. Бошқа ҳайвонларнинг чарвиси эса алоҳида, ажраган ҳолда бўлади. Фақат баъзи қари молларнинг гўштида озгина ёғ бўлиши мумкин. Чўчка гўштида ёғ нисбати, аввал айтганимиздек, ниҳоятда юқори. Буни бир парча чўчка гўштини қизиб турган товага ташлаш билан мулоҳаза қилиш мумкин, шунда гўшtidан дарҳол ёғ ажраб чиқади ва уни ковуради. Ёғнинг каллорияси бошқа моддаларнинг каллориясидан бир неча марта ортиқ бўлгани учун жисмда ёғ кўп тўпланади. Бу эса ўз навбатида чўчка гўшти ейдиган кишиларда ўта семизликни келтириб чиқаради.

2. Ёғда доим холестерин бўлади. Бу модда қонда кўпайса, уни бузади. Бу эса ўз навбатида қон босимининг ошишига ва қон томирларининг торайишига олиб келади. Бунга бошқа омиллар қўшилса, юрак клапанларининг тўсилиши ва юрак қон томирларининг торайишига сабаб бўлади. Мазкур омиллардан бири никотин моддасидир. Профессор Руфуннинг таъкидлашича, холестерин моддаси саратонга чалинган тўқималарда кўп учрайди.

3. Бирлаштирувчи тўқималардаги фосфорли моддалар кўпгина дардларга сабаб бўлади ва ҳар хил касалликларни келтириб чиқаради. Чўчка гўштидаги

мазкур моддалар тўқималарда ёпишқоқликни кучайтиради ва улардаги ёғ билан бирлашиб, хатарга айланади.

Шунинг учун ҳам чўчқа гўштини мунтазам истеъмол қилувчиларда бирлаштирувчи тўқималар шишиб кетади, натижада улар, худди ўпкадек сувни симира бошлайди. Ёпишқоқ моддалар пайларда, бўғинларда, кемирчак ва бошқа жойларда йиғилиб қолади ҳамда ревматизм(бод), бўғин касалликлари, яллиғланиш, умуртқа поғонаси хасталиклари ва бошқа дардларга сабаб бўлади. Чунки инсоннинг бирлаштирувчи тўқималари қаттиқ моддалардан иборат бўлиб, чўчқа гўшти истеъмол қилиши туфайли у юмшайди ва қаршилиқ кўрсатиш қудратини йўқотади.

Шу ўринда профессор Пьер ўтказган илмий текширишларга ишора қилиб ўтиш жуда ўринли деб ўйлайман. У тажриба ўтказилаётган ҳайвонларга фосфордан укол қилганида, уларнинг жисми фосфор тўқималарини ўзида тўплаган, натижада кемирчакларда фосфор камайган ва уларнинг мустақкамлиги зиёда бўлган. Шундан кўринадики, фосфор йиғиндиси фақат асосда марказлашади, яъни жисмда тўпланади. Маълумки, кемирчакнинг қаршилиқ кўрсатиш қуввати фосфор камайганда кўпаяди. Чўчқа гўштида бўлса, фосфор нисбати жуда ҳам кўп.

Гўштарнинг сасишини қиёслаш учун ўтказилган тажрибалар чўчқа гўштида фосфор кўплигини равшан кўрсатади. Гўштарнинг ачиш (сасиш) даврида фосфор ажраб, бузуқ водород чиқади, бу эса ниҳоятда ёмон ҳидли газдир. Чўчқа, мол ва қўй гўшлари билан тажриба ўтказилганда қўй гўштида фосфор жуда оз эканлиги аниқланди. Чўчқа гўшти солинган идишлар маҳкам беркитилган бўлишига қарамай, чиқаётган ҳиднинг сассиқлиги ниҳоятда кучли бўлганидан, уларни тажриба хоналаридан олиб чиқиб ташлашга тўғри келди. Мол гўшти аввалбошда бир оз ачиди, лекин ундан чўчқа гўштидан чиққан ҳид чиқмади. Қўй гўшти бўлса уч ҳафта давомида салгина айниди, холос.

Германиянинг Геденбург шаҳрида ишловчи профессор Литри тўқималарнинг сиртдан янгилиниш жараёнини ҳайвонларда тажриба қилиб кўрган. У ўз тажрибасида тўқималар, аъзолар ва безлардан намуналар ишлатган. Бу тажрибалар, ҳужайралар жисмга синганидан сўнг, кўпинча биологик жиҳатдан ўзи қаерга оид бўлса, ўша ерга интилишини кўрсатди.

Бу нарсани мен ўз шифохонамдаги кашфиётларим билан тасдиқлаш имкониятига эгаман. Чўчқанинг елка қисми ёғини истеъмол қилган касалларнинг елкасида ёғ тўпламлари ҳосил бўлади. Чўчқанинг қорнидаги ёғни кўп еганларда эса, қоринда ёғ тўпланади.

Чўчқанинг сонидан кўп истеъмол қилганларнинг думбалари бузилиб, хунук бўлиб кетади, бу айниқса, аёлларда яққол сезилади.

Чўчқа гўштининг бундан бошқа хатарлари ҳам кўп бўлиб, улардан баъзиларини айтиб ўтмоғимиз лозим. Чўчқа гўштида ўсиш гормони бўлиб, у шамоллашлар ва тўқималар шишишининг асосий омилдир. Гоҳида у инсон жағи ва қўл-оёқларининг шишиб кетишига, шунингдек, ортиқча семизлик ва зиёда ўсиш, хоссатан саратон касаллигига дучор бўлган аъзоларнинг катталашувиغا сабаб бўлади.

Шундай қилиб, молиявий ислоҳотдан сўнг бевосита саратон касаллигига дучор бўлганлар олмиш-етмиш ёшларда бўлиб, улар ҳар куни дудланган чўчқа мойини нонга суркаб еганлар. Ҳайвонларда олиб борган тажрибаларим чўчқанинг дудланган мойи ҳақиқатда саратон касаллигининг сабабчиси эканлигини исботлади. Бу мойда фақат холестерин моддасигина эмас, балки ўсиш гормони ҳам бўлиб, у саратон ҳужайрасини ривожлантиради. Ундаги бинзприн моддаси эса, саратонни келтириб чиқарувчи хавфли омилдир.

Чўчқа гўшти гестиямин моддасидан келиб чиқувчи кўтир касаллигининг ҳам сабабчисидир, шунингдек, кўричак ва вена (шоҳ томир)нинг яллиғланиши, сафро касаллиги, терининг йиринглаши, экзема ва бошқа касалликларини ҳам пайдо қилади.

Молиявий илоҳотдан сўнг бир неча марта сурункали қичима дардига чалинган беморларни даволадим. Касал болалар одатдаги муолажа билан тезда шифо топдилар. Аммо катта ёшдаги кишиларда эса, чўчқа гўшти еганлари ҳамона касаллик қайталанаверарди. Ҳақиқатда, шифо фақат бемор ўзини чўчқа гўштидан тийгандагина, шу жумладан, колбасанинг барча турларидан,

ҳатто чўчқа гўштисиз, унинг мойидан бир оз қўшилганларидан ҳам мутлақо истеъмол қилмай қўйгандагина кўнгилдагидек бўлди.

Тажрибалар яна шуни кўрсатдики, гистиямин моддаси қоринда жароҳот пайдо қилади, қичимага, яллиғланишларга, аллергия, нафаснинг сиқилиши, бурун яллиғланиши, юрак уриши маромининг бузилиши, ҳатто унинг йўллари-нинг тўсилишига ҳам сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам, мазкур хасталикларга йўлиққанлар учун чўчқа гўшти ман қилинади.

Чўчқа гўштининг бошқа зарарлари ҳам кўп, улар чўчқа қонининг қотиши туфайли келиб чиқади. Мазкур ҳолатларга оид илмий текширишлар ҳали охирига етгани йўқ. Бу омиллар: ўсимталар, ҳужайралардаги бесаранжомлик, турли шаклдаги микроблар, қизил қон пуфакчаларининг кўплаб жамланиб қолиши ва бошқалардир.

Ҳозиргача бу моддаларнинг бир-бири билан алоқаси ва уларнинг вазифа-си маълум бўлгани йўқ. Совет олими Сперинскийнинг текширишича, улар ё саратонни келтириб чиқарувчи, ё шу касаллик билан пайдо бўлувчи ало-матлардир.

Нима бўлишидан қатъи назар, чўчқа қонида микроблар туғдирувчи модда заррачаларининг мажмуалари кўпдир. Улар янги назарияларга кўра ҳужайра-лардаги модда заррачалар бўлиб, касал ҳужайралардан ёки ўлаётган модда заррачаларидан ўтган бўлади.

Чўчқа гўштидаги жуда заҳарли омиллардан бири гриппни келтириб чиқа-рувчи вирусдир. Лондон шаҳридаги вирусларни текшириш институтининг про-фессори Шуб жанобларининг тасдиқлашларича, бу вирус ёзни чўчқанинг ўпкасида ўтказди ва чўчқа гўшtidан тайёрланган колбасаларда кўп бўлади. Кимки, чўчқа гўштини ёки чўчқа ўпкасидан бир оз аралашган колбасани тано-вул қилса, ўша машъум вирусни ўз ичига олиб кирган бўлади.

Профессор Летри бу вирусни яхшилаб ўрганган. Унинг айтишича, вирус инсон жисмида чўчқа жисмидагига ўхшаш жойни қидиради ва оқибатда унинг ўпкасига бориб жойлашади. Қиш охирида, жисм заифлашиб, витаминлар озайган пайтда пойлаб туриб, кўпайишни бошлайди ва шу вақтда грипп эпидемияси тарқайди. Бу эпидемиянинг тарқалишига, касаллик юқишидан кўра кўпроқ, чўчқа гўштини тановул қилиш оқибатида жисмда ўрнашиб қолган вирус сабаб бўлади.

Таҳририятдан: Ҳозир ҳаётимизда маълум даражада иқтисодий танглик ҳукм сур-япти. Гарчи чўчқа гўшти истеъмол қилиш бизнинг халқимиз орасида расм бўлмаса-да, ушбу мақолани ўқиб, айрим кишилар баҳсли фикрларга боришлари ҳам мумкин. Шунин-нобатга олиб, биз ойнома мухлисларидан мақола тўғрисидаги мулоҳазалари, илмий мушоҳадаларини ёзиб юборишларини сўраймиз.

МУЛОҲАЗА, МУҲОКАМА, МУНОЗАРА

Саид Усмонов, Алиназар Эгамназаров. Деҳқон тўйса, эл тўяди	2
ШЕЪРИЯТ	
Қутлибека Раҳимбоева. Тавба. Драматик достон	12
Ойгул Суюндиқова. Қорачиқларимда кўкларнинг рақси	32
Зулфия Бобоева. Ҳақни олиб, тумшугида наврўз олиб	34
Зубайда Усмонова. Шамолга сиғиндим, йўлга сиғиндим	74
Амина Қодирова. Бардошни парчалаб яшар бир илинж	76
Ғайбулла Саломов. Кўнглимдай синиқ сатрлар	139
Уроз Ҳайдар. Дашт оҳанглари	141
НАСР	
Саломат Муҳаммад Вафо. Муқаддас манзил. Ҳикоя	27
Фарҳод Мусажон. Қилич ва соз. Қисса	36
Еқутхон Акрам. Руҳим япроқлари	78
Мирмуҳсин. Илон ўчи. Роман	84
МУШОИРА	
Бир шеър саҳифаси	82
НАВОИЙХОНЛИК	
Ботирхон Акрам. Табиат ва самовот тимсоллари	143
ҚУРЪОН	147
ИЙЛЛАР, ВОҚЕАЛАР, ҲУЖЖАТЛАР	
Босмачилик: ҳақиқат ва уйдирма. Давра суҳбати	165
ҚУТЛОВ	
Иброҳим Ғафуров. Завқ дарёси	190
АДАБИЙ ТАНҚИД	
Умарали Норматов. Сержило кулги	191
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» — 60	
Ортиқбой Абдуллаев. «Ўзбекистон шўро адабиёти»	199
СИЗ ТАКЛИФ ЭТГАН МАВЗУ	
Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ҳолис баҳо	202
Ҳайз Хизиш Ровфиғ. Чўчка гўшти ва саломатлик	203

На ўзбекском языке

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»

№ 3

Журнал Союза писателей Узбекистана

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства

ЦК КП Узбекистана, Ташкент — 1991

Техник муҳаррир Ю. Абдуллаев Рассом Ф. Алимов Мусаҳҳиҳ Ш. Мусаев

Редакцияга келган бир босма тобоқчага бўлган материаллар муаллифларга қайтарилмайди. Ойномадан рухсатсиз материал олганлар жарима тўлашлари шарт. Редакция ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларни қабул қилади. Ойнома матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани) бўйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг: Тошкент—П. «Правда» рўзномаси кўчаси, 41. Ўзбекистон КП МК нашриёти. Обунага монелик кўрсатилган ёки ойнома ўз вақтида етиб бормаган тақдирда: Тошкент 700000. Широкая кўчаси, 2. Жумҳурият «Союзпечать» агентлигига мурожаат қиласиз.

Теришга берилди 16.01.91 й. Босишга рухсат этилди 15.02.91 й. Қоғоз формати 70×108¹/₁₆. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма тобоғи 13. Шартли босма тобоғи 18,2+0,35 (зарварақ). Шартли-рангли босма листи 19,95+0,25 (зарварақ). Нашриёт ҳисоб тобоғи 20,2. 113032 нусха. Буюртма 4676. Баҳоси 2 сўм.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли босмаҳонаси. Тошкент—П, «Правда» газетаси кўчаси, 41.